क्रम सं०

प्रवेश सं० १५ विषय: वेद

ग्रन्थकार आस्क / दुर्गाचार्य

नाम निरुक्तम् (सटीकम्)

पत्र सं० १-५०, ५२-२०२ (=२०२) २०४-२०७

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्ति) ६० पंक्ति सं० (पन्ने) ९

आकार १२·८" x ५" लिपि देव० आधार कागज

विवरण

अ. पृ. १६ (अपूर्ण)

जी० एस० प्र० ५१—७५ एस० और ई०—१५७१—५० ००० (?)

002170

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ॥श्रीगणपतये नमः॥ ॥ आदितः पाणिनीयेनुशिक्षाज्योतिमतनश्छंदः॥ पंचाध्यायीनिघंटोश्चनिरुक्तं
मुपरिस्थितं॥ प्रणम्य तस्य च स्वामिरुद्रायामिततेजसे॥ समुद्दिशानुशिक्षातोवागधियोशिष्टसमाप्तिं॥ स
[illegible]॥ अथांकमर्थं वेदो वेदांगानि च प्रवक्ष्यामि॥ सर्वकामप्राप्तिर्मो
क्षांतः पुरुषार्थो वक्ष्यइति वेदः प्रवर्तनः॥ तस्य विज्ञानाय वेदांगानि प्रवृत्तानि॥ तानि पुनरमूनि प्रगते
नियतार्थविषयत्वाद्वेदमास्कंदंतितथ्यथा॥ शिक्षा तावदात्मानुध्यासमर्थानित्येवमादिनाक्र
नियतार्थविषयत्वाद्वेदमास्कंदंति तथ्यथा॥ शिक्षा तावदात्मा बुध्या समर्थान्नित्येवमादिनाक्र
मेण स्वरव्यंजनानित्यक्तिलक्षणं पूर्वोक्तमध्यंदिनापरा के पुष्पयाध्येयं॥ अधीतस्य च स्वरसौष्ठवयु
क्तस्य यत्नकर्मणि प्रयोग इत्येवमादि अर्थजातं निरूपाच॥ तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चाप्रयोगभा
वायनान्यथेत्येवमर्थं वनाशिक्षास्याः॥ एवं स्याह॥ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तेन तमर्थ
माह॥ सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधात्॥ इति वेदाध्ययनानुषंगेन श्रुतिरु

सपुराणा शास्त्राणां लौकिकानां ग्रंथविस्तरवचनानां अतएवाध्ययनपरिज्ञानं॥ शिक्षाः धिगताध्याय
न विधेर्वेदस्यासरकोशपादस्य च स्यात् लक्षणपरिज्ञाने छंदो विचितिरर्द्धिः॥ उपतास्सरकोशेन पादः
पादेर्णायर्ग्॥ इयद्विसिष्टुप॥ इति॥ नहि अविज्ञातछंदसा प्रयुज्यमानो मंत्रः कर्मण्यार्थकः स्यात्॥ ए
वं स्याह योह वा अविदितार्षेयछंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वा छं
तिगर्तं वा पद्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति यामान्यस्य छंदांसि भवंति॥ इति। अतोनुषंगतो व
स्काद्विलक्षणपरिज्ञानं लोके वलौकिकमिति स्याह॥ सम्यगधीतस्य परिज्ञानछंदसोअमुष्मिन्नक
र्मणि विनियोग इति कल्प आद्रियते॥ तथ्यथा रक्षेत्वेति छिनत्ति। उर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति। नहि कल्पा
न भिन्नः प्रयोगान्विज्ञानीयादिति॥ श्रुतिनोदितकर्मांगभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषं॥ अनुषंगेन
श्चातो प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञाने॥ व्याकरणाद्धि मंत्रादि परिज्ञानं। एवं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ स्यात्॥ तथा ताः सविभक्तिकाः कर्तव्याः॥ तथा चोद्देशं पठति॥ संख्या तस्मान्न विवक्षितेति॥ नच व्याकर
णानभिज्ञो विभक्तीर्नीत्वा ऊहितुं शक्नोति॥ तत एव चानुषंगतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमपे
क्षते स्येदं भाष्यमिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्याकरणस्य तेनः॥ अत उक्ताध्ययनविधेस्तत्के छंदः
प्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितत्वात् मांगभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतरेगवेदस्या
र्थपरिज्ञानविषये निरुक्तेनापि मंदमंगमारभ्यते। प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्वशास्त्रस्यार्था
र्थपरिज्ञानाभिनिवेशात्॥ अर्थो हि प्रधानं॥ तद्गुणः शब्दः स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिंत्यते॥ क
र्थेवत्त्वात् विनियोगश्चिंत्यते। सचपुनरर्थाभिधानवशेन मंत्राणां॥ योयमर्थे अभिधाने न
तस्य तु समर्थो मंत्रः स तत्र विनियुज्यते। तदुक्तं। अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यादि
ति॥ न च निरुक्तादृते मंत्रार्थज्ञानशास्त्रमस्ति॥ तात्पर्यपरशेषात्शब्दाग्निर्ज्ञेयात् २

परस्पिचर्षविच्छिद्य शास्त्रे शब्दनिर्वचनं॥ अत एव निरुक्तलक्षणं॥ यथा शब्दलक्षणपरिज्ञाते सर्व
शास्त्रेषु व्याकरणात्॥ एवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञाने निरुक्तात्॥ वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु स्वाभिमत शास्त्रे २
बुद्धिविषयमेव विचिंत्यते॥ ब्राह्मणानामपि च॥ विध्यर्थवादरूपमशेषमन्यार्थशेषभूतं॥ मंत्र
ब्राह्मणार्थपरिज्ञानं च इष्टाध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकामभाक्षाख्यास्विल
पुरुषार्थः॥ न च निरुक्तान्मंत्रार्थो व्याख्यातव्य इति॥ तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव
प्रधानमित्युपपन्नं॥ अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारकत्वे समर्थस्य संग्रहः॥ नच्यथा॥
नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणं॥ भावविकारलक्षणं॥ नामान्याख्यातजानि न सर्वाणि च प
योपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्य अवधारणं॥ सर्वाण्याख्यातजानि इति देवानां धातुजा
न्यपीति॥ मंत्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारंभप्रयोजनद्वारेणार्थवत्त्वावधारणं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३ पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञावयोधावलं विप्रदर्शनाय॥ आदिमध्यान्तनेवंदैवतलिंगसंकरेषु मंत्रेषु
याज्ञिकापरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा अर्थज्ञप्रशंसा॥ अनर्थज्ञावधारणं॥ वेदवेदांग
व्यूहः॥ सप्रयोजननिघंटुसमाम्नायविरचनं प्रकरणत्रयविभागेन नैघंटुकप्रधानदेवताभि
धानं प्रविभागलक्षणं॥ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दरचितविषयोपदेशाः धेनाधान्यात...
पपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपाक्षरधात्विका
रवर्णलोपद्विवर्णलोपाद्यन्तविपर्ययाद्यन्तलक्षणापत्तिवर्णोपजनोदाहरणानि॥ अंतस्थां
तर्दोलुनिमित्तेन संप्रसार्यासंप्रसार्यान्यप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः॥ नासिकप्रायोरनिम्या
नैगमप्रशस्त्रार्थप्रसिद्धिः॥ नैगमप्रायोरनित्य...नामिकशब्दार्थप्रसिद्धिः॥ देशव्य...व...शब्दरू
स्तुपदेशाः॥ तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणं॥ शिष्यलक्षणं॥ विशेषेणव्याख्यातत्वप गम
२

र्थोपनेसंख्यामंदिग्धोदाहरणान्निर्वचनव्यवनेस्ययानामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नै
घंटुकप्रकरणानुक्रमणं अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणं॥ परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मि
कमंत्रलक्षणं॥ स्तुत्याशीःशपथाभिशापाचिख्यासापरिदेवनानिंदाप्रशंसादिनिमंत्राभिव्यक्ति
हेतूपदेशो निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायाः नादिष्टदेवतोपपरीक्षया...ख्यात्मोपदेशगः
तिभ्र्मेत्वं॥ उतरेतरजन्मत्वं॥ स्थानत्रयभेदशः तिसृणामेकैकस्यामाहाभाग्यकृतानेकनाम
धेयप्रतिलंभः॥ पृथगभिधानं तत्स्यत्तिसंबंधाहादेवता॥ नामाकारचिंतनं नक्तिसाहचर्यसंल
वकर्मसक्तनाम्नक्त हविर्भाक्त्व्यंजनभाक्तानि॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभि
भ्यानव्युत्पत्तिप्रमाणाभ्यासस्तुदाहरणं॥ तन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय
दैवतप्रकरणनिर्णयो विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशो मंत्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४

चेन फलं देवतानाञ्च। व्य मित्येष समासतो निरुक्त शास्त्रचिंताविषयः॥ तस्यैषा गवादिदेवपत्न्यंता
पंचाध्यायी सूत्रसंग्रहः॥ सा च पुनरियं सा स्नातन धर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मंत्रार्थ गुरुपरम्परया
गतीर्थ भिरवर शक्तिरालेत्यम वेस्पनरनुजिघृक्षया का व्यार्थ सामर्थ्यादभिधेयातुल्पीयमेनाध्य
यनो धायच्छंदो भ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता॥ से याछंदो पयपन्नूतालं दो चर्मिण्यो व प्यापृथा
पत्राम्नाया गो गो धर्मा। उत्पये च तस्याद्यार्द शाध्याया भाष्यविस्तरस्तस्या इदमादिवाक्यं॥ समाम्नायः
समाम्नातः॥ इति गवादिदेवपत्न्यंतः शब्दसमुदायं समाम्नाय उच्यते॥ समाङ् पूर्वस्य म्नातेरभ्यासा
र्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः॥ समभ्यस्यते अर्थादयापरमिति समाम्नायः॥ स च खल्विति गतो
र्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पंचाध्यायी शास्त्र संग्रहभावेन एकस्मिन्नायेग्रंथी कृत उत्पर्थे॥ तस्य
किमिति व्याख्यातव्यः॥ तच्च यो समाम्नातः छंदस्येवावस्थितो गवादिरयं यो निरुक्तेषु समाम्ना

तः॥ अयं च एतस्मिन्निरुक्ते समाख्यातः सोपि व्याख्यातव्यः॥ आह। कस्मादेतदुच्यते॥ असमाम्नात
व्याख्यानमप्यत्राभि- नं इति॥ समाम्नानार्हाणां वाकिमर्थम समाम्नानमिति॥ उच्यते। निर्वचनलक्ष
णोपदेशात। निर्वचनमसक्तानां च प्रगकथंरक्षियाल स्मीनिघंटुभद्राधः शब्दप्रभृतीनामभ
समाम्नानां निर्वचनोपदेशात् ज्ञायते। समाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति॥ यस्तु नेतदुक्तं
समाम्नानार्हानां॥ वा किमर्थमसमाम्नानमिति॥ अत्र ब्रूमः। नहि समाम्नानार्हाणामंतोस्ति॥
तेषां सर्वेषां समाम्नाने शास्त्रांतरालन स्यात॥ अतश्चाध्ययनश्रवणाज्ञानशक्तिहानदोषः प्रस
ज्येत। शाकपूणिनावत्र लक्षणोद्देशो दाहरणभूत निघंटु शब्दसमवायेनाधीत वेदेन मेधाविनात
पस्विना लक्षणविनियोगार्थं छंदो देवत निदान विद्यानि युक्तेनागमवता मंत्रार्थो भ्यूहितुमित्येता
वानेव निघंटुषु शब्दसमुदायः समाम्नातः॥ तस्मादुपपन्नम समाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ मिति।। असमाम्नानं न सर्वेषां शास्त्राणि गौरवभयादिति।। व्याख्यातव्यः।। विभज्य इमान्यत्र नामानी
मान्याख्यातानि उपसर्गा इमे निपाता इमे इदं सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्थानीमा
न्यनेकार्थानीमान्यवगतसंस्काराणीदमभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वचनमित्ये
वंविधया मर्यादया परिपाट्यास्य समाम्नान आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः।। तमिमं समाम्ना
यं निघण्टव इत्याचक्षते।। तं च यः समाम्नातवान् छन्दस्येवावस्थितो गवादिरन्यो वा निरुक्तेः समाम्ना
नः तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते।। न्येष्याचार्या इति वाक्यशेषः।। निरुक्तादौ यमेतस्मिंश्छन्दःसमुदा
येसंज्ञेत्यभिप्रायः।। ।।निघण्टवः कस्मादिति।। निघण्टुशब्दस्तु लिपया इत्ययं यथाप्रश्नः। निर्विवक्षये
रमाह।। निगमा इमे भवन्ति।। येष्वभिधाननिर्वचनप्रारंभकेष्वाचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः ५
कस्माच्छन्दसु न रत्न न कुर्यात तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति शास्त्रः समुदायस्य यदि व्याख्याना

कल्पं भवति।। निगमा इमे भवन्ति।। निश्चयेनाधिकं वा ख्यापयन्ति रूढांर्थानेते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्था
न् गमयन्तीति ततो निगमसंज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति।। अंह कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञाप
यन्तीति।। उच्यते। यस्मादेते दैवतः छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः।। छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्य उप
लक्षितनामार्थाः समाहृत्य ग्रंथीकृता इत्यर्थः।। आह कस्मात्पुनरेताः तत एव ग्रंथीकृता इति उच्य
ते।। इतो यस्मादेतेरेवच्छंदस्यवस्थितेरभिनिविष्टा वधियामपि मेधाविनां तपस्विनां लक्षणविनियो
गार्थं छंदोदेवतनिदाननिदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानायोपमः भंगः क्रियते। दुःपरिज्ञानत्वात्तेषां
।।एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबंधेन शक्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातुमिति अत उच्यते नेत एव ज्ञापकानवे
तीति। अतश्चैत एवोत्तरत सामर्थ्यात् समाहृत्य समाम्नाता इति समाम्नानमात्रमेवदर्शयति प्रक
रणागताश्च निर्वाच्या एवेत इति गम्यते। ते निगमवत्त्वे सन्तो निगमनाम्नि घण्टव उच्यन्त इत्योपमन्यवः।।

६

उदाहृतासमाम्नाताः निर्वचनं न संगतो निरुच्यंते॥ य एते समाम्नाता गवादयस्त एते मंत्रा वेनिगमयितव्यादु
न चोदिते निगंतव्याः संतो निगमनादेते निघंटव उच्यंत इत्यौपमन्यवः॥ इत्येवमर्थं निगमयितृत्वान्निगंतव
एते संपन्नाः संतोऽतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्याने घकारं कृत्वा नकारस्याने च टकारं कृत्वा लम
आपद्यातिलक्षणं॥ अथ व्याख्याविनिगमयितव्यमादित देनस्य परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथा संनवं द्रष्ट
व्यापद्यातिलक्षणं॥ अथ व्याख्या परोक्षवृत्तयः प्रत्यक्षवृत्तयः अतिपरोक्षवृत्तयश्च॥ तेनोक्तं क्रिया
व्ये। त्रिविधा हि शब्दव्यवस्था। प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयः अतिपरोक्षवृत्तयश्च॥ अतिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः॥ तस्मा
प्रत्यक्षवृत्तयः॥ अंतर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः॥ अतिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः॥ तस्मा
त्परोक्षवृत्तिना नामाख्यातप्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः॥ तस्य यथा। निघंटव इत्यतिपरोक्षवृत्तिर्निगं
तव इति परोक्षवृत्तिर्निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः॥ यस्मान्निगमयितारस्तेन निगंतव इति निघं
टव इत्युच्यंते॥ उक्तं च वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ॥ धातोस्तदर्थातिशयेन

योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं॥ वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः॥ षोडशादौ विकारस्तु वर्णनाशः पृषोदरे॥ वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः॥ योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मायूरं भ्रमरादिषु॥ इत्येतेषु परोक्षवृत्तिषु शब्देषु पंचविधमपि निरुक्तं॥ यत्तेतनिगंतवः सं
तो निघंटव उच्यंते॥ इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः। प्रायेण वा व्यादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाः प्रत्यक्षवृत्ते
। तत्र ते चालक्षणामुपेक्ष्य न उच्यं॥ तेषामपि लक्षणं नास्ति तेषामपि न च लक्ष्यं॥ अपरिसमाप्तास्तु ता
। तत्र ते चालक्षणामपेक्षंते॥ तेषामपि लक्षणं नास्ति तेषामपि लक्ष्यं॥ अपरिसमाप्ता च लक्षणा व्या। तत्रोह
दयश्चतिलक्षणादिदः प्रतिजानते॥ सर्वथापि लक्षणानां न वेदं षोडशादि पाठमिति ह्येवं व्या। तत्रोह
दयश्चतिलक्षणादिदः प्रतिजानते॥ सर्वथापि लक्षणान्याहारान भिघातायेति हिलक्षणादिशो मन्यंते। इत्यौ
पव्याख्यस्य नैकशब्दाः साधीयांसो भवंत्यभिव्याहारान भिघातायेति हि लक्षणादिशो मन्यंते। इत्यौ
पमन्यवः॥ आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः उपगतमनु रूपमन्युत्तम्यापत्यमौपमन्यवः। कौत्सि भय
नार्थमौपमन्यवग्रहणं॥ अपि वा हननादेव स्युः समाहृता भवंति। आदिचैवं यथोक्तं। आपवे
वमन्यथा निघंटः स्युः॥ कथमिति आहननादेव। न निगमनादित्यभिप्रायः। विद्यमानमपि निगमन
मविवक्षितमेतस्मिन्पक्षे॥ अनेकक्रियायोगेऽपि हि मतिकांचिदेव क्रियामभिसंधाय नामधेयप्रतिलं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नो भवति॥ नन्वत्र व स्याम॥ आह किमेते आहृतमिति॥ उच्यते॥ समाहर्तारो भवंति। मस्य स्थाने नो विधान्
७ युक्तः॥ दर्शयिष्यति चायमुपसर्गव्यत्ययं॥ निरित्येष समित्येतस्य स्थाने इति आङ्‌ विद्यमान एवाध्या
हृतो मर्यादार्थप्रकाशनार्थं दर्शनेपाठार्थं वर्तमानस्थाने कार्यं न्याय्यत्वात् नोवर्णव्यापत्त्या ओ घशब्द
त्तद्धकारस्थाने घकारः॥ अथ कोर्थः॥ एतस्मिन्नर्थे वाक्यः यो संग्रहे मर्यादया पठिताः ते भवंति॥ तस्मा
त्समाहर्ताः समाहर्तार एते संत उपसर्गव्यत्ययेनोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापत्तिभिर्निघंटव इत्युच्यंते
प्रसिद्ध्यानार्थं हेतेः प्रयोगः एवं हि व्याख्याता भवंति। नासमाहरणाहते॥ सर्वे इदमाहृतमिति॥ ओ
प्रतिरूढमाहार्थहेतेः प्रयोगः एवंहिव ... पृथक्‌व्यवहार
र्थमाख्याताद्यर्थनिर्वचनप्रवेशनशब्दविपरिणामोयं प्रदर्शितः॥ ॥ यतः समाहर्ता भवंति। पृथक्‌व्यवहार
वा उपसर्गव्यत्ययउपसर्गाध्याहारोत्रापि। धातुस्तु हरतिरत्रापत्यस्मादिष्यते॥ यस्माद्वा एते समा ७
हर्ता भवंति छंदोभ्यः॥ तस्मात् समाहरणक्रियायोगात्समाहर्तारः एते समाहर्ताः संतः पूर्ववद
हर्ता भवंति छंदोभ्यः॥

वोपसर्गव्यत्ययात्कारेण निघंटव इत्युच्यंते। एतस्मिन्नपि निगमनसमाहरण- क्रियेति निघंटुरुच्यमाने
अध्यवसिते तत्त्वासमाहरणक्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिलंभ उक्तः॥ एवमेव निघंटुशब्दो गृहे
वैकोपसर्गात्॥ हंति हरति त्योर्वाप्युपसर्गाभ्यां निरुक्तः॥ आह किमयं पुनरिति महान्यत्नः एकस्मिन्नभि
धाने अनेकधात्वर्थनिर्वचनयत्नं इति॥ उच्यते॥ इह तावत् सर्वाण्येतानि नामानि। तेषु सत्स्विति॥ सत्त्वा
ख्यातजन्म निधेयस्यायाः क्रियायाः लक्ष्यते। तदभिधानसमर्थेशापरो सच्चेनोजातदभिधायि निरूढिश
रे धातुरूप समुपगतः स च पुनः स्वकर्म क्रियासामान्येन। नत्रैवं सति रूढिशब्दैर्या वंतो धातवः स्वलिंगरूढ दर्श
गतं व्यवस्थेति॥ तावतः संगृह्य स रूढिशब्दो निर्वाच्यः किंकारणं। विशेषलक्षणाव्यवस्थाभावात्॥
न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था काचिदस्ति येनैको वा तिष्ठेतः स्यादावर्जेरन्॥ अपि चोक्तं वार्त्तिककारे
रेण। यावतामेव धातूनां लिंगं रूढिगतं भवेत्॥ अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रह इति। रूढिश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८ ध्रगतानां च धातूनां इति शब्दजाते: केचित्क्रियायोगं सति एतस्मात्तु क्रियायाः इति शब्देनार्थमानमभिधा
नुलिंगमकिंचित्करं॥ सत्त्वक्रियाभावस्तदाख्यातनिर्वचनव्यावर्त्तको न भवति। तादृतः क्तिस्तः क्रिया
मिगमनसमाहननसमाहरणाख्याः निघंटुषु विघंटेनैतदभिधायिन्यपि च इति शब्देन निरुच्यमानेगमि
हे तिहरतिश्चादश्वर्विकया संनिपत्य वदंति। समानुरूपं सपेतं निर्व्रूहि समेतनिर्व्रूहा तिगमित्यग
कारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारं॥ तथाहेतिहरतौ हकारं व्यापन्नं घकारं मन्येनेतत्यादयमनेकधा
लक्ष्ये निघंटुशब्दो निरुक्तः॥ एवंजातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनार्थं॥ तस्यात्मकानि चत्वारि पदजा
तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चतानीमानि भवंति उद्देतावदेवोक्तं समाम्नायो निघंटव इति
।समाम्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघंटुशब्दस्य सुस्थितिरुक्ता। ननु निघंटुशब्दस्यार्थतत्त्वं ८
धारितं। तदवधार्यतेऽतिप्रसंगप्रयुक्तस्तद्ध्वः किं पुनस्तानि यान्येतानि चत्वारि पदजातानि यान्याए

तान्यतस्तः पदजातयः॥ लोके वेदे च व्यक्तमभिनानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चाकिं तेषां निति
।इमानि चत्वार्यपि पदजातानि संस्येतस्मिन् शास्त्रे विमिति निघंटुसंज्ञानि भवंति। नित्यमेवानुविधी
यमानानि भवंति त्याह। न कदाचिदप्यपि न भवंति। नित्यं भवंत्येवेत्यभिप्रायः। चत्वारीति तत्तु पठ
मवधारणार्थं। नैवं पदजातं प्रधान्यः परमेंद्रजालमिति। नापि देवधासु भवंतीति इ. तं च नापि त्रीणि
निपातोपसर्गाविकतः कृत्वा। नापि पंचषडादयथा गतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति॥ पदजातानीतिप
दप्रयाणस्यार्थः। जातशब्दोहि गणे प्रसिद्धस्तद्यथा गोजातमश्वजातमिति। तद्विहीपि। तत्र नामपद
गणाः स्त्रीपुंनपुंसकलिंगप्रविभागेन। तथाख्यातपदगणाः कर्तृवचनभाववचनकर्मवचनप्रवि
भागेन। तथोपसर्गगणाः आङादिः। तथा निपातगणाश्चादिः। एतमभिप्रेत्योक्तं चत्वारि पदजातानि
ति। अत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यादप्राधान्यात्प्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६ उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं ब्रूतो न तूपसर्गनिपातानां नामाख्यातनि-
रपेक्षाणां सामर्थ्यमस्तीति हि। न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायन इति। व्याख्येन चैते अ-
र्थे नार्थवन्तः। द्योतका उपसर्गनिपाता इति नाप्राधान्यं नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतकान
र्थे नार्थवन्तः। द्योतका उपसर्गनिपाता इति नाप्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं॥ अप्राधान्याच्चैपश्चादु-
क्तौ। तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं तयोः समासे
पसर्गनिपातानामिति नामाख्याते इति तेन गतमाः साकांक्षत्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समासे
नाभिधानं। तस्मादितरेतरकांक्षत्वमिति॥ यत्तदन्तरं तिहि नामशब्दः नान्तरेण साकांक्षा
साकांक्षति पदति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकांक्षो। स्थित इति। तथा पचति प्याख्यातशब्द-
पदेषमाकांक्षो भवति॥ आख्यातपदं च शब्दः। पचति यज्ञदत्त ओदनमिति इतरेतरकांक्षत्वमुभ
योर्नामाख्यातयोः समानकांक्षत्वं चैतयोरस्त्येव। व्याख्येनाम्नार्थवत्त्वमित्यतः समस्येते नामा-

नेऽपि। नाम्नः पूर्वं निपातोऽप्राधान्यात्। नामपदं चाख्यातपदविशेषणत्वादाख्यातस्य पश्चादि-
पातः॥ उपसर्गनिपाता इति उभयेषामुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात्समा-
नकार्यत्वमित्यतः समस्येते॥ आख्यातसहयोगित्वादुपसर्गाणामाख्यातानन्तरं पाठः॥ परिशेषा-
न्निपातानां पश्चादपरिमिताश्च निपाता इति॥ ॥तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति॥ तत्र
तस्मिन्लोके वेदे प्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्टुशब्दसमानसंज्ञोपलक्षिते एतानि नामाख्याते तयो
लक्षणं प्रदिशन्ति। कतमच्छब्देनद्रक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः। प्रदिशन्ति प्रविभज्य दर्शयन्ति। नाम्नो ल-
क्षणमिदमाख्यातस्येदमिति दर्शयन्ति। उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्यशेषः। आद्यलक्षणोपदेशान्नाम-
लक्षणं प्रथमं प्रसिद्धत्वात्। अनुक्रमणे नैव हि वक्ष्यति इमानि एकविंशतिनामधेयानि। विंशति-
हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदशाकांतिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०

ह्रादिशं शगतिवर्मोणउन्ो ख्यातं चेद्यविशेषणमिति। तत एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति
तस्मादयमनर्थकस्तस्योपदेशः॥ नानर्थकः स्यात्॥ व्याप्तिमल्लक्षणं समाम्नानाद्यम समाम्नाता
निव व्याप्यवर्त्तते॥ यस्तु नैरन्तर्येणानुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति॥ अत्रोच्यते॥ निर्देशोऽपि न हि
लक्षणनिर्देशश्च परिच्छिन्नविषयः सन्नर्हति किमर्थ इति। शास्त्रे रूपस्याभावोपदर्शनार्थः। तस्मा
दसमाम्नाता धीयमाने लक्षणोपदेशो युक्तस्तूपपन्नं॥ आह। तान्यपि येनान्तरेण समाम्नाते
ष्वदृष्टसमाम्नातानि कस्मान्नोपदिश्यन्ते॥ अपि च न तथा स्वरूपदिष्टानि भवन्तीति। उच्यते। तथा हि उप
देशगौरवं भवति। ग्रन्थगौरवं च। अपि चोक्तं। न सर्वेषामुपदेशस्यानन्तं तेषां [illegible]
नः। लक्षणेन तु मितस्तनामन्तं [illegible] प्रतिपत्स्यन्त इति। तस्मादुपदेशगौरवं [illegible]
[illegible] समानलक्षणोपदेशः क्रियते [illegible]। आह। किं पुनस्तल्लक्षणमिति। उच्यते॥ भावप्रधा १०

न मा[illegible] नामान्याख्यातानि नामप्रदेशा व्याख्या। [illegible] वेभ्यो भावः पाकरागस्याग
त्यः स यत्र प्रधाने गुणभूता क्रियाऽतिदिदं भावप्रधानं। किं पुनस्तदिति। आख्यातं। आख्यायते
नेन गुणभावेन लक्ष्यमाणा अनेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्तेषु
गुणीभूता क्रिया। तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भावः स्यादात्मलाभप्रधानत्वादाख्यातं। आह
। कथं तु न गुणभूता क्रियेति। उच्यते। तदर्थत्वात्तदर्थो हि साध्यार्थो भावसिद्ध्यर्थमात्मलाभे
मनुभूय कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिर्वर्त्तयन् [illegible] नैकदेशएवं तिरोभवति
। यस्य च यदर्थ आत्मलाभस्तत्तद्गुणभूतं भवति॥ भावलिङ्गार्थश्च क्रियाया आत्मलाभे [illegible]
द्गुणभूतेति गम्यते। भावसिद्धेः चानुवर्त्तमीयते। क्रियापरत्वेऽपि सती। आह। कथं पुनः परो
क्षा क्रियेति। उच्यते॥ न हि सेन्द्रियाणामन्यतमेन स्वरूपस्यासती कदाचिदपि संनिरुध्यते। किं त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हिं तदेव साधने यो भिव्यज्यते नार्थः तेन लिंग्यते॥ ननु गमिनिर्वर्तनात् क्रियया भावोऽयं गमिनिर्वर्त्यते
इति नाभिनिर्भिनिर्वर्तनाचेदमविज्यज्यते वशात् क्रियानिर्वर्तनेनोभयदर्यभावत्वं मामतमपि नाम
निष्पन्न आर्लिस्तिचार्यं तस्माद्गमिनिर्वर्तनात् क्रिये लेवमनुगिमतेतरेतदाख्यातं क्रिया आचष्टे
म पि सद्भावार्थत्वात् क्रियाया भावप्रधानमुच्यत इति गजमेके॥ मन्यन्ते एके पुनर्भावप्रधानमा
ख्यातमिति भवत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति। भावः
कर्म क्रिया आत्मर्थ इत्यनर्थान्तरं॥ यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तत्र दर्शभावप्रधानं नि
पुनस्तत्र आख्यातं॥ आख्यायन्ते स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन इति
याचते यासु प्रतिप्राधान्येन वर्तमानेनाख्याते आह॥ कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति ११
।उच्यते। साध्यत्वशब्दवाच्या॥ अन्यगृहीतानि न साधनानीति। अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः॥

इत प्राधान्यं॥ कुतः विशेषप्रत्ययाभावात्। पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो
वर्तमानकाले कर्तरि क्रियोपलब्धिविवक्षितविशेषमेव प्रकारे साधनमात्मनः आश्रय
नानेनोपलक्षयन्नेनैकक्रियाशक्तिमत्यपि प्रकारे साधने प्रतिक्रियायामेव विशेषप्रत्
ययमादधाति। नान्यासु क्रियासु। नापि विशिष्टे प्रकारे साधने। पश्चयस्मिन्नर्थे विशेषेणाव
र्तते शब्दः प्रत्ययस्तस्य प्रधानं॥ विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते गुणभावेन कारके
तस्माद्विशेषप्रत्ययाभावाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नं॥ अपि च क्रियाव्यापारविज्ञान
परतया प्रष्टुः किं करोतीति देवदत्तः क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे पचतीति। न लोके तन्मिति पृ
ष्टेनुक्तोततः पचतीति ब्रवीति॥ अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति। शृणु। अग्नेर्

१२ हि क्रिया निरुपाख्या साहि कारकैरभिव्यज्यमानाकारकशक्तिरेव संनिधाप्यते निर्दिष्टुं॥ इदं न रथ्या हि
अशरीरा सती सानग्रहेन अग्रहणे च सति सान स्थेन अग्रहणे च सति कथमिव निर्दिश्येत। तत्रैवं
सति कारकसम्बन्धेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन्साधने विशिष्टमात्मीयं कार्यमारभते तेपाको
ख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव सा साध्यरूपा संभवान्निर्दिश्यते॥ न च नाऽक्रिता कदाचिदपिग्र
हो न पूर्वा इति तिति सा साध्यरूपा संभवः॥ तस्मादोदनकर्म्म कायादेनदत्तकर्त्तृकौदनशब्दो
पपदेन निर्दिश्यते। ओदनं पचति देवदत्त इति॥ तत्रालिवसित स्मार्थे ओदनशब्दः। अपि
पक्रियाव्यापारपिदक्षिपरैव प्रष्टः किं करोतीति क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे॥
पचतीति॥ ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेण पाककर्त्तृत्वदत्त। ओदनमिति। तस्मा
दोतव्याख्यातासाधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नं॥ यस्तु नरेन दुत्त, नोदनमि १२

तिपर्येमुक्ते। तत्र ब्रूमः। सहि पर्यनुयुयुक्षां साधनगतां नाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मा
नो बुध्यस्य स्थितत्वात्तदाकरणाद्भिमेदनमिति पूर्वेणवचीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो हि तः
पः तत्पर्यनुयोगोऽनुज्ञोऽप्रष्टव्यः। तस्मात्पचतीति शब्दवाच्य एव क्रियायाः शब्दान्तरेऽव्याख्यातत्वा
त द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति। इतश्च न द्रव्यप्रधानमाख्यातं एकस्मिन्नाख्याते द्वयोराख्यातयो
रसमवायात। पचति पठतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरेणसमवायो नास्ति। नहीतरः शब्द
इतरस्य गुणो भवति। इम शब्दे च समवायात समवेति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः॥ पचतिदे
वदत्त इत्युक्ते पाकक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तस्तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति
। अपि चोक्तं। क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते॥ त्रीनत्र पुरुषान्विद्यात्कालतस्तु
विशिष्यत इति। नस्तु नरेन चतुः प्रभेदमाख्यातं भवति॥ कर्त्तरि भावे कर्म्मणि कर्म्मकर्त्तरि चेति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१३

पचते। तिङन्तं॥ पच्यते॥ पच्यत इति भावकर्मणोः। पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तरि। चतुर्थोऽप्यत्र
पचार्थानि द्रव्याप्रधानानि। तत्र क्रिया एव प्रधानं तामभिदधन्नयेवलस्वमाख्यातमाख्यात
संज्ञो न भवति। उक्तं॥ आख्यातजं त्वाख्यातं प्रतीतः पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं। पश्चान्नामल न.च.वि.३
क्षणमुच्यते। किं पुनस्तत्॥ सत्त्वप्रधानानि नामानि॥ लिंगसंख्याकारकसहितानीति सत्त्वं। तद्धः
लसंख्योपपन्नः। नद्येषु प्रधानेषु गुणभूता क्रियानामान्येवतानि। नसंख्याख्यातशब्देषु गुणः नाः
चेनन्नं तिकाल [illegible] मर्थमाख्यानशब्दे वाच्य [illegible] भावेनेति नामानि। यद्येवमाख्याते विद्यमान
मपि द्रव्यमविवक्षितमेवेहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता। द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य
तर्हि क्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशोपभूतमभिधाय धात्वर्थोः सो व्याजन्ते॥ आह। नन्वं तु
नर्त्मि क्रियास्वितनइति विद्यमानापि जाविवक्षितेति। उच्यते। प्रकृतिः प्रत्ययो लिन [illegible] १९

वेधात्विनश्यमानमेतावदेवेतन्नाम। तत्र तत्र निर्धातुरिति [illegible] धातुस्तु पुनः क्रियावचनः स
वनास्मि वृत्त इति नदनिवेयभूतया क्रियया नादिनर्थे। यथा यथं यत्रार्थं लक्षन् [illegible] कः शब्दोऽप
चशब्दस्तत्र वा र्थोऽर्थ इति॥ संप्रत्ययो हि शब्दार्थयोर्वा व्यवहारकत्वेन नित्यमिति। एवं नावक्रिया विद्यते
यत्तु नेरुक्तं विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति॥ अत्रोच्यते॥ नामिकं धातुः सधूस्मस्यदोपज
नितेन नामातिपदिके नाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकांतर्लीनरजिरेवस्वमर्थं तु ज्ञातवितु
मशक्नुवन् प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता सा तु विद्यमा
नापि विगृह्यमाणेनास्मि प्रातिपदिकनिबंधनाद्रुतुल्यनानाद्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति न प्राग्विग्रहा
दिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्यागम्यते। तस्मादोक्तं। शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते। तदक्षर विधौ
युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिण इति। पुनश्चोक्तं। अशेषवचनमनुस्येतेनानार्थं पुलिनक्रमः। [illegible] नामक [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७ महुर्नेदेवचनलिंगकाः॥ निर्देशः कर्मकारणं प्रदानमपकर्षणं॥ सामर्थ्यो ह्याधिकारः केचिन्नदार्थानर्थी
निनातीति। एवं पुनरुमकनेदं निपाताः पसर्गेण मपि व्याघ्रविभ्यामलमपेस्य बहुवचनेनोक्तं नाः
नीति॥ अपरं पुनर्मोनकालकारक संख्याख्याताएते यो आख्यातस्य। तेषां नाम प्रधानतानस्ति
। अतो नामप्रधानमाख्यातमित्युक्तं। नाम्नो पितत्वाद्द्रव्यं संख्या लिंगमित्येतेषां। तेषां द्रव्यं प्रधान
मित्यतः सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तं। एवं नेकेनमंते॥ ॥ तत्र नामाख्यातप्रधाने भवतः। एतेना
चरन्तौ नामाख्यातयोपस्यमाविना। तयोः स्वपदार्थो कालेकस्य नालगाधान्यमेव। तत्तमा
धान्यं। अथ पुनरर्थे के तेउनेनत्तनः॥ किंच पुनरेते उभे भवतः॥ नाख्ये। तत्र कस्य प्रधानमर्थः कस्य
गुणभूतइति। शृणु। नामप्रधाने भवतः। नस्य विशेषितत्वात्। नाख्येयत्वाख्यातं प्रधानं तरद्धि
त्वात गुणभूतं नाम। तदर्थस्य नाम निष्पन्नत्वं गतत्वात्। एवं तावदाख्यातं नाख्येयप्रधानं। अ १७

यत्पुनः कथमनिनिर्देसमानो नाम आख्याते गोख्यते॥ किं तत्तदाख्यात मितियतो लोकमसि सेवोस
इति॥ ततमसि उक्ताछ स्यार्थे संवेभंस्व॥ सुनामनौ भूतं भावनाख्याते नाव देवजति पवर्तान्ते पक्के
नसु पचगे पर्यंतं॥ अकलेमनपरं संतमेव व्याहृतोपत्तिः तं पूर्वापरमिव यो वीपर्ये याव स्थित
मयमनेकासुत्रियासु आश्रितमुपानदोनिदहन पूर्वोत्तरपदविहाराय पाद्धिभोजनशायनासनोदक
पानाद्यास्वाश्रितं तदनिनिर्देतिलशेनाभिनिर्वर्त्तमानं कसेन्वित एतते द्विकरोसत्त्व आवदेभ
जतीति अभिनक्रकत्वेवंद्वितीयमिति उदाहरणात्पुर्व नामरुयोपप्रदर्शनार्थं। उपक्रमप्रभृतीति उ
पक्रम आरंभस्त स्मादारभ्यापवर्गपर्यंतं यावदे स्याक्रियेत्यर्थः॥ आह। अंत्यासमसन्निधौ भावनिर्दे
शनिर्देशनारंस्य गैवनिकेर्स्यतइति॥ शृणु। पूर्वामाममात्रे अंत्येवचनस्या। नाम पूर्वोपेसंहितस्या अंत्य
त्वं। अपिच। प्राप्तिफलो हि प्रजुतिर्निश्चेक याक्रियाभिमत देशांतरे प्राप्तिरस्ति। तस्मादुपक्रमाद्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भिः क्रियाभिर्निर्वर्त्यमानो भावैः अन्त्याभिमन्तिष्ठते। ततः सत्त्वीभूतेन सत्त्वेनाख्यातं
१५ भिः क्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भावः अन्त्यायामभिमंतिष्ठते। ततः सत्त्वप्रधानत्वं यत्र प्रत्ययोऽभिधी
यते नाभिधेयं रत्वेनैवाहोतः। अपि च सत्त्वनिष्ठमेतदुपक्रमाणां भावप्रधानं॥ यत्र प्रत्ययोऽभिध
मायां नत्वर्थमेकोऽकृत्य वक्तारो न जातिमजाति देवदत्त इति। नयति रिक्तपरोक्षत्वाख्यायां यथावस्थिता
नां हि शब्दानां अन्वाख्यानमात्रमेव शास्त्रेण क्रियते। नोऽत्यार्थेन शब्दानाम्प्रयोगेषु नियम्यन्ते। तस्मा
त्सर्वेषु शास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धो वर्तते प्रयोगे व्यवहारतेनात्र गाख्यानेनाख्यातज्ञजनितप्रवर्ती
त्युपन्यासमभ्युपगम्यते तस्मादुपपन्नमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनो
च्यत इति। आह च। क्रियासमुच्चयो निर्दिष्टो यः पूर्वापरीभूत इत्येतदेव। क्रियाभिनिर्वृत्तिव
शोपजातः आख्यानशब्देन तमर्थमाहुः इति॥ ॥मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः कदाचित्तु तमेवता
वंतं येऽयोपक्रममनन्त्याभिनिर्वर्त्यमानमपांव्रगं पर्वतं मूर्तं सत्त्वं नन्वभूतं मन्त्रमपि पर्याप्तिं गतं

ख्यानुगतैः सत्त्वनामभिराचष्टे व्रज्या पक्तिरिति। तयोः कोऽविशेषः। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भव
ति॥ सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कृदभिधेयवादः। आह च॥ क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजा
तः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात्। संख्याविभक्त्यव्ययलिंगयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्य इति॥
आह तस्मात्तु नेदं कृदन्तनामभिः तेन सत्त्वेनैव चान्यथोच्यत इति। उच्यते। शब्दस्यानाख्यातेनान्य
दत्र प्रयोजनमस्ति। अपि त्वोत्तरमस्माभिरवस्थितानामेव शब्दानामभिधानाभिधेयसंबंधेना
भिसंबंधानामेव नियमन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते। नोऽत्यार्थेनः प्रयुक्ताभिधीयते शब्दा इति॥
व्रज्या पक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तं प्रयोजनं॥ अदः इति सत्त्वानामुपदेश इति। नायोऽधिकृतः सत्त्व
पुनः सत्त्वभूतोऽनेनतरोपलक्षतत्त्वं संबंधेनैव नाम्नोपदेशविष्यते न तूच्यते। किं पुनस्तत्सामान्यवि
शेषवाचित्वं। तत्राद इति सत्त्वानामुपदेशः सामान्यत इतिलाक्षणिकः। सर्वेषामपि सत्त्वानामध्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९६ यनेनाप्रेलिंगविशिष्टत्वादिदं मेवेयमुदाहरणमुपन्यदर्शनार्थं । आह । विशेषोपदेशः कथमिति । उच्यते ।
रूपवत्सु । गौरश्वपुरुषो हस्तीति । सत्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः ॥ सोपाधिकं निरुपाधि
कोपदर्शनार्थमनेकोदाहरणं । सामान्यरूपत्वाद्विशेषरूपत्वाच्चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्युभय
मुपदर्शितं ॥ ननु नीतिनाशस्य सामान्येनोपदेशः । अत्रहि सर्वेषां सत्ता या विना अध्ययने नाहेन
व्यतिरेकेण उदाहरणार्थः परिगृहीतः । विद्यमानत्वामेवानुवर्तनः सर्वे गतिशब्दस्याध्याअन्या
निर्विशेषक्रियाभिरभिसंबध्यंते । तस्माद्गच्छतीति वचेक्रियामसत्तयोजयत्तमस्तित्वमात्रमेव
निरुपपदेनगच्छतिशब्देनोच्यत उत्सुपपन्नो भवति सामान्यवाचित्वे विशेषनिर्देशः कथमिति
। उच्यते । आसितेनेतेगत्यतितिष्ठतीति । सकर्मक अकर्मकोपदर्शनार्थमुभयथामुदाहरणं । अह
मतिसंवचनमोदुनयसजातन्न वदुद्वंनोपपद्यते ॥ आह । इदनाघदुक्तं परत्वतु दर्शं । भावचव ९६

ननाद्व्यत्तवचनता । गुणभावः प्रधानभावः पूर्वोपगेनान्तः सामान्यवाचित्वेन शेषवाचित्वमिति
नोपपद्यते ॥ कस्माद्वचनानित्यत्वात् ॥ कः पुनरयमाह । नित्यंवचनमिति । उच्यते इंद्रिय नित्यं
वचनमिति । इंद्र आत्मा मन्येन इयते लिंग्यते अनुमीयते चास्य मात्मात्वात् । जीवस्यदं च रूपं । ता
वन्द्रियं करणमस्मात् इति इंद्रियं । तस्मिन्निंद्रिये नित्यं । तु नमतत्वमतं । उच्यते अनेनेति व
चनं वाक्यमित्यर्थः । कृतमत । यदेतन्नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं । औदुंबरायणआचार्योन
न्यत इति वाक्यशेषः । उदुंबरस्यापत्यमौदुंबरिः । तस्यापत्यमौदुंबरायणः । आह । तत्रः किमिति ॥
उच्यते तत्रतस्मिन्नाक्ये एव मिंद्रियनित्यमतियदेतत्सर्वं चतुष्टयमुक्तं मतन्नोपपद्यते कस्मात्
प्रयुक्तेरयमशक्तेरुक्तं वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं । प्रयुक्ते वचनास्ति । अपिच । वाक्यमपि
वीतद्विवेच वाक्यं समस्तमुद्भूतं तदिंद्रियेणावतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि परिसंख्यातुं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७ न चनिनपालिनरयोः परयोः सद्रूपासंख्यानमस्ति । तस्मादेव नानित्यत्वात्परत्वतद्भावानुपपत्तिरिति तु
पपन्ने । किं चान्यत् । अयुगपदुत्पन्नानां नाशात्वानानित्येनैकदेशः । वाशब्दः समुच्चयार्थो वा
विकल्पोपमानेदंसमुच्चयार्थेष्विति हि निपातनलिङ्गः पठन्ति । वस्वति वायमपि लिङ्गं विचा
रणार्थेऽस्तु पञ्चम्याश्चापि समुच्चयार्थे भवतीति ॥ एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां गान्धानां वा
क्वाचयत्नभूतानां योपमितेनैकदेशः ॥ उअंगतमयुपाप्रधानानात्वो नाम्न आख्यातेन नि
गुणनान्नेनोपदेशः । आख्यातस्य तु नाम मतिप्रधाननान्नेनोपदेशः ॥ अयं च नोपपद्यते उ
तरत्वमनुवर्तते । किं कारणं । नहि निवर्तेनामगुणनावमिश्रादाख्यातेनानिर्नेनाख्यातेन
धाननात्वमिष्यत्वादस्ति ॥ नहि लिङ्गपाविनय योगिनेनरगुणप्रधाननानात्वमस्ति । आन्यतः १७
॥ ॥ शा... स्तो योगः ॥ ... शाखदूतः शब्दस्य शब्दान्तरेण योगमध्य

था । उपसर्गस्य धातुना धातोः प्रत्ययेन प्रत्ययस्य सालोपागमलर्णविकारैः । अयं च नानित्यत्वान्तो
पपद्यते ॥ किं कारणं ॥ अयुगपदुत्पन्नो हि सन्धौ धातुरुच्चारितो विनष्टः सन्नाप्नुमुपसर्गेण सो
स्यते प्रत्ययेन वा । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति ॥ तस्मादेव नामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधान
नानात्वउपसर्गनिपातानां नामाख्यातान्योन्ययोगपक्षे परत्वेत तत्कर्मद्वेमेतरेसमासेनेति । युगपदुत्प
न्नानामयुगपदुत्पन्नानामस्तित्वेन मारभ्यमाणसंबन्धयोरन्योन्यसमासो भवति । नोपप
द्यते । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युनालपिंडाहारो प्राकृतः । समानं हि तत्वा
त ॥ इन्द्रियनित्यत्वात्परत्वतद्भावानुपपत्तिरित्युक्तार्थमनार्षाकारेण तदेतद्व्याख्यायते । युगप
दुत्पन्नानामिति । अद्य मतं विचालिनए वैते कूटस्था अविनाशिनः शब्दास्तेनुवर्ण्यन्ते न
स्माद्याप्तिरूपादिर्शोऽपि यमियेष्वाविर्भावात्तदुक्तारणप्रमाणमापद्यमाने व्यापृयाभावाद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८ यावस्थानुमशाकुवतोऽभिधेयाभिधानमहिनाएवकारणात्मभावमाधिकमनुकानिसंत
वकालेव.स्यादानन्यकल्पविशिष्टकर्मेनिर्जितकार्यकारणसर्जभूतसाधारणात्मभूतेहि
रणगर्भेविवर्तमानेनतद्बुद्धिमाश्रयंप्राप्यतेनेवसहयुगपद्देशाभिव्यज्यंतेविशेषाः त्केनः
नापशव्याइति॥अत्रब्रूमः॥एवमप्यनेषांयुगपद्वृत्तीनांयुगपद्वृत्त्यावधिसत्योऽप्र
पिपदचतुष्टयस्यप्राप्तेस्त्वेवसद्भावस्थितानांतथापीतरेतरोपदेशादितरेतरगुणप्रधान
भावश्चनप्राप्नोति।नहियुगपद्वृत्त्यन्तयोर्गोविषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति॥
किंचान्यत्॥कृदस्ययुगपद्वित्वाद्वित्युनित्येतुशब्देवृत्पएवशास्त्रकृतोयोगःसएवनोपप
द्यते॥किंकारणम्॥युक्तोहियुज्यतेनित्यंयुक्ताहिधातवउपसर्गैःपश्चात्प्रयुज्यन्ते
भाग..नवर्णान्विकोरइति।तस्मान्नित्यपक्षेपिवचनमनेनतदुपावर्णितं॥युगपद्भाव

भावादिचैवपदचतुष्टयमुपपन्नसर्वमेतदसम्यगिति।व्याप्तिमत्वात्तुशब्दस्य॥उच्यते॥सर्वमेतदुपप
द्यते॥कस्मात्॥व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्य।व्यापनंव्याप्तिःसायस्मिन्नस्तिसोऽयंव्याप्तिमान्शब्दस्तद्भावोव्याप्ति
मत्वं।तस्माद्व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्यसर्वमेतदुपपद्यतइतिवाक्यशेषः॥आह॥कथंपुनर्व्याप्तिमान्
शब्दइति॥अत्रोच्यते॥शरीरेत्यभिधानाभिधेयरूपानुविद्धेद्वयोरन्तर्गताकाशप्रतिष्ठितयोरभिधा
नरूपाभिधेयरूपयोर्बुद्ध्यामध्येऽभिधानरूपयाशास्त्राभिमतप्रयोजननिर्वविजिज्ञापयिषयापु
रुषेणपातदभिव्यक्तिःसमर्थेनस्वगुणभूतेनप्रयत्नेनोदीर्यमाणःशब्दःउरःकंठादिवर्णस्था
नेषुनिष्पद्यमानस्तयापुरुषार्थोभिधानस्समर्थवर्णादिभावमापद्यमानःपुरुषप्रयत्ने
नवहिर्विनिक्षिप्तःविनाशीनिव्यक्तिभावमापन्नःश्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्यप्रत्यासन्नस्यबुद्धि
सर्वार्थरूपांसन्नोभिधानरूपांव्याप्नोतीत्येवंव्याप्तिमान्शब्दः॥आहततःकिंस्यादिति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१८ मांछब्दः॥ उच्यते। यदि निस्रोयदानित्यः परस्त्रतुष्टादिमर्वं मुपपद्यत एव॥ किं कारणं॥ नह्यसे
स्याप्यपुरुषस्यनुच्यवस्यामर्थं प्रत्ययमादधीत। नचानवस्थितो व्याप्नुयात॥ ततश्च किं। स
शब्दः स्वमर्थमभिदधानः स्वानुयायपदे शोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिनास्व
मात्मानमनुनिसंबध्यति। नेनवितुमुपक्रमते विनाशं कोपजनितस्यस्वदेशोपजनितेनरूपेणा
दिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव। तस्मात्सम्यगेवोक्तं। य
त्युनंरतदुक्तं नहि विनष्टाविनष्टयोः परिसंख्यानमस्तीत्यत्र ब्रूमः॥ पुरुषप्रयत्नोपजनिता
दक्षोद्भूतात्वरस्यपरंतत्वसमाधायशब्दस्य कोस्य एव धंसतेन तु शब्दात्प्रयः॥ तास्तु तया
भिधानशक्त्यानुविद्धा नित्यावस्थिताः स्वानर्थान्प्रकाशयन्त्यः स्थिता एवभवंति। ता सुसाम्रा
त्वदपरिसंख्यानंवर्तमानमितरानुनिनाशिनी सुग्वक्रिसुतलक्षणयोपचर्यते। न हाघाप्रि १८

मत्वाछब्दस्यपरचतुष्टादिमर्वमुपपद्यत एव। व्याप्तिमत्वादित्यनेनैतेनैतेरैतेरोपदेशः प्रयुक्तः। गा
त्वरतो योगश्चनामास्यात पदरूपत्वदित्येसलक्रियाविषयेगुणप्रधानभावेनातिदेशः। तेषां
गुणप्रधानभावेसतितत्छब्देलक्षणयोपचर्यते। तथाचधातुरूपादुदिस्तदर्थयासंयुज्य
ते। वृद्धिरित्र हि धात्वादिरूपेणाविपत्तिप्रमाणमानाशास्त्रेषसंरक्ष्यते॥ तस्यांसंरक्ष्यमानायां
शब्देसंस्कारोपचारः क्रियते। तदभिधायकत्वाछब्दस्यातत्रयदुक्तंवचनानित्यत्वात्। रितरेतरो
पदेशः शास्त्रस्वयोगेनोपपद्यते उत्येनरसुक्तंभितिनित्यत्वपसेपियुगपदुत्पन्नानांगुण
प्रधानभावोगोविषाणवन्नास्तीतियदुक्तमनैकान्तिकोसौदृष्टान्तः। दृष्टो हि युगपदुत्पन्नेष
... एककालेराजपुत्रामात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावस्तत्र। यदुक्तंयुगपदुत्पन्नानामित
रेतरोपदेशोनप्राप्नोतीत्येतद्युक्तं॥ व्याप्तिमत्वाछब्दस्यसर्वमुपपद्यत इति तदेवसम्यगिति। अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२० पारोक्ष्याख्यमार्गेन्द्रियनिस्तनात्पदचतुष्टयानुपपत्तिर्न तत्राभूतस्य च सर्वे सोऽन्येऽस्मास्मि ते यदि
ह्यारपक्षे योऽस्मत्तारे ते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः इति अत्र संजमरव
ना शब्दः॥ कथं। अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां वानित्यानां वेतरेतरो [illegible]
तरेतरोपदेशः इतरस्येत्याख्यातस्य निपातवचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः इतरस्य वचनान्ते
शब्दस्य सत्त्वपचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः॥ शास्त्रवचनेनागमश्च। न सपदशः स्तोयाचेतेति.
नामानि आख्यातनामसमानान्यायुज्येते। तस्मादुपपन्नं पदचतुष्टयमिति। आह॥ आगमानुगा
चमेनन हेतुरूपन्नं कथं विनदाविनपर्ययः [illegible] परिसंख्यानमन्तस्मान यानि [illegible] प्रधानभा
वइति [illegible] न्यते। व्यापित्वाच्च शब्दस्य हेत्वर्थः समानएव पक्षेण आह। यदि व्याप्तिमत्त्वा [illegible]
स्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते। एवमपि नोपादेयो विकारणं। अनेन [illegible] अपि व्याप्ति २०

मंतः पाणिनिव्याकरणे इति नो वा रपसे नचायं लिङ्गं संख्येति। अपि चैवं पदचतुष्टये दोषं न संख्यामहे
न चायमतिमहान्नयेऽस्मसमुद्रः पठितव्यो न लिख्यति॥ केनेति। उच्यते। स्यादेतदेवं यदि [illegible]
विशेषहेतुर्न स्यात्। कतमः॥ अर्थानामनन्तत्वाच्छब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके। सत्त्वमि
नया अपि व्याप्तिमंतो नत्वणीयांस महतायत्वेन व्याप्तवंतीति। न च निःसंदिग्धं [illegible] ति॥
तस्मतो न शब्दार्थसंबंधस्येवं तेतरस्य शब्दत्वपरिमितमर्थमल्पीयसा यत्नेन [illegible] आ
प्नोति। तस्माद्यथोक्ताद्धेतुविशेषहेतुरुपपन्ना शब्देनैव संज्ञाकरणे व्यवहारार्थं लोके
इत्युपपन्नं। यस्तु नेगतदुक्तमध्ययनदोषेर्न संनह्यामहे। नचायमतिमहान्समुद्रोऽध्य
नव्यो न विष्यतीति क्रमः॥ अभ्युदयो हि नवेदानुरूपरव न वक्ति॥ अभ्युदयार्थिनः शास्त्रा
रंभेयत्नः। तत्र यदुक्तं अध्ययनदोषेने संनह्यामहे न चायमतिमहान्समुद्रोऽध्येतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ध्यो न विद्यते। ध्येः नष्यो न विद्यतीत्यत्र सूत्रम्॥ अन्त्युरषोऽसि न वेदानुरूपएव न वर्णः। अन्त्युरपार्थेनःध्या
२१ स्यारं नेयत्वः। तत्र सदुक्तं अध्ययनरतैर्देवैर्नमस्यामहे। न चाद्य मन्ति महान्तैः समुद्रो ध्येनष्यो न ति
ष्यतीत्येन दुक्तादिति॥ देवानां मनुष्याणां देवनानि भाणि। आह। एवं तावन्मनुष्याणां मनुष्येषु भाष्ये न चतुर्धा
न त्रे. नाजतेऽध्यकरणं॥ अथ मनुष्याणां वैदे हुरुहविः संप्रदानार्थाः मीमांसादिव्यवहाराः कैश्चित्॥ उ
च्यते। तेषामेव शब्दानामभिधानस्य देवेष्वपि देवानामपि मतिः कृतम्। मनुष्यलोके देवनाभिधानानि
ति। मनुष्येनुत्यं मनुष्यत्वंतु देवनाभिधानमभिहितमभिधानं। यथैव हि मनुष्याः मयोजनेषु नामा
ख्यातोपसर्गनिपातेन धातु मभिदधाति। एवमेव देवा अपि देवोच्चविशद स्याभिधानेन पिनाकि
रथगिहानित्यमिमायः। तेपि हि मनुष्यवद्देवा अंगारिपुत्राः पौरुषविधिकैः कर्मभिस्सलसंत
ति हि वस्यति तस्मादुपपद्यते मनुष्यवद्देवनामभिधानामिति। अन्द्रमतिनामाख्यातोपसर्गनि

तानामपरिहीनाशक्तिः देयानध्ययनधातुमपरिमर्थवेदमंत्रः समाम्नान इत्युच्यते॥ पुरुषविद्यानित्य
त्वात कर्मसंपत्तिर्मोदेः पुरुषेषु मनुष्येषु विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वात्तु पुरुषविद्यानित्यत्वादेवेः
कर्मसंपत्तिः फलेन संपादनं अविगुणकर्मसंपत्तिः। फलसंपन्नमेव कर्म न विद्यते। स्वेवमर्थवेदे
मन्त्रसमाम्नान इति वाक्यशेषः। इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाप्यथार्थेनाभिदधोदेवा
न्नामाख्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितत्वात्संशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्देवानामपराध्ये प्रर
यथावत्प्रयुंजानाः नामाख्यातोपसर्गनिपातान्तत्र सर्वोर्थं प्रत्यसदृशो देवाः स्वल्पेन यद्यपि
वदभिधानं न मर्पयंति। विगुणमेतदिति घाः नित्यत्वान्न दुनालेमेषु कर्मणः तत्तस्माद्देवताहीनेन
मे फलं संपद्यते। स्वकेवलं फलासंपत्तिः किं तर्हि। दुष्टहेतुको दोषोपि स्यात्॥ तस्मादेतत्स्वनामा
ख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपपत्ति पाति विनियमार्थं मंत्रत्वेन वेदे समाम्नाताः। न हि नामाख्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२ तोपसर्गनिपाताश्च परिस्पन्दसंज्ञाः संति॥ एतदेवं चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपातित्वाद्वाक्यार्थे स्थि
तं संज्ञा इत्युच्यते॥ आह। कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति। उच्यते। इह। कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरु
षेष्विति। उच्यते। इह तु न वाक्यविवचनानुक्रमेण अर्थवत्त्वं नुमेष्यते मनुष्य एव मे च श्रुत्या त्वं यन्तुं दे
वदत्तमिति। मतेनैव वाक्यविवचनानुक्रमेण चद्रमपि मंतर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुं एवमनित्य
त्वं विद्यायाः पुरुषेषु तद्दोषं लामनुष्यानप्रति सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्यत्वाद्विद्यायाः अ
यमपि हि येन वाक्यानुक्रमेणावक्ति मनुष्यः कंचिदर्थं न तेनैव भूयः शक्नोति वक्तुं। न च पदुनं
ति मर्थं मंत्रो लोदेत मान्नात इति इदं न युक्तं। पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसंपत्त्यर्थं मंत्रो वेदे
समाम्नात इति। न ह्यविचारितमेव नियुज्यते। अत इदमाह। परं चतुष्ट्वमास्मिन्यक्षप्रतिपत्त
श्चाविनाये अन्धादिति। विश्वयांश्चासेपमसंगे नैवास्य पौरुषिकः॥ देवमनुष्यस्य कृतः ॥

नृदिति। तदेनत्सर्वमपि वोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं। नावसन्नप्रकृतो यतस्तद्धेयमधुनाव
र्णयिष्यामः। सच्चतुष्ट्वनयात्मभावः। कार्यात्मा कारणात्मा च तयोर्यः कार्यात्मा तमभिरूपयाके
क्रियानिर्वर्त्यार्थः समाजः क्रियैव नका भावइति इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते कर्यं क्रियानाद्भा
वोः स्वात्मस्थो विशेषः कार्यात्मसु यस्तयोः पुरुषोपभोगसंतानोपक्षये कार्यात्मभावातीतः येना
त्मभावेन सदननानाभिसंबंधिना प्रलयकाले निष्ठते। सोऽस्यंतविनाशधर्मात्मा आत्मा नाव
इत्युच्यते। आह। कथमयमिह प्रसक्तः शृणु। तद्धि कारणवद्धि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः
संतो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयते। स्थितिकाले असावपि चापहीनं सर्वविशेषभव
नमात्रक्रियाभिसंबंधी सन्न्यावतन्सर्वोपपदाभ्यां नामाख्यातशब्दाभ्यामुच्यते भवतीति भा
वइति च शब्दगतत्वादयोऽत्र सर्वविशेषासमग्रेनावस्थामेतौ शब्दावास्कंदतः। एतन्नत्वयोरेव साधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३ रथ्यार्थमयुक्तमिति प्रसंजितः परचतुष्टाधिकरणे आद्यः प्रधानमेतत्स्यात् किं कारणं। तद्धानेन स्थितत्वा
गरकं तिष्ठते प्रलयकाल इत्येके मन्यन्ते। तद्वेनेन किं कारणं॥ भावविकार एव हि सोपपद शब्दवा
च्यत्वात् प्रधानं भाव इति सुच्यते। पुरुषस्तु हि तत्राप्यपमेव हेतुरनुपपत्तौ पाशक्तित्वात्। एतेनैव
ईश्वरपरमाण्वादिनामानः प्रत्युक्ताः॥ ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सोपपदत्वात् शब्दस्येति॥
तदपि न। यस्माच्छून्यशब्देपि भावशब्दासंगदर्शनं। न ह्यमन्यार्थे शब्दः प्रयुज्यते॥ शब्दो हि शब्द
स्यार्थेन संबंधः किंचिन्नस्तीत्यपि शून्यमिति। लोके हि प्रसिद्धं गृहे शून्ये ग्रामः शून्यः शून्ये शरमहं(?)
त्येव इति। तस्माच्छून्यशब्देनाभाव एवोच्यते। किं तर्हि। अपेक्षावत्त्वेन शून्यत्वमिति। भावशब्द एवा
र्थोपपदत्वेन युक्त इति चेत्। न प्रयोगाप्रसिद्धेः। न हि अभावभाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः। न च प्रयु
ज्यमानोपि भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दवत्। विदिशोपपदस्य च नारदः(?) २३

ति। तस्मात् सर्वोपपदरहितस्य नत्वेनात्मभावेनेदं जगन्नित्यं इतरे तु नानाविधाकारैः परमाण्वादिभिर्नो
अविकारात्मभिरनित्यं। कस्मात्। विकारात्मकत्वादेव नित्यानित्यसमेते नचन नानाविसंचयेन प्रहे(?)
न सर्वभावविकार एतत्सद्भावविशेषस्य प्रतत्वेदान्तरहस्य संप्रदायः पराशरसिद्धे भगवानात्मवे
दविद्दोनरस्तकारितयायुक्ताधिकारत्वे प्रनाएतत्परिज्ञानोद्योगपर्साप्तकर्मोपभोगसंतानाः
संतत आत्मकामाः प्रतिपद्यन्ते। नेते प्रधानादिविदः वेदानुशासनेन देशानीश्वरपुरुषप्रधानादि
न निस्सार भावविकारात्स्वमतिकल्पनाहेतुत्वलक्षितात्मप्राप्तिरित्यज्ञानेन प्रतिपद्यन्ते न च नमा
त्राभिसंबंधेन तदितरस्माद्दात्मन उद्विजेत आत्मप्रकाशकौतस्करो हि मा माः प्यत्वत्संतानं भिन्नमन्यमा
नाः। के चित् ब्रह्मशक्तिः द्वानादसंबोधनादेवाप्रएव रहस्येदांगवेदाद्यनिर्वचनाभिनिवेशनिशान्तो(?)
सामान्यविशेषस्वरूपस्तुप्रदेशप्रसंगे प्रवर्तमाने भवतः सदेतो नूतस्य भजनमात्रमेव तत्क्षसामर्थ्येन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२४ तगत्नाख्यविकारान्विद्यमानानपि । सेतेन प्रसंगेनात्र संप्रतिनः । भेदाद्दृश्यन्त्यास्य भेदेन नाविकारेणापे
विधीयते । अपि च लक्षणविशेषविशिष्टेति नामशब्देन लक्षितः स पदार्थो भवनं भाव इति । तस्मान्नाम
लिंगं स्यादिति वदन्ति । तस्य विकाराः भावविकाराः न लभ्यन्ते इति सामान्यादात्मनः गम्यते । वसंलक्षे
नद्वैशेषिकेन भावविकारात्मकत्वान्नायनदन्ति । इति परः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ।। एव
माह ।। षड्भावविकारा इति उच्यते । वार्ष्यायणिरिति । विकारं दिपाठात्किन्त । आचार्य इतिवा
क्वयोगः ।। निर्दिशतत्र पल्व्याख्यातां वरिष्ठस्य वार्ष्यायणिमुख्यार्थं ।। अनोऽस्य भावविकारा एते स्वाम
वनावविकारा भवन्तीति । आह कतमेन दिति । उच्यते ।। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षी
यते विनश्यतीति । आह ।। एते पांजस्यादीनां भावविकारशब्दानां व. स्यां विकारा वस्था
यामत्रस्थितं । नालनाचष्टे । नाविद्यमानमपिनात्रदेवेवानप्रतिषेधतीति उच्यते ।। आ

वनस्ति पूर्वे भावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधतीति जनिः पूर्वो भाव तस्य पूर्वे नायस्य पदो
नावविकाराणां पूर्वो भावविकारस्य स्वस्य जात इत्येतेन शब्देनादिमाचष्टे । आह । नि
मादिमेव । नेत्युच्यते ।। उक्तमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवपर्यन्तं गतिसरएव पूर्वोपदीन्तो भा
वस्ताचदेव जायत इत्युच्यते यावदिति शब्दवाच्यः संवृत्तो जात इति । नापरभावमाचष्टे न प्रति
षेधति । नेति प्रतिषेधे । अपरो भावो अपर भावः । आह ।। कस्मात्पुनः पौर्वापर्यं हि देशका
लकृतं उच्यते । जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वस्तस्मात्परकालोऽस्तिशब्दवाच्यः । तन्नै
ना वं सति जनिशब्दवाच्येन विकारेऽस्तेरप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता किं कारणं । न ह्यविद्यमानो गो
यते । अपि च कारणात्मनि भावे सर्वे एते भावविकाराः सन्ति । सर्वार्थत्वप्रसंगशक्तित्वान्नस्य
यथा एषि स्वांगदास्यो भावविकारास्तेनुहारदाति भावेन विशेषात्मकत्वान्ने प्राकृतं इति । तथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

या॥ जनिद्वारेणास्तिः॥ अस्तिद्वारेण विपरिणमतिः॥ किं कारणं। न ह्यजातोऽस्तीत्युच्यते। नाप्यविद्यमा
२५ नो विपरिणमत इति॥ ननु चैवं सति जायत इत्येष शब्दो जन्मैव केवलं प्रब्रवीत्यविलसितेन रभालुयि
कोर्थं॥ किं कारणं एकार्थवर्त्तित्वाच्छब्दस्य॥ अस्तिशब्दो वाप्यस्य नाम विकारस्यासंपूर्णत्वात्॥ अनल
घ्नत रूपं हि तस्यानवस्थानुमानगम्यं नामपि जायत इति। तस्माज्जायत इत्येष शब्दो जायमाना
वस्थायामस्तित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे॥ आह। यद्येनाचष्टेऽर्थादापन्नं मन्वानः प्रतिषेधति।
अ
नं॥ उच्यते। न प्रतिषेधतीति। अस्ति स्यन प्रतिषेधं कर्तीत्यर्थः। किं कारणं। उच्यते। अ
स्तित्वात्मयान पि ह्यसौ जायेते तस्मिन्प्रति सिद्धे नात्मक एव स्यात्॥ कमालक्षणः पते
॥ तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वं। उपस्थितत्वाच्च। उपस्थितं गत्वं चमन्यासन्नं तस्याल धार २५
णकाल इत्यस्मान प्रतिषेधति॥ एवमेवमपरं नउत्तरेष्वपि भावविकारेषु समासमन्तः स्मरन्न

पद्यन्तो ततन्तदूमः॥ अस्तीत्युक्त्वा स्यस त्वस्यावधारणं क्रमतीति जातस्य सत्त्वस्यावधार
णमात्रमेवेतीति न विपरिणाममाचष्टे। असंपूर्णत्वात्। न प्रतिषेधत्युपस्थितत्वात्॥ ॥
विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं। विपरिणमत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य
तत्त्वादप्रच्यवमानस्य तत्त्वात्तद्वाचो विकारं। योऽस्य भावोऽस्तित्वपुरुषत्वं वा तस्माद्विकारं वि
क्रियामात्रं ब्रवीति न वर्द्धेरर्थमात्रेण न प्रतिषेधति॥ वर्द्धत इति स्वांगाभ्युच्चयं॥ सांयोगिका
नां वा र्थानां। वर्द्धत इत्येष शब्दः सेषामंगानां शिरोग्रीवाबाहूदरादीनां सांयोगिकानां वा वि
रथपधान्यादीनामभ्युच्चयमाहाभ्युच्चिनतीतरेतीति॥ अह। कथं प्रयोगः। उच्यते॥ वर्द्धते विज
येनेति वाऽर्द्धते शरीरेणेति वा। वर्द्धते विजयेनेति सांयोगिकेषूदाहरणं। वर्द्धते शरीरेणेति
स्वांगाभ्युच्चये। अत्र वर्द्धत इति क्रिया पचापक्षीयतिमाचष्टे। न प्रतिषेधति। अपक्षीयत इ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्येते नैरुक्ताख्यातेन तिलोमं। पर्यवहित्यांगः सांपोलिकैर्लोरुच्यो रूपचीयते॥ नयैवापक्षीयते। न
२६ त्रापिनाचष्टे न प्रतिषेधति॥ विनश्यतीत्यपरभावस्या। दिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रति
धति॥ विनाचष्टे न प्रतिषेधति॥ विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न न
तिषेधति विनाशगताद्भावस्यादिमाचष्टे। किमादिमेवनेनत्युच्यते। उपक्रमनमन्त्य
पलर्गपर्यंतमिस्तुकं यान्नाहिनष्टइति। स च विनाशेन न च पूर्वभावमाचष्टेऽपक्षीयतेर
र्थविजातमपितस्मिन्विनाशेन। यं युगपदक्षीयतेरर्थो विनाशस्तौति। उच्यते॥ नयनपक्षी
यमालो विनश्येत। आह। एतेभ्यो नान्ये विकाराः स्युः। किमन्येपि व्यतिरिक्ताः संति भावविकार
नवेत्युच्यते॥ अतोन्ये भावविकाराः ते॥ अतोन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवंति।
निरुक्तकारः। अतो भावविकारसङ्घोऽन्यत्वेन भावविकाराः लक्ष्यंते नैते एव षड्विकाराः तानि २६

न्त्राः संति। किं तर्हि एतेषामेव विकारा भवंति। तद्यथा। जनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभे
दभिन्नेनैव पर्यायशब्दवचनो निष्पद्यते अभिव्यज्यते उत्पद्यते इत्येवमादि पुष्पमिव नश्यं। तथा। स्ति
शब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनभ्यः। स्ति विद्यते भवति इत्येवमादि। तथा विपरि
णमतिशब्दवाच्योऽपि विपरिणमते जीर्यति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि॥ तथा वर्द्धति शब्दवा
च्यो वर्द्धते पुष्यति उपचीयते अप्याय्यते इत्येवमादि। तथाऽपक्षीयतिशब्दवाच्योऽपक्षीयते
अपनीयते इत्येवमादि। तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति म्रियते विलीयते॥ इत्येवमादि। इति ह
स्माह॥ एवमाह वार्ष्यायणिरित्यनुवर्तते। तेषां भाववचनमभ्यूहितव्याः। त एते जन्यादिशब्दवा
च्याः विकाराः। यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः संतः प्रकरणानुपातिनो
त्रार्थावचारणं प्रति अभ्यूहितव्याः वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः। सर्वेण आतको ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७ च च चेनास्त्यामिहाध्ययनेमाम्रेशाखाभिगोरचनपादेनत्वलक्षणमुक्तं ॥ उद्दिष्टान्याख्यातोपसर्गनिपाता
द्वस्त्या ॥ उद्देशो निर्देश प्रति निर्देश इति । तत्रोद्देशः सत्वख्यानीयः । तस्य लक्षणं विकारइति निर्दि
शोऽस्ति ख्यानीयः । तस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्रतिनिर्देशो भावाख्यस्याख्यानीयस्य
याजायतइति पूर्वेनावस्थाद्भिमात्रइति ॥ एवं सत्वप्रधानमेनत्संज्ञं । मानुपूर्वगत्तुं नाम
माख्यातयोर्लक्षणं नामसत्त्वं । विदर्भविद्धेनैतदक्रमगमापन्नमदिस्तरस्तुनाम्नोख्यते पदचतु
ष्टलक्षणप्रतिज्ञाव्याख्यानमयानउक्तापदचतुष्टलक्षणं चतुर्थेनपादेनतदस्यामः । प्र
तिज्ञाप्रसक्तमेवानुनोपसर्गलक्षणमुच्यते । आह । वक्ष्यति । नवानुपसर्गलक्षणमिदमेव
वक्तावदुच्यतां । किमिमे उपसर्गा नामाख्यातवत्पदचतुष्टान्तिः वृथ्यकृताः सन्तोऽर्थान्नाहुते
त्युच्यते ॥ न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । नेति प्रतिषेधे । निबद्धं नाम

ख्यातमथ्याख्यातपदत्वाभ्यांरहितं विरहिताः सन्तः केवलास्तु उपसर्गाः । आख्यातनु पदाभ्यां विशे
षमिमेनतस्मिन्नसर्जंतीस्तुपसर्गाः । अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । निष्प्रयोजनस्त्वतोऽर्थान्नाहुः सा
न्तेनेमऽर्थाभिधानशक्तिरस्ति पृथग्भिरविनानाभिस्त्वभिनामः ॥ यथात्र वर्णानां पदार्थपगता
नामर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति । एवमेतेषामपि नामाख्यातवियोगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति
। कस्त्वमाह । शाकटायनः ॥ शाकटस्यापत्यं नडादिपाठात् फक्, शाकटायनः ॥ आह । कथं तेषाम
र्थवत्त्वेति ॥ उच्यते । नामाख्यातयोस्तुकर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । तु शब्दोऽवधारणार्थः
नामाख्यातयोरेवयोऽर्थः कर्मतत्वेन विशेषं विद्यसंयुज्यद्योतयेति । सगणः नामाख्या
तयोरेवार्थेशेषउपसर्गसंयोगे सति व्यज्यते । यथाप्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्य
ज्यमानो द्रव्याश्रयएव भवति । न प्रदीपाश्रयः । आह कोऽस्यार्थानर्थेतियेनैतदुच्यते । उ

२८ कटायन एवमाहेति॥ अथ गार्ग्यः॥ उच्चावचाः पदार्था भवंतीति गार्ग्यः॥ उच्चावचा
वचाः उच्चावचाः बहुप्रकारा इत्यर्थः॥ एषामुपसर्गपदानामर्थाः पदार्था भवंतीति प्रयुक्ता नामविना
ख्याताभ्यामिति गार्ग्यः॥ आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः॥ एवं कोप्येषां पादानां नामाख्यातविषया
ते॥ पि अनेकार्थ इत्यभिप्रायः तथ्याप्रेत्यादिका मोदीर्णो भवशार्थ इत्यभिधानेशक्तिरस्येवेति
घुपलक्षितत्वेन दृष्टत्वेन शास्त्रे। यस्तु नैरेतदुक्तं वर्णवदिति॥ अनेनसुपगमादस्तु
पगतमस्मा... रेतदनर्थकाः णा इति। सामान्याहि वर्णोप्यभिधानशक्तिरस्त्येव। यथा मृदो वय
वेषु सर्वमन्वयनीदारेभशक्तिः॥ सातु परत्वेन समुदितानामर्थविशेषे व्यवतिष्ठते। यथा मृदो
वयवानां घटे घटाकारेण शक्तिरभिव्यज्यते॥ एवं तत्र यदुक्तं वर्णवदनर्थका उपसर्गा नामाख्यातवि
योगा इत्येतदयुक्तं। अपि चानर्थकेनारभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात्। न ह्यशुक्लै २८

तुनिरारभ्यमाणः पटः शुक्लो भवति॥ न तथा पदैरनर्थकैरारभ्यमाणं वाक्यमनर्थकमेव स्यात्। वाक्यैश्चा
नर्थकैरारब्धं शास्त्रमप्यनर्थकमेव स्यात्॥ ततश्चाभ्युदयनिःश्रेयसार्थो योयमभ्युद्यमस्तस्य येन वि
दुषामयमनर्थक एव स्यात्॥ अनिष्टं चैतत्। तस्मादर्थवन्तोपसर्गा इत्युपपन्नं। यत्तु नैरुक्तं प्रदीप
वदनर्थका उपसर्गा इति तत्रोच्यते। प्रदीपोपि स्वेनार्थेन प्रकाशात्मना अर्थवानेव तत्रापि चार्थवत्त्वेन प्र
काश्यमर्थमाधारभूतं प्राप्यायमनुस्वप्रकाशनशक्तिमभिव्यनक्ति। एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सं
तः स्वार्थाभिधानशक्तिमनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामाख्याते प्राप्या
भिव्यंजयेयुः। तत्र यदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इत्येतदयुक्तं नामाख्यातयोरेवासावर्थ
उपसर्गसंयोगे सति उपजायत इति ब्रूमः। न हि लोके योयत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते। ना
माख्याते चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षेते॥ तस्मादुपपन्नं उपसर्गस्य क्रियाविशेषार्थः। क्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२९ सामान्यमाचमाख्यानस्येति। तत्रयदुक्तं अनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इत्येतदयुक्तं॥ कुतः॥ लघएषु
पराधः नाकुरिमेतं॥ नहेतदुपपन्नं भवति॥ यएषूपसर्गेषु स्थो नैकप्रकारोर्थ इति प्रादुरेवैतन्नि मे उपस
र्गाः पदविशेषाः पृथगपि संतः कः पुनरसाविति। उच्यते॥ नामाख्यातयोरर्थविकरणं॥ अर्थविकरणानि
त्यर्थः। तस्मादर्थवंत एवेति॥ उच्यतां न हि करणांचकस्मिन्नर्थे विशेषं वर्णते। उच्यते॥ अयं तावत्॥ आ इत्य
र्वागर्थे। तद्यथा आपर्वताद्विति। अर्वागिति गम्यते॥ अनेकार्थत्वमपि सत्सूपसर्गाणामेकोर्थ उदाहर
णार्थत्वेनोच्यते ऽर्थस्वप्रकाशनार्थं॥ ॥ प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यं॥ प्र परा इत्येतावुपसर्गावेतस्याङो
र्थस्य प्रातिलोम्यमाहतुः प्रगतः परागतः॥ अभीत्याभिमुख्यं॥ आह॥ अभिगतः॥ प्रतीत्येतस्यैवा
भेः प्रातिलोम्यमाह॥ प्रतिगत इति॥ अतिसु इत्येतावभिपूजितार्थे वर्तेते अतिधनः सुब्राह्मण इति २९
निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं॥ निर्धनो दुर्ब्राह्मण इति॥ न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ। निगृह्णाति। अवगृ

ह्णातीति॥ उदित्ययमेव एतयोः प्रातिलोम्यमाह॥ उद्गृह्णातीति। समित्येकीभावमर्थमाह। संगृह्णातीति। व्य
पेत्येतस्य प्रातिलोम्यं आहतुः॥ ॥ विगृह्णाति अपगृह्णातीति। अन्विति सादृश्यापरभावमाह॥ अनुरूपमस्य
रूपमिति सादृश्यं॥ अनुगच्छतीत्यपरभावः॥ अपीति संसर्गमाह। सर्पिषोपि स्यात् मधुनोपि स्यात्॥
उपेत्युपजननं। उपजायते॥ परीति सर्वतोभावमाह। परिधावतीति॥ अधीत्युपरिभावमाह। ऐश्वर्यं
वा। अधितिष्ठत्यधिपतिरिति। अह॥ नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवंतीत्युक्तं॥ अत्र
नाम्नः कर्मोपसंयोगद्योतका भवंतीत्येवं न गृह्यते॥ उपसर्गाः क्रियायोग इति प्रसिद्धोप्युपसर्गा
णां क्रियापदेन योगो न नाम्ना। उपसर्गा हि क्रियांगत्वेनैव नामान्याख्यांकरंतीति॥ ॥ इति जंबूमा
र्गाश्रमवासिन आचार्य भगवद्दुर्गस्य कृतौ निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥
॥ छ ॥ अथ निपाताः॥ ॥ उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यं नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्यो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३० तकामयंतेति विशेषलक्षणमपि आइत्याचार्य इत्येव मा॥ अल्पा इति कृत्वाच्चते प्रत्येकं समा
म्नाताः॥ अधुना सामान्यलक्षणानुपक्रमं प्रतिज्ञाय सकृमेव निपातलक्षणं व्याख्यास्यामः। तद
धिकारोयमथ शब्दः॥ उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपातंतीति निपाताः॥ आह। कतमेषु तेल
येष्वर्था इति उच्यते। अप्युपमार्थेपि कर्मोपसंग्रहार्थेपि पदपूरणाः॥ उपमेवार्थे उपमार्थस्तस्मिन्नु
पमार्थे॥ उपमानामकस्मिंश्चिद्विशेषार्थेयः प्रसिद्धगुणस्तस्यान्यस्मिन्नप्रसिद्धत्व शब्दमात्रे
णापदुपसंयोज्यतद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा। कर्मोपसंग्रहणार्थे कर्मोपसंग्रहार्थस्तस्मिन्क
र्मोपसंग्रहार्थे। अर्थोपसंग्रहार्थ इत्यर्थः। कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायेण वचनेन तस्मिंश्छान्दे॥
गति। कर्मोपाउत्तरे धातवः गत्यर्था इति गम्यते पदमेव पूरणार्थं पदपूरणाः। तद्
नर्थिकालमर्थेनेदत्कृतं निपातानां तन्नातेन॥ आह। किमविशेषेणातीं एतस्मिन्नर्थे निपतंति। नेषु ३०

तैषु। तेषां मध्ये एत एव चत्वार इव न चिन्नु प्रायोदन्यात् उपमार्थेन वर्तंते। अधुनेव मुख्यानां साधे
रः। अविभागेनोदाहरणं एवेकं दर्शयति। इमा वेत्ति स्तरण्यां दिशास्त्राणि प्रततायंते॥ तत्र सर्ता ते॥
इत्येति नाप्तायां नोपमार्थी। यो नवधार्थं छंदसि चेत्यर्थः॥ कश्चित्तछंदस्येव भवति न भाषायां। कश्चि
द्भाषायामेव न छंदसि। कश्चिदुभयत्रेत्यतो विभागेन प्रदर्श्यते। आह। किमुदाहरणानि केत्यस्योप
मार्थीयस्य का चोपमा शब्दस्य स्तुत्यन्निति। उच्यते। उपगम्यात यागुणो मीयत इत्युपमा॥ अग्नि
रिव इंद्र इवेत्येतदत्रोदाहरणं। नय सः पुत्रो मन्युर्नाम तस्येयमार्षं। आह। ननु सर्वत्र वाय म ग्यजुः मा
माश्चर्येत्स को ब्रह्मगार्गिरादिभ्यां तरगुरुत्वस्य भगवतो हि रूपगर्भ प्रमाणं स्यासमेत रयकेर हस्यन्त्रा
स्मयोशनर्षिर्नोमाध्यमा इत्येवमाद्यनुपात्तस्य पुनः पर्यायेनेत मेव संतं सन न्वेन इत्याचक्षत
एतमेव संतं गरन्त्सम ददत्याचक्षते। इत्येवमादिनाक्रमेण मंत्रे हूराशब्दान प्राप्तो निगमयति॥ अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१ योपीदं हरशः शोनवेन संरक्षणस्यामार्गाणि विधीते। स्मात स्मृतिः श्रुतिसमृत्यो विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी।
ति न्याय विरः स्वस्यापि पुरोक्तिः विरोधेत्वनपेक्ष्यं स्यादिति। तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति उच्यते
न तुकस्माराात्मनः प्रतिशाणु मात्रशेषः सेश्रोतकः कुर्यात। प्रथमो स्तु नाचमि। तेन सेव नास्तु भायपि
मंत्राभिव्यक्तो स्याद्यतो। बुद्धिर्देवतात्वेन हिरण्यगर्भः सवतोल स्थितः सर्वे नराः नीकर्मेति पुरा
नुरूपेपाय मर्दैशास्त्रेय्यादर्शनाति निरनो विशिष्टकर्मकारीसे बनोलुद्दिस्यः पश्यानि। नेत्रेन
मतिज्ञ तेवाले प्राः मंत्रहृदकसेवनः तेन जोपदर्शितं मंत्रेपश्यतां स्तुनयमुपपद्यते॥ एवं सत्सु ना
चपियाप्यात्मत स्नानमु लवेषो मंत्रप्रयोगकाले उन्नोपारदीन स्यात्तत्तु नवेन दुक्तं न च निश्रुतिस्मृ
त्योर्विरोधेश्रुति न चरोतिः नहि लिंगो यो स्तु न नरोरामेसंधीयमानयोः अपि च। श्रुति तुल्य काले
देसमयो। नलालेत्र॥ तांडके हि रुद्रस्य त्रास्तुपोंदर्शयति प नलानां मोस्याम स्यात् लन्सामो पपाले ३१

ते। पस्याम चितामचं यदा यंत मृषिमिति तन्त्रयदुक्तं स्मृतिरिय स्मृतितद्युक्तं। तस्माद्दलस्य नेतलेति
प्यागेमिति। विद्वल्लेलाभान्यथीशानादि पुनिये जल्पेशस्यते॥ मन्त्रः पुनर्दिद्रएव। माहाभाग्याल्मे रूप
त्कामे। अदकोदेवतानां नरं रथयगनिधानश्रुत्यभिधानसंबेधात॥ आहननुमान्यवोनं वो नादे दूयदू
पतिमन्निधो निजे जल्पेशस्यमानो महद्दूमभिहिति। संस्कारेणासमु ह्येव वक्तुं। अथ किं मध्ये म
यंनिष्के जल्पेशस्य तरति। उच्यते॥ अन्यरेव हि श्रुत्यभिव्यंग्यस उर्वेमारा दुपकारांग मतंगा हेद्र
यद्रयजिष्येग्यस्याद्दर्शस्य। अपिजाश्रुतिसंयोगात्मकरणोस्तो निशंसनो। त्रि. योन्यजि विद्या नामे
तिन्याय विदो प्यालिकाः पठंति। वस्पति चायनपि। इत्तीमादेवता अनुक्रांताः सूक्तभाजो हविर्भा
ज ऋग्भीज स्वभ्र पिह्वादृति॥ स एव मान्सुत्कति नाकए वयथाभिल्वाश्शरेनीद्र एवत स्मिल्लिवे अन्य
यथा आपो हि ष्ठेत्याप आग्निमारुते। स्र्योदय आश्विने एवं हिमन्त्रोसंहरे॥ सुहनशील रुतसिंन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२ छ वृत्राणामभिनवनकालेऽभ्युपस्थिते आहूतः सन्॥ अस्माभिः सेनानीः सेनाप्रणेता नोऽस्माकमेधि भव। तत
स्त्वाग्निरिव त्विषितो दीप्तस्त्वं तेजसा सहस्वाभिभव तानस्मच्छत्रून्। हत्वाय हत्वा जयदेते वाम स्वच्छत्रून्
वेदो धनं तत्त्वमाराय त्वेषामस्मद्यो धाना मोजो बलं मिमानः निर्मीय यथा बलकरद्धाहि विभज स्व। वेद
वृकेभि दुताव शिष्टामृधः मृधकारिणः अस्मद्विषः अस्मतः सत्वा जिह्री सत्वेत दने अस्मन्न लिप्सा मोऽ
भिमानक्रकलिता कि यदवशिष्ट यलाघेतेन शक्नाः सत्वा हर्त्तुं इत्येवं मिमानस्तानन्मात्र शेषकलानप
त्यात्वं विदुरस्येनान्नूरमपुनरागमनाय द्वितीयमुदाहरणमनस्य वा। छाइहेवेधि। पौरप॥ अनया धा
यानुष्टुभा कव ओगिरसो राजानम ... भि षिषेच। इहेवरा इत्वमेधि भव। मा चानस्त्वमप च्योष्टाः॥प
र्वत इवाविकलनशीलः। इंद्रइव चेह ध्रुवः शाश्वतः निष्पास्थित्वा च इंद्रराष्ट्रं इहेव निभृतिः गेव स्थि
तं धारये त्याशीः नाषायां मम निदमेवेति रलानो दाहरणं पठितं। अथवा एतेरज। अग्निरिवनी। स्पाः ३२

इंद्र इव विक्रांत॥ नेतिप्रतिषेधार्थीयो भाषायां प्रसिद्धः। उभयमन्वध्यायं। नेंद्रं देवममंसतेति नेंद्रदेव
मान्यमनोदीपयितार ममन्यंतारित्यरश्मयः। देवजते शेषः। आह। किंपुनर्लक्षणमिति उच्यते। उपमा
र्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते। तद्यथा। दुर्मदासो न सुरायामिति
हृत्सु पीता जरते। काण्वो मेधातिथिरांगिरस प्रियमेधऋ इंद्रस्तं दर्शाते॥ तत्र भाग च त्रीये साम
पिविनियोगः क्वचिदन्यत्र नास्तीति पिवावः स्तोमे विनियुज्यंते। हृत्सु पीतासः पीताः संतो हृदयेष्ववस्थि
ताः सोमाश्रुध्यंत इव। संप्रहारमिव कुर्वंति। अहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्द्धमानाः। कव दुर्मदासो न दुर्मदा
सः॥ आत्मसर स्मृक्॥ यथा कुत्सितमदाः केचित्पुरुषाः सुरायां पीतायां सत्यां युध्येरन्। एवं किंच। ते
च यजमानं जरंते स्तुवंती ज। आत्मलाभपरितुष्टाः। कथं जरंते तु धर्नं दुर्धारिवरात्रिमिवनग्ना भूत्वापि
प्रयोस्पामहे इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः। चिदित्येषोऽनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयः संयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३ गारब्धो दारहतः कथमस्यमनेकार्थ इति॥ उच्यते॥ आचार्ये त्विदं ब्रूयादिति प्रजासामाचार्य एवं ब्रूयात्को
न्य एवं वक्ष्यतीति। दधिरिति दधित्युपमार्थो दधिरूप ओदन इति। कुल्माषांश्चिदाहरेत्यत्र कुत्सिते। न शंकु
त्सिते। कुल्माषान् पिता वदाहरेति किं वान्यदाहरिष्यसि॥ तु इत्येषोऽनेककर्मा। कथं॥ इदं नु करिष्यती
ति। कथं हि क्रियापाहेतुर्निमित्तमित्यर्थः॥ कथं नु करिष्यतीति पृष्टा करिष्यतीत्युक्ते यत्तु नरस्तु पृच्छति
कथं नु करिष्यति तदनुज्ञानमेतस्मिन्नु पृष्टे। नन्वेतदकार्षीरिति च। अनुपृष्ट एवायं भवतीति। नन्व
यमकार्षीरेतत् कथमयं भवो। नि कथं करिष्यतीति। अयाच्य पमुपगाते भवति नेपथ्या। अस्मोन
पूर्वीः। भरद्वाजो बार्हस्पत्योऽस्यार्षम्। पूर्वे वादैवेन इंद्रस्तौ नरेणोपालेध्वजात। हे इन्द्र इंद्रपु
रुहूत महानस रथ चक्रयोः मतिरिवेम कर्मणातिरिच्यते। नलमह्ना महत्वेन विभूतिः कुतोतिरिच्य
ते। तेरसे॥ द्यावापृथिव्योः। तथापि चैवं विभूतियुक्तस्य सतस्तव लक्ष्मानामेवास्माकं सतोदत्त ३३

स्येव वयाः शाखा इवोरुतयोः पूर्वेस्य यज्ञागमनात् सारणि विरुरुहुः विलीभूतास्तत्र आगमनात्। अहो
कस्येमं भागधेयता स्माकं येषां नो धनं न रक्षि येन त्वां यजे महि विमत्र त्वां वस्याम इति वयाः शाखाः
इति पर्यायवचनः। नेनेर्वयाः इति निगमम सक्तस्य निर्वचनं॥ ॥ शाखाः खशयाः इति पर्याय नशाक
स्य व्याख्याता उपमार्थीयाः॥ अथानन्तरं मतिज्ञामसक्तानेपल्कोर संग्रहार्थानवस्थामः॥ ॥
अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौदेशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्सकर्मोपसंग्रहः॥
यस्यागमाद् ध्याहारादस्य सम्यग्यस्येव निपातस्य सरूपविरूपेकशोभादर्थतो जाप पृथक्त्वमहरथा
ग्माक एव तिज्ञायते॥ तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति। आहारात्तथ यत्र देवदत्त
यज्ञदत्तौ ऽश्रूयेते। नन्वतयोरौदेशिकमिव पृथक्त्वमिति। यथा गावः अश्वाः पुरुषाः पशवः इति मत्येकमु
दिश्यमानानां। इदं तु विग्रहेण च शब्दागमादेतत्पृथक्त्वमुपजायते। नानायदपोदधोवेद्मनामथा

३४ नांचिग्रहः सत्सत्यस्य्कारहेतोः एषस्तोत्र निमित्तेनोपलक्ष्यमाणोयस्माद्यर्थो बहून्यागृहीत्वेन सि
न्कर्मणि उपसमावेशयति॥ तद्यथा॥ देवकृतस्यैतदेनसोपचेते इत्येवं तस्मात्कर्मोपसंग्रहः इत्येतत्त्वा
मेवतद्भवति। अथवा एहस्पतिश्चेत्युक्तेप्रजापतिरनुक्तोऽपि द्विती। योगम्यते। प्रजापतिश्चेति॥
कतमः पुनरसीविति॥ उच्यते। चेतिकदाचिदसमेतसमुच्चयार्थउभाभ्यामप्यर्थाभ्यांविरहोता
भ्योपचसंयुक्तः प्रयुज्यते। तथा स्तः अहं चत्वं चवृत्रहन्निति॥ अहं वृत्रनयः। घोरपुत्रः गणकाः
नर्याणि प्रापंक्या इन्द्रस्य सख्यार्थीमन्त्र प्रलीन। हेवृत्रहन्निन्द्र अहं च प्रगाम्य त्वं च संयुज्याव॥ एवं
स्मिन्नर्थेमतिप्रापिलक्षणेयुज्यावहै आम निम्पः आमापेः। अहं तौ। वेत्यकंपदं। अथैवमातौ। सं
युक्तौ इहाहे अहिलः अनतौ वाचित॥ अदानशीलोपिदानशीलतामुपेत्याचुमंस्यन्तएकालयौदीनं
नद्यानंदनीयाइन्द्रस्यतत्कोदानानौ। त्वंचेमन्यमानः कोहिनामन्यत्संयुक्तनामस्माकं नद्यानि त्वं ३५

भिप्रायः॥ ॥अथाप्याकारएतस्मिन्समुच्चयार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एति। अयमस्मिन्मंत्रे आकारः नोऽ
नि पितृभ्य आ॥ अनुष्टुप्या मे। पितरयत्ने विनियुक्ता। योन्निः कव्यस्य वोढा यस्यायमधिकारः कव्यानि ते
ऽव्यानी। तिमसुवश्चोवायज्ञवधोवा। किं इहास्माकं पितरयत्ते होतृत्वेन स्थितः पितृनाह यययक्षत इज्यमलि
त्यर्थः। किंलक्षणान्ह तावधः सत्यवधोवायज्ञवधोवा। किंवा प्रेदुहव्यानिवोचतिवोचतु वा। अग्न
वोत्वेना निहवा। व्यस्मस्तज्जानि कस्मै देवेभ्यश्च पितृभ्य इति॥ वेत्यर्थे विचारणार्थे समुच्चयार्थे यत्प्रसं
गेनोदाहियते। हंताहेन्यामिति। एद्रोलवस्तस्येयमार्षेगायत्री। हेनरइदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिहवा
नहिस्मलोके इहवा द्युलोके अथवा इहेदस्मि यो स्कंधे इहवा मत्स्ये निदधानि अवस्यापयामि। अतः स्था
नेदुहत्या॥ अत्रकिमर्णं क्रमे॥ कुवित्सोमस्य बहुहसोमपातवानिति। अस्यमेसोमपानस्यानुरूपमेवबो
र्यमस्तीत्यभिप्रायः॥ अथापि तेस्यं समुच्चयार्थे भवति। वायुर्वात्वामनुर्वात्वेति। वायुर्वात्वामनुर्वात्वा

३५ गंधर्वाः सर्वाः सप्तविंशतिः। ते अग्रे अश्वमयुंजन् ते अस्मिन् जवमादधुः॥ अनुष्टुबेषायाजनीये। अश्वो जनेषि
नियुक्तो हे अश्व। वायुस्त्वामनुश्वसन्॥ गंधर्वा एते सप्तविंशति युंजंति त्वामस्मिन्न्ये। तेहि विदुर्यथा लं
योक्तव्यस्तत एव च पूर्वमप्यश्वं युक्तवंतो देवानामर्थाणां च। त एव च तस्मिन् जवमादधुः। आहितवंतो
यस्मादतोऽग्नेः मिममाप्विवाय्येतमश्वं त एव युंजंतु। जवं चास्मिन्नादधत्विति॥ अह इति च ह इति च द्वा
न येते विनिग्रहार्थीयौ। तयोः॥ पुनरेतयोर्गत प्रयोगस्याभाव्यं द्वयोरप्यो योरेककाले प्रयुक्तयोः पूर्वे
वाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ प्रयुज्येते॥ तद्यथा॥ अजनि देवेभ्यो ... अथ महयत्तद्रोगाः ...
नु अस्य देवतर्थानुक्तापिति। हकारस्योदाहरणं। ... यज्ञदत्त रेहे हकरिष्यति न करिष्य
ति। ओं रतंनपस्यतीति। अथाप्युकार एव ... विनिग्रहार्थेन भवति। स पुनः ... ३५
तौ। पवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ प्रयुज्येते॥ तद्यथा॥ ॥ ...

...॥ विनिग्रहो नाम विभागो नाम विभागेनावस्थितयोर्यत्तद्दत्तदेव दत्तयोरेकस्मिन् यज्ञदत्ते भिमतरसगो
पायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्स विनिग्रहस्तदर्थौ विनिग्रहार्थः विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः॥ ॥
अथाप्युकारः ... नो नमति॥ दद्मुस्यतजनाय। यामद्रो गोतमो नयान्निष्टुभो वसंतु प्राव॥ प्रात
रनुकोवोऽश्विनयोः शस्यते। दर्शनत ज्योतिर्यजनाः कथयंति उकारः पदपूरणः। एनत पुरुतमं बहुतमं
कुतः पुरुतमं। तमसो परमिमूपशान्वेरंतमः छययंति उकारः पदपूरणः। एनत पुरुतमं बहुस्वमान्मा
नमभिव्यनक्ति। अत एव तद्दुतमं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि ज्योतिर्वसुनलम्ज्ञानवदुनि स्ति। नूनं नि
श्चयेन एता उषसः दिवो दुहितरः रूपसामान्यात् दुहितृत्वाविभार्ता। विनासमानागातुं गमनमपि
कृतार्थं जनानां रूपाव कुर्वंत्य आगच्छंति। यथेयमनुरज्यते प्राची दिक् विध्वंस्यते च तमः। एक
स्या एव प्रजनार्थे बहुवचनं॥ तदुषसः वतसः। द्वितीयमुदाहरणमस्येव। गोतमो नोधा ... यात्रि
ष्टु।

३६ ष्टमेद्रुमस्तोत्र॥ प्रवर्ग्यविनियुक्तात्तत्प्रकर्षेणप्रसन्नतमंपूज्यतमं। ३२ तिपदपूरणएव॥ अस्येदंस्यरस्य
स्यदासस्पितुर्दर्शनीयस्यवातत्प्रकर्षेणप्रसन्नतमंपूज्यतमं॥ ३३ तिपदपूरणएव॥ अस्येदंस्यदस्यस्य
दासस्पितुर्दर्शनीयस्यवाच्यारुतमंशोभनतममस्तदपितस्यास्तिदंसः कस्मैकिमपि वहुप्रकारं॥ ततचार्वे
वपूज्यमेव॥ ३ इमेवतस्यचारुतमंच॥ पूज्यतमंचयत्किंउपद्रुरेयदुपरांअपिवत॥ उपह्वानमहे
तियस्मिन्देशः स्थिताः सहायाः सउपह्वरोदेशः जनैरनाकीर्णोयस्मिन्लोकाकीर्णदुपराः मेघपूरि
ताम नूदकाक्रान्तस्रोनघः नदीअपिवत। अपातयत॥ असारयत॥ यत्तादिवर्णद्वारेणप्रवर्ते
यत्तइत्यतस्तदेवास्यचारुतमंपूज्यतमंचेत्यभिप्रायः॥ स्॰ ९॥ होस्त्रोजेकपूर्मो॥ तथ्येघदं
हिः कथंत्यातीतिहेस्यदेवोकथंहिकलियातीत्यस्यार्थो॥ कथमयंव्याकरिष्यतीत्यरुतप्रपलो
यमित्यभिप्रायः॥ अमर्षादसासाछ्व्दपूर्वकोऽभिप्रायः पतिवादः सर्वेषुव्यतेपरत्पाने ३६

नेत्यर्थः॥ किलेतिविद्याप्रकर्षेचितानातिशयरत्यर्थः॥ अन्यत्तउपक्रमत्यातिशयरत्यर्थः॥ अतेन्य
तउपक्रमत्यातिशयेनाधधार्यान्यस्मा आवष्टेक्रद्धेदंवे किलेतदासीष्पुरूमिति॥ अथापिननुइत्य
तान्यांसंयुक्तः किलेत्ययंप्रयुज्यतेतुएपृष्टेः र्थोन्यतरपक्रमत्यकंचिदर्थंनायमेवमिति। ततस्तमेवा
र्थामन्यामनुपृच्छति॥ अथेतरमपुदधत्रस्य। नकिलैवमिति। ननुकिलैवमिति॥ मेत्ययंप्रतिषेधे॥
तद्यथामाकार्षोर्माहार्षीरितियं चाप्रतिषेधोपरएव। खेल्वितिच॥ तद्यथा। खलुकृत्वा। कृत्वेत्य
र्थो। देशभाषाव्यवस्थयैवजातीयानामुपेक्षितव्यः क्वचित्प्रयोगः॥ अथापिखल्वित्ययंपदपूरणो
भवति। तद्यथा। एवंखलुतद्वभूवेति। अन्वीस्पः प्रयोगः क्वचित्पादपूरणेषु॥ शम्बेतिविचिकि
त्सार्थीयोभाषायांछंदसिपुनरस्येव्यर्थेषुभवतियथासमवं ५ इष्टव्यः॥ इयं चास्यप्रशिलीअर्थप्र
पेक्ष्यएवंशब्दस्यपुरस्तात्प्रयोगोवाभवति॥ उपरिष्टात्॥ तद्यथा। शम्बेदमित्यनुपृष्टएवंशा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७ ष्ठ्वरित्यस्यार्थं रक्षोः यं इतियास्केनोक्तः ॥ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां विचिकित्सा नाम विवेकाप्र-
वेको अवधीरणाभिप्रायः। तत्रायं भाषायां भवति। अन्वध्यायं पुनरयमर्थद्वये भवति॥ विचिकित्सार्थी-
यश्च पदपूरणश्च॥ उदाहरणमन्त्रविभागे च स्फुटं निदानमेवाह॥ अगस्त्य इन्द्राय इत्यादि। निदानवन्तो मन्त्रा-
णां निदानमेव प्रथमं वक्तव्यं। तेन घटिततरामर्थमुच्यमानः प्रकाशते। ततः पदानि तेषां सन्नतः
न त्येकं विग्रहेणाभिवचनं॥ एष हि व्याख्याक्रमः। अगः कुंभमत्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः। स
इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार संप्रदातुमैच्छदित्यर्थः। स इन्द्र उपेत्य परिदेवयांचक्रे।
परिदेवना नाम मन्युपूर्वको विलापः॥ न नूनमस्ति नो श्वः। विचार्यमेतन्ममैव ज्ञातव्यं तन्नेदं विमृश्यमना
गतमिति न कारणं दृष्टा घटनशब्दो व्याहृतः आचार्येण। [illegible] मतिमति [illegible] नाप्य [illegible] वित
म्यमिति॥ एते च मन्त्रैकदेशा एव संतो व्याहाराः पदानि रेकारध्यायनकाले [illegible] ने। [illegible] १९

चनकाले प्रकाशयितव्याः। अथापि स्यात् छस्तनं भविष्यतीति। नो श्वः। इदं तावद् सम्प्रत्यस्ति दर्शमेवदि
रूपं मदस्मत्तो व्यापन्नं मयास्मत्तने कामत्याशा। किं कारणं। कस्तद्वेद यदद्भुतं। को हि नाम तद्वेदनो
नाति यदद्भुतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वा इति। कस्मात्पुनर्न विज्ञायत इति॥
अतो यस्मादन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यं संचरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः। उत अपि अधी-
तिच्छंदसि समर्थमानानां धीः एतद्घटनं नेह विराधीतमाध्यातमभिप्रेतं सन्नयानमेदमित्येवं तथा
पि जिनस्य त्वेवाप्यसे मदीयते। तत्रैवं सति श्वस्तनमस्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति स मन्यः
र्थः। अथैकपदनिरुक्तं। अस्मिन्नद्य विद्युदित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः। द्योततेर्वा इति
द्योतन इति कर्तृकारकं। सदिति सत्त्वं ब्रूयात्। तत्रोत्पादितं एवकारकनियमो दृष्टव्यः। अन्य [illegible]
र्थयोः श्वउपाशंसनीय उपगम्यः स त्वेनसा आशासितव्यो भवति। अनागतत्वात्। श्वोऽहीनः कालो

३८ तिक्रांतो हि स भवति॥ स्मः मंवं धातवः शब्दोऽविमानोऽपि निरुक्ताः॥ अद्भुतम भूतमिदम पीतरद्भुतं
शोणितं वर्णो यस्मात्तमिव कादावितकत्वात्॥ शब्दमारूप्यम संगेनेदं निरुक्तं॥ अन्यो नानेयः। ना
नात्वेनान्यस्य स्थितस्यापत्यमसत्कुलजस्येत्यर्थः॥ अश्वला नसतामानेयः। चित्तं चेततेश्चेतस्य चे
नार्थानितिचित्रं। आधीतं लिनगतोत्या ध्यातमभिप्रेतमितिपर्यायवचनं॥ अथापरस्मिन्नपि
मंत्रेपदद्वयं स्पष्टं भवति॥ ॥इति निरुक्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥नूनं सा त इति॥
गृत्समदस्येदमार्षं एतस्य चतुर्थेऽह्नि मरुत्वतीये शस्यते। नूनमिति पदपूरण एव। सा दक्षिणा
ते तव या पुत्रेनालके कर्मणि ता किं करोतु जरितृभ्यः किं वरं कर्मणो दक्षिणागुणजातस्फलप्राप्ति
स्तथापि तु दक्षिणायामुपचर्यते। कस्मै दुहीते स्तुवते यजमानाय। किं तस्या मघोनी मघव ३८
ती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता तद्दत्तेत्यर्थः॥ किंच शिक्षते हि कसेनो जन्मः जरितृभ्यो तु काना

न। किंच॥ माति धक। मास्मान् जिहापातीत्यान्ये मो देहीति मादारत्यर्थः॥ अस्मभ्यं ताव देहि ततो। भगो
पि दास्यमितेत्यभिप्रायः। किंच। भगो नः। भगं नोऽस्तु। येन वि कुर्याम। बृहद्वदेम महद्वर्जितं वदेम वीर
वंतो युष्मान॥ अविदथे यज्ञे। अथवा सुरदेहे। किंच। पुष्परत्न ग्रहा बृहत् सुवीरा वीरवंतो भवेम सु
ज्ञनेन। यथा पुत्राः। एवमयं मन्त्रो यः सुः। अथ पुनः पुत्रवंतः एवं तत् कल्याणवीरा इति स
मस्तार्थः॥ अथैकपदनिरुक्तं। वैराचरपितव्यो भवति॥ नियते वसो। जरिता गरिता इति स्तुत्यर्थस्य
माघं मंहतेर्दानकर्मणो दीयते हि नः॥ दक्षिणा दक्षतेः समर्धयत्यर्थस्य। यज्ञे हि यत्किंचिद्वि
गतर्द्धिकं तन्न भवति॥ तदियं समर्धयति विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतदिति। अपि वा प्रदक्षिणा
गमनाद्दक्षिणा। दक्षिणां दिशमभिप्रेत्य सा हि दक्षिणा स्यां वेदिश्रोणावग्नेपागादेपत्यं जघने
न सदो दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वा न वेदिं तीतरेण चात्वालोत्कतरेण मार्गं ध्रुवो तत्र जपमाना ग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३९ छंनी। ति। रि। स्युनर्दक्षिणाहस्तमस्य ति॥ यामुस्तस्य प्रजापते दक्षिणो हस्तो यन्त्वमा दक्षिणा दिगभ
वत्॥ अथ दक्षिणो हस्तः कस्माद्दक्षिण इति। दक्षतेरुत्साहार्थस्य मत्सुत्साहवान्भवति कर्मसु॥
न तथा सव्यः। दाशतेर्वास्याद्दानार्थस्य तेन हि प्रायेण दीयते। अथ हस्तः कस्माद्धन्तेर्हि हन्यते
अन्येनापि केन चिदङ्गेन हन्यते। एवं योऽहं तथा भवति तस्य हननेः प्रमेत्य तु प्र। शु: शी: घु: रत्नाय:
। दद्दितिम हतो नाम नेवेयं परिरक्षन्तद्धुनतौ। जि। वा। रा। वारय त्वमि त्वानता प्रकारमारयतौ त्वर्थः। वेते
र्वास्यादतिक्रमेण्यो गत्यर्थे वर्जनेमानस्य॥ गच्छ त्वं यास्य वनिमुख श त्रुत्र॥ वारयते वा ति नानीं र्थस्य
वि क्रान्तो ह्यसौ भवति सीमित्यस्यं पति रुद्धार्थो मो वा परस्य वो वा॥ प्र सीमादित्यो असृजत्॥ अस्मा
मेवैतानन्दुनयन्नपि भर... यति। ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणं वक्ष्यति। हत्स म दस्य
तत्पुत्रस्य वा त्रूर्भेत्सायमानोर्ते त्रिष्टुप्सौरी। सूर्यः पुनरस्याः वरुणनाम्नास्त्रयते॥ प्रासृजत्सृष्टौ रश्मीः ३९

न॥ सीमिति परिग्रहार्थीय एव कृतोपीत्यस्य विवक्षितमेवैतत्स्माद्दूरयापक्षे। अथ परिग्रहार्थीयः सर्वमेव
परिगृह्णाति। प्रासृजत् सर्वत इति। विधर्त्ता विधारयिता रसानां रश्मीनां वास्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा
धात्री सर्वस्य जगतः। इतमुदकमादाय पृथिवी लोकादन्तरिक्षलोकान्तर्गसिंधवः स्यंदनाः सूर्यर
श्मयः॥ नेहि आदित्यमंडलात्। प्रावर्तमानाः स्यंदते नक्षेकाले सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय सार
णो रिक्तं चरुणस्य सूर्यस्य स्थानं मंडलं यंति। तदेव मप्य तिशमुत्सर्गादानलक्षणं स्वकर्मकुर्वाणा
न श्राम्यंति। न वा श्रान्ता अपि संतो निरागाश्यैतत्कर्म मुंचन्त्येते॥ कथं पुनः पतंतो न श्राम्यंति। किं
ज्ञानदे:। न। वयो न वयः इव पक्षिण इव शीघ्रं पप्तुः पपतः रघुया लघुया लघ्वा शीघ्रिकया गत्यापि
परिजनन्॥ परिजमंतः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगन्न श्राम्यंति न विमुंचन्त्येतत्कर्म॥ एतदुपा
युक्तानां मध्ये तेषां सूर्येण प्रतिसर्गे संयमेन ईश्वर इत्येवं सूर्यस्य स्तुतिरेषा॥ विसीमतः सुरुचो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४० चेन आवर्तितिचेद् द्वितीयमुदाहरणं। भस्त्रजत्तानमिति नाम देवपुत्रो नचुलो। नयात्रिष्टुभादिस्तंतुश-
व॥ मवर्ण्ये विनि पुत्रात् अल्लोपधाने चाग्नि च यते। भस्त्र आदित्यास्य जत्तानं नाम यमाने मध्यम मनुदात्ते-
व॥ मवर्ण्ये विनि पुत्रात् अल्लोपधाने चाग्नि च यते। भस्त्र आदित्यास्य जत्तानंनाम यमाने मध्यम मनुदात्ते
पुआदितः पुरस्तात्स्याद्यां दिशि। तदुदुक्तोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीलेखावं। स्मरणोत॥ विरता-
नकरोत॥ सुरूवः प्रशास्तरोचनात्र श्मीसी। सतः सर्वतः किंच सेवेनो मेघो। बीचुध्याः सुधूमंतदिसं
तद्वयवभूता दिशः उपनिर्मीयः तासु स्थितत्र तिष्ठितं सर्वमुपनिर्मीयते जगदित्येतस्मा
नारएवोपनिर्मात्य उच्यते॥ विस्मा॥ विस्याः। तासु स्थितं जगद्धि नित्वं तिष्ठती। तितारएव विश्वाः
मनसाभिव्यक्तस्य स्थूलस्यासतश्चानभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्ययोनिर्विवः व्यवरणादित्यर्थः॥
आदित्योदये स्वेवेगुणसुगादि शोभिव्यज्यतत्रुत्यभिप्रावः॥ अथवानुध्या आपओतदितो
स्ताउपमारस्येवमादिसर्वयोज्यं। अपिचास्मिं। नित्येतदनर्थकमुपलेषमादीतपंचमीकर्मी ४०

णो॥ सीम्नः सीमतः सीमान्तोमर्यादातः सीमामर्यादाविसीव्यतिदेशावितिं। विगतसंतानौ देशो
करोतीति। त्वइति विनियद्धार्थीयं सर्वनामानुदात्तं निपातलैनैतदपि संदिह्यते॥ वक्ष्यति हि
निपातस्त्वेकइति। अतः त्वइति स्येवं निपातकांउदाहियते। संशयपरिशोधनाय त्वइत्येत
द्धि नियद्धार्थीयमिति व्याख्यातं। किमुनतसर्वनामविप्रतिपन्नस्वरत्वात्स्वरमप्यवधारयन्
अ स्यानुदात्तमित्याह। वर्षपुनर्विप्रतिपन्नस्वरमेतदिति। उच्यते। प्रातिपदिकस्यांतउदात्तइत्यौ
त्सर्गिकेलक्षणं अन्यत्रापवादात्॥ लक्षणविरोधिचास्यापवादं पठंति। त्वत त्वनेमसममि
मेत्यनुदात्तानीति। अर्धनामेत्येके। अर्धस्यैतन्नामेत्येवमेके आचार्या मन्यंते। वक्ष्यति चायमपि
त्वोनेमइत्यर्धइत्येति। तदेतत्प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयं। काईनाम हं सर्वनामेति। यथा
त्रे सर्वनामत्वपदेयमनुदाहियते॥ अचोत्वइति। इहस्पतेरार्थं। अलिङ्गमणः विनियोगमन्त्रः

४१ वीचष्टे। ऋचां त्वः पोषमिति। एते चत्वारो महर्त्विजः। एतेषां त्वः एक इत्यर्थः। किमेकः करोति। ऋचां पो
षं पुष्टिं पुपुष्वान्। पुनः पुनः शंसन् देवता याज्यानुवाक्यानुचिंतनसंतानमर्भस्थानकर्त्यानुसरानेन
षां पुष्टिं पुपुष्वान्। पुनः पुनः शंसया देवता या याज्यानुचिंतनसंतानमर्भस्थानकर्यानुसरानेन
तीर्थयाकाले मन्त्रवाध्यायानआस्ते सहितासां पोषः कतमः एव एतत्कर्मकुर्वन्नास्त इति। होता॥ ए
तन्नावद्गध्ययनकर्मतस्मिन्होतरि विनियुक्तं। उक्तं च यद्द्वाहोत्रं किं यत इति। गायत्रं त्वः॥
गायत्रमेको गायति शक्वरीषु रूपः। कतमः। उद्गाता। तस्मिन्नप्येषु द्वाहोत्रं किं सत इति। गाय
त्रं त्वः। गायन्नस्तस्मामगानकर्मविनियुक्तं॥ उक्तं च साम्नोद्गीथमिति। ब्रह्मा त्वः। ब्रह्मा नाम एक
ऋत्विक् जातेत्राय विद्यते विद्यां वदति। विद्यादिवर्णे तु वा दात्मनो विद्यां विज्ञानं वदतीतरेभ्य
ऋत्विग्भ्यः इदमत्र कुरुत इदमत्र कुरुतेति। तत्रापि तत्कर्मविनियुक्तं। स पुनरेतस्य सर्वविधः
ऋत्विग्भ्य इदमत्र कुरुत इदमत्र कुरुतेति। तत्रापितत्तत्कर्मविनियुक्तं। स पुनरेतस्य सर्वविधः
सर्वविन्नानस्त्वथाविधो समानविकारी त्रयी विद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हतीति। तस्य

सर्वचितमधिकारो यस्मात्त्रिवर्गवेदितुं। उक्तं च। अथ केन ब्रह्मत्वमिति। अनयात्रय्या विद्ययेति। यु
ज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः एव इति। मीयत इति मात्रेति कर्मैतन्मात्रेत्युच्यते। याज्यादिर्ऋत्विकर्म
तस्य मात्रां विमिमीते उत्वेरेव इति। मीयत इति मात्रेत्कर्मैतन्मात्रेत्युच्यते। याज्यादिरिति क
व्यतायज्ञस्यतां विमिमीते अध्वर्युः नानाप्रकारैः संचरन्। गायत्रं गायनेः स्वत्वर्थं स्वस्त्यतेल
नेन शाक्यं ऋचः शक्नोतिरिस्तुत्वा प्रास्य पापिशक्नोतेः शक्वरीशब्दः। इति दर्शयति तदा शक्वरीभिर्वृत्र
मशाकदंतुं तत्स्वशक्वरीत्वं। तं यद्यस्मादाभिरनिष्टतरं इन्द्रो वृत्रमशकद्धंतुं तच्छक्वरीत्वमिति विज्ञा
यते। ऋचां वा शक्वरीत्वमित्येवं प्रास्य पापिशक्नोतेरेवशक्यं इति विज्ञायते। लिंगतामुहि द्वीर्ति
नवृजि। आख्यानजनिनामानीति। ब्रह्मा सर्वविद्यः अतः स हि त्रयीं विद्यां वेद शब्दसारूप्यप्रस
ज्ञ मुच्यते। ब्रह्मपरिवृढं सर्वतः। ऋग्गादिपरं वा अयं यमपितत्स्वीवृढं सर्वासु दिक्षु अध्वर्युः अ
ध्वर्युरेव मपिनगृह्यत इति। पुनरप्याह। अध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेता प्राप्यन्तेन तद्यो धार्मोतः
ध्वर्युरेवमपिनगृह्यत इति। पुनरप्याह। अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता प्राप्यते नतद्यो साहानं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४२ प्रापयस्य ध्वरं एवं। अथवा अध्वरं कामयते कर्तुमित्यध्वर्युः एतस्मिन्निर्वचने युः प्रत्ययः इति यथा।
अथवा ध्वं। यानितमध्वरं कस्मिंश्चिद्व्राह्मणे अध्वर इतीस्मैव संज्ञा भवती। मंत्रकोशानत्तरः एतं
स्मिन्निर्वचने पुरस्मुपचेधः। नामकारणे अध्वरमनक्तीति यः सो ध्वर्युः। विग्रहप्रसक्तस्याध्वरश
ब्दस्यार्थत्वमाचष्टे॥ अध्वर इति यज्ञनाम। ध्वर इत्यधुनाति निरुक्तः। ध्वरति हिंसाकर्मा। ध्वरति धृ
तीति हिंसार्थे सुपठितो। तत्प्रतिषेधो ऽध्वरः। अहिंस्र इत्यर्थः॥ आह। ननु च हन्यन्ते पशवः छिद्य
द्यंते तृणान्यस्य तयः। ततकथमहिंस्रः। उच्यते। अभ्युदयस्य वहिंसः। एवं हिंस्यते न ...
तन्क्रियस इति। तथा चतुःशाल्वमिच्छ तितृणानि राजन्निति॥ तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपप
द्यते। निपातोयमित्येके मन्यंते। एतस्मिन्पक्षे निपातत्वमस्योक्त्वा अधुना नारेकपक्षस्थि ७२
त्वापरपक्षमाक्षिपन्नाह। ततकथमनुदात्तप्रकृतिनामस्यादिति। तदेतद्रूपमनुदात्तस्य नाले

सत्यं नामस्यात्। ननु नचनैवोक्तं। उत्सर्गेपवादोनां तोदात्तानि नातिपरिकानेति। उच्यते। सत्यमुक्तं। ननु
तत्रैवेदं प्रत्युक्तं। अन्यत्र चापवादादिति। सरणोऽपवादांशेनत्वनेम सममसि मेत्यनुदात्तान्तेति। उ
त्सर्गादपवादोव ... नायात। तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपिरतन्त्रामेव। किंच। दृष्टव्यपंतु भवति। तु
शब्दोहेत्वर्थः। हेतुसमुच्चयार्थोवा अनुदात्तप्रकृतित्वपिसतु दृष्टानुविधिश्छंदसीति दृष्टव्यपत्वा
न्नामेति तद्भवति। एवं हेत्वर्थः॥ अथवेत्नमन्यथा हेतुसमुच्चयार्थः। अपवादस्मरणात्। व्यपद
र्शनाच्चानुदात्तमपिसदेतन्नामैवभवति। निपात अथाद्युदात्तो भवेति॥ तस्मात्सतापवादत्वाद
दृष्टव्यपत्वाच्च नामैवैतदित्युपपन्नं॥ आह॥ कः पुनरस्य व्ययोदृष्टः॥ उच्यते॥ उतोत्वसेत त्वं विमल
३ति। चतुर्थ्येमेकवचने व्ययोदृष्टः। उतत्वंसख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामेकवचनेरणवं
। उपरिष्टाछेषः॥ अथापिप्रथमाबहुवचने। व्ययोदृष्ट इत्यध्याहारः। असत्पवंतः कस्यनंत इत्ये-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४३ तस्यामृचि रहस्यतेरार्थं वियामनं नामतत्रेति॥ असएवं ततः अस्मिंसंयुक्ता एवमपि समानें द्विया: समा
नप्रश्नोत्तरपाणिपादाः संतः॥ अपिच। समानख्यानाः सर्वेमनुष्याः॥ अप्यनामसमाने पुरुषा अस्फुटत
श्रमाः॥ वैयाकरणा वैयाकरणानामेव समानख्यानाः॥ नैरुक्ता एवं नैरुक्तानां मनोजवेषु मनोग
म्येष्वर्थेषु मनोगम्येष्वर्थेषु असमाबभूवुः॥ केचिद्ह्रदा इह न धारणावन्तत्वं समर्था: केचिदमे ध
स॥ कण्यसामान्यमिति यतो ह्रदा तेन प्रतिपादयति। आदघ्नासउपक्षासउत्वेह्रदाइव॥ आदघ्नाः
आदघ्नासः। आस्यदघ्नद्रपदिमाण्याः केचित्प्रज्ञया॥ उपकक्षासः कक्षसंनिरूपदेशतुल्याः दका
इवह्रदाः। एके प्रज्ञया ह्रदाः स्नात्वा॥ असोम्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः॥ ददृश्रे ददृशिरे दृश्यंते इति
समस्तार्थः॥ अथैकपदं निरुक्तं॥ अव्याहेः पश्यत्यर्थस्य दृश्यते ह्वनेन। अनने व्यक्तार्थं स्वेत्ता ४३
ध्यायणो मन्यते॥ आसमपिचेतस्मिन्निर्वचनेन भवति। तस्मादेतेऽव्यक्तनरेइव भवंति। यस्मादि

नामेति किमिति प्रवृत्त मपेक्ष्य॥ अयवायसादेते नेनो वयवभूयिष्ठतस्मात्कारयादित्वेनेपवर्द्ध
मन्वाकृष्य विद्यमानमविद्यमानं चोत्स्य यतस्माद्दलसामर्थ्यमुत्पाद्यते। तथाहि सनिराकांक्षो भवति॥
सर्वत्र च माकांक्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यानं धर्मो द्रष्टव्यः। एते अक्षिण्वन्तरेभ्योगेभ्योऽव्यक्ततरेस्य इतरेषु
काशन्तरे भवन्तः॥ अंधकारेपितेन प्रकाशेते नक्तंचराहोनान तथैव तस्मादर्पणानि॥ एवंज्ञा स ते जि॥ आ
नक्तेरत्वासिणा इति विज्ञायते। कर्णः कंतते निकृंतद्वारो भवति। ऋच्छतेरित्याग्रायणो मन्यते॥ ब्राह्मण
मपिचेतस्मिन्निर्वचने भवति। ऋच्छंतोत्र खेउदगंतामिति हि विज्ञायते इति। ऋच्छंतौ भेते कर्णौ रवमित्यक्ता
मेतःशब्दाः एतावपि च उद्गतौ प्रस्तुरूच्छतरेव यद्रूपाय। विचार्यमाणो ज्ञायते। रोकः कर्णाविति। आस्य
मस्यते: सेपार्थस्या सिच्यते ह्येतदाभिमुख्येनान्नं। संदतेर्वोस्यादा ३: पूर्वस्येव समवर्णो पस्य शुष्कपि
हेतरन्ने आगते स्नवत्येवक्षेत्यार्थं॥ येन तदार्द्रीकृतं ग्रसितुं शक्यते। दघ्नेर्दध्यतेः स्नवतस्यैस्य। स्क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४५ ततरमपि बहुवस्तुनरान्परिमाणात्॥ दस्यतेर्वा स्यात् क्षयार्थस्य विरक्ततरं स्तुपक्षीणतरं तद्भवन्तु नरसान्प
रिमाणात्। प्रश्नेयाः प्रकर्षेण स्यात्तु येषु योग्यं। अगाधत्वात्। तेप्रश्नेयाः स्यान्नाहीत्यर्थः। इदं द्वाद
तेः शब्दार्थस्य। शब्दं द्युसाखं भिरुन्धमानः स्वरांति ह्रादने र्वा स्याद्धीति। भाजार्थस्य। मीढ्वः पित्व लोशीत
लेऽएव भवति॥ अथाप्य पमपरो निपातः समुच्चयार्थं भवति। कतमः। लेरिति। किमुदाहरणं। यथा मा
रयत्वदाग्निमिति। आह। किमुक्तं भवति। उच्यते। आग्निं च परीयाज्ञो त्वेनं समुच्चयार्थं भवति। अ
थयेप्रवृत्तेर्थ मिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छंति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमि
द्विति। व्याख्याताः कमेपि संप्रदार्थीयाख्ल प्रसंगेन इदं त्वेवमादयो अन्यार्थाश्च प्रयुज्यंते। पतितेषु प्र
सङ्गानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यामः। तेषां सामान्येन तावल्लक्षणमुच्यते। तत्राधिकारार्थः
यमथशब्दः। अथ येप्रवृत्ते परिसमाप्तेऽर्थे अन्येन वाक्यगतेः पदैर्मिताक्षरेषु ग्रथ्यते ग्रंथेषु आगच्छ

रणा आगच्छंति पदपूरणार्थास्त एव मिताक्षरेषु भवंति॥ उ नयन्त्वापि नुते आनर्थकाः अनर्थांतरवाचकाः
प्रागुक्तादर्थान्न किंचिदर्थांतरं द्योतयंति। पदमेव वाक्यमेव वा पूरयंति न्यासमितायमेव हि तेषामर्थो नान्य
दर्थांतरं॥ उक्तं च। क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपू
रणा इति। कतमे पुनस्ते। कमीमिद्विति एते चत्वारः। कं ई इत् उ इति। आह। न तु ये प्रवृत्तेर्थ इति यदे
तदुपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्यामो ये मिताक्षरेषु वाक्यसुपठितास्ते मिताक्षरेषु पदपूरणाः
विज्ञास्यंति। अथ किमर्थमेते विशेषतः कमीमिद्वो निर्दिश्यंत इति॥ उच्यते॥ एते हि प्रायेणापवूरण
एव॥ अन्ये पुनर्हि न निचित्वादयो अर्थवंतोऽप्यर्थासं न केवलं पदपूरणा भवंति॥ लक्षणं हि तान्नपि
व्याप्नोति। एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यंते। अथ वा ते प्रायेणार्थवतः कदाचि
दनर्थकाः एते पुनः प्रायेणानर्थकाः कदाचिदर्थवंतः इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यंते॥ आह॥ एवमपि च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७५ उकारेण निर्देष्टव्यः। किं कारणं। न हि पुरस्तान्निर्दिष्ट एव॥ अथापि पदपूरण इदमुत हि॥ उच्यते। तस्ये
निर्दिष्टः प्रासंगिकः। स च तस्य निर्देशो यमुपात्तो कारस्य पदपूरणत्वमुक्त्वा निर्देशः। स्वप्रकरणत्वात्
। न च तर्हि अकिंचित्कर इति। नाकिंचित्करः॥ किं कारणं। शृणु॥ यदि स्यात् उकारः तत्पूरणत्वेन
च्यते॥ द्वैधो व्याख्येत॥ ततः पूर्वो तस्य [illegible] निग्रहार्थो यत्वस्यानुमपदाद् इति गम्यते॥ अथापि तन्नैव नोक्त
त्वमस्मात् पदपूरणत्वमुच्यते॥ नेह। तथापि एतद् पूरणे पुनः संख्यायमाने पुनरायमुक्त इति पदसंख्य
यापदपूरणत्वमस्य लाघ्येत॥ अनिष्टं चैतत्॥ तस्मादुपयन्नाप्यर्थ इति॥ आह। नन्वेवं खलु
नन्नभित्येनयोः पदपूरणत्वस्य लाघः प्राप्त इति। उच्यते नैवं॥ किं कारणं॥ उकारवर्जनोऽस्तु भावयिष्यति॥
यश्चेवत्कारो [illegible] नर्थकः स्यात्। एवं तावदपि॥ तस्मादुकारग्रहणेनापि [illegible] गृहीतो द्रष्टव्यो
। न केवलमुभावेव। किं तर्हि॥ अन्येऽपि नाचन एवमंति॥ तथ्या॥ आख्यातागच्छन्तु [illegible]

कारः। एते पि चावाद्यद्रष्टव्याः। उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थमेतावन्त एवोदाहृताः॥ न एते सर्व एवा
र्थासंभवे सत्यनर्थका एव॥ संभवेत्वर्थवन्त इति॥ किं कारणं॥ न हि कस्मिंश्चिदर्थे तावत् संभवति अ
नर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य अर्थप्रधानो हि शब्दः॥ स नाकस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये से
हन्येत। तस्मात् यावदस्य मेवनाचदर्थः कल्पनीयः॥ यत्तु नरेतदुक्तं वाक्यपूरणा इति। अगतिरेषा
तदेतत् सर्वथाप्यर्थासंभवे सति अगतौ सत्यां भवति॥ न एते प्रायोवृत्त्या इवनन्विन्यायोऽर्थवन्तः
॥ प्रायोवृत्त्या च कर्मोपसर्गो नर्थका इति द्रष्टव्यं॥ आह॥ ननु आदौ च मध्ये च पूरणा नामागमो हि
षु सन्त्यथान्तेषु सन्त इति॥ अथ कथमुच्यते॥ ये चैते ते अर्थे आगच्छन्ति। ते पदपूरणा इति॥ उच्यते। न
ह्येतदध्ययनकालीनमानुपूर्व्यं मस्वराणां पदानां व्याख्याकाले नियतमस्ति॥ अर्थप्रकाशना
र्थं निर्वचनवशेनान्यदानुपूर्व्यमुपजायते समाख्याकाले। तच्चैवं सत्यख्यातपदैः। तदनु नाम तद
प्रधाने।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४६ नूपसर्गास्तदनु निपाता इत्येतामानुपूर्वीमपेक्ष्यैतदुक्तं। तत्र येन प्रत्यर्थे आगच्छंति ते पदपूरणा न वेति। ए
तामनुपूर्वीमपेक्ष्य पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं। तदनु नामलक्षणं। तस्मादादावपि निपातः स्यान्मध्ये वा
अत एव उपेक्ष्यः॥ लोकेपि हि दृष्टानुयोगानां ब्राह्मणानामवस्थानक्रमोऽकिंचित्कर एव भवति॥ न
ध्यंते वावस्थितोयः प्रधानतः सोग्र इत्युच्यते। तस्मात्सम्यगेवोक्तं येन प्रत्यर्थे इति॥ वात्स्यं चाधिप.
त्यश्लोकमप्युदाहरंति। आदिमध्यांतेषु तानि प्रच्छन्नान्यपिहितानि च। ब्राह्मणः पतिषु सर्थं वेदेष्ववहिता
नि चेति। अधुना एनमेतानुदाहृतानकर्मा मिश्रान्समासतः प्रत्येकमुदाहरणैर्दर्शयति॥ शिशिरं जी
वनाय कमित्यत्र कमित्येष पदपूरणः शिशिरं जीवनाय जीवनार्थमित्यर्थः॥ तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि
शारसान्यानि भवंति॥ कमिति पदपूरण एव। शास्त्रांतरेषु शेषोऽप्यन्यः केचिदेवं सूक्तं शेषमत्राधीय
ते॥ निष्टुत्यासश्लिहित... तोन्नृतितो काव्य किदिव॥ निन्यस्तेनो वा शिशिरं जीवनाय कमिति। निष्टुत्या ४६

एव निष्टुत्यासः निर्वसना इत्यर्थः। अपि च। नृतितोकाः प्रहूपस्या इत्यर्थः॥ केषु नले दृशीद्राः केचित्त्वे रोमनु
ष्या इत्यर्थः॥ किं तेषामिति चकारादिव बिभ्यस्यंते पुनः पुनर्मृत्या बिभ्यतोऽरकादिवहिमाद्वा शिशिरा पुनः
पुनर्मृशं वा चक्ष्यते। किमिति न आशिरे शिशिरमस्माकं जीवनाय। जीवनार्थमागच्छति॥ इत्येवं हेमंतेव
चाशिरे॥ अत्यंततरशांते हि शिशिरमुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः॥ निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य
निर्वचनं॥ शिशिरं शृणातेर्हिंसार्थस्य शम्नातेर्वा हिंसार्थस्यैव। नार्थकृतो विशेषः। हिनस्ति तस्मिन्काले
अप्रतिबध्यमानो अतिशयेन दावाग्निः शुष्कानोषधिवनस्पतीन्॥ ईमित्यस्योदाहरणं॥ एमेनं सृजता
पे। रंभेषा गायत्री। मधुच्छंदस आर्षं। इदमपि सवस्तोमस्तोपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रे महा
व्रते च तत्र चाशीनि सुविनियुक्ता॥ आसृजतैनमाभिमुख्येन सृजत। ईमिति पदपूरण एव। इन्द्रोऽस्य
पात्रेण चमसेष्वसोमं देध्वर्यवः। किमासृजत। योयमिंद्रस्य सुतेभिषुते सोमे स्वाशः॥ उक्थ्यपात्रं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४७ मसस्य एनमा सृजत॥ मंदिमंदयिता एमिंदिने इंद्राय इंदो परिस्रवते॥ च किं चक्रनवंतंक्रमणत्वं तेया॥ अपि
चाह पिशोन शलकच्छ आस्यां चक्रवंतमपि चक्र इति कर्म नामसु ति विशिष्टवीर्यजनकौ संस्कारकर्म
भिस्तदंतं विश्वानि सर्वाणि भूतानि चाक्रत्ये एतच्च ते इंद्राय सोमो मत्सरः दातारश्च परोस्मात्स्विद्रस्य स्त
ति॥ अथापि मत्स्य श्च एताः स्तोनारोभवंति परोक्षकृता मिस्तोत स्थानीतित्वस्ति। तमिद्वर्धंतु नो गिर
इति उदित्यस्योदाहरणं॥ तमिद्वर्धं देसतिः। अमदीयो रागिंस स्वयमास्य॥ गायत्री सोमी मावस्कतौ पि
नियुक्ता तिवस्तं तुनः। तं सोमं। इहिति परस्परणा वर्धयं तस्य जातवीर्यं कुर्वंतु देवतास्तये नः एता
अस्मा दिरः स्तुतयः कथं तु नवीर्यं यंतु॥ वर्तमं सेशिस्व री रिव। वस्तमिव एक पिशुकाव हुंगावः॥ ताय
थापयापिणलत्तमं के मृत वत्सा स्वःस्वः पयोभिर्वर्द्धनादि समर्थं कुर्युः। एजमेवास्माद्विरः तं सोसनु
यजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वंतु। वर्धयंतु। कतमः। यः उरुस्य हृदंसतिः। हृदयसंनकात मनं वर्धयंति ४७

त्यभिप्रायः॥ आह॥ कस्मात्पुनरत्र केचिदुदाहरणमंत्रा अशेषाः पठ्यंते निरुच्यंते॥ केषांचिदेकदेश इति॥
उच्यते। येतावदशेषाः पठ्यंते निरुच्यंते च ते व्याख्याधर्मोपदेशनार्थं। ये पुनः सर्व एव पठेरन् निरु
च्येरंश्च अतिगुरु शास्त्रं संपद्येत॥ अथापि सर्वेषामप्युदाहरणमंत्राणामेकदेशः पठ्येत निरुच्येत च॥
तथापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः स्यात्॥ तस्माद्व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदशेषाः पठ्यंते निरुच्यंते
च केषांचिदेकदेशाः शाखांतिगोरवभयाद्धि प्रतिमंत्रमपि सकलार्धर्चपादाध्ययने शब्देनैव योज
नमन्वेष्टुं तदेतत्समासेन क्रमः। यस्मिन्नयस्मिन्मंत्रेऽयं स्यादमेकार्थमनेकार्थमनवगत संस्कारं चानि
र्वचनीति॥ किंचिदन्यच्छब्दरूपमभ्याहरति॥ अन्यथा वाक्य विभक्तिपरिणामं करोति सं
दिग्धं वा निर्णयति। तदर्थमेवतं सकलमधीते। यस्मिंश्चार्धेऽपादेनावयस्य दर्शयति। यद्भिमतं निर्व
क्तुं तावन्मात्रमेवाधीते॥ तत्रिखिलसयातदेतदेवं निपुणमन्वेष्टव्यं सर्वत्र। उकारस्योदाहरणं॥ अय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४८ मुतो द्दसे॥ शुनःशेपो यूपे नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नेतया गायत्र्या इन्द्रं तुष्टाव॥ अयमिति वर्जनानन्त
न कर्मणि निर्दिश्यते॥ हे तत्पुरुष देव सोमः यं प्रति नित्यकालमेव सन्ततं निसंपतसि त्वं नास्तु किमा
स्वादयमानः समन्तु सिसंपतसि। कथं पुनर्यं प्रति समन्तसि कपोत इव कलत्रं तनः कपोतः कुत्सितप
तनः सपत्न्या गर्भधारिणं न्धा तां कपोति कामं दाम्पत्यार्थं गत्वा नित्यं पुनः पुनः पतति॥ एवं यं प्रति
नित्यकालमेव संपतसि त्वं स एवायमभिषुतः सोमः एभिर्ऋत्विग्भिः अध्यक्षिमसामिः कर्तृक
सि॥ नो चन्न अस्मान् किंचन च एवं देनः स्तुतिलक्षणं नो द्दसे॥ नानिनर्कयसि॥ रोरुदमाणानां के
नापि प्यतिशायेणाव समेत इमः लोको लुप्तं दुःखेन युक्तमेत दिति पतेन ने चत्तस्माननो यूपा
त॥ अस्त्वेतदत्र बुध्यर्थमाने। नामस्माकमव धार्य कारणा मोचयस्मान् लोकेऽस्मिन् यस्य मे कृते
मंत्रः प्रतिविशिष्टतरः सोमोऽभिषुतः इत्यभिप्रायः॥ दृश्यते। कदाचिदनर्थक इति वा ५८

गेयः। निमुदाहरणं॥ सुविदुरिव सुविज्ञायेते इवेत्येते उदाहरणे। सुष्ठु विदुर्यत्र ज्ञास्यगा इति॥ इवोनर्थक
एवं वाक्यपूरणः॥ सुष्ठु विज्ञायेतेयत्नेन सत्वेऽज्ञास्यमानेति॥ आचार्यो नोनर्थकएव॥ तथा स्थानाः
पादपूरणाः॥ निपातसमाहारः मधुनादर्शनानि। तदधिकारार्थो। यमपश्याद्यः अर्थानि संभावने॥
अथ यमेव इति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति॥ अपि चायमेव न इत्येतेन संयुक्तः
प्रयुज्यते पतिनये च॥ न वै तो भयं पतिभयकर्णस्य योगः। निर्जितस्तायं त्वो नरकं पतामेति॥ हृदयः
शोकः। ऐनि त्वेनं च्युतशसमस्त्वा घायते॥ हविर्भिरेके स्वरितः सर्वे ते सुन्वंत एके सवने तु सोमान्
शर्वामिदंत उत रक्षितान्निर्जितस्ता यं त्वो नरकं पतामेति॥ नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरप
त्न्यो मर्त्येन प्रतितमनेन मंत्रेण प्रस्तुतुः एकेता वदितो लोका रुविभिः पुरोडाशादिभिर्निमित्तैः
स्वः सचन्ते। स्वर्गलोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अथैके सवनेषु यज्ञेषु सोमानभिषुण्वन्तस्तेन कर्मणोत्पन्नः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४६ ॥ शाचीर्मरंतोन्येश च्यवना वा मरुतिति निरेके देवान्मादयंतः संतर्पयंतेन इत्यर्थः॥ अप्यन्येऽरुक्षिणाभिः स्वः स
वंते इत्येन देवानुवर्त्तंते॥ तत्रैवं सति तेनतेनान्युपायेन प्राणिषु श्रेयः प्रतिः॥ परिक्रियमतानपि नदे
नसम्यक्परिदेरमः॥ अन्येश्चाजपद्धो माही॥ नोकर्मणामसंनयेसति॥ नेद्यमेते यामप्युपजिह्वायेत्वा
जिह्ममाचरंत्यो नगवन्नरकेपतामः॥ नत्वन्यो नर्त्तपरिचर्यातः स्त्रियाः कश्चनधर्मोस्ति॥ त्र्यनिपापः॥ न
रकशब्दविवक्षा॥ तिनीचैरस्मिन्नर्थे नेगम्पनइति नरक मयन्तानास्यमस्मिन्नमर्पारतिकं रस्या॥ न नरस्यम
न्यत्तो॥ तिनरकं॥ अथ यानामुपयोग निपात समाहारेण चेत्येवर हितेनेनलसंप्रसुजः प्रयुज्यते॥ केन
चिदनुपदेसाति प्रतिवचनेन वा॥ तथ्याकश्चितकंचित्पृच्छति इति विदसज्ञ इति॥ ततः प्रत्याचष्टे
तिष्ठंतीति॥ ततो यदिति दंति॥ मर्थेनागच्छंतीति॥ पुनरनुपदिष्टे ब्रवीति॥ नचेन्मृगांपि वेत्यागमिष्यंती
ति॥ यदि मृगान पश्यन्तीत्यर्थः अथ मृगाः कस्मात्॥ मृगोतेः मार्ष्टि निर्यते अनेके दिव्यः॥ पिप्राटिनिः॥ ए ४६

यमुद्याववेथ्यर्थे पुनि पतंति तपेक्षितव्याः॥ एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेष्वर्थेषु बहुकारेषु समाहृता
श्चान्येष्वेवं बहुप्रकारा निपतंति॥ प्रयुज्यमाना स्ते लक्षणशास्त्रमेतद्यार्थ निर्वचनशास्त्रमुपेत्योप
गम्य अनुप्रवेश्य ईक्षितव्याः॥ कः कस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येवं द्रष्टव्याः॥ परीक्ष्या इत्यर्थः॥ इति करणोधि
कारपरिसमाप्त्यर्थः॥ इमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रांतानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रक्रां
तान्यासो निगम इत्यर्थः॥ ॥ इति षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ इमानि चत्वारि पदजा
तानीति व्याख्याय॥ अनुक्रांतानि आनुपूर्व्यमाख्यातं ततो नामानि॥ ततउपसर्गास्ततो निपाता इत्येवमा
नुपूर्व्येण क्रांतानि वर्णितानि व्याख्यायेति वाक्यशेषः॥ कतमानि पुनस्तानि॥ नामाख्याते चोपस
र्गनिपाताश्चेति तदपि व्याख्यातमेव॥ यच्चतदुक्तं नाम्नः किंचिद्वक्ष्यते तच्चतुर्थेन पादेन लक्ष
यिष्याम इति तदिदमेवसरमा संपद चतुष्टय लक्षणानंतरमारभ्यते॥ तत्र नामान्याख्यातजानीति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५०

शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च॥ तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्या
तजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः॥ ॥नैरुक्तानां चैष समयः सिद्धान्तः सर्वेषा
मविशेषेण। गार्ग्यवर्ज्यं हि ओ। कः पुनरस्यार्थाभवीतियेनैवमुच्यते॥ शाकटायनो ब्रवीति उ
च्यते॥ न सर्वाणीति गार्ग्यो ब्रवीति॥ किं गार्ग्य एव ब्रवीति। नेत्युच्यते॥ वैयाकरणानां चैके। आ
करणामर्यादायां ते॥ एकेषां केषांचिदेकेन सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येवं ब्रुवत इति वा
क्यशेषः॥ तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानी
ति॥ तदेतत्पर्यवते गार्ग्यपक्षेण। यान्याख्यातजानि नामानि यानि चैतानि एवं पशुपपुरुष
लक्षणः इह द्विधाव्यवस्थानात्। तद्यथा यत्र सक्रियाभिप्रकल्प्यन्ते क्रियाणि। अपि च
मानं क्रियापि। तत्र यत्र सक्रिया पिकारको हारक इति प्रकल्प्यन्ते क्रियाभिर्वाप्यागो रथ्य इति ५०

णी। पपञ्चाप्युक्तौ प्रादेशानि धातूनि च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ स्यातां न्याय्यव
त्कार्मनामिकसंयुक्तेन संस्कारेण। तद्यथा। कर्ता कारः पक्ता पाचकः इत्येवमादि। तदाख्यातजं गुण
कृतमिति मतानि इति वाक्यशेषः। ये पुनरस्यार्थाः लक्षण पुरां सुखौ स्वरसंस्कारावनुगतौ न च
न्याय्यकर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रादेशिकेन धात्वनुरूपेण। किं तेषामिति॥ उच्यते॥ संविज्ञातानि
तानि संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रूढिशब्दस्येयं संज्ञा। वक्ष्यति हि अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संवि
ज्ञानपदत्वं॥ यत्तु संविज्ञानभूतं स्यादिति। तथा च त्राप्युदरड इत्येव नादीनां गुणपदत्वं सर्वे
षामपि विभागो द्रष्टव्यः॥ तत्र गुणपदानि कारकपाचकादीनि। संविज्ञानपदानि तानि य
यागो रथ्यः पुरुषो हस्ती इत्येवमादीनि। न ह्येषां गवादीनां अष्टाध्यायां स्तुत्पत्तिलक्षणमस्ति
॥ तस्माद्रूढिशब्दा एवेत इति॥ अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते॥ तत्र रूढिशब्दानां लक्षणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५२ निमित्तं स्वपते। तत्त्वतः घटितस्य तत्कर्तृ यहः तत्स्थानवयवेभ्यो नाम इत्युच्यते। अनिर्दोधितृणशयोः तुष
हेः नयवेच॥ तथ्यमातुष्येम नामं वर्जितं इत्युक्ते तुग्रहे वर्जितं इति गम्यते॥ अन्वयबेधिहिगुणा रज्जुरिति
गुणेति चोक्तेव्यवयवान्वयवेति गम्यते। शोषं समानमेव तयोः नामयोर्भ्यां॥ अथवा संविज्ञातानि
तानि संविज्ञातानि तानि चेत्तु भाव पिपासो॥ तस्मादुभयथापि व्याख्यातं॥ सर्वं मदेश इतिके विदे
गम्यतानि तथा सर्वाण्याभ्याचक्षते॥ किंचान्यत्॥ अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युस्तथा
व्ययमपरो दोषः प्रसज्येत। आह। कतम इति॥ यः कश्चन तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन्
कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात् यत्किंचित् तृन्द्यात् तृणं तदिति। यः कश्चाध्वानमश्नुवीत प्राणी तत्
कुर्यात्स्वरः॥ किं विदेनेकनाम्ना व्ययस्येकं वदनिनेत्यो च्यते। तत्कर्म कुर्यादिति तत्कर्मेव तं मानि ५२
नेते नैवैकेन नाम्ना चक्षीरन्॥ तद्यथा यः कश्चाध्वानमश्नुवीत सोऽश्वमात्रोऽप्याकर्षेत्। नाश्व इत्येवं सव

चनीयः स्यात्। स्यात्ताश्वोऽश्ववचनस्य इत्युच्यते॥ अन्यो अश्ववचनाभिनो च्यत इति विशेषहेतु नास्ति।
तस्मादश्वोऽपि नेनाशनक्रियायोगादिपायेणाश्व इत्युच्यते॥ किं तर्हि शब्दव्यवहारप्रयोजनसमर्थम
स्यात् नाशेरीदृशः क्रियानिरपेक्षः। एवमेव यत्किंचित् तृन्द्याद् विशेषेणानत्सर्वं तर्दनक्रियायोग
तृणमित्येवमुच्यते। न चोच्यते। तस्मान्न सर्वाण्येतानि नामानीति॥ किंचान्यत्। अथापि चेत्।
अथापि चेत्। अथापि यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युस्तथाप्ययमपरो दोषः स्यात्॥ आह।
कतम इति॥ उच्यते। यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्। तत्रैवं। तद्यथा
स्थूणा दरशया वा संजनी च स्यात्॥ क्रियाहेतुकेहि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्भावैः
वर्तीभिः क्रियाभिरेकद्रव्यं संयुज्येत तावद्भ्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्॥ किं
कारणं॥ नहि तत्र कासांचित् विघातनं को विशेषहेतुरस्ति। अन्यासां वा नियामकः॥ तत्रैवं सति स्थू

५३ णा एवं वमसा दरेशान इति दशपाद्य स्तु व्येतेन वोच्यते। तथा च मज्यते स्तां वंश इति संज्ञानी स्तु व्येतेन
वोच्यते॥ एवमनेकानि सत्वानि एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः। एवं तानि क्रियायोगादनेकना
म॥ उभयथापि च व्यवहारप्रसिद्धिस्तस्मात्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः॥ आह॥ किमिति॥ उ
च्यते॥ य एषां स्याद्यत्ता दृ कार्मनामिकः संस्कारः यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैतान्याचक्षीरन्
एषां पुरुषाश्वादिनाम्नां त्याग जान्त्व स्त गन्ध्या येन युक्तः॥ आह॥ कः पुनरसाविति॥ उच्यते॥ का
र्मनामिकः संस्कारः। कर्म कृतेनाम न तु स्युः पाचकलावकादिवत् तस्मिन् न तु कार्मनामिकः संस्का
रः॥ किं च॥ यथा चाप्रतीतार्थानि स्युः॥ प्रतीतानि यानि स्युस्तथैवैनान्याचक्षीरन् जनाः॥ आह॥
कथं पुनराख्यायमानान्येतानि स्यात् न तान्कार्मनामिकानि संस्कारेणापेतानि स्युः कथं वा नु ना
न तत्क्रियाणीति। उच्यते॥ पुरुषं नाव स्तु विशय इत्याचक्षीरन्॥ पुरिशयमास्ते वा विशय इति ना ५३

ति॥ एवं सतीनाय चताकार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात्॥ एवं वेदप्रतीतक्रियः शब्दो भवति
।एवमेवाश्वस्य इत्याचक्षीरन्॥ अश्नोति हि अश्नोति अश्वः प्राप्नोति। एवमेव तृणं घतेनेति तदेनमि
ति तृणमाचक्षीरन्। न चैवमाचक्षते॥ न चासति कारणे विद्यमानाक्रियापरोक्षीकर्तुं न्याय्या। तस्मा
न्न सर्वाणि आख्यातजानि नामानीति॥ अथापि॥ इदमपरमप्रसंकुर्वन्ति। ते शाकटायनादयः॥
विमृ॥ निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत॥ इतिष्पन्ने
कस्मिन्नभिव्याहारेणमभिव्याहार॥ तस्मिन्नभिव्याहारे ततः पश्चादभिमुखेन स्थित्वा तस्याभि
धानस्य ततो विचारयन्ति। कथमस्या धातोरत्र रूपमिति। आह। यथा किमिति उच्यते॥ तद्यथा॥ प्र
थनात्पृथिवीत्याहुस्ते शाकटायनादयः॥ आह। ततः किमिति। उच्यते॥ तत्र वयं पृच्छामस्तान्॥ यदि
यं स्वभावतः एव पृथिवी नाभविष्यत्॥ ततः केनामपृथिवीसत्तामप्रथयिष्यत्॥ कोऽस्याः प्रथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५४ नम कर्तिष्यदित्यभिप्रायः॥ अथापि कश्चिद्रस्याः अरथिव्याः सत्याः प्रथनकर्त्तास्तु पराण्लेन ततोऽपि
चवयमिदमपरं पृच्छाम॥ किमाधारश्चेति। च शब्दः समुच्चयार्थः सर्वस्य हि प्राणिजातस्येय मेवाधारः
प्रतिष्ठा अथ पुनरयं देयमप्रथितासीत्तदा योऽस्याः प्रथयिता स किमाधार आसीत् नह्यनाधारेणाप्र
तिष्ठितेन शक्यमियं प्रथयितुं॥ स चाधारो नासीत्। तत्प्रथन क्रियाऽभावः प्रथनक्रियाभावे च सति त्रि
याजात्येन मारीतिनामानो त्येन रयुक्तो। तस्मात्त्सर्वोत्पात जानि नामानीति॥ अथापीति मपरम
प्रातं शाकटायनः कृतवान्॥ आह। किमिति। उच्यते॥ अनन्वितेऽर्थे त्वेव मादि दोषः। आह। केषां
गानामेवैकमनेकमभेदं॥ तद्यथा॥ निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदं। व्याकरणमष्टप्रभेदं। तत्र केषांचिन्नैरु
क्तानां वैश्विकेव्याकरणेः सांर्कषु चिच्छब्दे—कमस्त्येकेषां चिन्नेमस्त। तत्र शाकटायनोनैरुक्ताः स्फु
गार्ग्यवर्ज्ज कानि चिदभिधानान्यनेकधातुनिरनुचिरयतीति। कानिचिदेकेनैव किं कारणं प्रतिनि ५५

पतोऽपि सोऽमुख्ये मुख्याक्षरयोः शब्दानुविधानसमयः॥ तथ्य आपाणिनीयाः नत्वितिप्रत्ययतिमुपादायल
पतोऽपि सोऽमुख्ये मुख्याक्षरयोः शब्दानुविधानसमयः॥ तद्यथा पाणिनीयाः नत्वितिप्रत्ययमुपादायल
उत्पन्नं प्रत्ययमुपाददते। ततः कृत्वानुबंधलोपं स्याः नघस्य स्थानेति आदीनादिशंति। तथा हि ते तं शब्द
मनुविधातुं शक्नुवंति। स हि तेषां शब्दानुविधानोपायः पाणिनिना परिकल्पितः तेषां शब्दानामभिधाने
तंत्रशीलाः स्वतंत्रेवैकं प्रयोजनमुक्तो नान्यत्र योजनमस्तिलद्वादीनाम ध्ययने लोपे च। अपरे पुनर्वै
याकरणाल्परमरूत्स्येव तितादीने लोपाददते॥ तेषामपि हि शब्दानुविधाने सातंत्रशीला। एवं प्रतिनि
यतयास्वया स्वयातंत्रशीलस्या प्रवृत्ता। स्वेच मादि समानमेव शब्दरूपं साधयंति। तत्रैवं शब्दानुविधा
नोपायस्य प्रतिपन्नौ सत्यां शाकटायन आचार्यो नैके धातुभिरेकमभिधानमनुविहितवान्। एके
न चैकमेव तत्र यदनवैरनुविहितवान्। नहि नैरुक्तोऽर्प्याणिन्यादिभिर्नमृष्यते। किं कारणं। अनन्ति दा
हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः। धातुसमुदाय मात्रमेव नामेति। यत स शाकटायनमाचिक्षिसंतः आ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५५ रुः॥ अथानन्विते ऽर्थे इति॥ अनन्वितेऽर्थे अननुगते शब्देनार्थे यत्र प्रतायैमायोपि शाकटः योमनुगंतुन
शक्नोति। एवं धातु असमर्थो भवति॥ अथादेशिके वृत्तिके रेयथाहि क्रियया तद्व्यंग्र रिश्यते न शाभि
शक्नोति। एवं धातुः असमर्थो भवति॥ अथादेशिके विकिकेरे यथाहि क्रिययातद्व्यंग्र
धायकोयोधातुः सतत्दभिधानं विग्रहमाणं निकर्त्तुं न शक्नोति यत्र तत्रहीयमान प्रतिज्ञः शाकटा
यनः सर्वाण्याख्यातजानि नामानि उपपादयिष्यन् असंभवे सति ख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्यो उपपत्तुका
शकृशाबलंबनमित्यनुचर्येन किमकरोदिति। पदेभ्यः पदेतराद्वीत्संचस्कार शाकटायनः॥ पदेभ्य आ
ख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योवयवानुपादाय पदेनराद्धीन्यां अन्यांश्च इतरेतराख्यातपदावयवैरन्यैश्च
स्यैश्चान्यस्य ईद्देनाम्नः संस्कृतवान्॥ तद्यथा सत्यमित्येतदभिधानं संचस्कार॥ कथं॥ एतेः कारितं च
यकारादिं चांतकरणमस्तेः शुद्धं च मकारादिं च॥ एतेः इण्गतावित्यस्य कारितं तं वंतं रूपं कृत्वात
तो यकारमंतमादाय मकारांतं कृत्वा सत्यशब्दस्यांत मर्ध्दं संचस्कार॥ ततो यमिति भवति। अस्तेः शुद्धं

अन्नुर्द्धात्येतस्य शुद्धमेव कृतं कृत्वा नकारांतमित्यर्थः॥ ततः सकारादि शब्द रूपं गृहीत्वा सदित्येतत्सत्यमित्ये
तस्य शब्दस्यादिमकरोत्। पूर्वार्द्धं संचस्कार तस्मादिति भवति। अत्र योयमस्ते सकारः स यकारमधिरोहति
॥ एवमेतदेतदभिधानं द्व्यो ध्वोलाः संचस्कार सत्यमिति भवति॥ अथ कांश्च संतमर्थमायपतिसत्या
यपतिगमयंतीति सत्यं कारितं च यकारादिं च शुद्धं च सकारादिं चेति इतरस्य चेतरं चाद्दमिति सत्युक्ते
यार्थाश्चकाराः॥ एवं पदेभ्यः पदेतरार्द्धां चस्कार शाकटायनस्तदेतदन्यायं प्रकृतवान्॥ कोहिनाम पदं वि
भज्यानेकधातुजं कुर्यात्। तदेतदसूतश्चेममस्यालिङ्गः शाकटायनोतिपांडित्याभिमानादकरोत्॥
यदभिनत्यहानि। अपिचोपजायते तः शंका॥ यथा सोमदत्तो नाम सोपदेशः स्यादस्यति। अपि वा सोम
र्णानपि भेत्स्यति। अनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति॥ यो हि पदान्यभिनत्तत्स्य वर्णभेदे विशेषहेतुः कोस
विष्यति॥ तस्मादतिप्रसंगदोषोपपत्त्यानानेकधातुजानि नामानि॥ नापि सर्वाण्याख्यातजानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५६ नामानीति॥ अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत॥ अनन्तमः स्वरमूर्ध्ना लङ्स्याद् रनिपुक्ताल हिदिः॥ तस्ये
र्थमस्या स्यो यं सत्वेत्तेः किंकारणं सत्वाश्रय एव लसी॥ तत्रैवं सति अपरकालीनेन भावेन क्रियया
दर्शो न्यत्र प्रदेशः प्रदेशानं संज्ञाप्रतिलम्भो नोपपद्यते॥ किंकारणं॥ उत्पत्तिसहत्वान्ता हि साल्येनाभिधा
नेन क्रियाभिरपेक्षेणाभिसंबन्धमेव द्रव्यमुपेक्ष्यते॥ नित्यसंबन्धौ हि शब्दार्थाविति॥ तदेतन्नतेलाख्या
नेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबन्धमेव द्रव्यमुपेक्ष्यते॥ नित्यसंबन्धौ हि शब्दार्थाविति॥ तदेतन्न स्वरभासा
र्योण ख्यातजातिनामानि। तिशाकटायनमतं नोपपद्यते। नद्युपपन्नावस्मत्पक्षसिद्धिः कानिचिदा
ख्यातजानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति। अथ शाकटायनस्यात् तु प्रत्ययस्थानानामिति
परिसमाप्तो गार्ग्यपक्षः। शाकटायनपक्षे येदानीमेतानदोषानप्रतिसमाधास्यामस्तदर्थमिदमा
रभ्यते। यथो हि तु त्वा एतदिति। ...त्वाक्यापादाने। यथायेन प्रकारेण। उकारो वधारणार्थः॥ ...
नमेतस्यास्तु कारएतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण येनैव प्रकारेण। नतिहमाचार्येणाख्यातजानि नामानि चिन्ता ५६

न्ता॥ तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुनाथ्या ...मीति॥ इत्यस्यार्थः॥ कथं हि व्याकरिष्यतीति॥ नुइस्तेव इत्यपदेशो लेः
न्नः॥ तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुनाथ्य प्रति
त्ययं पयोक्तृ पूर्वपक्षोपदेशार्थः॥ येनैव प्रकारेणासमर्थो हेतवउक्तास्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुनाथ्य प्रति
वक्ष्यमेणासमर्थाकरिष्यामः॥ यश्च तदुक्तं किमिति॥ तथ्यत्रस्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्विता
स्यातामिति॥ आह तत्र किमिति। उच्यते॥ तदेतन्नस्त्वत्युच्यत इत्युपयुक्तस्तच्छेदः। आह केन पुनः प्रकार
पात्रस्तुच्यत इति॥ उच्यते॥ सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति। सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमे
वक्रियाजं नाम स्यादः। ततः किमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति। आह कथं। शृणु। प्रदेशना विन
आख्यातानुरोधस्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावदभ्यमनुविधेयौ॥ विन्धो हि लक्षणगतिर्नेव शब्दो
पराधो नाप्यस्माकं। भवतस्तत्राय अपराधो मंदधीपि शिक्षितत्वात येनानुविधातुं स्वरसंस्कारौ विधमा
नावपि मंदशायाचि विधानो न शक्तो पिसत्वं तावत्स्तुनः पुनः शिक्षस्वाप्याधाकरणं यावच्छक्तिस्तना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५७ नुविधातुमिति॥ व्याकरणेप्यष्टधाभिन्नेत्वसर्वांककरे शोविक्षिप्तः॥ कश्चित्सोत्राभातु॥ कश्चित्तु शब्दवश
ष्टवा शब्दातिरिक्ताभ्याहाररविनागादिगम्यः। तद्यथा॥ मतांतरे त्वप्यभिन्नेत्युक्तश्चित्तञ्चिद्विधिरुच्यते॥
नेचसर्वएवप्रयोगमिच्छता प्रयोगकालउपसंहर्त्तव्याः॥ एवमिहापि सर्वोप्यपचलस्य शास्त्राण्यपवेस्य
प्यो॥ अखिलस्वरसंस्कारसिद्ध्ये इति मत्वैतावतः शासस्यानिर्दिष्टः यावच्चलशब्दानां स्वरसंस्कारव
नुविधातुं उपपत्तातुं सामर्थ्यमिति यथा एतत॥ यत्तु नरेन्द्रदुक्तं॥ यः कश्चिन्नत्व कर्मकुर्यात्सर्वेन तत्सत्वेन
याचर्यारन्निति अनेके लोकेन. क्रियायोगादेव नामता प्रसंज्येनेति। अत्रब्रूमः॥ नहि प्रसज्यतेत्वमपि
पश्यसि वयमपि वयप्यामः समानकर्मणां तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मकर्तां नामधेयप्रतिलंभेम
के.सांनेके.षां प्राप्तसाधारण्याज्ञोरजोजनोभूमिज इति॥ तस्य न कश्चिन्नसेस्युच्यते॥ अन्यस्तस्य च ५७
पिननसेस्युच्यते। आह। कोत्र हेतुरिति। अपुलोकमेवएव। तमेवोपालंभस्थाने मयैवानियमः इत

इति॥ अथचन्यथा समानमर्धादिमानानां कश्चिदेकार्थेन संयुज्यते कश्चिन्नवेदादीनां॥ एकार्थेन संयुज्य
त इति॥ अन्येरपि संयुक्तः॥ सत्यमेकेन चालब्धं॥ स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाजत्वेपि सति काचिद्वदति.
मंगीकृत्याव स्थितिर्भवतीति॥ अथवा क्रियातिशयकृतो नियमः स्यात॥ यो हि यदतिशयेनकरोति तत
स्यानेकक्रियावत्वेपि सति तद्धेतुकएव नाम नेयप्रतिलंभो भवति॥ अयं समाधिः॥ अथवा नभ्रमो
यो यत्र यदा च तत्र सतिसएव तत्सेति किं तर्हि॥ यो यदा यत्र तस्य भवति स एव तस्येति। तदेतल्लक्षण
मनियतं कामममन्ये॥ व्यप्यस्कचकदाचित्कचित्तेषामप्यन्याः क्रियानियनततः संतियहेतुको नामधेय
प्रतिलंभ इति। तेषां तु तस्या नियमतस्तत्सतीति विशेषः॥ जीवनइक्षुरसः। शाकजाति०वो। भूमिजो
गारकः॥ एतेनैवो त्तरः प्रत्युक्तः॥ आह। कतमः यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावन्तो नामधेयप्रतिलं
भस्यादित्येषः॥ यश्यामोनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलंभो भवति॥ तद्यथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ तस्मा परिव्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि॥ तस्मात्स्मान्यपि कर्माणि प्रकरोति॥ न पुनस्तस्य तत्कृतो नामु
श्चेयप्रत्ययोऽस्ति॥ तत्र यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेति॥ एतदयुक्तं। न हि प्रसङ्गे
तयदि चोक्तमनेकेषामेकनाम नाएकस्य चानेकनामता प्राप्नोति॥ तत्र च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति॥ न हि त
दुर्भयमस्ति॥ अनेकेषामेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव श
ब्दनियमः स्वभावत एव लोके। तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति॥ तत्र यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धि
दोषप्रसङ्गान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येतदयुक्तं॥ यथो एतच्च पुनरेतदुक्तं॥ यथा चा
पि प्रतीतार्थानि स्फुटत्वेनान्याचष्टे॥ इति॥ अत्र ब्रूमः। शब्दस्यानाख्यमेतद्यत्तु यास सर्वाण्या
ख्यायन्ते यथा यथा प्रतीतार्थानि न चेति॥ न तत्राहमपराध्येन वक्तः॥ नापि शास्त्रे। यथावस्थितानां हि
शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते। नाहं शब्दानां कर्ता। यस्य प्रयोक्तारः तानेवोपालभस्व निरु ५८

कुरुत्वादप्रशक्नोषि॥ आह॥ कस्मात्तु नः कानिचिदाख्यायन्ते लोके तदभिधाने स्वानाम्यमेव कानिचिन्न
तानाख्यातिकानि चिदप्रतीतार्थानि। तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि एतदेव शास्त्रस्य शा
स्त्रत्वं यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्फुटत्वेनान्याचष्टे इति। आख्यायत एव कानिचि
त्कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतानि क्रियन्ते तदनुविधायित्वाच्चास्य शास्त्रस्य। गुणनस्तु युक्तस्य। अपि च॥
संस्वेद्यास्यप्रयोगाः। प्रतीतार्थक्रिया अपि केचित् वस्तुत्वपराः। शब्दा एकपदिका एकपदे हप्रकरणं
तर्व्वर्जिन लदर्माणः॥ तद्यथा व्रततिर्दमूना जाघ आह्नारो जागरूको दर्विहोमीति व्रततिर्जातौ तेषां
दमूना दममनावेसेव मादि॥ अग्निरतिथिर्वा। जाघो जयवान्॥ आह्नारोऽदनशीलः॥ जागरूको जा
गरयाशीलः॥ दर्विहोमीति दर्व्या जुहोतीत्येवं प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनाभिप्रायः॥ तत्र यदुक्तं
न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येतदयुक्तं॥ यथो एतद्यस्तु पुनरेतदुक्तं॥ नित्यलेभिख्याहारवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५६ चारयंतीति॥ स्वत्रक्रमः॥ युक्तं तेकुर्वंति। नचेति हि अनिष्पन्नेभिव्याहारे योगपरीष्टिः। योगपरीष्टिर्यस्य योग
स्यपरीक्षणं॥ कथं चानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत॥ तत्र यदुक्तं प्रसन्नात्पृथिवीत्याहुः करणा
मप्रथयिष्यन्नु किमाचारभ्येति नजाने वं क्रमः॥ प्रथितेयं केन विस्तृतः पृथिवीयमिति॥ आहाके
यमियमप्रथितासती पृथिवीत्वमापेति। उच्यते॥ अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथितौ चेदप्यन्ये॥ इय
मानाहीयं पृथिवी॥ तस्माद्यद्यप्यप्रथितासीत्पुरस्तेन तथापीयं पृथुदर्शनयोगात्पृथिव्येव। त
त्रयदुक्तं करणामप्रथयिष्यन्निति। नाधारतेतदुक्तं। अन्यथा हि धात्वर्थे उपपद्यत एव॥ तदेवं
सतिय्यथा न विरोत्स्यते॥ तथानिर्दिष्टः क्रमः॥ तस्माद्विरुद्धः शाकटायनस्याभिप्रायः॥ अपिच॥ नाट
दृष्टेप्यस्याः पृथुत्वेनलक्षणमुपलभ्यामहे॥ नन्वेवं मतिसर्वेर नदृष्टप्रयोगाउपालभ्यं तेन केवलम ५६
हमेव॥ योयं दृष्टान्त्रयोति। मतत्वन्दोष एव। तस्मात्तिरस्कृहानं समस्येत॥ अनिष्टं चैनत्। तस्माद्

पृथुदर्शनात्पृथिवीत्युच्यते॥ यथोरणनघस्तु नेतदुक्तं। पदेन गादीनसं चस्कारेत्यत्र क्रमः॥ योऽनन्विते
शाब्देनाभिधेयेर्थे॥ न तु गतमसंचदंतं चस्कारसतेनासं वदन्न संस्कारेण मलीगर्हणीयः॥ पुनरनार्वाचीपो
ऽनुगमधान्वभिगतेकोरकाभिधानगतान्धीस्ततः संचस्कारेतेन मोक्षेन। सेघानरभिप्राये॥ प्रतिज्ञाना
त्पुरुषगर्हीपुरुषोहि कश्चिदशिक्षितत्वादेव धातुजमपि न जानाति। किमुत नडुधातुजं॥ अपिच॥
संतिलोके तादृशाः पुरुषा ये कारकहारकाः अन्यपि प्रकृतक्रियाणि संति केतमेभ्यो धातुभ्य एतान्य
भिनिघ्नाघ्नंतरतिनजानते। एषपुरुषदोषो न शास्त्रदोषः॥ परदनुगमपि तुशाब्दे रूपेण शब्दनेः त
त्रयदुक्तं मन तु गतनरवार्थे संचस्काकरायनः संतमेव स्वर्थमायप्रति गमयतीति सत्यं। तस्माद्
पपद्यतएव शाकटायनमतं॥ अपि च रूढियाद्यस्तु स्पन्निर्मत्रेस्यापि दृश्यते॥ यथालसर्पीतथलस्यं
प्रवर्जितुमर्हति। इतरथा हि कस्यतत्त्वसर्पीस्याद्यदसर्पत्रत्सर्पितीतिमं चोऽन्नूवर्नीतम नचरिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६० मंत्रः अपि च शास्त्रयोनाप्यनेकधातुजान्येकरूपाणि दृश्यन्ते॥ तत्र मंत्राभिधानानि यत्परिज्ञाने न फलं तद्
नुपपद्यते॥ आह तदेतच्छास्त्रं हृदयमिति हारस्यैकमक्षरमभिहरंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद दरत्येकम
क्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद। यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेदेति। एवं हरते ददाते
रेते हृदयशब्दः॥ तदर्थफलोपदर्शनार्थं ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः। न चैनः परं प्रमाणं। तस्माल्लोकव्यव
हारस्य तु हृदयसम्यगेव दर्शनात् अतः नैकैः धातुभिरेकमभिधानं निरुक्तं भवतीति। यथोक्तं यस्तु
नैतदुक्तमपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इत्ययं नः। पूर्वोत्पन्नानां सत्वानां नामधेय
मिति लभ्यः अपरस्मादपि संतोनात्मलाभः स्वित। तद्यथा विल्वादो लंबचूडक इति॥ यथा कालेः
न यापि चूडालंबनक्रियमाविस्पतायोगेन विल्वादन क्रियया वपूर्वोत्पन्नस्य सत्वस्य नामधेयम
तिलेन उपपद्यमानो दृश्य॥ धःचान्यत्र नोपपद्यते॥ तत्र यदुक्तमपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नो ६०

स्य

पपद्यते ह्येतद्दनेकत्वादयुक्तं॥ उपपद्यत एव हि वेदादि दर्शनादिति॥ विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा॥ नृतं द्रवतीत्यनाजानो
। विनर्त्तिया। दुर्निक्षासो न क्षमापणजनं। भेदनाद्वाभिधीयते हि तद्दलशपन लक्षणायेति। आह किमिदमतिमहि वकि
मपि पूर्वोत्तरपक्षसंबंधेनामाख्यातजत्वमधित्योक्तमिति॥ उच्यते॥ शिष्यतु द्विरस्पर्धमेतदुक्तं यं
यं नामभ्युत्पन्नबुद्धिः शिष्यो प्रतिबध्यमानः सर्वतोमुखानेवलौकिकवैदिकाछब्दान्निब्रूयादिति। सर्वा
न्यर्थाद्व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदांगत्वाविशेषात्प्रमाणानीति माभिचपलगिरसाधित्वेत दश
कः। तदुक्तमिति॥ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ अथापीदमंतरेण मंत्रेष्व
र्थप्रत्ययो न विद्यते॥ एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां त्रविभागेनावस्थितानामेतस्मात्र लक्षणं परिज्ञा
यते। अथापीदमंतरेण॥ अथशब्दोधिकारार्थः॥ द्वितीयं शास्त्रारंभप्रयोजनमधिकरोतीति॥ अपीति
संभावने। अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदेवा। अपि मंत्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु युः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समस्तस्मिन्प्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते। न भवतीत्यर्थः॥ अथेदृशाभ्यामन्तरेण पदार्थप्रत्ययो ना
६१ नास्ति। अपि वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः आह। कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति॥ उच्यते। साकांक्षः
पदार्थो निराकांक्षो वाक्यार्थस्तद्यथा गौरित्युक्ते किमित्याकांक्षा भवति। ततो गच्छतीत्युक्ते निराकांक्षं
भवति। तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकांक्षं भवति तथा गौरित्युक्ते निराकांक्षं भवति। अथेदानीं गौर्ग-
च्छतीत्युक्ते गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यापारेभ्यो गमने व्यवतिष्ठते। गमनं चान्येभ्यो व्यापारेभ्यो गव्येवावतिष्ठते।
एष वाक्यार्थः॥ स एष प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थपदार्थनियमेन लक्ष्यते। पदार्थस्य पदलक्ष-
णं पदार्थसंनियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणान्यादिश्यते॥ यत एवं त-
तः॥ अर्थमप्रतियतो नास्त्येव स्वरसंस्कारोद्देशः॥ अर्थमप्रतिपद्यतो प्रतिपाद्यमानस्याप्यनवधृतार्थः
नात्पर्यन्तैकान्तिकेन एकान्तेनाभनिश्चयो निश्चयो नेत्यर्थः। किं स्वरसंस्कारोद्देशः॥ स्वरोद्देशश्च संस्का- ६१

रोद्देशश्च स्वरावधारणं संस्कारावधारणं नास्तीति वाक्यशेषः। किं कारणं न ह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्कारा-
ववधारयितुं शक्नुयात्॥ अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावनुवर्तेते॥ नहीदमेवं भूत्वा निरुक्तशास्त्रं विद्या-
स्थानमेव प्रधानत्वादर्थपरिज्ञानस्य। अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिति॥ व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं लक्ष-
णावं करोतीति वाक्यशेषः। व्याकरणे हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते॥ तस्मादपरिसमाप्तमिदं विना व्याकरणेना-
यन्निरुक्तं नाधिगतमिति॥ न हि अनेनोक्तोऽयमवधारयितुमलं नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वविज्ञा-
नीयादिति॥ आह। ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवेदं तद्गुणादिवत्। ततश्च
विद्यास्थानत्वमस्य विरुध्यते इति। नेत्युच्यते॥ स्वार्थसाधकं च स्वार्थाजहत्त्वात्तदनुसंगतो व्याक-
रणस्य कृत्स्नतां करोति। यथा लोके स्वार्थमपरिहाप्य कश्चित्परानुग्रहं करोत्येवं॥ यत्तु नैरुक्तगुणा-
दिवदिति। ते हि तन्त्रान्तर्गता एव उणादयो बहुलमित्युक्तं॥ न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति। तस्मात्स्वतन्त्रमे-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६२ मेवेदैर्विद्यास्थानमर्थमित्येतन्नेव्याकरणं तुल्यसमप्रधानमिति विशेषः॥ आह॥ यदि मंत्रार्थप्रत्यायो
तदारभ्यते॥ हंत तर्हीदमर्थमारभ्यमाणमनर्थकं भवतीति॥ आह॥ क एवमाहेति उच्यते। कौत्सः। किं
कारणं॥ अनर्थका हि मंत्राः न हि मंत्राणामर्थोस्ति वाच्यवाचकत्वेन॥ तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाण
मिदमप्यनर्थकमेव भवति॥ तस्मान्नारब्धव्यमित्येवं कौत्सो मन्यते॥ तदेतदेवमुच्यमाने कौत्सेन अ
नेन नैरुक्तेनोपेक्षितव्यं। उपगम्य जैदं भाष्ये च ईक्षितव्यं। किमसौ सम्यगाचष्टे व्येति यापरिहर्त्तव्यं॥
अर्थवत्त्वे मंत्राणां पक्षे हेतुः। तेन स्यमार्पत दुपगम्यार्थवत्त्वं मंत्राणामीक्षितव्यमिति। निरुक्त
क्या पुनरुपपत्त्या कौत्सो मंत्राणामानर्थक्यमाहेति॥ उच्यते॥ नियतवाचोयुक्तयो नियतानु
पूर्व्या भवंतीति। नियतवाचो युक्तयः निरूढवाचो युक्तयः। अभिधाननियता हि ते भवंति॥ अग्न आ ६२
याहि वीतय इति मंत्रेण पुनर्लिङ्गा यतां आगच्छ पानायेति। नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठा नु [illegible]

परस्य योगस्य॥ तद्यथा अग्न आयाहि इति पुनर्न भवत्यायाह्यग्न इति इह लोके अर्थवतां शब्दानामनियमेन प्रयो
गवचनतानियमः आगवादिमयोगे तथा न योगोपपर्यये इदं॥ तद्यथा गौर्मत्स्यानाम्याजगोणी। आह। पात्रे
पात्रमाहेति। न च तथा मंत्रेषु॥ तेनार्थेन छन्दसैव धर्म्यास्य श्यामो ऽनर्थका मंत्रा इति॥ अथाप्ययमप
रो हेतुरानर्थक्ये मंत्राणां आह॥ कतम इति॥ उच्यते॥ ब्राह्मणेन ते रूपसंपन्ना आपि संतो विधीयन्ते ए
वरूपं नाम लिंगं। तेन संपन्ना लिंगसंयुक्ता इत्यर्थः। प्रकरलिंगा अपि संतस्तद्विपक्षितं रुत्वा कनं
स्तु विधीयंते एव। यदि ह्येते अर्थवंतः भविष्यन्त स्तेनैव लिंगेन स्वमात्मानमेते विनियोक्ष्यमाणा इति
कृत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्याख्यास्यंत हिताश्च। तद्यथा। उरुप्रथस्वेति प्रथनलिंगो मंत्रोभि
हितः प्रथनकर्मणि तथा च। उरुप्रथा उरुप्रथस्वेत्यूहने यज्ञपतिः प्रथतां। यजुरिदं। पुरोडाशं प्रथयति
। पुरोडाशं त्वं विस्तीर्णं प्रथन मन विस्तारप्रथा स्वात्मानं तेन च यज्ञपतिः प्रथतां यजमानः प्रजया पशु

६३ हिरण्यादिनि श्रोरुप्रथतां विती मंत्रामिति। तथा प्रोहाणीति प्रोहती। ति ब्राह्मणं द्रोणकलशं प्रोहाणीति
धाधि॥ इमद्दमात्मानं च मां चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति॥ तेजार्थं ब्रह्मवर्चसार्थं चात्मानं प्रोहामि
आत्मं प्रेरयामि इति प्रोहाणीति प्रोहति प्रोहण लिंगो विहितः। प्रोहणकर्मणि॥ तस्माल्लिंगसंपन्न विधा
नात्स्वश्यामो ब्राह्मणेनानर्थक स्वरूप मेव संतं मंत्रेति युक्तं। एवं सति मंत्र पुनर्विदध ब्राह्मणमु
र्थवत॥ अनर्थका मंत्राः। नलर्थलंतः। संनीदासव ब्राह्मणेन विधीयेरन् विहिता सन्त स्यादनर्थपु
कामंत्रा इति पश्यामः। अपि च॥ ब्राह्मणस्यानर्थक्यापगमादेशकालत्व तदर्शयादिवर्मीगभूतं कृत
उपलभ्येत॥ तथा च ब्राह्मणस्यानर्थक्येभ्युपगम्यमाने कं देशस्य मंत्रस्यार्थे न मे वानर्थक.
त्वमभ्युपगतं स्यात्॥ न हि ब्राह्मणस्य विधिस्कत्स्पर्थादतोऽर्थवत्ता लिः। मंत्राणां पुनर्योऽस्यवाचक.
लेनाः नर्थकानामपि मातां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात्॥ एतस्माच्च कारणमनर्थका मंत्रा वा ६३

या स्या वा च य. तेन सं नो विनियोगमात्रेणार्थवत्तो विधेयत्वात् विधायकत्वाद्ब्राह्मणमर्थवदिति
ति॥ अथाप्ययमपरो हेतुरनर्थकत्वे मंत्राणां॥ आह। कतमः इति। उच्यते। अनुपपन्नार्था भवंति
। यत्र तेष्वर्थो लभ्यते॥ अयमेतेष्वर्थः स्यादिति नासावुपपद्यते। तद्यथा। ओषधे त्रायस्वैनमित्या
ह। न चौषधिरन्यानमपि त्रातुं समर्था किं पुनर्यत्र। तथा स्वधिते मैनं हिंसीरित्याहात्मनैः व हिंसन्
को हिनामस एव मुक्तास्त्वप्येव हिंस्यादिति च॥ लोके यान्येवं विधानि वाक्यान्युन्मत्तप्रलपितानि तानि
न्यनर्थकान्युच्यंते। तथैवेमानि॥ तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीत्युपपद्यते॥ अथाप्ययमपरो हेतुरान
र्थक्ये मंत्राणां आह॥ कतमः इति। उच्यते। विप्रतिषिद्धार्था भवंतीति॥ अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेनत्वात
प्रेधोऽन्यस्य चान्येन विप्रतिषेधः इतरेतरव्याघात इत्यर्थः। तद्यथा। एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्विती
यः॥ असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्यां॥ अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे॥ शतं सेना अजयत्साकमिंद्र इत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६५ तान्युदाहरणि॥ एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो य इमान्नि घ्नन्नामुचून्। संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्य
ङ् जनांस्संचुकोचांतकाले। एक एवावतस्थे तत्रान्तरणाय परस्मार्थेनान्यो द्वितीयः कश्चिदस्ति॥ ॥ इति रुद्रस्य
कृत्यप्रतिषेधः। कथमवतस्थे॥ निश्वासेन घ्नन् इत्तनामुस्पर्द्धनीयेसु संग्रामेषु। किं निघ्नन् शत्रून्॥ किं
च॥ स एकः संसृज्य सृष्ट्वा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोप्तारक्षिता। सृष्ट्वा च सर्गकाले पालयित्वा च स्थि
तिकाले प्रत्यङ् सर्गप्रातिलोम्येन जनान् संकोचयत्यंतकाले प्रलयकाले स एव रुद्र गुणात्मको रुद्रस्त
च यस्तु मः॥ असंख्याता सहस्राणि॥ एवं शतरुद्रियं नु एष। तेन चाग्निचयने कर्तुपर्णेनाजासीरभि
तु आगावेसुकाः सप्त रुद्रोऽदयंते॥ उत्तरस्यां श्रोणावेत्यायामिष्टकायां प्रजापते रायं॥ अध्यापानाम्
वासान्प्रतीत्यभि संख्याता नि सहस्राणि चतूर्नीतिपाय द्विकं स्यात केषां ये रुद्रा भूम्यामधि उपरि
। तेषां सहस्रे ये जने धन्व वस्थितानामेवाव तनुमो धन्वंसि॥ अस्माशानामेवास्मान्प्रतीत्यमि ६४

ःत्राय॥ तावरेतान जिष्णु मो या वततानि तानि धन्वंसि॥ त्वं सिंधून्‌ न्यमु। एत यानि छंदस्मा रेंद्रं तु या वसुदाः
पजयनः श्रोदशि निशेष्वनि निग्रको। हे इंद्र त्वमवासृजः सिंधून्स्यंदनाने नान्या धमिकानुदकसंस्त्यामा
नान्॥ कथं पुनरवासृजः। अधराचतानध्येगमनान्‌ कृत्वा सर्वाने वावासृजः। नित्यकालं अहं त्वं हि
घ्नन्मेघ॥ अशत्रुः अशात यितव्यो जज्ञिषे जायसे नित्यकालं नयमि। तस्मिन्हते मेघे। किंच॥ त्वं मतेन
नकारेण मेघवधकर्मणा विश्वं सर्वं पुष्यसि पुत्रामिचार्येवाणि प्रनयंत्रीत्यादिकं॥ तं त्वामेवं गुणसंयु
क्तं वयं परिष्वजामहे स्पर्द्धेतः स्वजामहे॥ न नंतो मामन्वकृस्यन्यकेषां अन्येषां ज्याकाज्या अपि अधि
धन्वसु। अधि धनुः स्सु॥ किमुतान्ये वेत्वनान्युधश्चमानाएते स्मद्विजोऽवततज्यधनुर्वो स्ततस्ते
धमाः संवित्य नस्त्वां परिष्वजामहे रत्यमिनाय॥ आशुः शिशानः रत्येस्मा प्रतिरथे त्रिष्टुप् माव ग्नि
प्रणयने विनियुगंक्ता। अप्रतिरथस्य इंद्रपुत्रस्यार्षं आशुर्व्यापकः। सिप्रो वा शिशानः शिशुनेः ते।
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६५ स्त्री कुर्वन्नायुधं प्रग्रहीतायुधः वृषभो न वृषभ इव तुष्टो यो वा ॥ घनाघनः हनाहनः जहि जहि इत्येवं श
द्रवीरी सोनणः ॥ केषां च श्रेणीनां। प्रत्यनीकावस्थितानामसुरादीनां संक्रंदनः ॥ समाह्वाता शत्रूणां ॥
।आह्वय चानिमिषः आहरवाजयेमति। एकवीरः एक एव विक्रांतः अप्रतिद्वंद्वः। संग्रामेषु। शतं
सेनावद्धीः शत्रुसेनाः साकमवस्थिताः अजयदेक इंद्रो यस्तेन वयं स्तुमः। एवमितरेतरविप्रतिषिद्धा मं
तानि मंत्रवाक्यानि यद्येको रुद्रो नासंख्यातानि सहस्राणि ॥ अथासंख्यातानि नैकः। यद्यशत्रुः कथं
शतं सेना अजयत् अथ शतं सेना अजयत् कथमशत्रुः ॥ लोके हि यान्येवंलक्षणानि जायंते निउक्तं
ताईनां तान्यनर्थकानीति ॥ अथाप्ययमपरो हेतुर्मंत्राणामानर्थक्ये कं तम इति। जानंतं संप्रेष्य
तीति ॥ अध्वर्युर्होतारं ॥ कथमग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति होता हि विधिज्ञ एव भवति ॥ न स्वधिवा
न विहितानीति सविज्ञानात्वेवानुष्ठितव्या विदं मयानुष्ठातव्यमिति। तदेतद्विज्ञानार्थस्य सतः संप्र ६५

यत्रामनर्थे नैव भवति ॥ यदेतदनर्थकमेवमन्येऽपि मंत्रा इति अथाप्ययमपरो हेतुर्मंत्राणामानर्थक्ये
आह्वयतम इति ॥ उच्यते। अथाप्याह मंत्रलिंगमोहितेति सर्वमिति ॥ ओह। किमुदाहरणं ॥ अदितिर्द्यौर
दितिरंतरिक्षमिति। तदेतदुदाहरणमुपरिष्टादेकपदिके व्याख्यास्यामः ॥ इह त्वेवमर्थमियमुदाहृ
ता ॥ कथं येन द्यौः सांतरिक्षं ॥ येन माता स एव पुत्रः स एव चापितेत्येवमादि किमपि वक्तृपरस्परासं
वदस्त्यते ॥ तदर्थवत्त्वेस्य तु प्रपादयितुमशक्यं। तस्मादनर्थका मंत्रा इति। अथाप्ययमपरो हेतु
रानर्थक्ये मंत्राणां आह्वयतम इति ॥ उच्यते ॥ अविस्पष्टार्था। अपि हि केचिद्भवंति ॥ तद्यथा ॥ अम्य
ग्यादृश्मिन् जारयायि काणुके त्येवमादयः। न ह्येषां विस्पष्टार्थता मंत्रेषु शक्यते प्रतिज्ञातुं न च केचिदं
यंतः। केचिदमर्थका इति न्याय्यमभ्युपगंतुं। अशक्ते शासं हि स्यात्। तस्मात् सर्व एवानर्थका इति प
ति समाप्तः पूर्वपक्षः स्वपक्षनिदानं स्थापयिष्यामः ॥ तदर्थमिदमारभ्यते ॥ अर्थवंतः ॥ शब्दसामा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६६ न्यादिति ॥ समान एव हि शब्दो लोके मंत्रेषु च । तद्यथा य एव गौरश्वो लोके स एव संस्कारस्तु नः स एव मं
त्रेष्वपि । तत्रैवं सति स एवार्थो यावल्लोके स एव चान यो कोमं त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति । असति च
विशेषहेतावर्थवत्त्वमेव मंत्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यते ॥ यत्पुनरेतदुक्तं न योग नियमात्को
के ऽर्थवत्त्वं प्रयोगनियमाच्च मंत्राणामानर्थक्यमिति प्रतिवक्ष्यामः । एतल्लोके ऽपि हि प्रयोगनिय
मो दृष्टः । तद्यथा । पितापुत्राविति । किं चान्यत् ॥ एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमा
णमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणं ॥ एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धत्वं किमिति दृश्यते ॥ यद्रूपस
मृद्धं मंत्रलिंगेनाभिधीयते । तदेतद्धि समस्तम् आह तं ननु इति नेन ॥ एतदेव पुनरं स्पष्टीकरोति
। यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति शब्दसामान्याद्ब्राह्मण [illegible] नं
ति च ब्राह्मणमपि च मंत्राणामर्थवत्त्वमेवं दर्शयति । अनर्थका हि संतः कथं कर्माभिवद ६६

युः । कथं वा ऽभिवदंतः समर्द्धयेयुः ॥ अर्थवत्त्वे चाभ्युपगते भवता ब्राह्मणस्य अथापि ब्राह्मणेन रू
पसंपन्ना विधीयंत इति अत्र ॥ ब्राह्मणेन सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मंत्राणां तदेतदुपदर्शितमस्माभि
स्तस्मादर्थवंत एव मंत्रा इति । आह । किं पुनः समृद्धरूपत्वे मंत्राणामुदाहरणं । उच्यते । क्रीलंताभि
ति । इहैव स्तं । इहे । सूर्याया आर्षे विवाहे विनियुक्ता अनुष्टुप् ॥ इहैव स्तं भवतं । युवां स्वगृहे मोदमा
दमानौ हर्षमाणौ मा वियोष्टं मा च वियुज्यतां । सर्वमायुर्व्यश्नुतं ॥ क्रीलंतौ पुत्रैः पौत्रैश्च सहेत्याशी
: स्थापितमर्थवत्त्वं मंत्राणां । अधुना परपक्षोद्देनलोनिराकर्तव्याः । तदर्थमिदमाह । यथो एतदिति
यत्पुनरेतदुक्तं नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंतीत्यत्र ब्रूमः । लोकेष्वपि ह्यर्थवत्सु शब्दे
षु नियतवाचोयुक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्वं च दृष्टमेव तद्यथेंद्राग्नी पितापुत्राविति च ॥ तत्र यदुक्तं नियत
वाचोयुक्तित्वान्नियतानुपूर्व्यत्वाच्चानर्थका मंत्रा इत्येतदयुक्तं । लोकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६१

न शब्दाः केचिदर्थवन्तो दृष्टाः॥ यथैवाग्नी पितापुत्राविति॥ सएष प्रयोगनियमादन्यो वा नेत्यार इत्यनेको ति को हेतुस्तस्मादर्थवत्त्वं न एवेति। यत्पुनरेतदुक्तं। ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्यत्र ब्रूमः। उदितानुवादः स न बाध्यते। नासमर्था आत्मानमेवैतेन रूपेणाभिधातुमित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते किं तर्हि आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव संतं मंत्रेणार्थं ब्राह्मणमनुवदति। विस्तरेण प्रयुक्ताः संतु रूपसंपान्नत्वनुक्तं ज्ञातुं शक्यते। सोयमेवमुदितानुवाद एव भवति। उक्तानुवाद इत्यर्थः॥ अपि चानेके पि प्रमाणलिंगाः प्रकरणे मंत्रा भवन्ति। तेषु हेतुर्विकल्पाएवं प्रयोगप्रति एकैकपोतवत्संदेहं नि ति॥ तेषां समुच्चये विकल्पे च नाशंका सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते। एवमुनयोरर्थवत्त्वं मंत्रब्राह्मणयोः। तत्र यदुक्तं रूपसंपन्नविधानान्मंत्रानर्थक्यं मंत्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमित्येतदयुक्तं। तस्मादुपपन्नमर्थवन्मंत्राम्नानं ब्राह्मणं चेति। यत्पुनरेतदुक्तं ओषधे त्राय ६०

स्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्यादयोनुपपन्नार्था अत्र ब्रूमः॥ ओषध्यधिदेवतोच्यते। हे ओषधे त्रायस्वैनं। स्वधितेमैनं... कोऽयं पदस्य छिद्यमानः स्वयमायसेनो न हिंस्यति। ततस्त्रायते विनियुक्तः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेनसास्यालरत्वात्तस्य तरत्येतदनेनाभिप्रेत्योक्तमोषधे त्रायस्वैनमिति। न छेदनं प्रति कल्पते। यमित्यनेनाभिप्रायेण। तस्मादुपपन्नार्था एवैते। तत्र यदुक्तं अनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मंत्रा इत्येतदयुक्तमिति॥ यदपि चोक्तं। स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्निति। तत्र ब्रूमः॥ आम्नायवचनादहिंसेयं प्रतीयते॥ आह॥ कथमहिंसा। यत्र सतो हि छिद्यते वृक्षः। अणु इयमहिंसा इयं हिंसा इत्यागमादेव प्रतीयते॥ न शास्त्रलक्षणत्वादन्येषामागमानां। सएव महत्स्तस्मान्न ति विशिष्टश्चायमेव वैदिक आम्नाय आगमः एतस्मादेकत्वादन्येषामागमानां। पुनरियगतः प्रति विशिष्टायश्रेयसे स्पृष्टघतः सन्हिंसायां कर्त्तारं विनियोज्यत इति औकुत एतत्। पुनरियमहिंसैवयतो स्मात्रिपुनस्त्रिकर्त्तारं। तदेतदागमप्रत्यक्षमेवयथेयमहिंसेति। अपि चैतदोषधिव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नस्यतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः संतो यज्ञेन परमुत्कर्षं प्राप्नुवंति॥ सोयमस्तु इत्य एव संपद्य
६८ ते। न हिंसा। तत्र यदुक्तमेनं हिंसीरित्यादि हिंसत्त्रिविनलसो हिनस्ति॥ किं तर्हि अनुगृह्णाति यज्ञः विनियो
गार्थे विधानतः छेदनं तस्मादुपपन्नोर्थमेवमपि॥ तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मंत्रा इत्येत
दयुक्तं॥ यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिषिद्धार्था नवंतीत्यत्र ब्रूमः॥ नैव विप्रतिषिद्धे विरोधः॥ एक एव रुद्रो न द्वितीयस्थ
॥ असंख्याताः सहस्राणीति देवतादिमहात्म्ययोगात् रूपं विसत्त्वमेकधा नवति॥ अनेकापि नैकधा
॥ असंख्याताः सहस्राणीति देवताहिमहात्म्ययोगादेकोपि सत्त्वमेकधा नवति॥ अनेकापि नैकधा
तं दुपरिष्टाद्याख्यास्यामो माहात्म्याद्देवताया इत्यत्र यत्पुनरेतदुक्तमशत्रुरिंद्र जज्ञिषे। शत्रु
सेन अजयत्साकमिंद्र इत्यत्र ब्रूमः॥ लौकिकेष्वप्यर्थवत्सु शब्देषु एतदेव मेवोच्यमानं दृष्टं न यथा
।असपत्नोयं ब्राह्मणोः न मित्रोराजेति न हि कश्चिदसपत्नोस्ति लोके॥ उक्तं हि मुने राज्ञ वनस्थस्य स्या
निकर्माणि कुर्वतः। उत्पद्यंते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः॥ उति। न चापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वा केचिदेवं ६८

वक्तारो न वंति॥ असपत्नोयं ब्राह्मण इति एवमेव कस्मिंश्चिदपि महति नृशंशाजिते मेघ्ये से समारतामनिंद्र
त्ये इमुक्तम्या इशत्रुरिंद्र जज्ञिषे यत्त्वामेत न्नेजमतिमहद्दे महत्त्वाद्दिमिति॥ यत्पुनरेतदुक्तं शतं सेना अ
जयदित्यत्र ब्रूमः॥ कुतो हि सेना याः इंद्रो जेष्यति। न हि देवानां शत्रवः संति ये जेतव्या इति। किं कारणं॥
विनवा दैत्या दानवाः अधिकरणधर्मा पाश्वपरेणमहिम्ना युक्ताः॥ आहः। कथं तर्हि शतं सेना अज
यदित्येतदुक्तं॥ उच्यते। रूपकल्पनमेवैषा स्तुतिरेवा दास्तुतिः। वस्यति चापां चज्योति षश्च मिश्रो
भावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा नवंतीति॥ तदेतद्भवतामसम्यग्दृश्यते। तस्मा
त्रिष्यतां देवतास तत्त्वैरुक्तेन्यस्तेना मंत्राणां न विरोधो न सम्यगवभोत्स्यसे। नैवमवाक्यतत्त्वज्ञेनम
त्रार्थो विगाहितुं शक्यः। गंभीरपदार्थो हि वेदः कथमवभोत्स्यसे॥ वेदार्थविबोध विज्ञाता एव हि मवा
दिनः स्वबुद्धिलाघवमाविर्भावयंतोब्राह्मणाः संतः सर्वज्ञत्वपसाधारणानिदर्शनानन्तराणि प्रतिपद्यिरे

६८ ।तुदुक्तं विप्रतिषिद्धार्थत्वादनर्थका मंत्रा इति। एतदप्युक्तं न ह्यमी विप्रतिषिद्धार्थाः भवंत एव मति [illegible] मीमांसका
सितत्वान्नस्मादर्थवंत एव मंत्रा इति। यत्तु नरुक्तं जानंतं समेष्यतीत्यत्र ब्रूमः॥ लौकिकेषु व्यवहारेषु दृष्टं वेदेषु
एतदेवस्वानार्थ्यं दृष्टं। तद्यथा जानंतं गुरुमभिवादयते स्वनामावमभिवदन्॥ तथा च जानंतमपि गुरुं मधुपर्कं म
हस्त्विमं मधुपर्कं मधुपर्क इति। तदेतद्दृष्टं लौकिकेषु शास्त्रेषु विहितार्थस्यापनार्थं शब्दसामान्यादर्थवंतो मं
त्रा इति। यत्तु नरेतदुक्तमयाप्याहारादितिः सर्वमित्यत्र ब्रूमः। द्विविधा हि शब्दा भवंति मुख्या गौणाश्च तत्र
वैवं सति यत्र मुख्यासंभवस्तत्र गौणः कल्प्यते। स एव भक्तिवाद इति। यथा कश्चिद्ब्रूयात् किंचिदनेको
पकारे प्रवृत्तं त्वमेव मम माता त्वं मे पिता एवमेतदपि द्रष्टव्यं। लौकिकेषु लिंगार्थ [illegible] उच्यमानं द
रे यथा सर्वे रसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति। ततो हि ते सर्वे भवंत्यपनयापि गुणवत्त्वादेवमुच्यते। एवमि
ज्ञापि गुणवत्त्वात्कथाविदितेः सर्वत्वमुच्यते यदुक्तमितरे [illegible] किमपि अहिं त्वेतदप्युक्तं तत्रापि

तदुपपद्यत एव गुणवत्त्वात्। तस्मादर्थवंत एव सर्वे मंत्रा इति यत्तु नरेतदुक्तं। अथाप्यविस्पष्टार्था भवंती
त्यत्र ब्रूमः। नैष स्थाणोरपराध इति। न ह्यत्र स्थाणुरपराध्यति यदेनं स्थाणुमंधो न पश्यति। पुरुषापराधः स भवती
[illegible]ते। किं तर्हि पुरुषस्यापराधो तत्र यद्रमाय चक्षुष्मान्॥ एवमिहापि नैव मंत्राणामपराधो यदर्थो स
तेन भवता न विज्ञायते॥ न च तत्र परोधोस्ति। यो न वा न सर्वमाम्नायमपराधं मंत्रे ष्वसामर्थ्यात् संज
पितुमिच्छति॥ न तत्र मंत्राणां किंचित्॥ यथा जानपदीषु कास्तु चित्रवृत्तिरिति कर्षकेभ्य तास्तु कौशल
विशेषात् ततो विघातः पुरुषविशेषो भवति पुरुषाणां विशेषः। एवमिहापि मंत्रार्थविशेषसा कौशलरतः
पुरुषाणां विज्ञानविशेषो भवत्येव। तत्रैवं सति केचित्पुरुषा येषु विस्पष्टानपि मंत्रान्न शक्नुवंति निर्व
क्तुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवंति विस्पष्टीकर्तुं। तदुक्तमुत त्व इत्यत्र। तत्रैवं सति। यदेतत्। पारोवर्य
विदो ब्राह्मणाः पारेवर्येण विजानंति आचार्यपरंपरयाते पारोपर्यविदः न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रायः। तेषां किं तेषां यः एवमनुयोक्ता स घोनवति। बहुभक्तिनाः द्युचित्स एवमशक्यते॥ न एष मंत्रार्थविज्ञाता प्रशस्यो
भवति। तेन तेमं द्रबुद्धिरशिक्षितः। स हि न बहुभक्तो बहुश्रुतो नेकविषये मंत्रार्थेन च चित्तं निबध्यते। नहि तस्याभि
स्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति॥ तस्माद्धेतोः सत्त्वं बहुश्रुतः। ततः सम्यगवगतोऽस्य मे मंत्रार्थो वा॥ तत्र य एव वो
चः अविस्पष्टार्था मंत्राः। न हि ते अविस्पष्टार्थाः तां चोपपादयास्याम इत्यत्र व्याख्यास्यामहे। तत्र यमतिं न
मपतिसंमोहः। तस्मादर्थवत्त्वं तत्र युक्तमित्यादि इति सिद्धं। तस्माच्चैतदपि शास्त्रं मंत्रार्थं नत्स आस्तामपि मा ग
र्थवदेवं भवतीति सिद्धः। शास्त्रारंभः। तत्र यदुक्तं यदि मंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकं नर्थकं वचनं तत्र यदुक्तं। इति
प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावनुक्तिर्निग्रहस्थानं। अवस्थितानां मंत्रगणानामर्थवत्तानादर्थमेन त्वल
शास्त्रमर्थवदिति॥ ॥ इति निरुक्तटीकायां प्रथमाध्यायस्य पंचमः पादः॥ ॥ अथापीदमंतरेण पद
विभागो न विद्यते। शास्त्रादिं नत्र योजनाधिकारे वर्तमाने अपीदमंतरेण यामंत्रेष्वर्थावधारणं नास्ति ७०

न्न यदि मंत्रेष्वपि नानर्थकहेतुभिर्बहुभिरानर्थक्यमुपपादितेऽपि कृत्स्नशास्त्रस्यको सम्मंत्राणामर्थवत्त्वं
पयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्युक्ता इति युक्तमर्थवत्त्वं मंत्राणां तेषामर्थनिर्वचनाय इदमारभ्यते शास्त्रम्
दित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य। तदेतन्सर्वमपि वाक्यकाशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं
प्रज्ञापाविरहे येषां व्यवस्थंकरणं नाम आविरहे प्रज्ञाशब्दाभ्याससंकरे षु हेतुसमयानभिज्ञः परैः
प्रतिबध्यमानोऽपि पदार्थान्वाख्यार्थोऽभ्यासमोहेन निर्ब्रूयादिति एवं तावदेतदंतरेण मंत्रार्थप्रत्ययो
नास्ति। अथेदमपरमारंभप्रयोजनमित्येतं विशेषाधिकारार्थाय प्रथमशब्दः॥ अपि मंत्राणामुपर
मंतरेण नास्ति। नाप्यस्तिय इदं लक्ष्यमाणमित्यपिशब्दः। एवं प्रभावने। आह। किं पुनस्तल्लक्ष्यमाणमिति
उच्यते॥ पदविभागः। एवं पदानि विभक्तान्यानीत्येतद्विभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः॥ किं कारणं। अर्थवशे
न हि पदान्यवतिष्ठंते। न चेदमंतरेणार्थपरिज्ञानमस्ति। तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति। इदमर्थं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७१ वत्वं मंत्राणामंतरेणपद विनागोप्यवि। चित्वरः प्रसिद्धः क्वेपसर्गे शाखा सुतस्मात्पदविनागार्थवत्वात्प चाथ
वंतो मंत्रा इति केचिद्वर्णयंति। एवं प्रतिज्ञाय समानसंहिते षु ग्रंथेष्वर्थहेतुकं पदविभाग विशेषं दर्शयति॥
तद्यथा॥ च्यवसाय पदेने रुद्रमृलेति॥ पदस्याद्यवस्याद संयुक्तं अवसं पथ्य दनमिति। निगमप्रसक्त
स्य पर्यायवचनमवतेर्गत्यर्थस्यासोन्नामकरणमन्त्यः। तस्मादमसामत्वाद्स्यनावग्रहे त्येतत्पदका
राइति शेषः॥ मयोभूः॰ इमं त्वा सुखरोनामगोत मः। समयो भ तित्यस्याह्निष्टुनः पर्वे स्थितिः पादेगोला
मा गिषमाशास्योत्तमेन नामा नेवरुद्रात्सुखमया चत। गवामुपस्थाने विनियुक्तो। मयोभूः॥ मयोभाव
यिता या ध्वा त्वोवात एता उस्रा अभिवातु॥ अभिमुख्येनवातु। किंच तेनसुखभुवा वातेनानुदे जनेना
नस्य ग्रयमानाः ऊर्जस्वतीः प्रभूतरसा। ऊं पयोधारा पिशंतो आस्वादयंतु। आस्वाद्यास्वाद्य च मलवया
स्यादमास्माभिर्देत्तेकाल उदकं पिबंतु। तद्वयंतमोऽधिमहितमासंतथा कोप्टे लिपस्य तां [illegible] ७२

तमोसमदोमज्ञास्थिकमेणयथेताः पीवस्वत्यो नवेसुः। पीवगुणायुक्ताः स्थूलाभलवत्योऽवहुपयस्काः
। सतिचवहुपयस्त्वे जीवधन्याः जीव धनिस्यो रोगदुष्ट्यातकाः। हेवरुपयमेनामां गवा [illegible] नामाशिषमा
शास्महे त्वमद्धस्मैगोलक्षणायपदते अवसायमध्वदनाय मृलसुखोनव। मेनाहिंसीस्त्वमाषामा।
ध्वरउत्यभिप्रायः॥ अवसायाध्वानितिरुद्रमपरमुदाहरणं। अस्मिन्सूत्रे गरूपे पासरूपमेव पदस
येवस्ता हि शोवादवग्रहलेति। द्वयोः पदयोः वेदूर्णावायपदविच्छेदेनो ब्रार्णसममाम [illegible] योरेवार्थवि
नागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन दृष्टपामवग्रहस्तदेनदवग्रहयतेपदं। स्यतिर्दातुर्विमोचनेऽर्थवर्जनोमपु
नरूपसर्गः। उपसर्गयोलेन्द्रनोनोपसर्गः संयुक्तः इत्यर्थः। यमोषात्पसर्गविनागोपमदर्शना
र्थामेवतस्यदमवग्रहेत। अवसायेत्येतत॥ प्रोक्तिष्ट। मयिनं एतया त्रिष्टुभा कुर्तं। आंगिरसरुंद्र
नुष्टाव। योनिलाहे इंद्रस्याने नेनवसहिरं निषरे निषदनाय ध्वकाति रुतंयो निंतत्स्थानमानिर्मारः॥

अर्थो अस्थः संश्यमानेर नाश्रयं येनाश्रः
७२ एतस्मिन् श्रयेन सीदा वर्थं पुनर्निर्शीरस्वानोन मृत्यमान इव॥ अर्थो अस्थः संश्यमानेर नाश्रयं येनाश्रः एतस्मिन्नाश्रयेन सीदाव कथं पुनर्निषीदस्वानोनसत्यमान इति निरेनस्मिन्नपाम स्वतेस्वास्तीर्णव हि लिस्या
मयया स्वस्थाने निषीदेदेवं मया त्वमपि पुशव्दामानस्तु तिनिरेनस्मिन्नपाम स्वतेस्वास्तीर्णव हि
ने निषीदस्कथं पुनर्निषीद विमुचेतान्यापोस्वान्॥ कुतः॥ यानपुनरपि॥ एतानवसाय वियोज्य गृहिप
ने निषीदस्कथं पुनर्निषीदविमुच्यतान्यापोस्वान्॥ कुतः॥ यान् पुनरपि॥ एतानवसाय वियोज्य गृहिप
स्यो॥ स्वानलनधोरकयवसान्त्वादोषावस्मोर्वहाय सः अहनिचराओ चपे के विरुद्ध इति स्योपि
वद्दीयसः॥ शं॥ घ्नतनेनजनेनकोदतमाननतस्वेस्व स्यामृत्वानिर्षीदेत स्मिन्यो नो गृत स्मिन्सं स्व
नेवहि विषपित्वमाते अस्मान्कं त्वपजनकाले मा नो हिंसीः कार्षीरित्यभिप्रायः॥ एतेनावदिदम
गस्यमिदमनव एष मित्यर्थः परिज्ञानदोषेण तस्मादेतन्निरुक्तं शास्त्रा हिंसायमेयान्यपि चरन्तल्ल
नवगृत्याणि पदानि समानमंहितानि ते शाम यमर्थं कृतमेव विनाशने शेष्यं नवातिनयथा॥ इतो
नवगृह्याणि पदानि समानसंहितानि तेषाम पद र्थं कृतमेव विनागने शेष्यं न वा तिनयथा॥ इतो ७२
निर्ऋत्या इति पंचमाणं प्रेसाओ अस्मिन्देशस्यार्थे प्रेसालापं चास्य यो उपदर्शनेनेत्यर्थः॥ प

यस्यर्थो न देश्यन्तेस्य स्यर्थो वानिरुच्यमानो ग एतदा॥ कारानं पदं निर्ऋत्यादनिदेवाः कपोतः॥ चतुर्थ्यादेः
प्रचेतानामांगिरसस्तेनेयं कपोतसूक्तेदृष्टा॥ कपोतनिलयनशांत्येकपोतपदहरण एतत्सूक्तं त्रिष्टुभेन्द्रा॥ हे दे
याः कपोत इषितः प्रेषितः निर्ऋत्याः स्वनूतनल से वानु प्रेषित इत्येवं स्पष्टार्थः॥ अथ यानिर्ऋत्याः सकाशादि
स्वत्वं चस्य दं॥ यस्य नः पिष्ठन्निदमस्य रूहमाजगाम॥ यस्य नः पापस्य च पापकर्मणो जन्मांतरकृतस्यए
ननकपोतगृहनिलयनं तस्य दर्शनं च कुआदिषु विपाकलिंगं तस्मै कर्मयोतरर्थेषु ध्याने वासीम॥ अम
र्णापूयमेतस्यापकर्म विषयमानमस्माकमपहन्तु मदुविधाकं वाकर्तु॥ वयमपि च तस्मै पापाय कर्म
योरुणजामनिध्यतिं निष्कमणं निर्णोजनं तपसा एतद्दुनानुरूपेणायनोऽन्नमः॥ शं नः सुखं नोस्तु॥ द्विपदे
चतुष्पदे युष्मभ्यान्प्रसादेन च स्विनन तपसे त्वनिभ्रायः॥ पत्तो निर्ऋत्या आचस्वति एतस्मिन्पदे चतुष्पदेर्थे
दर्शनमनरएतस्यदमेकारतं॥ अपेहि मनसोमनः प्रचेतानाम आंगिरस एतामनुष्टुभमपश्यत। दुःस्वप्न

७३ दर्शनविनियुक्ता॥ मन इति विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादिनस्य परमिति मनसस्पति गत्माउद्दपुनर्मृत्युर्व्याधिर्द्योम
नसस्पतिः॥ उनाव पिच्च कृतकर्मापेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादि विज्ञानापसंहारस्य शाते। तयोरन्यतरः संबो
ध्यते। हे मनसस्पते। अपेहि॥ अपगच्छास्मत्तः गत्वा च त्वमीश्वरं परगच्छास्मत्तः समीपए नमास्था अस्मा
कं॥ किं तर्हि अपक्राम इरमपेत्यक्राम॥ अपक्रम्य च परः परतः अस्मत्तोऽस्मात्तः चर अपुनरावर्तमानो
ऽस्मान्मति॥ किंच॥ परः परागत्य यस्मात्स्वं इतो निर्ऋत्या तस्य आचक्ष्व। किमिति बहुधा जीवतो मम मनः
अथवा परः। मनः इष्टमात्तस्त्वं न स्याति निर्ऋत्या इतो मां प्राप्तः। अविज्ञातमरणकालस्यास्ति संमोहा नो
नर्व। मितन्य निर्ऋत्येगत्वा च कुधा नेन प्रकारं आचक्ष्व। कथय। जीवतो मा दर्शमनोन भवति॥ ताद्वंश
ममनः बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पद्दग्धत्वेन तावत्समृत्युमूर्छितेन दान्तस्य। मृ म वो दु
पसी या कर्मणा नातिस्पष्टा इति स्वरन्तयोनवेति॥ न ममनवसेत्यभिक्रमः॥ एवं समान संहिता नाम ७३

पिपदानामर्थे नइच्छन्तं विभागबेलक्षण्यं। समर्थाश्च संतरेण न विज्ञायते। अत इदमुक्तं। यथापीह संतरे
णापदविभागो न विद्यत इति पदविभागप्रसक्तं। मधुना संहितालक्षणमाह। परः संनिकर्षः संहितेति॥
।परः प्रकृष्टो यः संनिकर्षः संश्लेषः पारस्परेण स्वराणां स्वराधिरूढानां व्यंजनानां च सा संहितेत्युच्य
ते। सा च पुनर्द्वियं पदप्रकृतिः संहिता अत्र हि द्विधा वर्णयंति पिदानां या प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः संहि
ता। किंकारणं। संहितातो हि पदानि प्रक्रियंते तस्मात्संहितेव प्रकृतिः विकारः पदानां त्वलमेकेमन्य
ते। अपरे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृतिर्यस्या सेयं पदप्रकृतिरिति किं कारणं। पदान्येव हि
संहन्यमानानि संहिता भवति॥ तस्मात्पदान्येव प्रकृतिर्विकारः संहितेति॥ एवं च कृत्वा पदप्रकृतौ
निमत्व चरणानां पार्षदानि॥ सर्वेषां चरणानां सर्वेषां शाखान्तराणामित्यर्थः किं पार्षदानि स्वा[illegible] च
पापर्षद्येलयेः प्रतिशाखानियतमेव पदावग्रहप्रगृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते तानीमानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७५ पार्षदानि प्रातिशाख्यानीत्यर्थः ॥ आह । किं तेषामिति । उच्यते । तानि पदप्रकृतीनि ॥ पदं येषु संहितायाः
प्रकृतित्वेन चिंत्यते ॥ तानीमानि पदप्रकृतीनि तेषामपि स एव समय उक्तो निमायः । आह । किं पुनरत्र सा
धायः पदानां प्रकृतित्वं संहिताया विकारत्वं उत वा विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं संहिताया इति । उच्य
ते ॥ संहितायाः प्रकृतित्वं न्याय्यम् । आह । किं कारणं । उच्यते मंत्रो ह्यभिव्यज्यमानः प्रथमं पदेभ्यः सं
हितयैवाभिव्यज्यते । न पदैः ॥ अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयंत्यत्र च ब्राह्मणा अधीयते चाध्येता
रः ॥ अपि च यज्ञकर्मणि संहितयैव विनियुज्यंते मंत्राः न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभविष्यन् संहि
ता ॥ पदैरेव मंत्रोऽभिव्यज्येत पदान्येव च पूर्वमध्यापयिष्यन् ब्राह्मणाः । अध्येष्यंत चाध्येतारः ॥ पदै
रेव विनियुज्येरन् मंत्राः कर्मसु न त्वेतत्सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानी ७५
ति पश्यामः समयमात्रमितरस्य शास्त्रनियतमेव ॥ यदुक्तं पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि

तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति ॥ न सर्वेष्वेव ॥ तस्मात्संहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधी
य इति ॥ अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति । अथेदमपरमारंभप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्य
वेति ज्ञेयाधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अपीदं चास्य माहात्म्यमपि याज्ञिकानां स्वकर्म अपिशब्दः संभावने । आ
ह । किं पुनस्तदिति । उच्यते यज्ञे कर्मणि प्रवर्तमाने दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति दैवतेन लिंगेन दैवतो वि व
धिषु देशा भवंति । तद्यथा उपतिष्ठते सुष्ठुं स्वामैं ज्ञामरः आग्नेय्याग्नीध्रं वै स्वव्याह विर्षीन मित्येवमादि
न्यायविदः खल्वपि याज्ञिकाः पठंति । लिंगतो मंत्राणां शेषभावमधिकृत्य लिंगक्रमसमाख्यानात्काम्य
युक्तं समाम्नानमित्यधिकारे एवं च मंत्रविधेरेतदाख्येयेषु ज्ञेयत्वादिति चेत्समादि । न त्वेवं सति ते चेद्
पुर्लिंगज्ञा अजस्य इति ते पप्रच्छुः किमिति लिंगज्ञा लिंगज्ञातारो । वयमत्र एतस्मिन्नाम्नाये लिंगज्ञा
वयमत्र प्राप्यस्मिन् दैवतानां तत्र विजानीमः । विज्ञाय च तद्दैवतं एव कर्मणि विनियुञ्ज्महे तं मंत्रं ए

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७५ ते च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति लिंगमस्माकं ज्ञापकमिति केचिद्दर्पयंति। एवं ब्रुवते नोलक्ष्याः॥
न हि पूर्वं लिंगतो मंत्रदेवतां विजानीध्वे॥ इंद्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणंति। एतस्मिन्मंत्रे का देवतेति आह॥
केन पुनरभिप्रायेणास्मिन्मंत्रे देवतावगम्यत इति॥ उच्यते॥ वायुलिंगं चेंद्रलिंगं चाग्नेये मंत्रे अयता
वद्देवमाग्नेयो मंत्रः अथ च तावदेतस्मिन्मंत्रे इंद्रवायू अपि स्तूयेते। तदेतदुःपरिज्ञानं लिंगमात्रेण
कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानं कतमदत्र नैघंटुकमिति तेष्वार्षिकाल्लिंगमात्रान्निरुक्तमुपेक्ष्यमं
ज्ञानवत्स्मृतिं विनियुंजानानामनुपयोग भानाभावमजानंतो देवताभिधानामेकमंत्रगतानामन्यदेवत
मंत्रमन्यदेवते कर्मणि विनियुंजीरन्। ततश्चापचारात्कर्मासमृद्धिः स्यात्। न च केवलं कर्मा
समृद्धिरेव। किं तर्हि अपध्वंसोऽपि स्याद्वदुरिष्टहेतुकः तस्मान्निरुक्तिमंतरेण निरुक्तं। तेन द्विगुणप्रधानभावः ७५
शक्यते विज्ञातुमेकमंत्रगतानां देवताभिधानानामिति। तदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य

अभिविज्ञातप्रकाराणि॥ तस्मादुच्यते सारस्तुतिर्निति॥ त्वां हि मंद्रतमाः नरकाञ्जत्यां आग्नेयी। ज्ञातरनुवा
शान्त्यन्तो विनियोगः। हे अग्ने त्वां हि त्वां मंद्रतमं हृष्टं सुखावहमर्चनमंत्रैर्दीप्तैर्भृशं वृणुमहे
वयं नोऽपि यूयः। अन्न त्वामनसः स्वमहे। तेन जानीहि। किमर्थं। ओकैः॥ एकपदमेतत्। अर्चनैर्मंत्रैः धो
केशो केशः यथोक्तः अस्तचर्चैः तिलवाचैः मनस्तिमन्यमानैः तैर्मंत्रैः तेसैव्यमानैः नहि महत्स्तोत्रैस्तैरेव
मंत्रैः स्तुत्या अनुष्ठानुस्मृति संतानगर्भे रूपप्राप्तं त्वा अभिष्टुत्य। किं चार अस्मिन्मदर्नौ देवता येन त्वामेवैकं देव
ता अपि सर्वा इंद्रमिव च वायुमिव सशवसा बलेन बलकृतिमित्यर्थः। किं पुनः स्वैः कर्मभिः। येऽपि च
केचिदस्य निर्मातृकेन यां मध्ये बलधनस्य तैर्वृतमात्मानं तेन। मेव पूर्णंति। पालयंति प्रयच्छंति वा राधसा
हविर्लक्षणेन धनेन एवं सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यत्वं न केवलमस्माकमिति। एवमस्मिन्मंत्रे
नः सर्वलिंगमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमान इंद्रवायव्ये वा कर्मणि कर्तुरनिष्ट

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६ तः फलसिद्धेनाऽलं स्यात्॥ कर्मवैगुण्याच्च कर्तुः प्रत्यवायः स्यात्॥ तस्माद्विज्ञेयं मंत्रदेवताभिप्रायज्ञानाय निरुक्त
मिति॥ अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति। यथा ह्यस्मिन्नाग्नेये नायं लिंगमिंद्रलिंगं च॥ तथैतस्मिन्नपि
मान्यवमंत्रे अग्निलिंगं च घंटुकं एवमनेकदेवतालिंगसंकरेषु दुरवधारं देवतानात्वमनेन निरुक्तेनासमस्त
मंत्रव्याख्यानसमर्थेन॥ यदुक्तं लिंगज्ञानार्थं च यमत्र लिंगतः एवं मंत्रेण कर्मसु विनियोक्ष्यामहे। ननो नि
रुक्ते। न प्रयोजनमस्ति। यत्तदयुक्तमिति। लिखितस्य यस्य दीपिनाम अपठितमपि दीपिनामसु। न केवल
लं याज्ञे लपठितानि अस्याः स्वर्णाति। अथापीदमपरमारंभप्रयोजनमस्या आह। किमिति॥ उच्यते॥
ज्ञानप्रशंसा न च स्यज्ञाननिंदा च ज्ञाने च प्रशस्यते॥ अज्ञाने च निंद्यते। तत्रैवमतिवयं अग्निर्ह्यस्यामत
प्रशस्याश्चेति ज्ञेयं निरुक्तं॥ अतो हि आध्यात्माधिदैवाधियज्ञाभिधायिनां मंत्राणामर्थाः परिज्ञाय
ते। ते च परिज्ञाताः संतः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवंतीति तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्र

मिति न्याय्यमारब्धुं। आह। कथं पुनर्ज्ञानं प्रशस्यते। ज्ञानं निंद्यते इति॥ उच्यते। लोके। शास्त्रे च॥ लोके तावद्यः क
श्चिद्विद्वान् भवति॥ स पूज्यते पुण्यफलैश्चाभियुज्यते सर्वैः तत्सत्यसत्यमेव दृष्टं॥ शास्त्रेपि॥ स्थाणुरयं भारहा
रः स्यादि॥ स्थाणुर्वृक्षः स यथा पत्रपुष्पफलानां आत्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते॥ न तु ऊ
र्गंधरसरूपस्य शोपभोगसुखैः। एवं च किल्बासावधीत्य वेदं न विजानाति योर्थं॥ तस्य वेदस्याध्य
यनं भारमात्रमेवाल्पमाविभर्ति॥ योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते य एवंऽर्थज्ञो भवति न यं हि पमात्मा
ध्येताः स एव सकलमनवखंडितं भद्रं अश्नुते। योर्थज्ञपरिज्ञानप्रकारमश्नुते प्राप्नोति॥ किं पुनस्त
व इहलोके इज्यतामुपेत्य विशिष्टानामितो लोकादंतकालेनाकमेति। यत्रासुखं किंचिदपि नास्ति।
आध्यात्मिकमधिदैविकमाधिभौतिकं वा तत्स्थानमेति निरतिशयं॥ कस्मात्पुनरसाविदं
स्थानमेतीति। उच्यते यस्मादसौ ज्ञानविधूतपाप्मा येहि नाकगमनप्रतिबंधिनः पाप्मानस्तेन तस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्ञानेन निवृत्ता अतो सा वेति नार्थं ॥ एवं चान्यत्रापि ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति । अथवास्या
७१ पुर्गदेमः स यथा वंदनभारं वहत्येव न तु उपभोगेनाभिसंबध्यते ॥ एवं किलासौ योऽग्रमात्राध्येताना
धीज्ञः एवं तावदस्मिन ज्ञाने प्रशास्तं ॥ अथैतस्मिन्नज्ञाने निंद्यते ॥ ॥ यद्गृहीतमविज्ञानमिति ॥ यद्
ह्रीतं गुरुमुखादविज्ञातं त्वार्थतः किंचिन्निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्द्यते ॥ उच्चार्यते । न पुनरर्थ
तो विचार्यते ॥ आह ॥ किं तस्य उच्यते आनया विवशुष्कैधः प्रयुक्तं काष्ठमनग्नौ प्रदेशे नालं ज्वल
नाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थस्यानभिज्ञो ध्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव संबध्यते ॥ ननु
तद्दीपेन फलेन यद्विज्ञानं तु ज्ञेयं सा चाभ्युदयेन च युनक्तीति । तस्मादेतत्स्यात् ज्ञानायाः ॥ अवश्यं नि
रुक्तं शास्त्रमारब्धव्यमिति । स्थाणुशब्दमयं शब्दं च उदाहरणप्रसक्तो निर्वक्ति स्थाणुस्तिष्ठतेः
स्थितोऽसौ नित्यकालमेव न चलति ॥ न कदाचिदयासीदिति अर्थोऽर्तेर्गतिकर्मणः ॥ अयं तेलसा ७१

वर्थिभिः । अरण्यस्थो वा यदा तस्य स्थाणुर्गतिं गच्छति उतो लोकादमुं लोकं न दायुलि देवतिष्ठति । ना
नेनेलसद्गा मुं लोकं गच्छति इहानारिर्थैः न तत्सामान्यादितरोपि शब्दोर्थोप्युच्यते । एवं तावद्भि
हानुगमस्य तो ज्ञानं प्रशस्यते । अज्ञानं च निंद्यते ॥ न केवलं स्वतावेव ज्ञानप्रशंसाज्ञाननिंदा च वे,
नर्हि वेदेपि ॥ उतत्वः पश्यन्निति । विद्यासूक्ते अप्येते ऋचौ दृश्येते शर्थ । उतशब्दोपिशब्देन समा
नार्थः । त्व एकः इत्यर्थः । बहूनामपि समानदृष्टोदरस्यापि पादानां समानमेवाध्ययनमधीयाना
नां एकः कश्चित्पश्यन्नपि वाचं मानसां स्वस्याध्ययनोपितो स्यावियः सन्नपश्यत्येवार्थानभिज्ञ
त्वात् । मोहितां सम्यक् पश्यति ॥ यस्तस्या अर्थं विजानाति ॥ अर्थपरिज्ञानफलाहि वागित्यभिप्रा
यः ॥ एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं ॥ य एव ह्यर्थमनवबुध्यते वाचस्तेनेलसात्स्य कृष्ण
ता भवति नेतरेण । इतरोत्वविद्वान् ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति शृणोति वा वाचं । एवमनेनार्द्धर्चेन लि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७८ शंसमाहुर्निंदन्तं त्वदत्र॥ सा मननसुन्दरेणार्द्देनार्थं ज्ञं प्रशंसन्त्याह॥ उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मैचिद्विद्वांसा
यतन्त्वं शरीरं विसस्रे विसृजति विवृणोतीत्यर्थः॥ अर्थो वाचः शरीरं तु विवृणोत्यात्मानं दर्शयत्ये
कस्मैकस्मैचिद्विदुषे ज्ञाय. अर्थप्रकाशनमाहात्म्ययावाचा अनेन तत्त्वतो ज्ञापाद्येनेत्यर्थः॥ कथं हि पुनर्वि
शृणुते तत्त्वमिति। तत्र दृष्टान्तमाह। उतमस्या वाचा उतमेन पादेन व्यनेन जायेव पत्य उशती सुवासा इत्यने
न। यथा हि जाया विवृतसर्वांगा ऋतुकाला उशती कामयमाना पत्ये उशती काय नर्त्ते प्रेमगाढ शोभा येदात्मा
नं कस्मिन्काले। यदा सुवासा भवति निर्णिक्तवासा भवति निर्णिक्तवासा भवति रजस्का ऋतुकाले पु
नरागच्छति तदा स्त्री पुरुषं प्राप्यते॥ अत एवं तया अस्य योपमापन्ने॥ यथा सपुरुषस्तां पश्यति तथा वस्त्वप
ति विवृतं तर्हि घनपदमात्रं तत्सर्वं गात्रं वस्त्रं एवं तां वाचं यथावत्पश्यति यः प्रदर्शयति
तो विगतस्य वाचं मस्याः पश्यति सममन्यन्ते। एवं मस्याम्येचायम पक्षेण प्रशंसा। अर्थाय मप राक्र ७८

गस्वाह सोनरा अस्य वार्थस्य प्रव. तस्य ज्ञानप्रशंसा स्वस्य फलानि धान द्वारेण न इसेन कृतगयामु
नाफ. लेन्यानि संवे धान्यादि विशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्वचनाय॥ निर्विविच्य निर्दोषेव चनं वचनं निर्व
चनं। तस्मै निर्वचनाय॥ तथ्यथा। उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति॥ अप्येकमपि जनं विदुषः सख्ये
मस्मिन्नावेकतरस्मिन्देव सख्ये देवानां समानख्यानतां देवसायुज्ये इत्यर्थः। वस्यति हि योयादे
वतां निराहतस्यास्तस्यास्या ज्ञाव्यमनुभवतीति॥ अथवा देवसख्ये रमणीये स्थाने कस्मिन्देवानां
सख्यभावस्थाने देवसख्यं स्थानं तस्मिन्देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः। किमिति स्थिरम
विचालितमप्रच्यवनधर्माणं कमेवमाहुर्विपीतार्थं आपीनार्थं गदा। तार्थमित्यर्थः। कएवमाह
। इयमेव वागस्य संज्ञिका। किंच। नैनं हिन्वत्यपि वाजिनेषु एनं वागर्थज्ञं न हिन्वंति नानुगंतुं शक्नु
वंति केषु वाजिनेषु। वाजन्ते ये स्वर्थे पुत्रलब्धा पिदुर्ज्ञेसे पुरुषा चरन्तीये पुसमुद्रापितरत्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७९ सन्निभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु॥ सहितानव्याकर्त्तुं शक्नोतीति ततो मंद लुब्धो च इत्येवापि
समागताः प्राकुलंति तानर्थान् व्याकर्तुं यानसौ व्याकरोति॥ अनुगतं तु गते नं हिन्त्वं त्वपि वाजि
नेष्वपि एवं तावदर्थतः प्रशास्तः॥ अथेदानीं सन्निहितानुत्तरं प्रादेशं न निषेधते॥ अथ अन्वाचरति
॥ अथ अन्वाख्येयचराति॥ न हिंसाचा भिन्नोतीदेन परत्र त्रयस्था आर्थीनपरिज्ञायतेन त्वागृह्य
तर्य न नाम सर्वं यान्तं स्वेत स्वरति तत्त्व ध्यानगतं समर्थतः पर्येरत्तो त्वभिप्रायः॥ किंच॥ सान्नवेद
चरति॥ गृहीतया त्वयादि केनचित् माया यामुपर्णोः किनयादेवसम्यगसनाचमेवैतां विभर्त्ति सातादि
शोभितयमाख्यायाक् किं करोति। नास्मै कामान्दद्धि वर्तमानं। येनस्या लोचोदोग्धव्याः इदेवता
स्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च॥ यः किं करोति। यगत्वं सततमानं भवति। कथं अफलामनुष्याणि
त्वेवं यः स्मृतवान्। भवत्यत्वेभ्यः सकाशात् श्रुत्वा चतुरंगादेवाग्रहीतानां स्थितो भवति अथ ७९

यना देतेनान्यदस्तिया लिङ्गं चिन्तयन्ति। तस्मै किमिति॥ अफलं चास्मै अपुष्पाचवाप्नवति। यश्चैव
त्वसौ पश्यति। अफलेयम पुष्पा चेति तद्वेवं भवतीत्यभिप्रायः॥ अथवा किंचित्पुष्पफलं तेनाः॥
एतदुक्तं भवति। अल्पफलामल्पपुष्पामिति॥ किं कारणं मन्त्रस्य ध्ययनमात्रे किंचिदल्पं फलेना
सोपरि अमोक्षं एवेति नाष्यकारणाभिप्रायः॥ आह। किं पुनर्भाग्यः पुष्पफलमिति। उच्यते। अर्थेना
चः पुष्पफलमाहितस्मिन्मंत्रे मंत्र इत्याह॥ कः पुनरसावर्थ इति यास्तेदेवतमध्यात्ममित्येवादानः
समासेनोर्थः॥ स पुनरेष रूपककल्पनया पुष्पफलविभागेन हि आम्नविभज्यते। याज्ञदेवते पुष्प
फले देवताध्यात्मे वेति॥ यज्ञपरिज्ञानं याज्ञं देवतापरिज्ञानं देवतं॥ आत्मन्यधि यदर्तेन तदध्या
त्मं। स एष सर्वोपि मन्त्रब्राह्मणराशिरेवं त्रिधा विभक्तः। तत्रैवं सति यदा म्युदयलक्षणो धर्मोभि
प्रेयते तदा याज्ञपुष्पं देवतं फलं। किं कारणं॥ पूर्वं हि पुष्पं भवति। फलोत्पत्त्यां याज्ञमपि पूर्वं तत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेदेवतार्थेचैतस्मात्सामान्याख्यातेपुण्यंदेवतंफलंप्रसूते॥ निःश्रेयसलक्षणोधर्मोऽभिप्रेयतेतेनदेवेनआह
यातदेवतेपुण्यत्वमेवविज्ञानः। देवतेहियात्मनंनैनमेवतदर्थत्वात्तेनदृश्यगुप्यते॥ यस्तुनरधिदै
वतंसर्वमपिप्रतिपिशृतानेनोपासकेनसुपुरुषणाभिरूप्यचेतसात्मानमेवप्रतिसंपाद्यते। कार्य
कारणाभिदेवतानाद्यतेणासेनमेवनाधिदैवतमधियज्ञंचोच्छिद्याध्यात्ममेवाभिसंपादयति। तथाप्र
पुण्यनावनुष्ठितपुण्यंफलंनवाप्नोति। एवंसोयमात्मयाज्याभिसंपद्यते। तत्रैवंसति अध्यात्माधित्वा
दधिदैवस्य अध्यात्मस्यचपुरुषार्थस्यनिष्पत्ताद्दैवतंपुण्यमध्यात्मंफलमित्युक्तं॥ आह॥ कृतंउ
नादिरमायातेनिरुक्तशास्त्रेप्रधाने। उत्तरात्रोचोगानिरस्युच्यते। साक्षात्कृतधर्माणऋषयोबभूवुः
साक्षात्कृतोयैर्धर्मःसाक्षाद्दृष्टःप्रतिविशिष्टेनतपसा। तइमेसाक्षात्कृतधर्माणः। केपुनस्तइति। उच्य ८०
ते। ऋषयः। ऋषिरेति अमुष्यात[illegible]नरैवतानां मंत्रेणसंयुक्तादमुनाप्रकारेणोक्तंलक्षणं[illegible]

विपत्त्यामोनचतीस्रपयः। ऋषिर्दर्शनादितिलस्याति। नदेतत्कर्मणःफलविपत्त्यामरदर्शनमोप
चादिवाचस्मोक्तंसाक्षात्कृतधर्माणइति। नहिधर्मचास्यदर्शनमस्ति। अल्पंनाद्[illegible]हिधर्मः। आह
। किंतेषामितिउच्यते। तेवरेभ्यःसाक्षात्कृतधर्मभ्यउपदेशेन[illegible]संप्राहुः। तेयेसाक्षात्कृतधर्मा
णस्तेवरेभ्यःअवरकालीनेभ्यःशक्तिहीनेभ्यःश्रुतर्षिभ्यस्तेषांहिश्रुतत्वात्ततःपश्चादृषित्वमुपजाय
ते। नयथापूर्वेषांसाक्षात्कृतधर्मणांश्रवणमंतरेणोक्तमाह। किंतेभ्यइति। तेवरेभ्यउपदेशेन[illegible]
पाध्यायिकयापरस्यामंत्रान्संप्रत्तोर्थेनश्रुतसंप्राहुःसंपन्नवंतः। तेपिचोपदेशानैवजगृहुः। अथतेपि
। अपदेशायग्लायंतोवरेबिल्मग्रहणायेमंग्रंथंसमाम्नासिषुर्वेदंचवेदांगानिचेति। उपदेशायउ
पदेशार्थ्येनामोपदिश्यमानमर्थमेतेशक्नुपुर्ग्रहीतुंदृष्टेतमधिकृत्यग्लायंतःखिद्यमानास्तेव्वतुर
ह्न नरचुकंपयातेषामायुषःसंकोचमवेक्ष्यकालानुकंपाचग्रहणशक्तिंबिल्मग्रहणायेमंग्रंथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८१

गवादिदेवपत्न्यंतं समाम्नातवंतः। किमेतमेव नेत्युच्यते॥ वेदं च वेदांगानि चेतराणीति। कथं पुनः समाम्ना
सिषुरिति॥ आह। शृणु वेदं तावदेके संतं अतिमहत्त्वाद्दुरध्येयमनेकशाखाभेदेन समाम्नासिषुः॥ सु
खग्रहणाय व्यासेन समाम्नातवंतः॥ तद्यथा एकविंशतिधा बाह्वृच्यं॥ एकशतधाध्वर्यवं॥ सहस्र
धा नाम वेदं। नवधाथर्वणं। वेदांगान्यपि॥ तद्यथा॥ व्याकरणमष्टधा॥ निरुक्तं चतुर्दशधा
इत्येवमादि। एवं समाम्नासिषुर्भेदेन ग्रहणार्थं। कथं नाम भिन्नान्येतानि शाखांतराणि लघूनि सुखं
गृह्णीयुरेते शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्याः इत्येवमर्थं समाम्नासिषुरिति॥ बिल्वग्रहणेनाख्यवा
कृ प्रसक्ते निर्भेदानि। यदेतद्धि ल्वमित्युक्तं॥ एतद्भिल्मं वेदानां भेदनं॥ भेदो व्यास इत्यर्थः॥ नाप
णामिति वा। अथवा भासनमेव बिल्वशब्देनोच्यते। वेदांगविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति
अत इदमुक्तं बिल्वमिति। एवमिदे नौमते[illegible] शब्दः। एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमि ८१

तराणि चांगानीति प्रतिशोधित आगमः॥ अथेदानीं निघंटुसमाम्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन
सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य संक्षेप उच्यते। एतावंतः समानकर्माणो धातवः एतावंत्यस्य सत्त्वस्य ना
मधेयानीति। स एष पदराशिर्निघंटुकं नाम प्रकरणं सतावंत इति याश्चषु धातुषु आख्यातपदेषु प्रतिनि
यता संख्या साभिधीयते॥ तद्यथा गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं॥ ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातवो दश
को। त्येवमादि। एतावंत्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता संख्या साभिधीयते। तद्यथा॥ पृथिवीनामधे
यान्येकविंशतिर्हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदशेत्येवमादि। यच्चैनावर्थो प्रायेण चिंत्यते॥ प्रसंगतोऽन्यच्च
न्ति। वि देवतादेवतालक्षणं नैघंटुकं नाम प्रकरणं गवादि प्राक् जहाशब्दात्। अथ पुनर्नैतावता नामधेयानि
दमभिधानमित्यर्थः प्रायेण चिंत्यते। तद्यथा। आदित्योऽप्यकूपारः समुद्रोऽप्यकूपार इत्येवमादि। अनव
गतसंस्कारास्तु निगमाः जहादयः प्रायेण चिंत्यंतेऽनुसंस्कारतोऽन्यथापि चिंत्यंते। अथ पुनर्ये त्वनैघंटुका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अस्यायस्मिन्प्रधानदेवता सोयमन्त्रदेवतः । तस्मिन्मन्त्रदेवतेमंत्रे

८२ देवता । नातः स्मिन्मंत्रे इदमन्त्रस्य प्राधान्येन तन्नेन इत्यर्थं विनाशः मायेणधियते । तदेतदेव लक्षणं एक
दिकं नाम जहारि भागर्गेनि शब्दात प्रकरणं तदेतदेव लक्षणं प्रकरणे देवतं नामाग्निशरादिरेव पर्यन्तं नामा
न्येतानि त्रीणि प्रकरणानि नैघंटुकं मकरादिकं देवतमिति । अनेन प्रकरणान लक्षितानामाप्रणेनेन इमन
न्येनानि त्रीणि प्रकरणानि नैघंटुकं नैघंटुकमिदं देवतानामप्रा
स्थितं निरुक्तशास्त्रमिति । तद्यदन्यदेवते मंत्रे निपतंति तेन नैघंटुकं तत । इदमुक्तं नैघंटुकमिदं देवतानामप्रा
धान्येनेदमिति तत्र तन्नामानेकि । मिदमुक्तं नचेति । तदेतत् असमानत उपरिष्टपतर इति पर्युपयुक्तस्तद्व्यः
। यदनिधानमन्त्रदेवतं तं तेष्वमर्थमन्त्रस्यांप्रधानायां मंत्रदेवतायां निगमन्त्रस्याभिप्रयुज्यमानमंग
नावं गच्छति मंत्रवाक्येन नैघंटुकं तदिस्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः ॥ संज्ञाहितस्येयमाम्निं छान्दो । तत्र ॥
अश्वं न त्वा अश्वगणां । अस्यामृचि अश्वानि नैघंटुकः अग्निः प्रधानं । धनः शो पराङ्गी गायत्री । त्वा देवाः
यानुशंसते निति निपुक्ता । सामान्यश्ववारवंतो । अश्वं न त्वा । अश्वमिव त्वा हे अग्ने अश्वं अग्ने ८२

नेत्रि निपुक्ता । सामान्याश्ववारवंतो । यस्यैवायोनिः । अश्वं न त्वा । अश्वमिव त्वा हे अग्ने तारं देवानां वारवंतं वा
लवंतं रवाश्वं । सहि अतितरं वालवानं भवति । वंद्यते परिचर्यते च ॥ नत यान्यो नमिचत्वां वेदर्थं वंदामहे
। न्नुमः । नमोभिः नमस्कारैरन्नैर्वा उदविर्भिरूपैतैः । कुपुनस्थ स्थितकथं त्वा वंदामहे इति । संज्ञा जनेन शोभमा
नं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये वस्थितमुत्तरलेघादिषु धिष्ण्येषु अभिप्रेतार्थसिद्धये वंदामहे । वालशब्द
स्य निगमप्रसक्त स्यनिर्वचनं ॥ वाला दंशवारणार्था भवंति । ते हि दंशादयो निवारयंते ॥ दंशशब्दस्यप्र
सक्तानुप्रसक्तस्य निर्वचनं । दंशो दशतेरिति दशति ह्यसौ । हिनस्ति मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
इत्युत्तरस्येयमार्षी त्रिष्टुप् । वैमृधस्य हविषो याज्या । इंद्रोस्यां प्रधानं मृगो नैघंटुकः । मृगो न । मृग
इव व्याघ्रो वा सिंहो वा भीमो भीषणः कुचरः कुत्सितचरणो हिंस्रः । प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः प
र्वताश्रयः सपथा कंचिदन्यं प्राणिनिशो भवति । तेरन लिम्नप्रमानदरइद कर्माणि देरद्रएतस्म वचः कु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८३ हा। स.वं.। यः शत्रुकार्येषु सर्वं शक्नोति पेशे यतः परस्मात् अतिदूरस्थानात् परस्यादिवः संबंधिनः आगछ
गन्तव्यं आगत्य चैनैपेक्षितं लंसशीपतो। स्पीकत्यति गांछेदनायोत्सादयेनं मुनिधितंकत्यालतौ विना
उपएतान् स्मछन्नृतएकमहारवर्जितेरदानकुरुपान पिचनलितस्पिकथंचित तान पिविनुरस्य नाना
नाकाः मेरपस्वहरमनुनगगमनाय॥ अयचेदेवताभिधानमेनतत्संचरइति। ततः कार्यं न चरतीति
सर्वत्र चरतो। ति। गिरिश्चमेघस्यायीति चानुपसी पाशकयो हि विनजो वेदशब्दा। यष्या मन्तेषु रूपाण्य
मर्थाभिधानेषु विपदिण ममानाः सर्वतो मुखा अनेकार्थानि भुवंतो लेनरनेन मदर्शितं नयति इत्युच्य
ते देवतानिधानमिति मृगादिशब्दान्निगमप्रमकान्निर्धवा। ति। मृगो मार्ष्टेर्गति कर्मणो निरुक्त
सोगछति। भी। मौ निम्यत्यस्मात्। नीए वत्स्मादिनेति। भीमशब्दं मारूप्य मम कं निगदनी भ्यो प्यतस्मा
देवेति। कुचरइति चरति कर्म कुत्सितं। न्यरति सामक्तं कुत्सितं। व्याघ्रो वा सिंहो वा भ्रान्त न चरतीति दे ८३

यताभिधानत्वे। गिरिः समुद्गीर्णो भवति। तमस्तोत्यसावुद्गीर्णउच्छ्रितो भवति। पर्वतशब्दं पर्वतो वा स्थान
नसक्तं निरुक्तः पर्वव्याचपर्वतरुति शिलाश्चिलारसंधिभिरसौ नद्यानभवति। पर्वशब्दं विग्रहस्य समसक्तोन
गरुः। पर्वपुनः पृणातेः प्रत्यार्थस्यापृयंति हि तेषिलाशिरवासंधयोऽपि लं पलं तं। प्रीणातेर्वा। तर्पणा
र्थस्य। नन्तु नेरनरुद्धमासपर्वं किंकारणं। देवानस्मिन् हविर्भिः प्रीणंतीति। तत्प्रकृतो। नानसंधिमात्रसामा
न्यात्कालसंधिश्चपिता। संधिमात्रसामान्यात्कालसंधिश्चपिता। तासंधिश्चसमानेसंधित्वमिति देवता
भिधानपक्षेमेघस्यार्थो। गिरिश्रागमेघोऽपिगिरिरेतस्मादेव। असावपिसमुद्गीर्णो भवत्येतस्मिन्लोके
। तस्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतानां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो नैघं
टिकानि नैगमानीहेहा। तद्देवतमुच्यते॥ सामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो ग
याद्दैवतपर्वतः समाम्नायोऽयमातुश्चार्थ्याख्यास्यत इति पर्युपयुक्तस्तछब्दः। यानि नामानि प्राधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४४ स्यभक्तीनामग्न्यादीनांप्रधानभावेनयाःस्तूयंतेतेननिपातभाक्त्वेन।तारेणतःप्राधान्यस्तुतयोदेवता
स्तातो।यादेवतास्तासांयानिनामान्यग्न्यादीनिदेवपत्न्यंतानितानिसर्वाण्यपिसमुदितानिसंति।एत
येकयासामान्यप्रकरणसंज्ञयाआचक्षतेआचार्याःकतमत्तदुच्यते।दैवतमित्येतस्यानिरुक्ता
दीयमेतस्मिन्नैघंटुककांडेसमुदायेसंज्ञेत्यभिप्रायः।तत्पुनरेतद्दैवतंप्रकरणमुपरिष्टाद्व्याख्यास्या
मोऽस्यशास्त्रस्याआअंतात्।किंकारणं।उच्यते।गुणपदेषुव्याख्यातेषुप्रधानदेवतापदानिसुखंव्याख्या
स्यंतइत्यनेनाभिप्रायेण।दैवतापरिज्ञानंतत्फलाभिधानंनिरुक्तंच।यन्नामदेशास्त्रस्यादितः।यानि
पुनर्नैघंटुकानिगवादीनि।नैगमानिचजहादीनितानीहप्रकरणाद्यायेनघंटुकेचैकपदिकेचव्या
ख्यास्यामइत्येतदेतानुवक्ष्यतोनएतेनगवादयोदेवपत्न्यंतानिघंटुकानदेकदेशेनघंटुकंनाम
रणमितिनिघंटुसंज्ञयाचेत्यव्यवहारोल्लोकेनिघंटुमर्थामहेनिघंटमहइतिसाल्केरवन्त्व।नैघंट ८७

कंप्रकरणमिति।नैगममित्येकपदिकं।नैघंटुकानिनैगमानिपदानिचेत्प्रकरणद्वयंव्याख्यातं
ध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थः।परितोषार्थोवाद्विरभ्यासइति॥ ॥इतिनिरुक्तटीकायांजंबूमार्गाश्र
मवासिनआचार्यभगवद्दुर्गस्यकृतौषष्ठस्याध्यायस्यषष्ठःपादः समाप्तोऽध्यायः समाप्तः॥
॥ ॥अथनिर्वचनं॥नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणमुक्त्वाशास्त्रारंभप्रयोजनानिचवेदांगप्रकृतेचस
प्रयोजनंनिघंटुसमाम्नायनिर्वचनंचप्रकरणत्रयविभागेनोक्त्वादैवतमुत्सृज्यनैघंटुकनैगमप्रकरणे
पुरस्तान्नैघंटुकानिनैगमानीहेति।तेपुनरेतेनिर्वचनलक्षणमनुक्त्वानशक्यंतेव्याख्यातुंयस्मादय
एतस्मात्कारणान्निर्वचनंलक्षणतोव्याख्यास्यामइतिशेषः।अपिहितस्यार्थस्यपरोक्षवृत्तावृत्ति
परोक्षवृत्तौवाशब्देनिःकृष्यनिगमवचनेनिर्वचनं।सएवनिर्वचनाभ्युपायउच्यते।इहद्विविधाश
ब्दाःसमर्थस्वरसंस्काराश्चअसमर्थस्वरसंस्काराश्च।तत्रैवंसतियेषुतावत्पदेषुस्वरसंस्कारौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८५ र्थो अवयवीत्वेन प्रादेशिकेन च गुणेनान्वितौ स्यातां। प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ संबन्धावनुगतः
यभिधेयस्य धातुरूपे स्यातां। ताभिनालन्त्र्यैव यथालक्षणमेव पुनरुक्तौ निर्देश्यातन्तात्सर्वं रित्यत उ
दमुच्यते येषु परेषु पं स्वर संस्कारो समर्थौ तान तथा नानि लिङ्ग्याद् इति। अप्यानन्विते र्थे प्रादेशिके लिङ्गा
दे। र्थेनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्ति सामान्येन॥ अत्र पुनरनन्विते र्थे न्याय्य स्वर संस्कारयुक्तेन शब्देन यत्र निपु
यामप्यन्विष्यमाणः शब्दोऽर्थेनान्वकलयितुं न शक्यते॥ अन्यथैवार्थं जानतीत्यते। अन्यथैव शब्दः। प्रादेशिके
न विकोपयलि क्षिपमाने पि वामी शब्दो विपति या स्यमानः अप्रादेशिक एव स्याद समाप्ते एव। तौ प्रदेशा
त्यामभिधेलसत्वस्यां क्रियामभिधातुमाह। तत्र किं कर्तव्यमिति। उच्यते॥ तत्रैवं सति अर्थनित्यो भवत्यो
अर्थप्रधानः। तद्यथा मुरूनित्यमेवास्य मौननमित्युक्ते मुरुः प्रधानमिति गम्यते। एकमिहापि अर्थं नि
त्यरस्तुक्ते अर्थप्रधान इति गम्यते। अर्थप्राधान्येनानादत्य स्वर संस्कारे परीक्षेत।। तत्र सदभिधाने शु ८५

धाकेनचित्स्थैरवृत्ति सामान्येन वि...पार्स मान्येत्वेनेष्यैव। कृतमस्य धातो रर्थसामान्यम त्रास्मीति तन
स्नकेलित्वा सामान्येनैननिर्दे श्यात्॥ अर्थो हि प्रधानं। नेदुपम न्तं शब्दः तस्मादर्थसामान्येनोत्रीयः भव
सामान्यात्। अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति तत्राविद्यमाने ऽर्थसामान्येप्यक्षर वर्ण सामान्यान्नि
र्ब्रूयात् न त्वेव न निर्ब्रूयात् न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवंतिय था र्थं विभक्तीर्नमये
त॥ स्वर वर्ण सामान्येनापि निर्द्देशादेवाः मुख्य नानावयं स्वरोव र्णोवा मगाः हः स एवायस्मिन्नभि
धानेलक्ष्यते। इत्येवमुक्त्या स धात्वर्थः स त्र्यव उ रवत स्मिन्नभिधाने आहत्यस्या शेवत्य वृत्त्य प्र
काशयितव्यः। एवमविद्यमाने ऽर्थसामान्येस्वर वर्णसामान्यमात्रेणापि निर्ब्रूयादेव। न त्वेवन निर्ब्रू
यात्। इतरथा ह्यनर्थकमेव निरुक्तशास्त्रं स्यात्। तस्मादित्यत इदमुच्यते। लक्षणप्रयुक्ति पुनः संस्कार
माद्रियेत किं तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत॥ शब्दसामान्यं वा। तद्यथा। प्रवीणो हारनिर्भ्रंशा शब्दाउत्त्य श

८६ स्वाप्यानियेप संबंधाः मे नः क्रियागुणसामान्यं हेतुमात्रमाश्रित्यान्येष्वेवार्थांतरेषु वर्तते। तस्य
ष्या। प्रव. गोर्णापि प्रवर्तो गोशब्दे। अत्र तस्य मुख्या प्रवृत्तिः। स एष स्वमर्थमनिश्चेन मुत्सृज्य
वगौपर्वे अन्यामपाश्च मात्रसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैकानिप्रवर्तनः। यो हि यस्मिन् वर्तते न तु उत्पद्य
कौशलो भव न नातिसरलो च्यते। प्रवीणा उ इति तप्यथा प्रवीणो प्रवीणः निरुक्ते इति एवमेवोदार इति
कोशलोभन नातिसरलो च्यते। प्रवीण उ इति तप्यथा। प्रगानसंनिपातादाकृते नैवमास्यैर्यो त्रकृत्यस्थोः नद्रा व्यामः तार त्वादुदारः। तत्र हि समं जमा
प्रगाप्त संनिपातादाकृते नेवमास्येर्यो त्रहृत्यस्वोः नद्रा व्यामः तार त्वादुदारः।
वृत्तिरस्य शब्दस्य। स एष उत्सृज्य स्वमर्थमाकृतानुविधायित्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य म
वर्तते। यथा हि श्वेत कस्मैचिदाकृतं लक्षयित्वा प्रागेव प्रार्थनाददातिम उदारः इत्युच्यते। एवमे
वनिलिंशाल्लिंगः अत्र शीर्षण्यांधारण्याम येण च निर्गतः प्रतीति निस्त्रिंशः खड्गः सुखड्ग इत्या
त। तत्र खस्य शब्दस्य संज्ञासामर्थ्य मए एकच्छेदनमानरूपं कोपे सामान्यमाश्रित्य सर्व निर्गत

वृत्तः यो हि लोके क्रूरो भवति। स निस्त्रिंश इत्युच्यते। एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेणाव संते न गुणे न
मन्येष्वपि प्रवृत्तिमन्तः। अन्ये पुनरेवमर्थसामान्येन निर्वक्तव्याः स्वरवर्णसामान्येन प्रचुरा ये लोका
हरणानि। सर्वे एव हि नैगमाः शब्दा न हि यदेषां स्वरवर्णसामान्येन मोक्षेण निरुच्यते। न च निरुक्ते का
रकहारकलावकारिशब्दास्तु त्यागं ते। सुखो धैव हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणादिति। न
एवं दुर्बोधाः परोक्षा तिपरोक्षवृत्तयः वित्ककूदरौदरकेन समपञ्च शब्दादयः। तत एव हि व्युत्पाद्य निरु
च्यंते। ते षु हि विशेष कार्यं वृत्तानि हतत्त्वस्य। तान्येव अर्थसामान्येनाथवा शब्दसामान्येन वा निर्ब्रूया
च। ते षु हि संस्कारमाद्रियेतेति। आह किं कारणमिति। उच्यते। विभक्त्यो हि वृत्तयो भवंति। हि यद्वे
ते षु संस्कारमाद्रियेतेति। आह किं कारणमिति। शब्दानामर्थं पुरुषयो भवंति॥ नानाभावेनार्थं ष्वव
त्वर्थ यस्माद्विषय वन्त्यो बहु संशय वत्यः शब्दानामर्थं पुरुषयो भवंति॥ नानाभावेनार्थेषु अव
। स्थितामप्रवृत्तिमिति। एवं स्यादिति विचारयंतः मे नः प्रतिपक्षसंमोहाद्धेस्तर्वास्मिन्निति विशयः

८७ संज्ञायइति। अत्र केचिदिदं सामान्येन व्यचिक्रुर्नेते शब्दाः। केचित्स्वरसामान्येनचेति इदं सामान्येनयत
एवमतो विनर्कार् इयथार्थे नेव संज्ञमयेन विपरिणमयेत। पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेनावि
कारणं। नामामपि हि अस्य यो भवत्येव। सुपां स्थाने सुपो भवंति। इति हि वैयाकरणा वदंति। दशी
पिष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामं। तद्यथा। हृत्सु शोकः। हृदयानि शोके इत्येवमादि। अ
धुनेवमुक्ता विशायवत्वोनवेत्तोत्पर्यवशेन व्याकरणोपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शी
यति॥ प्रत्तमवत्तमिति ध्यात्वा दाए व शिष्यते। उत्येवमादि दुदान्तदानेः। तस्य प्रयुर्वेस्य प्रत्र
मिति अत्र दकार आकारश्च धातुः परो निष्ठाप्रत्ययस्तकारस्तत्रैवं सति दोदद्घोरिति तनेमाने॥
अत्र उपसर्गान्त इति। आकारस्य तकारो भवति। गुरोरुरितु वर्णो इति धात्वंतस्य तकारस्य लोपः अत्र उपसर्गात्त इति। आकारस्य तकारो भवति। धातुनकारः प्रत्ययकारेण संयोगता ८८
दत्तेत्यपि चेति नकारस्य तत्त्वं कृते परः सन्निकर्षः संहितेति धातुनकारः

सुपेति हलः। नंनवः संज्ञाः इति। ततः मादिसमासे रतेमनुरिति भवति। एवमेव हो अवसंज्ञा इति
स्यावद्धस्याचनमिति। अत्रापि दकार ओकारश्च धातुः परो निष्ठातकारः अत्र आदेच उपदेशे शितीत्योकार
स्याकारे कृते तेन नावलोपचत्वं परगमनप्रादिसमासः पूर्ववदेव। एवमनयोर्लोपागमा एव प्रत्ययेते॥
पथाः नयोरेवमन्येषामपि दृष्टाप्रयोगः संभवयमनुविधेयं॥ ॥खं ३॥ ॥अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थाने पुआ
दिलोपो भवति लः संतीति। अस्मनुत्तोत्स्य निवृत्तिस्थाने सु गुणावृद्धि निवृत्तिस्थाने पुष्किर्ती। वर्तमा
नेष्व मोरल्लोपइत्यादिलोपो भवति। यो यं धात्वादावकार एव तुष्यतेतस्मिंश्च्युते कथं प्रयोगः स्तः संती
ति। एवमन्येषामपि दृष्टानुविधेयं यथा संभवं॥ अथाप्यंतलोपो भवति गत्वागतमिति अत्र गमेः स्का
प्रत्यये निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो भवति। अनुदात्तोपदेशेत्यधिकृत्यक्ङिति। एवमन्य
स्वपि दृष्टव्यमनुविधेयं च यथा संभवं॥ अथापुष्यधातो लोपो भवतु जग्मतुर्जग्मुरिति। अत्र गमेरलः

पः। अलोऽन्त्यात्पूर्वे रूपधेत्युपधासंज्ञा॥ तस्य गमहनजनखनघसां पउत्युपधालोपः एवमन्येषामपि
८८ द्रष्टव्यमनुविधेयं शास्त्रसंभवं॥ अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दंडीति। राजन् दंडिन् इति स्थिते नो
पधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं। दंडिन्नित्यत्रापि इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। सौ चेति दी
र्घत्वं। नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति उभयोरपि नकारलोपः। एते राजा दंडीत्येवमुपधाविकारो भवति
॥ अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति॥ अत्र वकारलोपः। याचामीत्येवमेतद्द्रष्टव्यं। अयं वह्नौ
दस एव॥ अतस्त्वं वह्नौ रसत्वादेवमेव यथा ज्ञाकमेत्स्य यं पठितो यामि मन्त्र द इति भाष्या
नवति। तत्त्वा यामीत्यनया विष्टनाउ ततः शुनः शेपो वरुणं तुष्टाव। आज्याहुतिरनया मार्गिके पुत्र
तुष्टुम समिष्टय जुष उत्तरकालं हूयते॥ चतुर्मास्येषु वरुणप्रघासेषु ब्राह्मणस्य हविषो याज्येषा हि २८
चरुणा नददहंत्वा वरुणं यामि। याचे उसर्यं॥ किं यन्नमानि मेतं। कथं तु न यो विवक्षणा

त्वं नवंदमानः स्तवन्॥ किं च यदेतत्त्वं मया प्राप्यस्य तदेतायमपि यजमानो हविर्भिः संस्तनैः सात्राय्या
दिभिराशास्ते। तावार्थान वेतमेकमेव। अधीयाचा वदे स्तुतिनिर्देहविर्भिश्चासत्वमहेलमानो कुध्यद। सर्वो
हिया च्यमान कुध्यते। तात एवमुच्यते। हेवरुण बोधि सुध्यस्व। बुध्यावेनमावयोरभिप्रेतार्थं कुरु। उरु
नो। भिप्रेतार्थसिद्धमित्यभिप्रायः। स०॥ अथापि द्विवर्णलोपस्त्वचरति। त्रच अत्र ज्ञ वर्ण रेफ यो लोपः
मिथस्तु मलिदेवद्रष्टव्यः। स तु प्यत क्र वर्णेन ताके॥ स०॥ अथाप्यादि विपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो
दुर्वा घर इति॥ ॥ द्युतदीप्तौ। तस्यादि व्यापत्त्या ज्योतिः॥ हनहिंसागत्योरस्य घन इति। भिदिर् विदारणे। त
स्य विंदुः। भरभृतौ। तस्य वाय॥ अथाप्याद्यंतविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कुरिति
रस्सरणे। तस्याद्यंत विपर्ययेण स्तोकाः। सृज विसर्गे रज्जुः। कस विकसने। तस्य सिकता। कृती छेदने त
स्य तर्कुः॥ ॥ अथाप्यंतव्यापत्तिर्भवति। ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति। वहप्रापणे न स्यांतव्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वद्दमाऽत्र
पन्या औघः। सिद्दसेवने॥ तस्य मेघः। णहवे धने। तस्य नाधः। णाह विलोडने। तस्य गाधः॥ अस्मेपणे। तस्य आ
। तस्य व्रधः॥ मदेहेतौ। तस्य मधु॥ अथापि वर्णापजनन आस्वादहे न दृजेति। अस्मेपणे। तस्य
स्यत वर्णोपजनेन। रुरु संतक्षौ। तस्य दारः। नमपाके॥ तस्य नदजः। एवेस्याकरणे। ददत्सराम धा
नेसत्यर्थवशेन लोपागमौ विपर्ययाम स्वशब्दानां हेतुः। विसुत निकृतो। यदर्थम धा तेन तत्सालता
धक्तमथा न व्रितेर्थमादेशो विकारो वा तेन तः। परोक्षे तकेन चिह्न निमामान्यमात्रेण यमाने मामान्येष्व
स्यवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्॥ विभक्तौ रपि यथार्थं संनमयेदिति। एवं मयमादिमध्यान्तलोप आ
दिमध्यान्त विकारवर्णलोपादिवर्णलोपः। आदिविपर्ययः। आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजननः छेद
सिनाभ्यांच दृष्ट्याः। दृष्ट्वा च यथासंनयमनुविधेयः। अतः परं संप्रसारणचिंता क्रियते
। तदर्थमिदमारभ्यते। नयमक्लरादेनां नरांः तस्यां तर्णानुभवति तद्विप्रकृतौ नास्ता नादिनि जौ। सं

ति॥ ॥ संप्रसार्यप्रकृतयश्चासंप्रसार्यप्रकृतयश्चोभयप्रकृतयश्च धातवः तत्रैवं सत्युभयप्रकृ
ति पुशास्य विसयगतं यद्वक्तव्यं। तदिदमुच्यते इति पर्युपयुक्तस्तच्छन्दः। आह इदमेव तावद्वुच्यताम
नयप्रकृतौ नां किंलक्षणमिति। उच्यते। यत्र यस्मिन धातौ स्वरादेकारादेः अंतरा अनंतर्हितान्ये
नव्यंजनेन परावाप्योः। तस्यारलवानामन्यतमो वर्णो नत्वेतु धातुमध्ये भवति किं तत्र एतदेवं लक्ष
णं धातुरूपे हि हि प्रकृतौ नांहि स्वना आत्मांशशब्दानां स्थानमाप्य इत्येव माचार्यः प्रविभागेनोपदिशं
ति॥ तद्यथा॥ यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु॥ इति अत्रैव शब्दप्रकृतीभवतः। संप्रसारणप
सेतावदिष्टवान् इष्टः इष्टारताः शब्दप्रकृतयो भवंति। असंप्रसारणपक्षे पुनः। यष्टायष्टुं यष्टव्य
मित्येताः। तत्र २ तत्रापि तथा। पादयिमेत। तत्रैवं सति एक प्रकारेण सिद्धायामर्थसिद्धावनुप
पद्यमानायामितरलोप पिपादयिषेत। उपपादयितुमिच्छेत। अर्थद्वयोः संप्रसारणासंप्रसारण

प्रकृत्योर्ययोरुपपद्यतेऽर्थस्तयोरुपपादयेत्॥ अथवाऽनयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थस्य यथासुन्याय्यनिश
र्थयया यथोपपद्यतामर्थस्तथानयोपपादयेत् लक्षणशास्त्राविहितेनार्थसाधनोपायेन अर्थस्य प्रधा
नत्वात्॥ मू०॥ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति॥ एतस्मिन्नपि संप्रसारणालसर्पासलि एके धातवोऽल्पनि
ष्पत्तयो भवन्ति। अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिरिति निष्पद्यते। तदप्युपेक्षितव्यं॥ मू० तद्यथैत
दूतिः मृ०॥ तद्यथा एतदुदाहरणजातं ऊतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमिति अवतेरन्यार्थस्यापि नास्ये
षरतः छोऽश्रद्वुनास्मिन्नेवेति वर्त्तमाने ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ऊठः क्रियते। ततऊतिरिति भव
ति। प्रद मर्दने। तस्य मृदुरेफः संप्रसार्यमाणकारो भवति एवमेव प्रथ प्रख्याने। तस्य पृथुः। पृ
षदाह। तस्य पृषतः। कुणाशब्दार्थः। कुणारुं। एवमपि संप्रसार्याः संप्रसारणविशेषः परिज्ञेयः शब्दान्
विर्भुत्वानुमा॥ ॥अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते। अथापीदमपरमुदाहरन्

न्यमागमशब्दान्निर्भुवता। आह कोऽभिधीयते भाषिकेभ्यो धातुभ्यः। भाषायां ये धातवः प्रसिद्धप्रयोगा
स्ते भाषिकास्तेभ्यो नैगमाश्छन्दोविषयाः कृतः कृदन्ताः शब्दा भाष्यन्ते विक्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः॥
तद्यथा। दमूनाः क्षेत्रसाधा इति॥ दमु उपशमे। तस्य भाषायां दाम्यत्यनडुहान्॥ दमयत्यनडुहं। दान्तो
ऽनडुानित्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति। छन्दसि पुनर्दमूना अग्निरुच्यते॥ स भाषाशब्दसामान्येन के
नचिन्निर्वक्तव्यं दममना इत्येवमादिना एवमेव साध्यते भाषायां वर्त्तेर्मित्रेन क्षेत्रसाधसमि
त्येवमादमो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः॥ मू० अथापि नैग
मेभ्यो भाषिकाः॥ ॥निगमे छन्दसि येऽर्था वर्त्तस्याप्रसिद्धास्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतप्र
त्यायान्ता भाष्यन्ते। विक्रियन्ते॥ तद्यथा॥ मू०॥ उष्णं घृतमिति॥ उष दाहे। एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः
। प्रत्युष्ट ९ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्येवमादि। भाषायां पुनरुष्णमिति प्रयुज्यते॥ मू० एको नैगमश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Line added above the first line: त्यजिदसि। आत्वाजिघर्मीति प्रसिद्धः प्रयोगः। ना

६२ द्सामान्येनानर्वेकव्यः। एवमेव पूर्वस्मरणशी ... स्तो। तस्यजिंदसि। आत्वाजिघर्मीतिप्रसिद्धः प्रयोगः। नो

न्सामान्येनानर्वकत्व्यः। एवमेवपरस्मरणशी... सो। तस्यजंदसि। ... एवंमाषा लिङ्गे सम्यक्तरे से
स्त्रार्यापुनर्वृत्तमितिस्मर्यते। स एवं जिघर्मेरेवछांदसस्य सामान्येनिर्देकव्यः। एवंमाषा लिसजेभ्यस्ते से
आर्यापुनर्वृत्तमितिस्मर्यते। स एवंजिघर्मेरेवछांदसस्य सामान्येनिर्वकव्यः। ... अनेन शाब्दानुनि
विषयानिर्वक्तव्याः। छंदो विषये न्यस्त नामाविषयाः। अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शाब्दानुनि
ष्याचता आह। किमिति। उच्यते। म ६ अथापि प्रकृतय एवैकेषु नाम्यंते विकृतय एकेषु। एकेषु प्रदेश
मुप्रवृत्तयुगलधातुशब्दानां नाम्यंते। विकृतय एकेषु। धातोराख्यातपदनानेनयः प्रयोगः साप्रकृ
तिः। नामीभूतस्यतस्यैव यः प्रयोगः साविकृतिः। सए षसंक्षेपः॥ १ ॥ शवतिर्गतिकर्मा। गत्यर्थो धा
तुः॥ स कंबोजेष्वेव नाम्यंते॥ म्लेच्छेषु प्रत्यापयुज्यते॥ आख्यातपदभावेन शवतिगच्छतीत्यर्थः
। उदाहरणविशेषत्वनसक्तः कंबोजशब्दो निरुच्यते॥ स्त्र॥ कंबोजाः कंबलभोजाः। ते हि प्रायेण कंबलाः
नुपभुंजते हि न प्रायस्तान्ते स्यदेशस्य। सवकमनीयमिनो जाया॥ कमनीयानि गार्हं नायानि ते ते ...
नुपभुंजते हि न प्रायसत्ताते स्यदेशस्य। स्व धक मर्नायमनोजाया॥ कमनीयानि गार्हं नायानि तेन ...

स्तुपभुंजते प्रयुर त्वोहि मदेश इति। केवलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्ब्रवीति। म ५॥ कंबलः कमनीयो भवति
॥ प्रार्थनीयो हि स शीतार्जनंभवति॥ विकारमस्यार्येषुभाषंते शव इति। आर्येषु जनपदेषु अन्येषु
ये ते विकारं नाम्यंते॥ मनकनामधेयभूतमेतं प्रयुंजते कथं शव इति। एवमेकस्यास्या ... एवमेप्र ...
ज्यतेनामीभूतस्य एव कंबोजेष्वेव ततप्रकृतित्वं विकारत्वं च। अथवा चेत्वद्वितीयमुदाहरणं। दातिर्लवनार्थे
पुगमनक्रियायोगिनि उच्यते प्रयुज्यते एकेषु पुनर्भूतनामहितनाए व इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वं चादितेः
पमुदाहरणं। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु॥ दात्रमितिनुराख्यातस्योदीच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते। दात्रमिति दायने
या॥ व्रीहीन् दाति यवान् दाति। अयमेव नामीभूत उदीच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते। दात्रमिति दायने
अनेनेति दात्रं। लूयतेऽनेनेत्यर्थः। म ७ ६ एवमेकपदानि निर्ब्रूयात॥ अनेन प्रकारेण एकपदानि निर्ब्रू
यात॥ भाषानिगमव्यवस्थया प्रकृतिव्यवस्थया देशभाषाप्रसिद्धि विभागेन च। आह। एतेनाप्य ...

८२ सुप्तं सुपदेषु असमासयुक्तेषु च निर्वचनमथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं
निर्वक्तव्यानि तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वं पदार्थो निर्वक्तव्यः उत तद्धितार्थः समासयुक्तेष्वपि किं
दार्थः पूर्वं सुत समासार्थो वा पूर्वमिति। उच्यते॥ सू॰ १० अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु
च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात्॥ अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः॥ तद्धिता इत्यभिकल्प्यन्ते
त्यया विहिता स्तद्धिताः। समर्थपदविधिरित्यधिकल्पये विहितास्ते समासाः। तेषु तयेष्वपि तद्धित
समासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु एकपदेषु अनेकपदेषु च॥ तद्यथा। दण्ड इत्येक
पदस्तद्धितः। दाण्ड्यायनिरित्यनेकपदः॥ अनेकानि च पदान्यस्मिन्सन्तीत्यनेकपदः। तद्य
था। दण्डस्यापत्यं दाण्डिः। दाण्डेरपत्यं दाण्ड्यायनः। तस्यापि दाण्ड्यायनिरिति। एवं समासेष्वे
कपदेषु चानेकपदेषु चैवं निर्ब्रूयात्॥ यथा तत्स्थाः॥ एकशेष एकपदः समासः। सरूपाणामेकशे ८२

ष एकविभक्तौ इति। यथा॥ पुरुषश्च पुरुषौ। पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवं द्विगुर्द्वंद्वोऽव्ययीभा
वः कर्मधारय एव च। पंचमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः। एतेऽनेकपदाः समासाः। तत्रैते स्वे।
संख्यापूर्वो द्विगुः। पंचपूली। पंचगवं। दशरथी इत्येवमादि॥ सूत्रे। चार्थे द्वंद्वः॥ स च पुनर्विनाशयेत्कां
इच्येति। तद्यथा। प्लक्षन्यग्रोधौ। अहिनकुलं॥ भीमार्जुनौ वासुदेवौ इत्येवमादि उपसर्गनिपातपूर्वको
ऽव्ययीभावः॥ तद्यथा उपमणिकं। अनुसमुद्रं यन्नमित्येवमादि। तुल्यविभक्तिलिंगयोरुभयोः पद
योः पदयोः समानाधिकरणयोः कर्मधारयः। तद्यथा। कृष्णगोरक्ताश्वः। श्वेतपताके इत्येवमादि
। एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्धितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव निर्ब्रूयादपरमपरमेव प्रविभज्य वि
ग्रहेत्यर्थः। पूर्वं तद्धितार्थं निर्ब्रूयात्पश्चात्पदार्थं। समासेऽपि पूर्वं समासार्थं पश्चात्पदार्थं। तदे
तदुदाहरणेरेव दर्शयति। तद्यथा। सू॰ ११ दण्ड्यः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा दंडेन संपद्यत इति वा इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६२

दंड्यस्येयत्र तद्धितः। पुरुषशब्दविशेषणं॥ एवं तावत्तद्धितार्थं निर्देक्ष्यति कस्मिंश्चिदपराधे दंडमर्हतीति दं
डमर्हतीति दंड्यः। दंडेन वा काश्यपादिनात्सः। संपद्यते संयुज्यते स दंड्यः। अधुना पदार्थनिर्वचनं॥ सू.
१२ दंडो ददने धारयति कर्षणः॥ ददते धारयत्यर्थे लभमानस्य। धार्यते वा अपराधे पुराजभिः। आहार
ष्टः। पुनः क्वचित् ददते धारयत्यर्थे दस्युच्यते दंडो वै देवलोके च। विदेहात्र हिंस्रे ह्लाः पुष्करे त्वाददं नेति। सू। १३
। अक्रूरो धत्ते॥ तथा लोके अक्रूरो ददते मणिं॥ अक्रूरो नाम राजा वृष्णिस्कंधकाधिपतिः स ददते मणिं स्यमंत
कनामानं मणिं धत्ते॥ लोकेऽप्येवं ददतीति धारणार्थे भाष्यते॥ सू। १४॥ दमनादित्यपरमन्यथ आचार्या मन्यते तेन
लशतो दम्यते राजनि सिंहनादेनाद्दमयेदित्युक्तं। लोके हि नास्ति दायः कश्चिद्ददातीति भवतीति तमधिकृत्य
जनाते नयेति। सू। १५। दंडमस्याकर्षेति गर्हायां दंडमस्याकर्षेत॥ हिंसनात् दः। तेन संपद्यतामर्थे ततो
शंतो नविष्यति। इत्येवमन्ये गर्हायां दः एवं दमनाद् दंडः सोऽयमन्यथ आचार्यो मन्यते॥ तद्धितस्य वादि

तोयमुदाहरणं। सू। १। कस्यात्रनुरम्यस्येति। कस्यादित्यत्र तद्धितः। आह। का पुनरियं कस्येति उच्यते। याऽय
स्य सन्नाहरनुः सा कस्येत्युच्यते। एवं कस्यान्नु शब्दस्य तत्त्वमुक्तं। अधुनाऽत्र तद्धितार्थं वक्ष्यति। सू। २। कं सेवते॥
। सा हि कसं सेवते। कसं संयुक्ता भवतीति कंसेन पीयते कस्या। अधुना पदार्थं निर्वक्ति॥ सू। ३ कसो गाहतेः
। विलोडनार्थस्य। कसयोरेवाहि कलेन विलोड्यतिर्लोडं स्यादिद्रव्यं। अत्र पुनः। सू। ४ कस इति नामकर
णः॥ सर्वमन्यदा घृत विपर्ययादि यथोपदर्शितं यथासंभवं योज्यं तत्रैव च। सू। ५ ॥ ख्यानेकानर्थको
न्योमः ककारः कख्यः सन्नकसद्रस्तु बाने अर्थवाने कैककारः। कथ्यो। सू। ६। किमस्मिन् ख्यानमिति॥ ए
वं किमस्मिन् ख्यापनीयमस्ति। न किंचिदपि अदर्शनीयत्वात्। गुह्यनीयोऽयमित्यर्थः॥ मराघ एवं कुला
किं ख्यः सन्नकसद्रस्तु च्यते॥ सू। ७ कथ्यतेर्वा॥ नित्यकालं यमो स्वदर्शीलताल्के इदं ददाति। ततो नखः
कथ्यते येन तस्मात्कमणादियायोगाकसद्रस्तु च्यते। सू। ८ तत्सामान्यान्मनुष्यवत्क्षः॥ स्त्रीकसस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९४ सामान्यान्यनुप्रयुक्तः सोऽपि धातुः स इत्युच्यते ॥ आकुमत्तसामान्यात्स्वस्य ॥ अथ स्यादिगोला कुत्सले
शाः सकस्स इत्युच्यते ॥ तं सेवत इति कस्या अन्येत्तु वदन्ते पूर्वे पूर्वेमपरमपरं मलिनत्वनिर्धेयात पूर्वेन
द पूर्वमेव प्रविनत्वनिर्धेयात ॥ अपरं परमपरमेवेति । एतस्मिन्नर्थे प्रत्यस्मानेपदानामेव पौर्वापर
र्यं निर्वचनेन तद्धितसमासयोस्त्वनियमः । पूर्वं वा पश्चाद्वा इति पूर्वे एवत्वर्थः साधीयान् । उक्तं तद्धितनि
र्वचनलक्षणं सोदाहरणं ॥ अधुना समासोदाहरणमुच्यते । १० । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राज इत्यु
क्ते सर्वैः स्वामी गम्यते निर्देशसामर्थ्याद् येषा
के सर्वस्वं गम्यते । षष्ठी नाम स्यात ॥ तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वैः स्वामी । गम्यते निर्देशसामर्थ्याद् येषा
नां राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति । पुरुषोऽपि राजा
नमन्येभ्यः स्वेभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । नाजन्तापेक्ष्यन्योन्यविशिष्टपदार्थकोशिष्यः संस ५०
पदार्थो समस्यते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजानमानयन्ति । नापि पुरुषमा

त्रं । नाप्यनयं । किन्तु राजस्वामिकं पुरुषमानयन्ति । एवं समासार्थः कुतः पुनरेतन्न राजस्वामिकमिति ॥
प्रधानोपसर्जने हि सह भूते विनश्यति नमयकमर्थ ब्रूतः । राजपुरुषशब्दाववधुना विग्रहप्रशंक्याह ॥
सू. ११ । राजा राजते ॥ राजेर्नेर्दीप्त्यर्थस्य ॥ दीप्यते ह्यासौ पंचानां लोकपालानां वपुषा ॥ सू. १२ पुरुषः
पुरिशयः ॥ पूः शरीरं बुद्धिर्वा । तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं साधते इति पुरिशयः पुरुषः ॥ सू. १३ पुरि
शयः । अथवा तयोरसौ शेते विशेषेणास्ते इति पुरिशयः स न पुरुष इत्युच्यते ॥ सू. १४ पूरयतेर्वा
पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वाज्जगदिति पुरुषः । सू. १५ । पूरयत्यन्तर पुरुषमभिप्रेत्य ॥ अंतरिक्षं
त्यं तं पुरुषाभिप्रायेण वमुच्यते प्रासंगिकं । निगमश्च भवति । सूक्तं १६ यस्मात्परं नापरमस्ति किं
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ यस्मा
त्परमपरं वा न किंचिदस्ति । यस्माद्वन किंचिदण्यमीयो न पि ज्यायोऽन्यदस्ति स एव सर्वमित्यभिप्रायः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६५ वृक्षरूपलक्षणो नित्य अन्ते सेवायर्या । हिवि घोतनवति स्यात्तमनिमयेधि नागेनस्ति एति । यस्तेन पुरुषेणेदेश
वृक्षरूपलक्षणो नित्य अनं लोकायनं । शिवि घोतनवति स्यात्तमनिमयेपि मागेनस्ति । मा करोतीति विश्वकर्त्रीकर्म
र्णस मैनगदिति ॥ समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणं ॥ सू ॥ विश्वकर्द्र ... मा करोतीति विश्वकर्द्रीकर्म
। आह । कः पुनरयं विश्वकद्रुरिति । सू २ । श्रीति च कद्रु इति श्वातिर्नाम्नि । शीति च कद्रु इति श्वा उद्रेयंश्व
गतौ नाध्यते । श्वभिः सार्धं यो गच्छति मनुष्यस्तस्मिन नाम्नि । सू ३ द्रातीति गतिकुत्सना । अन्यतु नेः
तौ । तिगतिकुत्सना । द्राकुत्सायां गतौ । लिटुके । उद्रेहितस्य कुत्सितगतिनो । परस्य श्वभिः सह गति ध के
द्रा नां । ति द्राति कुत्सना । द्रानो । कद्राती । ति द्राति कुत्सना कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः ॥ उद्रम नं कुत्सितन तरं । यद्र
त्वाश्वभिः सत्वा निहतिति । तस्मात कद्राती । ति कुत्सितकुत्सनेत्यु पपद्यते ॥ सू ५ चकद्रातिक द्रातीतिम
तौ नर्थको न्यासः ॥ अथेदानीं च उत्पत्र कद्रानां । एवमेव समतः शब्दस्य कद्र्वानर्थक एवा न्यासः । यद
वो र्कनयति कद्राती । तितदेव च कद्रानां । ति । ... नदस्मिन्न नीति विश्वकद्रु । नदस्मिनदिन समन ...

कुगतित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नाना प्रकारमिति विश्वकद्रुः अनेन नः पुरुषस्तमपराधे कस्मिंश्चिद्दर्नमा
नमन्योप आय । येतिम विश्वकद्रावर्षः ॥ अन्ये तु भवते । श्वैव विश्वकद्रुस्तस्यैव हिंस्वभावत एव हिंसवा
मनम्योपआयचेतिम विश्वकद्राकर्षः अन्येतुभवते । श्वेव विश्वकद्रुस्तस्यैव हिंसनावत एव हिंसत्वाद्रु
द्रुति ॥ कुत्सिता । स विश्वकद्राकर्षः । अन्ये तु भवते ॥ श्वैव विश्वकद्रुस्तस्यैव हिंस्वनावत एवं हिंसत्वाद्रु
तिः । कुत्सिता । स त्वपुनः पारविकल्प अतस्तस्य कुत्सितकुत्सितत्वं । वा । त्युनयोरर्थ औ मेत्वर्थस्तमा कर्ष
तियः पुरुषः स विश्वकद्रावर्दः ॥ अधुना रूपसत्तां संदर्शयति ॥ सू ७ कल्याणवर्णरूपः ॥ कल्याणा
र्णसुवर्णतस्येव यस्य रूपं स कल्याणवर्णरूपः ॥ अग्निरन्यो वा कश्चित । कल्याणादिशब्दान् विग्रह
ममक्वान्निर्भवीति । सू ८ कल्याणकमनीयं नवति । नास्यतेन तस्येणोवा । सू ९ वर्णो वर्णोतेः । आदि
वोतिहिम आश्रयं ॥ सू १० रूपं रोचतेः ॥ तद्धितेचतेत द्विरालिस्कुनवति । सू ११ एवं तद्धितसमासनिर्वे
याना । उत्सुपसंहारवचनं ॥ सू १२ नैकपदानि निर्ब्रूयात ॥ प्रकरणोपपदविहितानि संविन्धानि के

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९६ ...वलास्वव...रणानि...सुख्यमानानि न निर्ब्रूयात् निर्वक्तव्यानीति। किं कारणं। तेषां प्रकरणाद्युप
पदाद्यर्थः शक्यते ऽवधारयितुं। सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निर्ब्रूयात्॥ ततस्तु प्रत्यवायेन योगाद
पदार्थस्य स्यात्॥ ...। तद्यथा। जं ह्यस्येकं पदं प्रकरणोपपदरहितं न विज्ञायते किं देवरूतं ...कस्मा
द्धातोः स्यादिति। तस्य पुनरेव स्मान ...स्मिन्नर्थे तस्यापूर्वस्याम विषये तन्मा ...तिपदस्मे
तस्मान्नस्यते। ...तः स्यादिति। किं कारणाविज्ञानप्रकरणोपपदस्य ...सम्बन्धं ज्ञात्वा ...णन्यास्य ...मि...
... तसंस्कारणामेकपदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपद्यते न शक्यते कर्तुं अत इदमुक्तं॥
...पदानि निर्ब्रूयादिति। सू० १३॥ नावैयाकरणायेति॥ उक्तं निर्वचनलक्षणं। अधुनायस्मै निर्वक्तव्यो
यमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाम्नायस्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते। नावैयाकरणा
य॥ ...स्मै वैयाकरणाय तस्मै न निर्वक्तव्योयं समाम्नायो नलसा...लक्षणज्ञात्वा तस्य त्याद्य निर

...मानमेतदुच्यते। ततोऽन्यथैव ...भ्रमः स्यात्। इति किंच॥ सू० १४ नानुपसन्नाय वा किं मतिः ...नैन
रूतं यद्यावैयाकरणमर्थान्तर्मिति। ...न्यागरणवैयाकरणायापि न निर्ब्रूयात्॥ ...सर्वथैवाप
दिस्यान्यत्तस्माद्वैयाकरणायापि सम्यगुपसन्नाय परां ...माम्स्थिताय वा निर्ब्रूयात्। नैवमेव। किं
च॥ सू० १५ अनिदंविदे वा वैयाकरणोपि सन्...कश्चिद समर्थ एव वेदितुं स्यात्॥ ...मत्रास्ति देव
...किंचिन तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुमसमर्थायानिदंविदे नैव निर्ब्रूयात्॥ अथवा ...मित्य
स्य पर्यायवाचि ...आत्मविदे योगिने। सत्वात्मज्ञानलिप्तकल्मषो ...नैव पतलेन ...स्मा
नर्थान्तर ...इति इदं विदे निर्ब्रूयात्। अथवा ...किं विद्वांसं इदमिति निर्दिश्यते। ये न लभ्यते। किं विदश्च
तेपूर्वं शास्त्रं तस्मै न निर्ब्रूयादिदं निरुक्तशास्त्रं अनास्फालितहृदाय ...अनास्फालितहृदय
...पलायाकिंकारणं। निर्णय विज्ञातुर्विज्ञानेः ...नलिजानातिना ...नुस्यते नस्याविदः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४७ नुनित्यकालमेवविज्ञाने ऽस्या। सस्य न बुध्यमान आत्मा यद्दोषमात्मानं एवासज्जति मय्यमेवज्ञातारस्यैन
नुध्यते किमस्मात्कोधयिष्यतीति। एतस्मात्कारणाद्दक्षत उर्ध्वं स्वशाखायाः। विज्ञाननन्समेनेदं निर्दिश्यते।
नुध्यते किमस्मान्कोधयिष्यतीति। एतस्मात्कारणाद्गुरुपूर्वां स्वशाखां याः विज्ञानेनैवमेवेदं निर्दिश्यते।
स। १७॥ उपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्योवालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा यएवतु मेधावी स्यात्। अ
न्यजन्मान्तरानुभावितया मनसा ज्ञो यावत्तपस्वी। कामं नान्यामपि निर्ब्रूयाद्वा न हितयो।
पु न्यजन्मान्तरानुभावितया मनसा ज्ञो यावत्तपस्वी। कामं नान्यामपि निर्ब्रूयाद्वानहितयो
रमाध्ये किं विद्यते। तपसा हि वयमपि वेदार्थं ज्ञातुं न वेदेव। यथा मन्त्राः ज्ञातुं न शक्नुवन्ति। एतेनाप्येवं यो मे
धाम्यपि वस्य परमेष्ठिनं शक्नुयान्न किंतु नाध्यमानं मलं नाशुं योन्यः कश्चित्तपसा विज्ञातुमेनं छा
त्रं न वेद इत्याहीत्यिर बुद्धिस्तस्मै निर्ब्रूयादित्यमर्थः॥ अनुपसन्नायेव न निर्ब्रूयादिति। तस्य स्वी
मेधावी इत्याहीवा॥ उक्तं हि। यस्वाध्यायेन निर्ब्रूयाद्यस्वाध्यायेन पृच्छति। तयोरन्यतरो मृत्युं विद्विषं
मेधावी इत्याहीवा॥ उक्तं हि। विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामेति। विद्या किल कामरूपि ८७
णी। अथ्यविनमथ्मधिरनोदाह इति॥ विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामेति। विद्या किल कामरूपि

णी नत्यावि द्याधिदेवता संसन्ता ना नं विदित वेदांगवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति वं विद्याजगाम मातमेत्य मह्रं।
नृतो वाचावि मितिगोपाय मां। समानतत्से। इगुणासन्तो मेवधिर्भविष्यामि। मुख निधानमित्यर्थः
॥ आह। कुतः पुनस्त्वा रक्षामि। असूयकायानृजवे यतायन। असूयकः परगुणदोषारोपः। अनृजु
ः यस्य मनो न्यगदेहेषु असमाः न ऋतवः। अयतो विप्रकीर्णेन्द्रियो यत्किंचनकार्यशुचिः। एवं लक्ष्मा
यन मां ब्रूयास्त्वं किंतया न विष्यति। वीर्यवती तथा हं तवस्यां नवेयमित्यर्थः। य आतृणत्त्यवितथेन
मां ब्रूयास्त्वं। किंतया न विष्यति। वीर्यवती तथाहं तवस्यां नवेयमित्यर्थः॥ अध्यापनाद्धि श्यापदे शमा
हा। य आतृणत्ति आभिनत्ति। अपिहिता वि संतौ कर्णौ विवृणोति। अवितथेन सत्येन ब्रह्मणा नामु
नशान पानि। अदुःखं कुर्वन्। यो हि किंचिदातृणत्ति स दुःखयति। अयं पुनः सुखमातृणत्ति। किंचा
मृतत्वं प्रापितहेतुत्वान्मे समय प्रच्छन्। य आतृणत्ति तस्मै क्रिमिति। उच्यते। तं मन्येत पितरं मातरं चते न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८ तेमातापितरावित्यभिप्रायः। उक्तं च। उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता। सहस्रं तु पितॄन्माता हि विशिष्यते इत्य चे
भाष्यते॥ तस्मै मातापितृवत् तावद्गुरवेऽप्यनेन द्रुह्येत्कतमच्चनाह। कदाचिदपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः
अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशपते। विद्या इदमाह। अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते इत्यादि। अध्यापिताः
सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते। नादरं कुर्वन्ति। के पुनस्त इति। उच्यते विप्रा ये वाचिनः मनोगर्हा। तद्विद्याः कथं
पुनर्नाद्रियन्ते। अवाचमनासाक्रमणात्। आह। किं तेषां फलमिति। उच्यते। यथैव तेन तस्य गुरोर्न भोजनं भवति॥
न तेऽस्याः न भोजनार्हाः। तथैव तावन्न भुक्तमपि न भुनक्ति। न पालयति। अतः फलेन न संभुनक्ति। यथा
अधुना यस्मै वक्तव्यानस्य लक्षणं ब्रवीति। यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं यम नियमेषु
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं। [illegible] यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह। कदाचिदपि स
[illegible] निधिपाय गोपाय ब्रह्मन्। आह। निधिः क इति। उच्यते शेवधिरिति॥ ६८

शेवधिरिति सुखनाम॥ सुखनिधानमित्यर्थः॥ यस्मात्को हि निधिः सुखानां तस्मात्तस्य तत्रागतो यत्नद्वारेण।
अत इदमुक्तं निधिः शेवधिरिति॥ ॥इति निरुक्तवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥॥
अथ [illegible] यानोनुक्रमिष्यामः॥ ॥समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य इति प्रतिज्ञातं॥ सा च पुन
र्व्याख्या सामान्यात् शेषिकी च॥ तत्र सामान्यासर्वेनाम्नामिदं सामान्यलक्षणं। इदमाख्याना
नामिदमुपसर्गाणामिदं निपातानामिति। सोऽयमनर्थकं प्रकारं [illegible] यादृक्तस्सः समाम्नायोऽव्या
ख्यातः। तदनुप्रकान्त्यैव शास्त्रार्थं न प्रयोजनान्युक्तानि। आगमश्च परिशोधितः। वेदो वेदाङ्गश्च हस्व
सप्रयोजन उक्तः। निघण्टुसमाम्नायनिर्वचनावोपदिष्टप्रकरणा। त्रयपविनागन। निर्वचनलक्षणं
चानेकप्रपंचमुक्तं। अथेदानीं विशेष व्याख्यायां प्रतिपदमयं समाम्नायो व्याख्यातव्यः। तदधिका
रोऽयमथ शब्दः अतः शब्दः क्रमहेतौ वा। सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवानन्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्राह्याणामेकत्वे अपवादो। यस्मात्सामान्यतः समासायोग्यात्। अतउदाह। विशेषणेनानुक्रमिष्यामः

९९ ।आनुपूर्व्येणाक्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः। व्याख्यास्ये विशेषाः॥ आह। किं लक्षणा पुनरसौ व्याख्या इति। उ

च्यते। तत्त्वपर्यायसंदर्शनं व्याख्यानं । इन्धसंदिग्धोदाहरणानि दृश्यन्ते। नागेनपरारव्यानं माव्याख्या

नि घेदुवं प्रकरणे तद्यथा॥ तत्वं गोति तिपृथिव्यानाम वेयमित्येन माहि। पर्यायवचनं॥ प्रसिद्धे ना

नि धेनुः प्रकरणे तद्यथा। पृथिव्यानाम वेयं गोरिति। नेचोसुत्वन्निति समाना र्थः

निधाने प्रसिद्ध्या र्थस्य व्याख्यानं। तद्यथा। पृथिवी नाम वेगास्येक विंशतिः संदिग्धं

तद्यथा। चतुरंगता नवति उत्यवमाहि। संख्या। तद्यथा। पृथिवी नाम वेगास्येक विंशतिः संदिग्धोदाह

।तत्रनिरुक्तितिर्निरमयाहरूने॥ कापति तगमा पृथिव्यां संदिग्ध ने उत्येवमाहि। संदिग्धोदाह

रणाय ईवकारस्य वमाहि॥ तन्निर्वचनेन चतुः प्रजाः ब्रह्मा पर्यनउ तिपर्यायाजका उत्येवमाहि।ग ९९

वं प्रकारया व्याख्याया उदंने घेदुनं प्रकरणं व्याख्यास्यते। गौरिति पृथिव्यानाम वेयं। आह॥ कस्मा

तकारया नदूष्ये शब्दनिवेशाने हेतूनां॥ तदुच्यतां कारणं॥ केन कारणेन गोशब्दः पृथिव्यां संनिविष्ट इति॥

उच्यते। यस्मादियंदूरं गच्छन्ती भवति गतानवति। तद्यस्यां अंतउपलभ्यते। यस्मात्तास्यां नानानि गच्छंति आ

धारभूतायां। एवं पर्त्केकारक मध्ये करणं वा गोज्यं। गाते गाः। गाउ गता विस्पष्टात् गौ। गकारोऽत्र प्रकरणः

प्रत्ययः। अथापि गोरिस्येतत्संज्ञा नाम भवति। उद्दिष्टकारः पंचधा॥ तस्मादेव धातु रूपादर्शगतेर्बाग्

थाप्यस्यामेवयष्वा विताडिते नप्रयोगेनास्त्यासांसंख्या तत्सव ल्लिगमानवंति। तद्यथा। गौनिः श्री।

णी तमत्सरमिति गौरेक देशस्य पयसः तत्र वत्प्रयोगः। तदेतच्छिन्नतुरितुस्वादनार्थमनेकम

र्थं शब्दरत्नविस्तरे प्रदर्शनं क्रियते। कथं नामोपपदर्शितशब्दरत्नविस्तरे संमुखानं सुमाधी

निर्दयादिति। आधावत मत्सरं उमां गामत्रो मयास्य आगिरसोऽपश्यत। श्यावल्कतौविनियुक्ता हे अ

ध्वर्यवः एनिर्ग्रावभिः संस्कृतएषसोमः। तेषुयंदेसुदृस्यः सुवर्णोनालं यतद्व्रताः तेनोकिमाधावत गृह्णी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०० ते नो शुक्रामंथिनौ गृह्यावन्तिक्रांतकालं। किंच। गोभिः गोनोऽभि निष्कृतेन। गेन न श्री। श्रीतेन। मत्सरे मादे
पितारं सोमं॥ मे काल रुणा गृहता मुपगतं। श्रतश्री तेन तनीयस वनेन चापूतन्त्या शिरेण तनोः नतिक्रो
तकालं नुद्धतेन मंत्रविधानादस्याद्गत्वाद्गोभिः श्रयणस्य गव्येनेत्यसेतिगम्यते॥ स॥ मत्स
रः सोमो मदनेत्यभिरूमेयाः॥ तर्प्यतिहि अनेन देवताः शब्दः सामान्यन सगणस रुमुच्यते
न्सार इति लोने नाम तेन सावि शोधनानि मुसलं लेन मत्तो भवति पर्याया ख्यान प्रसन्नं निरुच्यते प
यःपिबते र्वा पानार्थस्या। पासुनेहित तं। म॥ प्याय ते वा च व्यत्सहित दैनेमाणि न। प्रसन्नं उभत
नं निरुच्यते। स। सौरं सरते॥ श्योतनार्थस्य श्योतते हित हूं धसः॥ स॥ बसेवों इति नाम [illegible]
अदेस्त आदेशः क्रियते। अंतसेने वसिद्धरूपेण निर्दिश्यते॥ स॥ घसेर्वे गो नामकरण इति॥ श्यात्वेत
रमिति वा केचित॥ जापयं च दाति॥ स॥ उशीरमिति॥ वशा कांतो॥ तस्य रूनसंप्रसारण [illegible]

घि

त्यये नोभी गामिति भवति। नहि सोमं ध्याकांतं भवति। अंशं दुहंतो अध्यासते गयो त्वधि षवण दिव॥ रुतत्व
यद्दति भायकः॥ तेतो मारः॥ रुयायते। एवा जगती। अंशुर्नाम कांड येय पत्र॥ तस्यार्थं स्थाव स्तुतो वि
नियुक्ता। तदने प्राप्याः सो मारः सोमन स्य पितारः। यदा। निक्षत्र कर्म यि नत्रं ते ते॥ अथ तदाहरी इंद्र
स्य अश्वावतागमनार्थ एने षां शब्द मुपश्रूत्य संस्तुतं ल मंम न्वानोर ये योग मि छोतो आत्मना स्तजो
बं नसपि ष्यंता विंद्रं च सोम पातपि ष्यं नो त्य य मे व नि सतं नी चैर्न मे ते। पुत्रो आवां हे इंद्र गच्छय ताय न
तं संस्कृतः सोम इति। तदेव चक्रस्य जो पितर माया इंद्रो प स्याय काल मन्यपाने मन्वानाः अंशं सोमांशुं ना ने
पुत्य दुहंतः प्रस्र यंतः। ग व्यधि गोरूपरि गो र जपके अधिषवण चर्मणि। एतत्के मां क्रेयी णा इंद्र प्रति
क्षमाणा आसते॥ अ शास इंद्र एत्य तेनि दुग्धं ना विलिभिः प्रसादितं पपिवा च पीतवा स्ना भ्यं मधु सोमम
पंते नत्त्वः। तस्या ना नेन रं वर्द्धते व तत्वः। तस्या नाद्रं वीर्येण प्रयते व शरीरेण विस्तीर्यते विस्तीर्ण
ते

१०२ अश्वेन वा येषामेषं विदा देवरायते। वर्षं मवर्जयन्ते। तदिदं सर्वमपि वर्षा दिनगदं तु पादनं। मेदं कर्मापि
यज्ञदाय्यासोमानि प्रत्नावा। धीनमित्येषं पावस्ततिः॥ निगमनमर्कं निरुच्यते। प्र॥ अंशुः समम
मासो नयति। व्यापमासोदिव नमाने नतम्येवमं नयति सुखो नयति। इदं सोमाय चणोः इमिति वि
गतमनो दुःखो नयति। अन्नना प्रशंसनतिवा। अन नाय पर्ना। अनाय शंस पैषो न्यनां गंनयति। सुखो न
वर्ना। तिन्ना। यज्ञो हि देवेभ्यः प्रचरति हेतु स्तनं सर्वे नतानि सुखनीयंति। व्याख्यानपूर्वकं निरु व्यंना वर्ध
स्तेर्वा चरितं हितत्समेस्मिंक्षरोरेगतमित्यर्थः॥ कु कुनं उन्नं तंशांगारेति वा॥ अचारि सर्व व
व्या च। गोशब्दे नोच्यते उत को क्षः। गोभिः सं नद्धो अपि वीलयस्वे ति रचनुतो॥ संहितं सेपाबन सौ नव
ति। लेष्मपाबन स्तागस्पः। संश्लेषिता नर्थेति। अथापि लानच श्लेष्मा चच ज्ञे स्मा चा। गोशब्देनो
च्यते। गोभिः संनद्धा पनति प्रसूतेति स्तुतौ। मा हि ज्यावा नेन्द्र नामवति। श्लेष्मणाबद्धे श्लेषिता। ज्या १०२

पि गो निरुच्यते। मानुनमेति ज्यानावितनं निधानं अथपुनर्गव्यागमयन्तो मनि ति। गौ रन्ध्र...
संरसे॥ धामना जन्युत्यस्पैद नुत्रत्य इयमायो विदुर्वैदुः। महान्तने मरुत्वतीयो गम्यते। इन्द्रो भगवाने
ष्वर्यो गान्सप्तामेष्व नेकवाहुर्नत्वाः नेत्वा निधनूर्ष्यं देने। तानिमंत्र इदं इह तमाह॥ इसेर सेर सा
वेयनेसनुसिस नुधि। यावत्ती द्वेण गृहीता नानिधनू स्पृते सु सवें सु मस्तो कं नियतानि वसा गो र्गव्यो गम
पिणोश्यात्राणो। इंद्रावाहावसर्वामं। मयनर्मा मयति शरं करोति। नास्य नि भावे यो जन जने। ततः श
वचरणानंतर ये मय पतंति वयः। अथवा ततः ततो धनुषः वयः पश्यवयव पत्र संबधादिक्तो
वयः पक्षिणः अथवा वनेतेर्गतिकर्मणः। सा सा देव इ यवो वयो नगुणा वस्या। ते प्रपाता नप्रपतं
ति पुरुषान दनाय भक्षणाय। ते हि शत्रूणां माणा नभक्षयंति। अथ अयमेव मतिमन्नात इदं इति
ज्ञात्वा विश्वं सर्वं नुवनं भूनजातं याजतिं विदधिरसने कर्मणो नयाते। विनेति। अथापि स्यत्कं करोति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०२ ॥३॥ पं द्राघमुन्नत अनिमव नुत्थिते काले कुर्वं दवये चक्रं विनेशि सहस्रपाणां दरहनं द्रोन्तु खमादरवज्ञा
सेमर्लमन्तुत्यरिहायमगन्तेन नालइंद्रसंवयमणिभेनार्थेमितरूपेनमः। निगमसमस्त्रोनिरुक्तः। एवंसोऽन
क्ष्मनादिति। सहि रश्म्यते छिद्यते इंधनार्थं मंत्रव्याख्याने गतार्थत्वान्नशेषोविधीयते। एवंसतिवदेकरे
शेवस्तत्वनरनिधानंनवतीति मदर्शितं। अवेदानीमस्यैवार्थानेरनुगोपाद्योमिमस्वेन्न तुल्यत्वेनतन
ग्रसंगतोऽदर्शयति। एतन्त्रैव पादिकेवतव्यपिहतुगोमध्ये सम क्रमुच्यते। आदित्योगोमध्येरुच्यते। ए
तस्मिन्मंत्रे॥ ऊनादः॥ रथ्योनमः। नरवानस्ये मामग्रायत्रीलोसिसकेते। दृशापुनरादित्यानेरुक्तानांदस्या
अत्रेन्वेश्मंस्तेपकृतिनरुक्तरुच्यते। ऊनादः। ऊत अपि अयेतिछेदस्मिममानाथ्यो। अपिनन्नं मांस्थत्व
प्विरसानादनो अंपिनमांमध्यदहेति। अदः अमुष्मिन्नादित्यमंडले दहवेपर्वणिमन्दति। अस्यानामावृतिना
मातरुतीति। अहो गत्रादिपर्वत्वेन्नीन्यो मनन्त्यचः। गतिगमनरुपंतेमुहूर्तमयनचस्याविनितरः १०२
॥ प्र यो वस्थितः। दृशा आदित्यमंडलानः पुरुषस्नदेवपर्वव्रतनामश्रदा चक्रं। चक्रनेननेनं वागमनशीलंमंः
लं हिरण्मयंनेनोमयेचक्रं चक्रादतिस्थायता। नियतगमनरूप्नितमार्गेणनित्यकालनं। रपतिउदयास्तम
य मध्यं दिनकालोपलक्षणार्थं। अथवा अमुष्मिन्मंडले। वस्थितः पर्ववतिसंमंडलांतः पुरुषस्तेनगना
न्रचक्रंलवणसमानिमेस्तात्रुटिमुहूर्ता होरात्रार्धमासमासर्त्वयनसंवत्सरलक्षणेकालेचक्रेसर्वेन्न तदा
निहिरण्मयेहिरण्मयंसर्वेन्नतलिनाथस्थितिहेतुत्वेनरक्षतः। नित्यमारयतिकीदृशः पुनः ततृयोपशेय
ति। रथ्योनमः। अन्येपिरथिनः संति। अयंतुमुहूर्तेनमध्यनवस्थितरथरूत्पत्तोरथ्योतमः अस्यएवंगुणाःपुनः
। दृश्यातेनयमणिभेनार्थेमितरूपेनमः॥ अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चंद्रमसंप्रतिदीप्यते। एकोरश्मिरा
दित्यस्यसुषुम्नोनाम। चंद्रमसि। प्रसवस्थितोदीप्यतेतदेतेनेनमंत्राधेविदामंनानुपेत्यर्हंतितत्र्यंद्रचंद्रमसत्वं
। येयमस्यचंद्रमसोदीप्तिः ज्योत्स्नाउलमादित्यस्यत्वनुग्रहादेवास्यनवतिः॥ अस्मायोहिचंद्रमसोमंडले

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तत्तेजः संबंधादग्निमद्भवति। ततः सर्वा दिशः प्रकाशयति॥ यथा श्वेतरेखं तथा सुषुम्नः सूर्यरश्मिरश्चिर्नामा गं
१०३ धर्वस्तस्य पिनि योगे न लाति तेऽप्सरसः॥ अप्ययमन्यस्य बहुव्रह्मस्यपिशाचः सुषुम्नः सूर्यरश्मि इ नाम गंधर्व
स्त्यस्तस्य अप्सरसः प्रसरसोऽनेकुरन्यो नामास न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु। तस्मै स्वाहा वाट्। ताभ्यः स्वाहा। सुषुम्नः
सूर्य मुख इत्यर्थः॥ सर्वाणि भूतानि नित्यममोहयति। कोसावित्ति। सूर्यरश्मिः॥ सूर्योग्निः स तस्य चंद्र
मसं प्रति गच्छेद् इ नाम गंधर्वः सांति सुषुम्नगमने गोशब्दवाच्यतां तस्य गंधर्वस्य सतः। चंद्रो धारयिता
गंधर्वसहितस्य प्रति दासनरइदं सो स्माकमिदं ब्रह्म सर्वे यथा तु रक्षतु किंच। तस्मै सुषुम्नाय सूर्याय गं
पस्वाहा। सुशोभनं मिरमानि सुलिन इह विराजपलसस्य मस्तः सलेरेवाह वेतुपिवलिस्त्यर्थः॥ सो
पिसुषुम्नो रश्मिरेक एव गंतिस्युच्यते पथा सो गोत्तथ्यस्मुदा हरणं। अत्राह गोरमत्वेति न तुनगंन
दुपगिरादेशिको के व्याख्यास्याम। सर्वे पि रश्मयो गावउच्यंते। यथेत देवं तथ्य पमगुदाहरणम्। १०:

बाल्तनेति। दीर्घतमस आर्षं त्रेस्वदेवत्रिष्टुप्। प्रपाव धाने नियुक्ता॥ सो नाति रेकशास्त्रिच। वानि तिदंपतो
अभिप्रेत्य ह्रिवचनं। तानि युवास्याम थो यशास्त्र निनिवास स्थानानि उश्मसि कामयामहे। गमध्यंग
मनाय यत्र ये युस्थानेषु किंगावः इश्मयः भूरिशृंगा वद्दुर्द। सयः अयासः। अय नाः प्रह्वते मध्यनव
स्थायिनः। किंच। अत्राह तेउ स्थानेस्तत्त्वरूपं उरुगाः यस्य उरुगमनस्य महागतेः नगरलो क स्मोः परमंप
दं। आदित्यमंडलस्थानं स्थाने हि परं सत्तापरस्य इति लोके पिनाकारोनवेति। अजनाति अत्रोगिर
सर्वस्व ला भांतिदाप्यते भूरि बहुलित्यर्थः इति समस्तार्थः। अथैकपदत्ति रुक्तं। भूरि त्येतद्बहुनो नाम
धेयं॥ प्रभवति हि न बहु धापिदीयमानं। श्रृंगं श्रयतेस्त वा शिरते र्नयेति। शिरसि॥ श्रयाते वोहिंसा
थस्यतेन हि। हिनस्ति शिरसो निर्गत मितिवा। श्रृंगं परमेः उच्छ्रितं परार्ध्य। अयासः परमयर्थः पुनेः
स्थाने स्थीनं परा स्पंश्चं पादः पद्यते गेलर्थस्यापद्यते हितेन॥ तन्निधानात्पदं यद्दुत्पद्यते। तदसं ल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९४ पमेवपांसोअन्ययोतलारंमित्युच्यते।पश्चोमेतुव्यस्यता।पशुपारनरू.।ति: चतुर्भोगसामान्यान्त:
।सभागपाशेदीनानारिचार:।।सनागपारसामान्यात्हित राणिमंपपरानिक्षेत्रपशा। निला।तिना
गोहिते एपि समानग्न्ज।।समस्तानुमत्यक्र.मिरमुक्तं।अधुनोपसंहरति।एवमन्येज्ञानपि सर्ला:
नांयानिनामानिते षुसंदेहानि पंते।।नकेवलंगोशब्दे परशब्देवाति पुहिन्वेतदोत्सर्गिके.निर्वचनं
लक्ष्यंदेरव्यं।नानियदिसामान्यलो.य यायुक्तानिततः समानिलेन नाने वकर्तव्यानि।अथ
पुंनः।।नानान्त.मोर्थितते।नानानिर्वचनानि।एवंयथार्थनिर्वक्तव्यानि।इति।।अधुनेवमुत्क्वोदाहेर
कोरेवनत्रमंदेहपदान्यनुक्रम्यमंतेप्येवदर्शयन्नाह।।इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनु
क्रांतानि।तन्ननि-र्कृतिनिरमयारस्ते।।रुचापमितितराल्लोकेहीदं सर्वंततज्ञातमनन्तं तंयदनि
धानानिपराम्पपवि.यावननाझशब्दानि घंरयउच्यंते।तेषांचपृथिवी अघमात स्ताजेत आ

रेभ:।एकविंशतितितिसंख्या।पृथिवीनामधेयानि।स्यार्थेधेय: नरायः।।नामैवनामधेयं।।अनुक्रांता
नि आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः।एकविंशतियोस्तुक्रांतानि एन्योऽन्यान्यपियानिकानि निस्तु:।।ता
न्युपलक्ष्य निर्वक्तव्यानि नपथाक्रमेनेत्तमम्नातं।पृथिव्या नामधेयं उर्वीहि।नाम्नि निरुक्तया
तिनमस्तुत्रोन कुमद: इति।तत्रैतन्निर्वचनं विशन्केनगपोनिर्ऋतिरित्येतदभिधानं निरमणात।निर्
ऋतिरसते।स्यां भूतानां।तिनिर्ऋतिः पृथिवी रमन्ते।तोः।।रुच्छतेरितरार.लापनि दुःखसंज्ञका निर्ऋतिः
पाप्पा।मधुनरियंसमाननामधेयत्वात्समानश्रुतित्वात्पृथिव्यांसंदिह्यते तयो: समाननामधेय
त्वेपिमन्येभववस्तुनोभेदो विभागः।एकानिलिप्तानांभूतानांरमयित्री।एकापुनःकृच्छ्रमापादयि
त्री।।एवंनानाकर्माण्यभिधानानिनिर्वक्तव्यानि तस्याः कृच्छ्रापत्तेः।।पृथिव्या अप्येषा विलीविकार
म्भवति।।यदैवकारेति।इषितमसमाप्तं।।विद्युप: महाव नैवैक्यदेवेशालेशास्यैते।।अथसर्वाः इ
आ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ता। यमप्यनयैव समानार्थविनियोगा जगती॥ हे अप्यते अस्य आसीत् किञ्चिद्दुःखं स्योदानीन्द्रः पुरुषः
मदुःखो मत्वा दयन्त्यानां व्यापन्नलाभ दुःखं दुःखमापद्यते सा यातस्य दुःखायतेः सेवेत स्यामृत्विनि
र्वृति शब्देनोच्यते। उक्तेन च पतिज्ञानकानामस्यामृतिमंसे यामः॥ स एव विस्तरेणाभ्यर्थ्यते। यः क
रोति गर्भं न मोः स्याग न स्यतत्त्वं वेद केवलं त्वसौ कामजः पुत्रार्थी लोकशास्ते गर्भे स इदं दर्शयन्
न पश्यति। दिह गर्भं न हितमेतास्मिन्नन्तरे। एतस्मिन्नाशरीरे जन्तुस्तस्मात्स्वं गर्भं गर्भो यावन्मानः
प्रत्यक्षो न तत्त्वध्यात्मशास्त्रं दृष्टा नेतरस्य गर्भं जन्तुः॥ स पुनरेव गर्भो मातुर्योनेर्गर्भाशयस्यान्तः
न रुद्धो दुःखानि समानुदर्शी न यान्तर्नीरन्तस्तितेन चतुर्विधाहारत्तादयाम्लेनाननः परिवीतो न
नदुःखो दुःखाति समातुरदर्शीन यातनीरन्तस्तितेन ... गर्भेनानन्तराणि
तथा यापरिवेष्टितो यथाकालं जायते॥ अथैवं बहुशः प्रजायमानः स गर्भं कर्मोगर्भं करोति स दुःख
मानो निर्वृतिं दुःखमाविशेशा आविशती त्यर्थः। एवं गर्भं तत्त्वापरिज्ञानात्त्योगर्भं करोति स दुःख

मापद्यते॥ यस्मादध्यात्मदृष्ट्या गर्भं तत्त्वं वेद स गर्भे कर्मणो निवर्त्तते। स निर्वृतिं नापद्यते। एवं तस्मान्नापद्यते नि
र्वृतिं दयते। तद्विषय परिज्ञानकार्यः। अन्ये तु ब्रुवते। यः करोति गर्भं स गर्भे भूतो जन्मान्तरे पुनः पुनः प्रजाय
मानो जन्ममरणसंतानानुविद्धो निर्वृतिमाविशति। योरेतः सिञ्चति तद्रूपा भूयो जन्मान्तरे पुनर्बहुशः
प्रजायमानो जन्ममरणसंतानाननुवर्तते। तद्युक्तं। वर्षकर्मणि तिनेरुक्ताः वर्षकर्म तदुच्यते। निर्वृतिम्मा
चनं मिरुच्यते। एवं नैरुक्ता मन्यन्ते। यः करोति वर्षं यो व्याकिरति क्षिपति। कः पुनरसौ मेघः। स हि वर्ष
स्य कर्ता विक्षेप्ता। स यादृशं वर्षं प्रवर्त्तते॥ किं तस्या नमोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं वेद यादृशं रूपः। एष इति
स्य कर्ता विक्षेप्ता। यथा दृशं वर्षं प्रवर्त्तते आदित्यरश्मिषु गतं जलं स न निरुक्तं। कस्मात् सो अन्तर्गतः प्रावृट्काले वर्षनाय वेनाभिव्यक्तोऽय
आदित्यस्य रश्मिषु गतं जलं मननिर्व्यक्तं। कस्मात् सो अन्तर्गतः प्रावृट्काले वर्षनाय वेनाभिव्यक्तोऽय
दुप्रजाः बहुशः प्रजायमानो निर्वृतिं भूमिमाविशति इति मन्त्रस्यार्थः। अथैकपदानि व्याख्यातानि। करो
ति किरती सन्दिग्धो धातुः वर्षकर्मणा संबध्यते। उभयथाप्युपपद्यते। यः करोति यो व्याक्षिपति मातान्त

१०६ रिसमेतस्मिन्निह नूतानि निर्मीयन्ते। एतस्य च काशशब्देन विशिष्टस्युपकारं करोतीति नूतानां जायमानानां सो
निरन्तरिसं आकाशस्य प्रदेशविशेषः कश्चित्तत्त्वात्तु संयुतः सततं उदकयोनिभावं प्राप्नोति। तदेतन्
ह्यायुनातस्य तं ... अंतरिक्षं परियुतो न करोति। शब्दसारूप्यमस्त्यनुमुच्यते। अयमपीतरः स्त्री
योनिरेतस्मादेव॥ असावपि परिप्लुत एवमेतस्मिन्मन्त्रेण रुक्मानां निरुच्यते इति शब्देनानुमिरुच्यते॥
परिश्रान्तकानां र...छापनि...स्मादेनं नैषु शब्दगति विभुत्वादनेकमप्युपपद्यत एव। तद्यथा। दधि
-- अकारि समिति सम मन्त्रो अन्यत्र पस्थाने अग्निहोत्रे। अयमेव चाग्निष्टोमे दधिक्राव्णो अकारि
समिन्धाग्ना। धे दधि न ... यन्तीति दधिभक्षणे। तथा चास्य मेधे दधिक्राव्णो अकारिष मितुस्थिता
यां सर्वाज्यं ... संनिधाने तं ... जपतीति महिम्नामुत्थितायां तत्रैवं सति मतिर्निर्...
मस्यान्येनार्थेन न चिन्तव्यं। एतेनानुगमे मायवशादर्थान्तरमपि न जने ते मन्त्राः॥ न हि एन ...

यस्योपन्नाव धारणमस्ति। महार्थास्य ते दुःपरिज्ञाना स्म। यथाः श्चा ... वेशिस्यादस्वः साधुः साधुनरश्च
वदति। एवमेतन् ... शिष्यास्साधन साधुनरांश्च अर्थान्स्मरन्ति। तत्रैवं सति लस्यार्थदेश मात्रमेवे
तस्मिं छास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते। द्विविधे आध्यात्माधिदैवाधियज्ञार्थदर्शनार्थं। तस्मादेतदुक्तं
वंतोः र्थाउपपद्य ... दैवाध्यात्माधियज्ञाश्च वाः सर्व एव ते योन्याः नात्रापराधो ... एवमेव संदेहा
धिकारमुपजो। कथमाह। शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानामीति शाकपूणिः पूणयति संदे
ह तिम शाकपूणाः। तस्यापत्यं शाकपूणिः आचार्यः स संकल्पयांचक्रे। संकल्पं कृतवान्। किमिति। सर्वा
देवता जानामीति। तस्मै संकल्पमेवं कृतवते देवता भयलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा॥ अथ नाम ध्वस्थान लिङ्गा
च प्रादुर्बभूव। तां पुरतो व्यवस्थितां सतीं न जज्ञे न ज्ञातवान् किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति अथवा वि
नियमध्यस्थाना अथवा पुस्थाने ति ता न जानन्। पप्रच्छ विविदिषाणि ... ते त्वां किं न ... उ

१०७ षः अथवास्मीति॥ अथवा किमस्यंतिपिसस्था ना अथवा द्युस्थाने। मलेप्रस्यामस्य स्मेशाकपूणये एनाम
चमादिदेश। आदित्य वर्तो किमितिएषामहेवनेति। अस्मामपि अर्हदेवनेति॥ त्वं च नेतृतः मानेन स्याकर
चः सकाशाद्यो वगत्स्यास्वधारयेति। कतमा पुनरस्मा वगिति॥ उच्यते॥ अयंसाधु इति। अयंस
मेघः शब्दायते स एव शब्दं करोति॥ अथ न तावन्माध्यमिकायां वाचि तस्यां शब्दं कुर्वत्यां तस्माद्च
र्माहिंसायते स एव शब्दं करोतीति। येन मेघेन किं वनमिति॥ येन गौरमीवता। येन माध्यमिका वागि
प्रच्छादिता सतीमिमाति मायुं निर्मिमीते॥ निर्वर्तयति। मायुं शब्दं करोतीत्यर्थः। मायुः का कुत इति सुवाग्ना
मसुपठितं॥ अथवा मायुरादित्यो भवति सर्वर्तु निर्माता नमिकान्माने निर्मिमीते॥ कान स्थितो ध्वतने
उदकध्वंसने उदकसंसने मेघः ध्वांक्षिता। अनेनादइचोमेघानवर्जिन्या वाचा अन निव्यक्तविद्युद्या
या अनिधायकः मेघरूपत्वान्युमध्यस्थाने भावः॥ अथवा यमुनरली ल्मानिमायः। येनेल सवाका १०७

कमेपरूपामेघशरीरावा॥ मा चित्तिनिश्वरच्चराशब्दकर्मनिः निहिचकारनीचैः करोति। स त्वं मनुष्येस र्वौ
हि विन्यनस्याआर्सीजयति॥ अयन मतिवा। करापुनर्निकरोति मर्त्यमिति। उच्यते। विद्युद्भवतीति वि
द्युदात्मना ध्यायव्यनाभिनिर्वर्तमानानदाहिराहणश्वरः चराशब्दो भवतीति विशेषेण भवति तथा
त्वपुद्युद्रहितः मेघमात्मनमा विद्युत्त्व विद्युद्वेणाविसिष्य सर्वामनुर्दिस्यात्मानं भर्म पाप्रच्छाघ राणि
वीततोवर्षस्तुपरमेपस्पृहतेवर्षि प्रस्तुपसंहरतिरूपमात्रीयसमद्शपं करोतीत्यर्थः। नभिरिति रूपना
मतघाव्यस्यस्वमाप्रसंवर्तते॥ यस्मिंल्लक्षसेमध्यस्थानलिंगाद्युस्थानलिंगावेतितस्मिन्पक्षे मेघ
पत्वमपित्वसि मेघवाचो विद्युत्त्वं च। किंतु एतावद्भिव सिर्मे मेघाश्च या शब्दवर्ती भूत्वा माध्यमिका
वाक विद्युदात्मना स्थित्वा वर्षेण प्रच्छाद्य द्योतते। तदर्थं उदकरूपमृत्तं जला शये न्यश्चां दिस्याकम
स्थित्वा। पुनरादत्ते विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति। आदित्यात्मना द्युस्थाने स्थित्वा पुनराद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०८ न इत्यभिप्रायः। वक्ष्यति हि तमकुर्वन्तेऽधानायायस्थिव्यामन्तरिक्षे रिर्वीति॥ स एवमेकैव देवतानामध्यस्य
नावादित्यरूपेण पमे वेल सर्वेरेव नानात्वसंदेहः उपेक्षितव्यो नेत्र दर्शनाद्वनिर्वेक्तव्यः इत्यनेन संदेह
सामान्येनोदाहृतमिदमत्रमनंशाकपूणेरित्येव नाशि॥ अनुक्रमणं लघिष्ठं तं। तस्मिन्नो शब्द एको
निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थमितरान्यनुस्त्य निर्वक्तव्यानि॥ तथ्यपाम्यगमनात्॥ अस्यांगाच्छं
तिभूतानि न्याजमनात्जमंतिगच्छंति अस्यां भूतानां। व्याअर्थंगग्यन्यत माद्दिने घंडुकासं यांच्छ
यान्मत्यर्थगण्यन्तं स्थिनान। छंदोभ्योन्विष्यतत्वाख्यान्निर्वृष्योगतस्तनान॥ ॥इति निरुक्ते
नैघण्टुकस्य द्वितीयः पादः॥ ॥हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदशाहिरण्यस्य नामा
नि समाम्नातानि॥ वि. पंति पुनस्त्यानि पंचदश पंचदशचदशयानि समाम्नातानि अ
समाम्नातान्यपि मंति। दारक सुवर्णकाणा वामीकरशानकुं नादीनि कनमानिपनस्तानि तनो १०८

तानीति। उच्यते हेम चंद्रं। रुक्ममित्येवमादीनि। हिरण्यमेदमिति। सर्वेरेवैतन्मन्यते। तस्मादेमा
चंद्रं। चंदते वा कान्तिकर्मणः। सर्व एव ह्येतत्कामयन्ते। रुक्मं रोचते दीप्तिकर्मणस्तद्धि रोचिष्णुतमं
नीति। एवमहिरण्यं सर्वेषां निर्वचनं। आहहिरण्यं कस्मात्॥ उच्यते। हियते आयम्यमानमिति
वा आयम्यमानं हि यतः शिल्पिभिः। कटककुण्डलकेयूरादि कालान्तरे न विस्तीर्यते गां। हियते जन्म
जन्मनेति वा तेन हि व्यवहाराः क्रियन्ते। ततस्तन्नैवकावर्तितेन गृह्यते न मृष्टिको दृश्यते॥ किमनम
नुष्यः। हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः सर्वे रेव प्राप्यते लोकानुक्रमेण वा अंतरिक्षनामान्युत्त
राणि षोडशाषड्दश वषोडश। कजमानि पुनस्तानि॥ अंबरं वियत्व्योमेत्येवमादीनि। अंतरम
ध्यमइत्यनि। नानानामेन समवेनो वियते गिति वियत्। नानाप्रकारमेन नरविजितिभूतानीति व्योम र
वमा प्रमुह्य हितव्यं। आह। अंतरिक्षमेव नानानेकस्मादिति। उच्यते अंतराक्षांर्घ्यानायस्थितस्य च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथवा
१०६ स्थिते सांतं च न वाति। पृथिव्यंतमित्यर्थः॥ अथवा अंतरा द्यावापृथिव्यो संप्रपतति। निर्मसौ। स्वंतरिक्षं। अथवा
शरीरेष्वंतरे अंतर्मध्ये वस्थितम संयं। अंतरात्विर पृथिव्याः। निरूतानि सीयंते तत्स्मादस्य संयत्वादेतदिक्षं॥
तत्र तस्मिन् षोडशके अंतरिक्षनाम समुदाये समुद्र इत्येतदभिधानं उनपानि धानं। उनसानि धायि
त्वात्पार्थ्येन समुद्रेण तेन जलागमेन संदिग्ध ता। एतदत्र मंदेह पदा आहु। समुद्रः कस्मादिति। उ
च्यते समुद्रवंत्यस्मादापो वा। वा तरंगसीकरादिभावेना समभिद्रवंत्येन गायः। सर्वा एतस्मादापो ऽभि
स्मानु साति त्वास्मसुद्र मेवाभिमुख्येन द्रवंति॥ महिनिम्नो नवति। समोदते ऽस्मिन् नूतानि। संह
जलचराणि सत्वानि। उदकमुदकं। समुद्रको भवति। उदकत्सुदकं नामत्रदस्मिन्संदतमिति समुद्रः
॥ समुन्नतीति वा। संक्लेदयतीत्यर्थः। अद्भिरसर्वतः नोति सर्वमिदं संक्लिद्यते तेनयोर्धि नागो
स्मि नुदान्नोजलस्यते। तन्नैतिहासमाचक्षते आचार्याः। निरानन्त नरऋतिदेवमामां। दित य
नि

उच्यते मऋतिहासः। कतमः पुनरसाविति। उच्यते॥ देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ। देवापिश्चार्ष्टिषेणः
शंतनुश्चार्ष्टिषेणा एव कौरव्यौ कुरुवंशप्रभवौ भ्रातरौ बभूवतुः। तयोः कनीयान् शंतनुर्नाम
शंतनुश्चार्ष्टिषेणा एव कौरव्यौ कुरुवंशप्रभवौ भ्रातरौ बभूवतुः। सोऽभिषिक्तः स भ्राता ज्ञात नवं इतरः पुनर्ज्येष्ठो
म आत्मानमभिषेचयांचक्रे। अभिषिक्त वानित्यर्थः। सोऽभिषिक्तः सन्नात्मानं नवं इतरः पुनर्ज्येष्ठो
देवापिस्तपः प्रतिपेदे। सकिलतं ज्येष्ठाननुपसाध्यास्य वर्षमापेदे द्विवर्षानि द्वादश॥ ततस्तेन तपसा
न्येष्ठातिक्रमजेन शंतनोराज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न ववर्ष। अवर्षमिति देवं शंतनुरुपचुक्रोश
तो ब्राह्मणाः ज्येष्ठं ज्यानरमं नतरिस्यातिक्रम्याभिषेचितं। अभिषेक आत्मनः। कारितवानसि तस्मा
तेनमर्यादातिक्रमेणानेन तवराज्ये देवो न वर्षति मा पश्चालेऽभिपद्यस्वेति। स एवमुक्तः शंतनुर्देवापिं
ज्ञा शिक्षपुनः पुनः शशास अभिताभिगतवानित्यर्थः। कथं राज्येनानुयुक्ते ननेनानाथमानो देवापिरुवा
च। काममहं पुरोहितस्तेऽसानि भवानि। याजयानि च त्वामार्ष्टिकेन कर्मणा नन्वराजा भविष्यामि न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११०
वानेयास्त राज्ञेत्यभिप्रायः ॥ तस्य देवापेस्तद्दर्शकामस्य भक्तमाविरभूत् ॥ तच्च तस्य मनुष्ठानि ध्यानस्य सं
दिग्धस्य प्रतिनागोपदर्शनायैष प्रादिर्गिचिकाऽऽरम्भजाति। आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः इषितसेनस्य
तिवा। अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्य शंतनोर्भ्रौ भ्रातरौ सकर्म्मणि होतत्वे वरतो ह्यौत्वं कम्मे
गतिति विषीदन्नुप... लिङ्गवान्। ततो पि देवापिर्ल्ली मनाम्नादेवमुमतिं देना नो कल्याणी मतिं उदक
संप्रदानानि मुखीकर्त्तुं विकिलान ज्ञानानः। स हितयाऽस्तौत्। यथा देवानामुदकसंप्रदानानि सुखी
मतिरभूत्। ततः परितुष्टेषु देवेषु स देवापिकृतर आदधरमुत्तरस्मादेतस्मादाकाशात्। समुद्रादधरं
समुद्रं पार्थिवं प्रति एष विभागः समुद्रयोः आपो दिव्याः प्रशान्ताः सम्यक् संपत्कैः असृजत ॥ अस्मात्
न। किंलक्षणाः। वर्ष्या वर्षन्तः अभिमतं भूतानामुपरि स देवापि प्रधिकारो वर्त्तमानः एतत्करोत
॥ अन्यस्मिन् कल्पे देवापि मन्या... न देवेने वास्ति स्वकं वर्त्तमाने नाभिसंबध्यते...

मे॥ अथैकपदनिरुक्तं। ऋष्टिरायुधविशेषः। तदुक्ता सेना यस्य सोऽष्टिषेणः। इषितसेनो वा
नित्यमेवाभिषितसेनः शत्रून्प्रति। सेना सेश्वरा इनः इति ईश्वरनाम। तेन हि सा नित्यमेव सयुक्ता
भवति। समानगतिर्वा समानमेकं... मध्ये मुखे ध्वजयाऽस्यमेतीति सेना। पुत्रः पुरु त्रायते बहुधापि
ग्रांत्पित्रापावृतं भवति। ततोऽपत्यं आपतति पुत्रः। निपरणाद्वा। निपृणाति निर्ददाति ह्यसौ पिंडा
न्पितृभ्य इति पुत्रः। अपत्यमपुमिति। नरकस्यान मुच्यते ततस्त्रायत इति पुत्रः। ऋषिर्दर्शनात्
पश्यति ह्यसौ मन्त्रान् स्मानयान्। स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवः॥ मन्त्रास्तोमाः तान्सौ तारवेण तानेन
पश्यतीत्यौपमन्यव आचार्या मन्यन्ते। ब्रह्म यामपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति। तद्यदेनांस्तपस्यमाना
न्नभिस्वयमाहितदेतदुच्यते। यत्कृतमृषीणामृषित्वं यदेनस्मादेनांस्तपस्यमानानन्तप्यमाना
न। ब्रह्म स्वयम्भु मानात्स्वयंभु अकृतकं अभ्यागच्छत् अनर्षत्तमेतत्तदृषयः तपो विशे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२१ वे॰ णात दर्शनानि वित्तमिस्येवंव्याख्यातोपि विचार्यमाणं ज्ञायते॥ देवापिरार्ष्टिषेणा नामाप्यास॰ हि॰ स्त॰ ति नि
र्दं व्याख्यातोति हविः संप्रदानेन च। अनारुद्ध तत र उक्त तनरा॰ ॰ स्या नात अ॰ ॰॥ अधोरः किं मुक्तं
भवति। अधरं नामाचरति। अधः पुनर्न धावति। तस्य त्रयो गतिर्वा देव उक्ता गतिः प्रतिषिद्धात
स्योत्तरान्नयमेनिर्वचनात्। किं मुक्तं भवति। तस्मै वा धंस्य प्रकृतस्य पयोत्तर स्यात्समुद्रादुष्टिमया चेत
देवेभ्यो देवापिर्यथा च पो रोहुत्स मकरोत॥ यथा जाः पाजयच्छं तन्तुं तस्यों र्योगेन कर्मणा त्रयमेन हुत
ायनिर्वचनाय निर्दिविच्यते चनायोत्तरे स्या॥ यदेवापिर्ति ताप घस्मा देवापिः शंतनवे राज्ञे पुरो
हितः पुरोहितो होता ग्निकर्माणि व्याभिपतेस पुरोहितः सन देवापिर्होत्राय होत्रकर्मणे जपो र्यो
येकर्माणि वृतः सनकृपायमानो राज्ञो अदीधेत्। अन्वध्यायत्। याष्टिनेदेरिति। तदेवभक्तं देवा॰
मेनवृष्टिजनितं दृष्टिया चिनेमन्वारणोदद रिद्दु बृहस्पति ता स्मिन्तेन कर्माणि नस्य त्वेः वास्य नः सो॰ १२१

व अंश्का। ॰ को वा वृनयच्छत। अददादित्यर्थः। तया आचान दनुग्रहीत या देवान स्तृत्वा देव्यो उ देम
तनने तिमस्ता थं नः अर्थक पदनि रुक्तं। शंतनुः कस्मादिति उच्यते। महद्धि वि॰ गान्ते द्वापरे ते हिन
नोशं तवास्ति। ततो मा वरदो भवति। अथवा समस्मेन चार स्ये वम मा पा शा तेश निति मुख्यता
म। मनुः शरीरं। तदसौ निस्वशरीराय आशास्ते। पुरोहितः शांतिकपौष्टिकाभिचारिकं कुर्याम पुरोह
नं दधति राजानः पुरस्कुर्वते इत्यर्थः। देवश्रुतं देवा श्येनं स्तुतौ रुध्यारण्यं ते प्रपद्यतामिति। देवश्रु
त। तं देवश्रुतं तरण इति गति दाना थोन्यः सतः। वृहदुपव्याख्यातं। वृहद्दिति महतो नाम धेयं
पति वृद्धे नवतीति। इति मंत्र निदानं पारं या धर्मो यम त्र दर्शी तः। ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यम
भिषिक्तोति क्रमः। धर्मातिक्रमे च देवो न वर्षतीति निरुक्त पक्षे आर्ष्टिषेणो मध्यम स्त द पत्यम
ग्निः पार्थिव आर्ष्टिषेणो देवापिः स शंतनवे सर्वस्मै यजमानायेति योज्यं। बृहस्पति र्वाक्स्यति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इति निरुक्तं त्वौमपममस्याध्यायस्य तृतीयः पा

११२ दितिमध्यमः स्तनयित्नुर्वैस्वर्णाबोधचमिन्दधोः ॥ ॥ इति निरुक्ते ओमपमस्याध्यायस्य चैतिः स
द्रः ॥ ॥ लोकानि आनाभिकारके द्रमुच्यते। रसाधारणान्युत्तराणि षट्दितत्स्यादित्यस्य चेतिः
मानं भ्रियते इति साधारणानि नामानि त्स्य जिज्ञासोवर्त्ततएव ॥ उत्तराणि सूतमपेक्ष्य ॥ किंचान्
प्रवर्त्त। अंतरिक्षनामानि तेस्य रमान्युत्तराणि। कियंति पुनस्तानि। षट्। कपाः पुनः साधारणानि ॥
। दिवंष्वादित्यस्य च। वतनामानि पुनस्तानि। स्वः पृश्निः नाकः इत्येवमादीनि। यानि त्वस्यादित्यस्य मा
धान्येन वर्त्तंते प्रधानस्तुतिनां देवतामानि सविता नगः सूर्यः पश्मेस्थेव मादीनि तान्युत्तराणि प्रा
व्यास्याम : समद्दशोऽध्यायः इमानि तु ते द्रुष्टानि सरूपाणि च चत्वारि नामभिः साकमित्यन
रह्नेर्घ द्रुकमकरणोनिरुच्यंते। आह्लादित्यगतानत्कस्मादादित्यमित्युच्यत इति। प्र पु। अदितेः
तोरमानाग्निमनिति तादित्यः। आदत्तेनामज्योतिषां तद्रश्मिर्दिवं द्वारा दीनां प्रजानांगोमनत्वेवद्दा ११२

पेक्षमेनतः। आदीः। कोनामेति। आ। सर्वतो त्वे पनामा आदीप्त आरनोनत्वति। अदितेः पुत्र इति वा। आ
दिति दैवमाना तस्य पुत्रः सोपमादितेयः संज्ञादित्य इत्यु आतः अल्पप्रयोगं धर्मेन दार्चीन्याम्ना
येष्र कृनाक्ष्ययेमादितेयमिति। अल्पप्रयोगमस्य त्विदं ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः। एतदेवाल्पप्रयो
गविषयमितराणि नत्वितनगप्रवादीनि बहुप्रयोगानि यथा एषस्यादित्यस्याकाल्पप्रयोगविषयं
य। आर्चीन्याम्नाये। अर्चोयस्मिन् ः स्वपर्पुत्रं नाम्नानः सोपमाचीन्याम्नायोदाशतयस्तस्मिन्
स्य प्रयोगविषयमेतददितेः पुत्रत्वानि प्रायमतिनि आनु। मादितेय उक्त सूक्तं नाग त्वचैतदनि आ
नं न दर्विनीकनस्यादितेयरत्नेन नाम्नाह विराधर्मेनादिनपर्वे मन्त्रि। पश्चात्तेन त्वं सूक्तमेव नै
घेद्रु करस्यानगतेतथेदमुदाहरणं। सर्यमादितेयमिति। परेदेनमद्धुर्वतियामरत्येस्याम्न वि
अन्येतु मन्यते। आदित्यस्ये नदैवाल्पप्रयोगमिति। मैत्रत्वेन हिरण्यघ्नेसूक्तानामिति। इतिरिति
न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यनेनाभिधानेन चोद्यते। आदित्यं चरुरूपमालभेतेति तस्य च पशोरेतत्स्थले यमादित्योदेवडुदगात्पुरस्ता
११३ दिति। अथ च तन्मन्त्रयथावाक्यरूपेणाभिधानेन स्यात्॥ अस्य प्रयोगे त्वस्मिन्दर्शपौर्णमासयोरादित्य
इतिहविर्भावः सूक्तः। अल्पहविः सूक्तं नास्ति विषयमित्यर्थः। इदं त्वन्यत्र सूक्तमेवेति उदुकरत्वा
भजन्तेन कदाचिदपि हविस्त्यथा॥ सूर्यमादित्येयमिति। आदित्यशब्दगसक्तमाह। एतन्न ना
मामपि देवतानामिति॥ देवतानां समपेक्ष्येदमुच्यते॥ आदित्याभिधानं सन्नाशः स्थेतयानवति
तद्यथा। एतदुदाहरणं जातं मित्रस्य वरुणस्यायम्लोदृसस्यममस्यांशस्येति। इमा गिर आदित्ये
भ्यो घृतस्नूरित्यस्याम्रचि समस्तं एवादित्य प्रयाद्या स्तूयते। अथापि मित्रावरुणयोरादित्य
प्रयाशस्तंतयोभवति। तद्यथा। आ रातुनस्यतीराजनवती। तामम्नाम्यावह्वरं गायत्रीरेवे त्समं रनरद्या
। अग्निमवस्यस्थलद्व्यदितीयदुति पुरंगं नामशस्त्रं। तत्रायं आमित्रावरुणामृतः सोमइ स्तोभतेच: ११३

गम्यते तस्यो नमेषांतां सामनामातो संरीक्षो घृतास्नुती तो हि घृतमुदकं आसुत्ते। तत्र ककर्मेणाजनप्रतः
आदित्यावदितेः पुत्रौ दानुनस्पती दानानामर्था। शान्तेतौ यजमानेः तस्यकल्पनिति हि द्विर्निम्नमं सेवेतोतौ सं
तौ मतिमसेवेते। यजमानमभिमतेर्दानेः। अनवहूतं अनन्तरध्यमाना लिप्सार्थः। यजमानविशेषयुक्तं
। नरुत घ्नौ शकौ चयातुमित्यर्थं मित्रावरुणावत्र लपेते॥ अथापि मित्रस्यैकस्य। आदित्यप्रयादा लक्षे
र्भवति॥ ॥ इति नवमः॥ गत ॥ नदूरान। अपयमपश्यन्त्येवदृशो निगमाइत्यादिशब्दः प्रसमित्रेति वि
श्वामित्रेणदृष्टा त्रिष्टुप्॥ मित्रस्यचरोः पुरोनुवाक्याप्रास्तनकर्मणा। नवतुहे मित्र आदित्य आदि
तेः पुत्रः समर्थः समनुष्य। मयस्वान्नअन्नवान् यः किं करोति यस्तन्यं शिक्षतिरतानिमते तत्र। तेनते
व्रतपण्याक्षणादित्यासं स्वस्यैदंहविर्भ्यरूलक्षणं। किंच। एवमतिमहाप्रनावस्त्वयेन समर्थीयस्त्वय
द्या न्योतः। त्वत्परिपदेवर्त्तमानस्त्वपारसितोन नेव। विलस्वनीकमृतेनातिक्लेनापिशत्रुणात्मते

नचेनं न्वोतं संत
११४ हिंस्यते। नचाहतोपि सन् नीयते न शोच्यते केनचित्। नच येवलं शारीरं नामनाद्यष्टाः। नचेनं त्वोतं संत
मंहोपि पापमपि अश्नोति। न व्याप्नोति। यदंतितः अंतिकात्समीपात्। यत्स्वशरीरादेव चाश्मनश्चेष्टा
निमित्तमुत्पद्यते पापं तदुत्पत्तिसमकालमेव। त्वदेतु दूरादपध्वस्येत। ततस्त्वेनं न व्याप्नोति। न तर्के
वलं यत् अंतिके उत्पद्यते। तदेवेनं नव्याप्नोति। किं तर्हि परपि दूरात्। पुत्रभार्यादिना पापादि दारेण न ना
वलंयत अंतिके उत्पद्यते। तदेवेनं नव्याप्नोति। किंतर्हि परपि दूरात्। पुत्रभ्रातृभार्यादिद्वारेणेत्ता
स्यं इति तदपि नेनमभिव्याप्नोति। त्वोतं संतमिममर्थमस्यानुभावलं ततस्त्वां स्तुमः उत्तमनिमायः। आ
यापित्र रूपास्येकस्यादित्यानां नामात्यंतिर्भवतितय्यथा। अपाकं अमादित्यप्रनेतत वेति। नदुक्तमंवर
णेति अनयाविशुनोपारुनः। शुनःशेपो नो रूपं तत्तनामनः। आत्मनेमोचयिष्यन्। नरुणानपाश
लवत्तदये त्रो नारुण्यानि स्थानानि प्रामद्रविभः पुरोनुनान्दियं। हेवरुणत्रिषुस्थानेषु अधोमध्येउ ११५
पाश्चात्प्रापं यं त्ववाचनः स्वैः पाशैर्यतो। तो बूमः। स्कस्मादपि आवोपसमस्यतस्मान्निरनस्तावदुत्ते

मंपाशं उपरिस्थार स्वस्थितं स्मादस्मत्तः उच्छूथय। उच्छ्रथय नि मुचास्मानपीडयन्। योनिभाग
मध्यमस्ते पाशः अस्मासु वर्तनेत्तमनमयशोचमेन अवाय। अवमसुचातयाचयोध्यनं न स्मस्ते पाशोस्म
न्मध्येवर्तते। एनमपि तप्वन अवस्थितस्तमन निसर्जयन्नरुद्धं अपोवा अदुःखयन्नस्मान्विमुचत। तिंदु
चः अथ वेत्वया वयं सर्वे विमुक्तपाशाः संतो हे आदित्य अदितेः पुत्रवरुण अनागसः अपापाः संशु
द्धमवं किल्विषाः। एतदेव हि यो धारणापगत्रयमागस्तेना न मुक्ताः संतस्तवैवव्रते तत्रैवचरिच
रणकर्मणि अदितये चात्मनो। दीनत्वाय अनुपदस्याय आदरवंतः स्थिताः स्याम। स्याम। निगम
नमस्कर्मुच्यते। यत्तम्यतिकर्मनाम रणोता। त्वं वैजान्दिकारके सतोरणोतेः नव्यि। निरुक्तं चा रतेस
दारणोतिकलाशं। इदु सर्वानरक्षत मेतस्मादेव निरन्तिकर्मयम नियमात्तं नहिं वैदिकं अंतर्वेदिकं वा
घस्नादिमन्निधावुपेक्षतेनत्स्नुनर्णोरयत। त्वं जंसतः तद्वि षयेषु पूर्वजन्मानं पुरुषं त्मादिमुक्तास्यतितद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुमत्यम पुरुषो निवर्तते: वक्ष्यामि भविष्यामीत्येतस्माद् पादनमपि जनमुच्यते। तस्याक्रणोति शरीरं रस

११५ शोणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन त्रिपरिणममानं। आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तं। अधुना

प्रकृतमेवोच्यते। स्वरादित्यो भवति। सुअरणः सुगमन इत्यर्थः। अथवा सुष्ठु तमांसि ईरयतीत्यर्थः॥ अ

पवाविशेषणाविशेष्यभावेन एतेनावेस्यात्। किमुक्तं भवति सुअरण इति। उच्यते। सुईरण इत्येवस्य

तोरसाव सुपुरमानादातुं ऋतो भौमानां तनीसाम्य। स्वतो नाम संज्योतिषां। सुपुमहते सत्रादीनां ज्योति

स्रोनासमादातुमृतोगतः। स्वतो नामेतिवा। सुपुवति गतो भातेति वा। सर्वतो घोषपाति गतोर्दीप्यान

वति। एतेन द्योर्व्याख्याता। उक्तं हि। तानि चैव समानकर्माणि समानानि निर्वचनानि इति सा हि सुअरणा

शोभनगमना भवति। शोभनं वा अस्यामर्थेन इत्येवमादित्यप्रसंगेनैवोक्त्वा॥ उ पश्चिमादित्यो भवति॥ ११२

आह कस्मात्। उच्यते। आप्नुतरतं वर्ण इति नैरुक्ताः॥ आदित्य प्रकर्षेण व्याप्नोति एनमादित्य न यो: ज्ञोरा

तइति नैरुक्ता मन्यन्ते। संस्पृष्टा माना। महितित्यकालमेव रसानां संस्पर्शो भवति। तस्य हितदेवलकम्येतस्य

तौ। अथास्य कर्म रसादानानि। तं स्पृष्टा नाम ज्योतिषां॥ आदित्यसंस्पर्शो देवग्रहन सत्र वंद्व नमोना

सोनश्यंति॥ संस्पृष्टो नामेति वा। दीप्ताविन सर्वतः संस्पृष्टो भवति॥ आह। द्यौः कस्मात्स्पृष्टिरुच्यते। मा

पिहि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। नाक आदित्यो भवति। आह। कस्मात्। उच्यते नेता भासां। नेता ल

सोनासां सर्वासु दिक्षु ज्योतिषां च भाणसः॥ अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलग्नं ज्योतिश्चक्रं

वं नभाति। अथ द्यौः कस्मान्नाक इत्युच्यते। कमिति सुखनाम। आह ततः किमिति। पुनः तोति

त्युनरपि प्रतिषिध्यते। किमिति। उच्यते॥ न कमिति प्रतिषिध्यमानमकं भवति। असुखमित्यर्थः। पुनरपि

च प्रतिषिध्यमानं नाकं भवति। न कं हि प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति। नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रती

यते। भासयामपि चैतस्मिन्नर्थे भवति। न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकमिह्नेति। आह। किमुक्तं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११६ भवति। अमुमेव द्युलोकं गच्छति गवते न किं न नर्तं॥ किंचित्त्वा सुखमित्यर्थः॥ किंकारणं। एवं हि पुण्यकृ
तो न वर्तते तत्र गत्वाहितं नागच्छंति न च पुण्यकृतां दुःखेन न वितुन्यास्थं॥ गौरादित्यो भवति। आह कस्मात्।
उच्यते। गमयति रसान्। सानाद्यानं प्रति उपक्षयं वा गमयति। किं च गच्छत्यंतरिक्षे सततात्मना। अ
पि द्यौः कस्माद्गौरित्युच्यते। यस्मादियं द्यौः पृथिव्या अधि उपरि दूरमध्वानं गतान जाति। किं च॥ यतश्च
स्मात् ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रतारकादीनि गच्छंति। तस्मात् गौः। विष्टबादित्यो भवति। आह कस्मा
त्। उच्यते। आसि मुख्यं नद्ये सरसान् भौमानां तोयसां श्लाक्षि दः प्रविशेरश्मिनिगदानुं। किं च। आ
नि मुख्यना विशे। ज्योतिषांम्प्रदानां। अथवा यमेवा नि मुख्यना नि द्वोना सेति। सर्वे तोहि र
मंदोतो भवति। आह अपा गौः कस्मादिष्टवितिः। उच्यते। उपमं वित्वा विशा ज्योतिनि वेदनक्षत्रादिनिः
ये चान्ये पुण्यकृतस्ते च तस्मादिष्टविति। नन आदित्यो भवति। आह। कस्मात्। उच्यते। नेनाहि नामा ११६

मर्गो मुदिस ज्योतिषां च अणयः। व्याख्यातमेतत्॥ अपि चायं नक्षत्रस्यादि ततो नतः तो मनः मनत
इत्युक्तो विपर्ययेण ननानो जिवा। जननाति नास्वे वेति नतः॥ एतेन घौ व्याख्याता सापि घादित्य नं
त्रीना मामित्यादि लोज्यं॥ ॥इति निरुक्त वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥आदित्य मंत्र श्च ने
त्र रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश। रश्मिपर्यंमनात्। उदकस्य अश्वानां तेषां पंच यान्यादित्ता सानि ताभ्या
च रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश रश्मिनिः कलमानि पुनस्तानि खेदयः। केरणा इत्येवमादीनि। खेदयंते खं गच्छंतिरति खेद
रणानि अश्वरश्मिभिः कलमानि पुनस्तानि खेदयः केरणा इत्येवमादीनि। खेदयंते खं गच्छंति रति खेद
यः किरणा ते हि विक्षिप्ता भवंति। दिग्नामान्युत्तराण्यष्टौ। आदित्योपलक्षणाय नहि दिशा इत्यादित्यना
मन्य उत्तराणि दिग्नामानि। द्वितीयंतिपुनस्तानि। अष्टौकानि पुनस्तानि। आताः आशाः उपराः स्य नो
दानि आताः आगता लेतास्तत्तमर्थं प्रति नवंति। आशा अभ्यश्नुवते खेताः सर्वमेव परस्ति किंचित्।
उपराः सर्वमेव चेना उपरम्यरताभवंतीत्युपराः। आह। तत्र दिशः कस्माद्दिशतेरतिसर्जनात्

२१७ अतिमन्यंते यास्तु ह विनश्यंति देवतानां। अथवा। आमरुनात। तं तमर्थं मन्येना आमन्त्रानवंति। अपिवा
स्पशनात्। अभ्यष्टवंते ये तास्तं तमर्थं। म् ७ तत्र कास्ठाउपनदने कस्यापि मनस्या भवति। तथ्यथा। का
ष्ठादिशो भवंति॥ ॥आह॥ किंकारणमिति॥ उच्यते॥ क्रांत्वास्थिता भवंति। क्रांता ये तास्तं तमर्थं मति
गत्वास्थिता भवंति। नहि नरस्तिय पर्वमानमंति। कास्ठाउपदिशो भवंति॥ म् १२ ॥ इतरेतरं क्रांत्वास्थि
तानवंति। ता अपिहीनरेतरं क्रांत्वादिरभिः साकं स्थिता भवंति। आदित्योपि कास्ठोच्यते क्रांत्वा स्थितो
भवति॥ अ सावपि स्वस्थानं क्रांत्वा गत्वास्थितो भवति॥ आत्यंतोपि कास्ठोच्यते क्रांत्वास्थितो भवति
॥ आत्यंतोपि शापथांतः कास्ठोच्यते। असावपि स्वं प्रदेशं क्रांत्वा गत्वास्थितो भवति। आपोपि कास्ठा
उच्येते। ताः पुनर्दृप्यः स्थानं रीश्वास्यानगच्छं तत्र क्रांत्वा गत्वा जलाशयमेताः स्थिता भवंति तिस्रा
चरणां। कास्ठात्वा अस्थानगच्छं पुनः क्रांतंते ते तताः न ह्युविनिश्रेता। तिकाष्ठमेच्या आपः। मंत्रोपि ११२

चेतस्मिन्नेवार्थे भवति॥ २ ॥ अतिष्ठंतिनामनिवेशनानां। हिरण्यमत्त्र पश्येद्यमार्ध दासपत्नीरितिचद्भिः पुनीते
ते अग्निश्चोमेति - चत्वर्थंनाम शालं नानिर्वाननां। यं मे नरतं तत्र के अपि शाश्यंते। नतिष्ठंतीत्यतिष्ठं
त्यस्ताम्भां अतिष्ठंती। नामि घोरदंतगेतानां अपांनाहि मे वेगच्छति गच्छेत्वेन तदा धारम्यात्वादनिवेशना
नां अनिविशमानानां नहिताः कचिन्निविशंते। यावज्जलाशयं नाप्नुवंति। तीमा मेघविघानां कारानां पु
मध्ये भवस्थितानां वालेनामेपात्यां विहितमवस्थापितं ध्यानं नाशारीरमाचत्स अपस्ता सानेच तु रानं
। ताः पुनः नस्यवत्तम्यमेघमानिर्णयं निर्णीमेयेनामोनीचैर्नमति तं प्रदेशं लिजानंतीवयतनस्ते तं प्रदेशं
नविचरंती। प्रचरंति निम्नानुमारिण्यो हिताः असावपि वृत्तस्तामनुप्रसरंती। पुनस्तु सरणानि तोयं
त्विकोऽपुः स्वशरीरचिन्हधारी। घेनमः महितमः स्वतनधर्मादिप्रभवत्वात्। या वंतं प्रदेशं निम्न
तु सरंत्यो मेघस्यताः स्फुता भवंति तिनिपित्स्यत्यः तेतो वहुतरं मेमोलवं इते॥ तेदेवरूरुत्सत्यारणवंदोघ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११८ तम आत्मा शायत आशेन इत्यर्थः । कः पुनरेष नाश्यत । उद्दशान्तुरिति । समस्तार्थः ॥ अथैनं स देन
रूक्तं । शारीरं स्पृष्ट्वा न हिंसार्थस्य । हिंस्यते हिनत शाम्याते नाहिंसार्थस्य दीर्घ इत्यनेन स्वयं स्पष्ट रुंत
द्रवति । तमस्तनोतेः । तेन हिंसार्थमेव ननतं भवति आघामत ॥ आरुन्नर्मस्य शोतेः । उद्दशान्तुः इन्द्रो अस्य
समयिता वाहेतेत्यर्थः ॥ ज्ञात पिता वाहतेनः ध्यत्वन्यत्वमयोन्त्यं । इहमंत्रे चरत्येतच्छूनं तरे
तन्नैगमानुक्रमतं विचार्येत उस्तुपयुक्तस्तच्छूरः आह । कोवत्रः । उच्यते । मेघ इति नैरुक्ताः । त्वा
ष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिकाः । निरुक्त मश्याते निरुक्ताः । आह । यदि मेघोत्र ततः यरमंत्रे पुत्रो मेघा
नेत्र यस्ते तच्चकः सनाधिरिति । उच्यते । अपां ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रो
पमार्थेन युद्धवर्णा भवति । अपां च मेघोदरांतर्गतानां ज्योतिर्वद्युद्वायश्च वैद्युतस्य उद्गतत्वे मि
श्रीभावकर्मवर्णव्यपेक्षमेजायते । तेन हि वैद्युतेन ज्योतिः आपाम्याभेदितेन उदकं स्रवति अपनाप्य ११८

माना भा प्रस्पंदंते ॥ वर्षं भावापवर्त्यंते । तत्रैवमस्तु रवक तेज मोतितोरेत रमति इंद्र नत्वोत्य माघेन
अपकल्प नमा युद्धवर्णा भवंतीति युद्धरूपकानीत्यर्थः ॥ नह्य चयपान्तेषु इमालि ॥ नहीन्द्रस्य शत्रवः
केचन संति मंत्रोपि चैतास्मि नर्थे अस्ति नेन्द्रस्य शत्रवः ॥ यदचारस्त्वं कामावधानः विविन्से ॥ नाम
देवपुत्रस्य वृत्रहंतुस्त्यस्यार्थं त्रिष्टुप् । यदस्याहमेहतिनिश्चेतत्यो शम्यते ॥ यदचारस्त्वं ननामका
रंतत्वा बारवधानः शरीरे पलिग्रहयान भूत्वा वाप्ययोनः पुनः पुनर्वर्धमानः । कथं पुनररचरो वला
नां इन्द्र प्रक्रन्दणाजनेषु । बलान्यात्मीयानि वीर्याणिहे इन्द्र प्रयुञ्जान उपक्ष जनेषु किंत्वं तं पेभन ॥
माघेसातेमा निपुणस्यात्पादुः । यानि पुण्यात्पाहुरेतिहासिकानानारूपाण्युपनरशोर्मेतः । सापि वत
वमायेव किं कारणं नाद्य शत्रुस्तवास्ति नत्वलीक भूतः नतु पुरनापि पुराकश्चिदासीनयावहीये
किंचित्तद्वचिरस्ति सर्वेन । त्वमेवानीर्यवे मायीर्यमिन्द्र । इतिह विज्ञायते कनेशत्रुः येन साक्षेत्रः

१०६ धियएन – चमपिवित्सेवेत्येवनकेवलमदनर्थोत्यन्निनायः।एवमेतस्मिं न्पंने मायात्रमेवपु
उमितिविष्णूयनेविज्ञायनेचनदाहुनेनदस्तियचेत्वामुरस्मितिनस्मात्साधुवंनपाचज्योतिवक्ष्यति
र्थो।नावकर्मणोनसैकर्मज्ञापतेन त्रोपमार्थेनपुरुद्वर्णोनवति।आहाकिंचत्रयदेवरूपाणिन
वंतिनेस्सुच्यतेअदितत्तुखलुमंत्रावर्णोत्राह्मणनादाम्ना।चः तुसुवैयपयोदव्यः।दत्रवद्दा
हिवद्वेतिमंत्रवर्णामवलिंगानि व्राह्मणवादाम्नायात्लोनेनवंतितद्युपेक्षितव्यतस्मिन्
दत्रात्येमेघेहतेममस्यदिरःआपस्तदन्निवादिन्येषातस्यमायामानवरैश्वयैयोयात तयानाअ
न्यथावात्वेनवासंत नेनिजंरूपं अवधतनपर्णोत्यभिनायः।मथायद्विलंनिर्गमद्वारं अपिहितमा
सी।ततेनमेघेनमघदाउंदस्तमेघंदर्वनिजघ्निवान् अदननदत्वा अहननेहत्वाचअपवचारअ
पारनवानः अथतदातस्मिन्निहते अपावदेनवारेताआपः मनसुर्यैरिवघर्षमावेनेति। ननकाः

येषांकपदनिरुक्तं।दासपत्नीदासाधिपत्न्यः दासः कर्म कर।तेहिनाअधिपत्यायपतिरसंति।सहिवमेघा
नांतत्तामुपीनामुविर्मानआप्यायितोनवति।विप्रहृतनत्तं निरुच्यते।दासोदस्यतेसत्तुपदातनु
तिउपसपयतिदत्यादी।निरुक्तोर्थः।अहिगोपाः अहितागुप्ताः अहिःक स्मादुच्यते अयनात्।एति
त्यमाचंनरिक्षे।शब्दसामान्यान्निरुच्यते।अयमपीतरोहिसर्पएतस्मादेव।असावपिहेति अयना
निर्हसितोपसर्गः स्यात्।कथं आहत्यामोनोगनेसहि।आङ्पूर्वस्यहन्तेः सतुलतरउपसर्ग निहृस्य
रूपंकस्माअहिरुच्यतेपणिर्वणिग्नवतीति पर्यायेणतत्त्ववचनं।पणिःपणनात्तत्पणितिस्वसौव्यव
हारंकरोति।पर्यायवसनं निरुच्यतेवणिकवर्णपण्यंजायते द्रव्यं तस्य पण्यं तदसौनेनेति।निन्दकास्तेषु
नीवतीतिकत्यादहस्पादिति।वित्तेनरंभवति विनेत्रेधीतोन्नतंहिनदुदकादितिः।वृत्रोऽवर्णातेर्वान्ने
तेर्वावर्ध्वतेर्वा।उसेषांधातूनामन्यतमस्य।ब्राह्मणमपिचेतस्मिन्नर्थेनवति।यदवर्णोदंतरिसंउदवै
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२० जामहत्वा न हृत्वस्य वृत्रत्वमिति॥ एवं भास्य णापि विचार्यमाणो ज्ञायते अथवा यदवर्जतेत तद्वृत्रस्य वृत्रत्व
मिति त्वष्टुरिन्द्र शत्रुर्वर्धस्वेत्यनेनाख्यमानः सोमो यद्वृत्ररूपेणावर्जते अथवा यदवर्जत तदिन्द्रेण हन्तार
त्रोमेहा अवान्तिरे अपावर्तत अपः इति नायेन अवर्जत यत्तमावर्जयत वृत्रस्य वृत्रत्वं अथवा यदवर्धत
सा वर्धते मात्रममाय तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमित्यादि इति॥ ॥इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः
संपूर्णः॥ ॥कास्तानदने कस्यापि सत्वस्य नवलीत्युत आरभ्य दिनामप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तं प्र
कृतमिदानीमुच्यते। रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः रात्रेर्नामानि रात्रिनामानि उत्तराणीति प्र
कृतेभ्यो दिवनामभ्यः॥ तमः सतां आहि। रात्रिस्तस्य चातमसो दिस्वेत्यान्तानो मनोति अतो दिग्वा
मन्त्र उत्तराण्युत्तराणि नामानि वियंति पुनस्तानि त्रयोविंशतिः। त्रीणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः॥
कतुमानि पुनस्तानि श्यावी। क्षपा शर्वरी अक्तुरुम्यां रात्रिः॥ श्यावनवर्णा हि रात्रिरिति श्यावी क्षिः क्षपः का

निरुद्धनिद्धी। प्रान प्राणिन इयं स्वापेन पातीति क्षपा अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नेया इव प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठ
ति। शर्वरी मस्यां मा पार्थे भ्रियत इति शर्वरी॥ एवमादि सर्वत्र योज्यं। आह। रात्रिः कस्मादिति उ
च्यते। इयं ह्यागच्छंती प्रकर्षेण रमयति। कानि नक्तानि नक्तं चराणि पिशाचादीनि तानि हि विगते ऽहनि
तस्यां उपस्थितायां प्राप्तायां विहारसमय इति प्रकर्षेण रमंते। उपरमयतीतराणि ध्रुवी करोति। इत
राण्यपि दिवाचारीणि सेवापरमरति॥ तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इति
कर्त्तव्यतास्य उपरमंति उपरमस्य च स्थिरीभवंतीति निवासाय। राते र्वा स्याद्दानकर्मणः दानार्थस्य। आह
। किमस्यां प्रदीयते। उच्यते। प्रदीयते तस्यामवश्यायाः अवश्यमायते। स्यवश्यायास्तु प्रायशः रात्रौ
तेहि रात्रावेव पतंति। उषा नामान्युत्तराणि षोडश। उषसो नामानि। रात्रेरेव स्यपरः कालः उषा आख्या
नवती। तिरात्रिनामभ्य उत्तराण्युषो नामानि विवियंति पुनस्तानि। षोडश। षट् च दश च षोडश। कत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२१ मानि पुनस्तानि। विभावरीस्तनरीत्येजमादीनि। विविधां मिथं नासंवर्णोतीति विभात्वरीश्रोत्रं नजराया म
स्यामुत्यानं भवतीति मनुरीर्त्येवमादिनिर्वचनं ओजसं आह। उषाः कस्मात्। उच्यतेति मस्याः। उर्छीति
नासे। निवासयतिहीयं तमोऽस्मिन् स्माद्रुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन्न्नेणि मस्याः कर्त्रीति कारके नामऽउ
षाइत्येन दानिधानं नवीति। आह। कापुनरियमुषा इति। उच्यते। रात्रेरपरः कालः स उषा इत्युच्यते। आह॥
।कथमेतदुच्यते रात्रेरपरः काल उषा इति। उच्यते। तस्याउषसोरात्र्यपरकालत्वे एषा निर्गा न्निकाम्नम्
नृतिः॥ उद्वेऽमिति। आंगिरसस्य कुत्सस्यार्षं मार्कंडजरावारनेअपत्रिष्टुप्नाकेनेपानरनुवाका
ख्यानं। शब्येते। रुद्रसुबालस्य णं ज्योतिः श्रेष्ठं आदित्यादीनां ज्योतिषामिति निर्धारणे षष्ठी। आदित्या
दित्वापक्षः प्रकाशकत्वं दूमा अत्यतिशीनः प्रकाशकमिदं पुनर्नीरुमां नातिशीते प्रकाशकं निन्
स्यैवमादित्यादीनां निर्मैवस्रेष्ठं। आमात्। आगछन्नीत्यर्थः॥ चित्रेत्वायनं। रं हजनो यं तां श्रेद १२१

त्वादेवमयं तनेप्रज्ञाततमं॥ अजनिष्टजातमित्यर्थः॥ जातंमदागच्छतिसर्वांसुदिक्षु। ति न्याविनतततमभि
रमिरभजिमहत्वाद्विततनमं विस्तीर्णतमभितराणिपविक्लिन्नतराणि ज्योतीषि अपेस्पवि। वायथाप्र
सतामनदोषसत्याप्रसवमनुषामास्यतिशब्दः भनपार्थः। सविरादित्यरूपमवाषा आदित्योदे
देशजायते। एवमेवरान्त्रिरुषमांजन्मार्थयोनिस्थानं अलं शमुषम आत्मलाताद आरेक आ
रेचयतिरदानीत्यर्थः। यथोषा आदित्यस्य जन्मनोहेतुस्तदनंतरं जन्मत्वादेवं रात्रिरुषसां जन्मनः
हेतुरित्येवमस्या प्रविरात्रेरपरः कालउषः मंत्रेत्रतउतिगम्यते स्थानं योनि शब्देनोच्यते॥
यद्वियत्स्मिन्निधीयतेतत्तेनमापंस्तुतं न तुतिमिश्रमूतेइत्यर्थः॥ इयमपरात्रात्र्यो योनिरेतस्मादे
वकिंकारणं। अनिष्टुनोहितगर्भएनांभवति। आमिश्रीभूतइत्यर्थः॥ पूर्वत्रायमपीतरेषां निति
स्मादेनकिंपदिष्टुतोभवति। इतिपदियतनक्रियासामान्येननिरुक्तो योनिशब्दः॥ उवःपुनरभिद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नरानिपुतप्रयोगनेइतिमिश्रीभावसामानोन उभयलिंगत्वं चास्योपदर्शितं॥ उद्देश्यो लिंगं। तत्र पुंलिंग
१२२ मिति। तस्मात् षमरषापरा ऽत्र भवति। अस्येवार्थस्य दृढे नायैराचिरपरः कालउमाउच्यत इति॥ इस
ढत्सागोविस्तृ चल्ला। लघोहिंगोविस्तृः तमस्याः वत्समादमंतद्रक्ता सादृचर्पातं। नात्समहेच्च कोदिव
त्सोभवति। अयमपि नानेयो षसामदचार्तो। त्येतस्या त्सामान्याद्वत्सउक्तेतारमद्रष्टावा। यथादि
मातुरपमः सोरागस्यस्परमस्याद्दर्जो नवतितत्सः। एवमेषो षो द्वसिकानामवश्या यास्यानोरसा
नामद्दर्जो भवति। क्षिमिति स्येनस्मात्। मान्याद्वत्सत्वं। रूपातीगे चनशीला आत्मनामि। श्लेत
ते द्योतः श्वेतोवर्णगुल्यन्ता श्वेतवर्णत्वलेः॥ पाचेवं लत्स यो षाः सा आगात्। आगच्छति। आगता
ग्राकात स्याः आरेक आरेचयति रूप्यवर्णा राग्निं गिमारे चयति सदनानि स्थानानि अस्माद्बसः
येब्धियत्रसास्याने पु आगतामर्ता। आमादति तान्यारेचयति गलितः। एवं तावदयमर्थो रात्र १२२

षमोविन मारस्तृतिः। अथाने नो मरेणार्देर्ष्ट्वेन एतेरान्सुषसी मं संविति। लना नवेधरानेगन्सु षसीसमा
नवेवनेरनानमनयोर्वधनं। आदित्यस्यपंचलमम प्रतिराविर्जदानं। दृष्टा उद्यमस्तुषाः ए
वंसमानवंधअवने अमरणधर्माणान हि रात्सुषमा। स्विये ते॥ अदूचीअतितरेतरमनिमेत्यार
तरेनरंमश्लिर्देलतेधायावणे वरतः। तेएवरान्सुषसौ द्योघोननाल॥ उता हि स्विनप्रकाशेनद्यो
ततेराविरपिस्वेनत गोवीर्येणनसनंगणेनवास्वमधिकारंप्रतिद्योततेः एवं हि द्यावेतिद्विवचनं
।अथवात्रतौ यो नतेना वचनमेतत्स्यात द्योः तया द्यावामदप्युक्तेनयामह स्पर्द्धमाने चरतःगछ
तः कथ्येपुनष्ठकः। आमिनाते आउप्यार्थे। उभा अपि राज्ञेरहि आत्मानं निर्मिमीते। तारिरत्सुवतः
।इतरेतरसंश्लिष्टे हामेनन्सुषमा। तस्मादेवमुच्यते। अन्योन्यमाध्यात्म्यं कुर्वाणाइति। उक्षः शास्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२३ त्वा वधा। व्याख्येयम् अनाख्येयो मंत्रो। उपलक्षणेतो। प्रकृतमिदानीमुच्यते। अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश। अहो
नामान्यहर्नामानि उत्तराणि परस्तेन्यु उषो नामान्य। उपसर्गानंतरमहर्नाम्। तस्मादुषो नामान्यु
त्तराण्यहर्नामानि क्रियंते। पुनस्तानि द्वादश हदश वा द्वादशानि पुनस्तानि। वस्तोः द्युः भानुः इत्ये
वमादीनि तत्र ज्योतिरेतदिति वलो दिस्तुच्यते। यद्येव हि अक्तं मंत्रेनेव ... समाम्नाते। द्युः द्योतनो
तत ज्योतिषा। भानुः भासते ह्येतज्ज्योति तेन नमादियोक्तं। ... किस्मात्। उच्यते। उपादहं स्तसिना.
मोणि। नहि तथा गत्राव चुनि इति कर्मोणि ... हनि। तस्याह्न एव निपातेन ... नेषंदु
कव्यस्यावेश्मा ... रीयायो लेश्या ... देवता यामृचि। अहः शब्दो हि राधिमहश्वानयम निधन्ते। अतः
संदेहपदं तस्य ... मार्गाः स्याम विश्वपदविशेषात् अदर्श्यते। अहस्वरस्याति। नरदाजस्य
यमर्षि त्रिष्टुप्। एवमस्य ... स्यात्समात्तेषात्रेषास्यते। अहस्वरसंरात्रिः। शुक्लं चाहरर्जुनं। १२३

अर्जुन शब्दो हि शुक्लपर्यायः विवर्त्तेते। विपर्ययेण वर्त्तते। रात्रिरिति। अहरात्रं। अहरर्तीति रात्रि
यातं। अहरयातं। अहर्नीतं रात्रिः शयते स्वेदं रंजसी रंजके ज्योतिषा हिनतान्यह्नां गच्छतितमसा
रात्रिः। ते द्यानि वेदितव्यानि। नहि तासांप्रवर्त्तानामंतोति। अहनि चरन्तो ... प्राणिनाम। तस्मादेरि
तव्याः एतन वेंति वर्त्तुल्यात्। नहि विदित्वानामंताः करास्विन्। किंचवेश्मा नराऽग्निरवातिरतपाहरत्
अपहंतिस्विनज्योतिषा तमांसि कथं पुनरपहंति। जायमानो नरा जाः जायमान एव उपलिबसर्वभूतानां
राजादिस्वः। प्रपाद्युपन्नादिस्पसमांस्यपहंतिरिवा। एवमग्निरपि रात्रावपहंती। स्वग्निरादित्येनतमउ
पघातंमन्यन्ते नीयते। मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्। मेघानां नामानि तानि उत्तराणि। प्रकृते ज्योहर्नाम
न्युः। मेघा ह्यहनिरात्रौ चाशेषेण नवंस्तोरा अहर्नामन्य उत्तराणि मेघनामानि। कतमानि पुनस्तानि
। अद्रिर्ग्रावा गोत्र इत्येवमादीनि। अद्रिः आदृणात्यनेनवतिस्थमावुदकार्थमित्यद्रिः। ग्रावा गृणाते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२४ वीरस्थाने वीरयणात्म सो शब्दं करोति गृहीतं वा उदकमनेनेति प्राप्या। गोर्वा गच्छतीति गोत्र इत्येवमाद्यः सुदि
तव्यं। पर्वतनामत्वे पि यथा संभवं योज्यं। आह। मेघः कस्मात्॥ उच्यते। मेहतीति मिहेत्य सो। एवं कर्तव्ये ति
कारके सतो स्येन हमिधाने न भवति। तेषां मेघनाम्नां आ उपर उपल इति। भाव उपर उपल इत्येताभ्यां
यानि नामानि यानि साधारणानि तानि पर्वतनामभिः। तदेषां घकार [illegible] पपद्यान्यां विशेषार्थाः
आ उपर इत्येतस्मादिति वक्तव्ये आ उपर उपल इत्येताभ्यां पुनः। उनाव पिहितोसमानि [illegible]
त्यलेक स्मिन्निरुक्ते निरुक्तो भविष्यत इति श्लोक्या विशेष [illegible] पनार्थे। उपर उपलो मेघो भवति उप
र इतिच॥ उपल इति [illegible] उक्तो भवति। उभयत्राव्यादारस्य मेघनामान्येव। न पर्वतनामानि॥ आह
। उपरः कस्मात्॥ उच्यते। उपगम्या [illegible] स्मारमंते स्मिन्न [illegible] रावा। उपगम्यास्मिन्नते। आ
यो न कर्तारि उपरमंत उपलोप्य तस्मादेव उपलो विशेषेण। आह। कथं पुनर्गम्यते उपर शब्देन मेघ १२५

एवोच्यते न पर्वत इति उच्यते तेषां मेघानां उपर शब्दवाच्यत्वे विशेषलिंगवाचिकारणं श्रूयते॥ दे
वानां मान इति॥ सुत्र स्येंद्रपुत्र स्य यमास्तित्रिष्टुपदृष्टेन मरुत्वतीयेत्व स्यते देवानां दानादिगुणोनां
मानं विमानं निर्माणोपदृष्टेवा प्रथमाः प्रजापतिनाते देवगणमाध्यान्ने कादेवगणा। प्रथमा अतिष्ठ
मानं विमानं निर्माणोपदृष्टेवा [illegible] देवाः उच्यन्ते। प्रथमा प्रकृष्टतमाः सुरम्य इत्यर्थः। मेघानां वृद्धिमंतेन वर्द
न्नस्ते पि हि दानादियोगादेवा उच्यन्ते। प्रथमा प्रकृष्टतमाः अतिष्ठन्न स्थितवंतः स्पष्टो हि सर्वदेवानां तर
जे दर्शनाभावात्तस्मात्। तस्मादेत एव प्रकृष्टतमाः अतिष्ठन्न स्थितवंतः श्रेष्ठा हि इंद्रेण उपराः आपः उदायन्ता
वाग्निमरुत्सा इत्यभिप्रायः। किंवा कृत्वा तन्नाद उत्कृत्य नालादेशादेषां मेघानामिंद्रेण उपराः आपः उदायन्त्वा
गत्वा वत्स आगच्छतिचा। किं कारणं विकर्तनेने नेवाहि मेघानामुदकं नायते। उपर शब्देनात्रोदकमुक्तं
ता स्थाना च्छिद्रां मंचाः को शांत इति वत्। उपरे पुमेघेषु या आप स्ता उपचारादुपरा इत्युच्यन्ते। कि
चयदा तानि रूपाणि रिंद्रि शानधयः प्रोहिता नवं स्वयत दात्र यस्तपं नित्रयः पर्जन्याद्य स्तपंति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२१ ।पृथिवी पृथिलोकं। अनूपालिप्यनुवर्पति लोकान्स्थे नलोनकर्मणा यथाकालमनुरद्भं त्येतन्नु
पनेलोकान्न महर्षीहिनिः पर्जन्यादयो यथार्थमोषधीः प्रचयंति किंचरावत्कृत्वं वहतः पुरीषवी
वाप्यादित्योवहतः आसिपतरतः पृथिवीलोकातद्वृत्तमुदकं किलक्षणं पुरीषं मीमांसा प्रयित
वा अतः। अपमर्पालरोनयद्यपः समुद्रान्त्वा भागतस्मादेवनपते वीतौ रमावपि त्यन्तूप्यते। अनुमती
यतेनित्यकालमुदकेन॥ अपिवेवमन्यथास्याद्यन्तौ तेरन्वाप्यते। मानुदकेनेत्यन्वाये॥ पुरस्तादेन
तीतिगाकृतस्यान्यादित्येतस्य मनोः रुपश्येत् मुखः स्यात्। यथाप्राचीनमितिमाग त्येवमनः मा
चीनोरवृत्तमिति उरवनामेति॥ पर्याणं च नेनमत्ताभिधानेनवोनेर्णो शब्दार्थस्य शाकान्तादिहित
द्वयतिनेशानेर्णान्वयतिहितन्मेयारिति॥ ॥इतिनिरुक्तरुत्तरंगेल त्तमस्याध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तः १२५
पीः॥ ॥ वाङ्नाम्युत्तराण्युत्तरपंचाशत॥ नेनागमसमोदेवानामानतोषमन्त्रेव्याख्यातः

प्रसृतमिदानीमुच्यते॥ वाङ्मामानीति। वाचोनामानि वाङ्नामानि उत्तराणि प्रसृतेन्योमेघनामभ्यः मे
घेभ्यो वहिनूपसीवाग्भवति रति वाङ्नामानि भवंति। किंचतिपुनस्तानि श्लोकः। धारा इलेत्येवमादीनि
।प्रसृतानीति श्लोकः। ध्रियतेनेन मनसेन वधारयितुमिति धारेतिनमर्थमनीजवादेगच्छतीति इडा [illegible]
[illegible] इति इडा । आह। नाकस्मात्। उच्यते। वचेर्वानीः। उच्यते अनयेति। नाकातत्र सरस्वतीत्येतस्या [illegible]
प्रसृतिनव्यां आह। नाकस्मात्। उच्यते। वचेर्वानीः [illegible] नदीवदेवतावद्विनिगमा भवंति। नयथं तु
तस्मिन्समस्ये शाकेवाङ्मगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम्नः नदीवद्देवतावन्नगदाधिकृत्योपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः
काम्नदेवतायं तु काम्यित्यर्थः। नत्रैवंमतिपरमिधानदेवतावन्नरप्रिकृत्योपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः
प्रोदशोध्यायेपावकानः सरस्वतीत्येतस्मिन्मंत्रे। अथपुनर्यन्नदीवन्नव्याख्यायते। उपंशुभ्रेभिरि
ति। नरराजस्पार्शेनगर्ती।इयंसरस्वती नदीशुष्मेभिः वलैः किं करोतिति सखाउवारुजन॥ यथादि
सखानकोविसमनादरेणेवमदेत्वातत्वन तिएवमिसमनादरेणेवयरूपमानुनयति समुच्छितेनस्य

१२६ संघातकल्पं ग ण्यधिन्वं तत्पिन विशेषमिमह इति विसर्गान कउ वा नादरेणेव रुजंमे ननकोद्
र्थः । पेयमेवं गु णलिहि प्यानामे नांलपंपा रान न घ्रोपा रा कारघ्याति नी सा हि उर्मि नि: पारंपागारे
च उने अ ग्नि हेति अवमेअवना यर स्थ णा यात्मनः ॥ कथं नामरक्षेरमावस्या निन्येवमर्थ्यं सु रन्
त्यमुच्चनि भि: । सुमकज्ञाभि: स्तु जि नि: स्वारसोद्दया दिपुक्त नि नि । मर सती मा विभा से न धीति
नि: ॥ मर स्वतामा मि मुखे ग वास्यनाः मि मधीति नि: न म्मनि: स्तु ति नि ध्यानेक मना ग नि म्भे
त्यर्थ: । एषसमस्तार्थः । अनेकपदं निरु क्तेस्तु ष्ममिति नलना न तद्धि शो षय ती । समनः । मनग
कारकाल नारणो । विपर्ये णापिह्य निधाना नाम र्थो नवस्तेनं मन्यमानो नाष्य कारा ल लनाम
सुपठित मपि सदेतर निधान मेव मादृ शुष्य मिति वलना मे ति नि । अथवा समम स्तम् उं दु । १२६
पु ति तं नवति । पारं परं नवति । अवरस्मान्त कूलात् । अवारं न परं नवति । सं विस्पते में द्दन

मेणा ॥ तद्धि निघते । उद्धिष्टमेणो बाव दे ते हित ता । मानुसमस्तं हित दुष्ठितं नवति । अथवा समस्तम् द्धे
तुन्तो पुरितं नवति । पारं परं नवति । अवरस्मात कूलात् ॥ अवारमवरं नवति ॥ परस्मात्कूलात् ॥ अस्या
नृचिन विशेनिरु मिनि: पारावत चो मिन्येत द्धि शो ष लिं गं न दा मन्वं न श्यता भाष्य कारे रमाये तन्नदी
वदि स्तु ते यमृ गुपान्ता मरस्वती । श ब्दस्य नघनि नापकले । इयं पुनर्मेत्राय णी यके उतस्याः न: मरन्
तीत्यस्य ब्र उद्वे स्यो नमा ॥ एतत्वं पुनः षडर्वी स्यो नमा । एतत्वं पुनः षडर्वी नुक्तमेण च समाम्नातीत्येषु
क्षीमात नेनत्त: सेत्रेय श्रुष्ठ वा वि वदेते तस्य पशो: संपद्यते । नियमने न प्रकारेण सारस्वतस्यप
शु द्द वि षोयाज्या भवति । एवं च स ति द्वयम पि देवतानां देवत्वेन तदा पद्यते । न ल देवता उज्यते तद
तदेवं कृत्वा भाष्य कारेणाय दुक्तं ॥ तद्देवतान्याव्द्रुपति प्यानत्या स्या स्यामोषेन न दी व हितित हि रु क्ते
तवोक्तः समाधिः । विनवोस्त नुदर्शो ष श ते यो मंत्रवाच्याः । मदर्शोन मात्रमेतत्क्रियते । मर्चे ये तन्कत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२७ शब्दानां ... उपलभ्यते मध्यमस्थानस्य सेनेवामित्रि। देवता। देवतानुसविनियोगेनुविधानाभिप्रायेण
सरस्वतीमाध्यमिकावाक्। मांगिरीयां मेधीनां मानुनि नंजित्सूर्म्मिभिः पाशवारेपावाद धिव्योहंता
नियोज्यंतयि व भिरूर्म्मिभिः महद्भिति लेव नादियोज्यं। सुतरज्ञानिः सरस्वती कर्म्मभिः पति वरम
गतार्थ। उदकनामान्युत्तराण्येकशतं॥ उदकस्यनामान्युदकनामानि। उत्तराणि प्रकृतेभ्यो ...
मेघाभ्यायाद्विनाकूमेघोस्यं चोदकस्तनयित्नुशारदपूर्वकं चेति। प्राकृतमस्य उत्तराण्युदकनामानि के
पति पुनस्तानि एवं शतं॥ एकं च शतं च ... तं। कतमानि पुनस्तानि। अर्णः क्षोदः। क्षोदः। क्षमेत्य
वमारीति। अ ... त्वमर्णः क्षिप्रमुनत्रीति क्षोदः। क्षीरिणम ... कतेतीजिस ... स्पर्शमा ... स्यहि
नर्ण्य आह्व उदकं ... स्यते उनत्त्रीति मनः तद्धि यत्र गच्छति तत्र उ ... दयति। उदि ... दने ...
कारकाव ... नद्यो नामान्युत्तराणि ... त्रिंशत्। नदीनां नामानि नदीनामानि उत्तराणीति १२७

प्रकृतेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि नदीनामानि। कियंति पुनस्तानि सप्तत्रिंशत्। कानि पुनस्तानि अवनयः
... स्याः ... उत्तेव मारीति। अत्र नेनेन ... नप्रदेशेन ... तीत्यवनयः। यान ... स्योपरंतीति ... स्याः ...
त ... नयंतीति ... सरंतीति सीराः ... मादि। योज्यं। आह। नद्यः कस्मात् उच्यते। नदना ... ना नवंति
। शब्दवत्यः शब्दसंयुक्ताः। किंच ... मासां नदीनाम ... देवतेषु मंत्रेषु ... के ... अनुधानं। आम्र
यंपिव प्राधान्येन ... विदेवनदी ... मंत्रः स्यात्। तत्रेतिहासमाचक्षते। ... प्रधानानद्य एव
तत्रैमंनिदानं ... मितिहासमाचक्षत इति आचार्याः। विश्वामित्रो नाम ऋषिः सुदासः पैजवनस्य राज्ञः
पुरोहितो ... विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वस्यैव हि स मित्रं सर्वमेव वा तस्य मित्रं ... ति विश्वामित्रः। स
र्वमिति किमुक्तं भवति उच्यते तद्धि संस्तनं नवति संगतं भवत्येव ... सुदाः कल्याणदानः। तस्य हि तत्
त्यमेव प्रशस्तं दानं भवति। पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः। तस्य हि स्पर्द्धो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२८ र्हो न वो वेग:॥ अथवा अभिप्रा। नाव्रगा नि ओनन स्पमिप्रो नतर वो गतिर। स्वेरगव द्रिरति शे प्रा। ना गस्
प जवन स्व मिस्वा मिजः पुगे हिंसा वन्नूत। सपो हि त्वो पार्जितं विनं धनं गहा। त्वा विपाइ शुरू मो ने धाः
सं ने दं सं ग म मा ग त वा नयत्र विपा इ शनु ओ उ त रा नि: मिं धा धा नि नेदी भि: मं मिलेए की भूने इ स्य गो: अ
तु य पु गि तरे त द नु शापि न त्त स्क रा वा स विप्रा मि न त्ता स्तिनी पुनेदा स्त. राव। गा धोर का यूं नं भवने ति
॥ एतम र्थ पु रा स्व. नाव.यं तु न त्क. स्याव। अपि ठिव त। द्विवचन मंपुत्रं. मंत्रैः अपिव हुव त्त। वहुवचनं
मंपुत्रं. पं वे नले स त्ति पत ठि वत द्वि व न न्व न त दु पं वि प्सा चतुर्दशो ध्याये प पत ना: ना मित्येत स्यां
न वि न्या स्वा मोय पुनरेतः वहु वत न्मा व्या यते। उर मध्वं मे न त्न न इति वि ष्ठ न ता:॥ उपरमध्वं मे
उ पेत्य यमु प म गों मं चे स्य म नाना वस्य भा व कारेण न म ध्व मि त्य नेन वि.या प देन यो जित:। उपरमध्वं
ममन्व मे मा स्या मो म सं पा दे नो मा स्य ने ना स्म ह न्न मा दे व ता ना म न्न म ता व ह व: सं पा र ना:॥ १२८

यू प म स्म ग्रा ति वि प्रा प्य च मे म त्य ता यं च. पं ना म म त्या मि दं स्या दि त्ये व न प म पा र म ध्वं। मं दे वे गा ग।
ध्य प्स न व ने न्या नि भा य:॥ हे क्र ता व री उ द च. व त्य: क्रि प ने पु न: का ले उ प र म ध्वं। मु हूर्त मे वे:। मुहू
र्तं न च नित्य मे य मं द ले मं र वे ग ता गा धो र च. तां वा प्रार्थ ये वि. त हि या व दु त्त रे य न हं ता वे दे ने त्यनि
प्रा य:। ए वे: ग नि म द के ग ति म च दे रु प र म ध्वं। अ त्र ने वो। का मे रे त र स्य त्या प्ये ना वि शे षे रु त्त रे म ग्र
हा न ग छे म। जे गं प्रा प ये म। उ त्य य ना दि नि र्लि मि त्तैः प्रार्थ्य मा ना अ स्मा भि: उ प र म ध्वं। अ थ वा अ
य नै ष्ठि वे ग म नं वे ग त द्रि यं सं य म नि म व ता म्ने ऽप र ध्वं मु हूर्तं॥ य दे व म वि शे षे णा म्या ना न शु प्र
नु त्त रे का मु ष्वि प्य म व व ते व तुं॥ म सिं धु म ह॥ अ च्छा ने स्या ने। अ ह्वे रस्ये त स्य द मा द. स्य मा। हु या
न। स्ये वं यो जि तं भा प्य का र या॥ किं प्रा नि क्य या नि। सिं धुं। क या व ह नो म नी षा॥ व ह त्या म नी म या नु
न म दे स्य या म न:। प्र त्वि क या म्न. स्ये स र्ध:। अ ष्व वां म त्त या। क र्ने भि च्छ न प्रा मि किं च॥ या व दे व चा र्नो। सं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२९ तावान्मुहूर्तः यावांश्च मुहूर्तस्तावदनीसमित्यर्थः ॥ सारूप्यप्रसक्तं निरस्यते द्रुपामि। अत्र स्तुः ॥ अत्रन
मिछन्नगननमित्यर्थः ॥ कुशिकस्य सूनुरहमिमो पितुरपि गोरवान्मनरोरसम्मे ताः कुर्युरितिसमस्ता
र्थः। अथैक पदनिरक्तं। एतन्निस्तुदकनाम। नच्छिदेशं देशांतरं नंभवति। गननमित्यर्थः। मुहूर्तो मुहूर्त
मुरंचविग्रश्च ऋतुभाःस्तायन्निश्रेवीति। ऋतुरनेनेत्यर्थे वर्तमानस्य। सहिगच्छत्येव। अधुना मुहुः
शब्दं निर्ब्रवीति। मुहूर्तः मुहुऋतुकालो अल्पत्वात् ॥ हृदद्वयः कालऋतुः समुहूर्तं इत्युच्यते। किंच। या
वदेव देवचाभीसं तावान्मुहूर्तः यावांश्च मुहूर्तस्तावदनीसमित्यर्थः। सारूप्यप्रसक्तं निरस्यते। अनी
क्षणमभिक्षणं भवति ॥ तादृक्षणमानिमुखे न स्थिते भवति ॥ क्षणः क्षणोतेर्हि तार्थस्य सहि प्रक्ष्णुतः
प्रकर्षेणाहिंसितः कालः अल्पत्वात् ॥ कालयतेर्गतिकर्मणः सहि सर्वाण्येव भूतानि कालयति संसेवय
तीत्यर्थः ॥ कुशिकोऽराजेतित्वव चं कोशतेः कोशव्दार्थस्य सहि साध्वेव कीर्त्तयन्नाभितिनिर्वाकालेन

कोशति क्रोशतेर्वा स्यात्प्रकाशयत्यर्थ। सहि प्रकाशयिता सार्थेनां धर्म्माणामात्मनैव प्रकाशकः अत्र
वा साधु पुत्रास्तपो युक्तिक्रोशयिता नामिनां दानेत्यर्थः ॥ एवमुक्तेऽनेनद्यः प्रत्यूचुः ॥ इंद्रो अस्मां अरदद्वि
ति। अरदत अखनदित्यर्थः। रदतिः खनतिकर्मा। सयेपुनः खनत ॥ अथाहं त्वत्रं अपावभीन्मे पोपरिधिं
नदीनां नदीनामपां। सहि निपतंती रपोनिरुणद्धि तमिंद्रो वज्रेण हंति तस्मिन्हते एव्धिवी मामामां
यथाति अस्मानुसारिण्यः स्याता निकुसेमाव हेति। तेः खातेर्वयं गच्छामरलं कृत्वा अस्मानिंद्रः अरदद
एवेच कृत्वा सरलं इंद्रो देवः। स वितासवीयप्रसविता वर्त्तनारेणास्मान्नयन्त्स समुद्रं। सुपाणिः प्रशस्त
पाणिरित्यर्थः। यतरन्नसो ऽस्मा कं खनितानेता च। अतस्तस्य द्रस्यप्रसवे अनुज्ञायामादेशनवर्त्तेमा
नावयंयामो गच्छामः। उर्वीः ॥ युस्पुत्यः संनजमानाला तानिताति देशांतराण्येनोभिः। तौस्माकर्मा
स्वरः सरलास्मानाज्ञापयितुमर्हति। नत्वमित्यपि प्रायः ॥ पाणिः पणायतेः पूजार्थस्य प्रगृह्य पाणिः

१३० संपन्नो पल्यात ते रेवा न प्रजयंति इति। मत्यारख्या ये वंतमूर्द्धिन्वतः स्तक स्यां न तः अंते अनय वी आ
शुक्लशु नान थः मृलवल्लरस्यार्थः॥ आ ने कालेः। तदाक्ष्मं ते नवति पसात दूचः श्रियते। क्ष्म यनास
मपि हितन्ने यक्षं ते नवति यत किंते आने कालेः क्षणनाम। अभिमुख्येनावस्थितः स ताः क्षण
यामहि कालेन्सो मानां करनेः॥ कि मात्क्षणानाम॥ वचां मिवननानि। क्ष्मनानि च एतानि यकानि य
वांसि॥ अतो क्षनः॥ यथाश्रया हित्वे। अनमागकरेन मद्गश्ये न वा। कस्मात्सुनरेन मादरवतान्
मः। यादृति। रतो पस्मात॥ इगदायात स्तं पति क्ष्मांत सस्मात्यपंन स्तव्यि। नेनमसमें आदे
ननंमे निनकालेः। नो चेन्नेमा मागमादरवाः नवामित्यर्थः। कथं तुननिनमामम। पी स्यानिकोषे वा
पाययमानेन कोषा। दुर्कं वप्या निन नेरनं नयुन्न वनिनमामम। एवमुक्तोवनीननं वाक्यान
हर्षकोपदिषादिषि मन्वानाः सत्यः प्रतिकन्यासं न वानन्योन्न मुक्ता मासु वादरिरे॥ मयां सेन १३०

कन्याशक्ष्ये ते। नतोय मनुध्याय कन्यान लोकाशक्ष्ये ते नरिष्वजनाय कथं नाम परिष्वजेत मां न ं
रत्यनिमाये णयथा नानिनने रंवं यंतवनिनमाम। निनमे इति वा। यदित्रा निनमा रत्यं वपाि यामः
निनं से इति एत स्यपरस्य। अथ कानि नमे इति। अष्वनामान्सु नराणि षड्विंशतिः। अष्वस्य नामाष्वना
मानि उत्तराणि प्रस्तेन्यानदीनामन्यः अन्याएव तस्याः एवं स्युक्तं। अं स्नुजाता अस्याः स्यादेवे तान्य
नेर्जनयंते। तिनस्मान्नदीनामन्य उत्तराण्यष्वनामानि॥ कियंति पुनस्मानि षड्विंशतिः॥ षड्धिका विंश
तिः॥ कतमानि पुनस्तानि अत्यः॥ हयः अर्वं स्येवमादीनि॥ अतति गच्छतीत्यत्यः। हयति गच्छतीति हं नि वा
ध्यानमिति हयः। ईरणा नानवी गमनवानित्यर्थः एवमादि। नेषाम ष्वनाम्नाम श्वोयान्युत्तराणि अष्व
यपरस्येव मादीनि। तानिवहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः॥ आह॥ अष्वः कस्मात॥ उच्यते। सहश्नुतेऽध्वा
नं व्याप्नोतीत्यर्थः॥ महाशनो वा भवतीति सहि भुक्ते न भवति सिन्नषड्विंशके अष्वाभिधानगणे रश्मिका

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१३१ उत्येतस्य रंसं दिश्यः। न पुनरेतेरदधिक्रामतीति अथवा आधारस्य तस्य मस्वारोहे क्रौमतीति दधिक्राः। अथ
वाधारस्य च यस्य स्वारोहे कं रति शब्दं करोतीति दधिक्राः॥ अथवा दधत्कारयन् अयमस्वारोहः आकार्यो कारया
वाधारस्य च यस्य स्वारोहे कं रति शब्दं करोतीति दधिक्राः॥ अथवा रथकारयन अयमस्वारोहः आ का यो कारया
न भवतीति दधिक्राः सहि अधिरूढे अस्वारोहे आकुंचितपादो बोधि पुच्छितसर्वगात्र आस्ते इति मानन्नन्ति॥ त
स्य दधिक्राशब्दस्य श्ववदर्कसंयुक्तादेवतावन्तरेण तासंयुक्तास्थानिगमानन्तेति। तदेतदुच्यते॥ यदेत
तावदस्य दधिक्राशब्दस्य तद्रुपादिशत्यं चरणः ध्यागे आदधिक्राः शावसेत्यस्या मन्त्रिस्याख्यास्यामः॥ अथ
पुनर्यदस्यवदस्य तदेतद्व्याख्यायते। इतस्य वाजीति॥ गोतमपुत्रस्य वामदेवस्यैव माध्यं जगतीजातं नेत्रे
वाजिपुत्रं रथमधिरूढ्य पजमानोः तुवा कंजपति। तत्रेमा। उतस्य अपि मरुत्यो। वाजी वेजनवान्॥
अविजीनेयवत्तरेणो नयवान पर्यान्यनयज्ञाना। धुं स्मां हिनेः शानयमुत्स घते चलनवान्। सहिते
स्येचलनशीलः॥ सिपर्णं सपर्णं अनुकृ शा घान मनुतुरण्यति त्पूर्णं मस्कृते ध्यानं ध्याओतां अन्यर्णः॥ अ २५

पिक्‌शा नङ्गा रमनुतुरण्यति अथ्यतोहन्नएवं ते स्यत्पिशब्दः॥ किंच यंतायो उरः तवनेण पत्रः॥ अपि कते
न्‌ स्सधा अथा मनि मुत्वित्पलीनेनवकः। एवमनेकेपुथ्यानेपुत्र रुःतथा पितुरण्पतेवा॥ अन्योहिरनन्‌
सि त्रपि मरेश्येवरुः चतुः लिमपि न शक्नोति दितुनत्वति तुं। किंच ऋतुमान्मोयेगमनच ने नमो का अ
स्वारोहस्य संतनोति कामममि मेते नाथ्येन शोषगामित्वा दधिक्राः अथ्वः अनुसंतनोतीत्यर्थः॥ किंच
।पान्यपिचकानिचित्यथां मार्गाणामेकोऽमि अं वेतानि कुटिलानि संति तान्यपि अनुलोमानीव कृत्वे
ताशुगामित्वात्॥ आनिमुत्त्वेन पुनः पुनर्बोन्न शंका करणातिगच्छतीत्यर्थः। एवसमस्तार्थः॥ अथे
कपदनिरुक्तं। ग्रीवा रतेवाङ्गिलनार्थस्य। तयाहि गिलत्यन्नं। गृणातेर्वा शब्दार्थस्य। तयाहि गन्नो गं
पते॥ गृह्णातेर्वा तयाखुदकादि गलनेन। मं खलो। किमनि अनुसंतनोलरिति। ततो नेधनोनः ...
प्रत्स्त्यानिगमः॥ धधिक्रो हि आनुः॥ प्रत्स्तंतः मनंतस्य पदं तोपङ्क्‌ लुगेनच। पदंतो पदंतसनन्तं प्रक्रः

१३२ षड्विधो धातुरुच्यते ॥ आमां गम्या धातुप्रकृतानो याः शब्दा जगतिस्तु ये व निगमः न मन्यतनौ न्याद्यानां मन्य १
तमया । पंथाः पतन्ते र्वाप घते र्वापय तेनौ ॥ त्रयो पिथे ते गत्यर्थाः एवाम न्यनमप्य ॥ अं कोई चेते गंता
र्थस्या आपनी कणदितिक .. णतेगत्यर्थस्य च कं गीतां न त्वेन च जं । दृशयास्तुत्तराणि नामानि तान्यस्थ
नाम संचं घेतेनो अंते । तान्यपि त्यक्ता नामे जे ति । नानि पुनराणि दोषयो जनानी । त्येव मा च क्षते आचार्याः
२८ मिं दृश्या भ्यानो नाम इदमग्नितेः माद्रिस्य एव त्येव मादि स्तोवयो जनानि ॥ कतमा नि पुनस्तानि ॥ दृशी
३३ त्येव मादीनि । दृशी दृतिनवर्या विंद्रण्याग्यो तो द्धि तोग्नेः । गोद्धितवर्या नि त्येव मादि । ज्वलतिकर्माणा
मे धातव एकादश । यएवलग्धन्ते तानन्वंतिन एवं ज्वलंतो नेतेजमा । ततो ग्नानामन्यउत्तरे ज्वलत्यर्या
धानकाः । कतमे पुनस्ते इति ज्ञाजते ज्ञा गते भ्रा यत इत्येवमादयः । नाध त्येवो तराणि । जमतनाः स
र्ज । किनं जनपा भवन्ति त्येवमादीनि । ज्वलतो नामधेयानि ॥ जमजिगकृतौ तिजमतः ॥ कमहेमलिनं १३२

गो धयामां तिक-यन्तो नि नं जनं ज नेन्नाय यनौ । तिनं जणान वनेन इत्येवमादि ज्वलतो नाम धेयानीति ॥ अ
ध्यायपरि समाप्तं बोधितव्याम ॥ ॥ अन्यत्रयोगानि रुक्तज्ञानं गेद्धमार्गनिवासिनः आचार्येन गवदुर्ग
स्य कृतो प्रथमो ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥ कर्मणो नामानि कर्मनामानि उ
त्तराणीति प्रकृतेभ्यो ज्वलन्नामधेयेभ्यः । ज्वलतेत्येनाग्नेः कर्माणो क्रियन्त इति ज्वलन्नामभ्य उत्तराणि कर्मना
मानि । कियंति पुनस्तानि षड्विंशतिः । षड्भिर्विंशतिः षड्विंशतिः ॥ कतमानि पुनस्तानि । अपः अप्नः दंसः
त्येवमादीनि । आप्यते पुरुषेणेतराणि प्रीतिका पुरुषमेतन्न इत्यतद्विष्पः । अप्नस्तेन दर्प्या प्रोतेरेव ॥
एवमादिर्योज्यं ॥ आह । कर्म कस्मात् उच्यते ॥ क्रियत इति सतः सत इति कारकाव धारणार्थमिति । अपत्य
नामान्युत्तराणि पंचदश । अपत्यस्य नामान्यपत्यनामानि उत्तराणीति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः सर्व
कर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानम् यापाकरणादेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि अपत्यः ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३३ मानिकिषंति पुनस्तानि यं चरेश। कृतमानि पुनस्तानि तु कृतो कृतन यमित्येवमादीनि। तु कृतके तो तो
स्ता ज्यते यो तो सं तु घते स न यंत नो नेति। न स्यति। आह। अपत्यं कस्मात्॥ उच्यते। अतन ले तो
। पितुः सकाशादेव पृथगिवततं न वति। अत्र वा अनेन जातेन सन्नापि नरो नरकेन पतनं नो स्य पतत्यं॥
अत्र पुनर्विजदेनो। दनोः संनिपाते वि। सत्रिणोः पत्यमुत्पन्नं जनइति तदेतदुच्यते। यथा जनयितुर्क
प्रजानन्तस्येव मयायेन। चासुदाहृत व्यामः॥ पतिम घोद्धि। नहि प्रनोपेतिचारानेनि दृभो। बामप्राग्नि
मेया देवापि ह्येन हतपुत्रेणाग्निर्नान्यगंनः पुत्रं मे देहीति। तेन किं नामो मन्युकः क्रीतकः स्वमदत्त
कारीनो पुत्राणामन्यतमे कुले व पुत्रानितिम गा त तुके। एतान्यामन्यामन्यजातान् तु नाग्निरदत्तौ मे
पुत्रं यं याचे पतिम। विदुरस इति। पतिम घोद्यिपति दत्तं यं यदि रहणीयं पतिन्याम्यमित्यर्थः॥ किं पुनस्तत् २३३
। अरयाम्यों कुः अरण्यस्य अवगत। गम्य॥ अपगतो दत्त संबंधस्य पाकुले जातस्या र्थः यदत्ताम्
धनं न स्यादि देर्नेयं। न पुत्रत्वेन परिकल्प्यते न यमित्यर्थः। नहि तस्य पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्यं
स्वकति स्तेनादर्कोगत्वात्॥ पतत्एवमतो मन्यमः। नित्यस्य रापः पतयः स्वामत्रि अस्य तथ नस्याः प
स्यादित्य देवपि अंधनं पुत्रत्वेन वतितस्य तथु पति अगोणस्वामित्वं न वति। एवं अयदेव स्य येन।
नमपत्यं न वति तदेवमुख्यं न वति नेतरत संत्रजं वा क्रीत केन्न। यत एवमतो भ्रमः। यदेवनि त्यमा
र्माः यम गौणं स्वयमुत्पादितं पुत्रा स्वंशः धनं न स्पेव च यं तनयः पातलिनारः स्याम। मा पर क्षेत्र
स्यत्वमिमायः। कस्मात् पुनर्नैवं मन्यमहे। इतो यस्मात् नगशो जो अग्नि अन्य जातम स्ति। वास्ति त्र दः नास्य
पत्यमन्येन जाते। हे अग्ने। यएव जनयितितस्य वहित दुवति नेतरस्येत्यभिमायः। अचेतानस्या। ग
एवम्यनेतयमानोनवति अविद्यानममादा। तस्य वा चेतानस्य न मनस्य अश्लनवतो धर्मान्यदितो
बमाचं न वति न मे दमपत्यमिति नापत्यकार्ये भवति एतेयत एवमतो ब्रूमः। मापथो विदुसः॥ म।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सातेनत्वित्त पितामह प्रपितामहानुसंततात्सथो मार्गतेनकेन चित्स्या स्यान्न द्वारेण विरुद्धपदः
१३४ त्वं देहिनः पुत्र कोरस मित्स्य निर्म ... इति समस्ता र्थोः थे कपर निरुक्तं अरणोपाये: अपगनोरक्त
संबंध इत्यर्थः। रे त्वइति स नन नाम। तद्धिनिश्यते॥ अतिनिश्यते रनोको के सपुनो ... माणस्येति अ
... शाखाइत्यपत्यनाम। तद्धिशिष्यते। उद्देनलोके। विमिद्धते पितुरमुंलोके न सतेः॥ गच्छन्त इत्यर्थः
ए वमस्यामृचिनजोयो अंग अन्यजातमस्तोस्य नेन विशेषत्वं गेनोपपन्नमेतद्भवति। जनयितु
रेवमजामनतिनसत्वि ... पिकेतुरन्यस्यवाव। सुविदितः ... कं ... द्धा ... ते। ...
देयावेरन्यत ... नचा ... नद्वे ... पत्यमिति। आनेने ... चापत्या ... नर्वे चनप्रसंगनेन में चो
... नः। उत्तरं च मालगोत्र ... शब्देन सकातुमलकमेवा स्यते। तस्येन गन्तुयमेतिवेच
... नायः॥ नहिग्रनायेति। नहि ग्र ... ता व्योनोर्गाव. नेम्यः पुत्रोमसामायमित्यनेना। निक्रावेणा। काः पुनर
१३५

... रोनातमो ... तानहि नव्योनोर्गा व. नेम्यः पुत्रोममायमित्यनेनात्रि क नेभ्यः। अरणाः। अपाणाः। अप
... तोरक संबंधः अन्यकुलनः॥ यद्यपि सुशेवरण स्यात। सुलनतः परिचरिताहि ते ... चाष्य
... नो स्यत्॥ अन्ये नोदितादेन सोजातः॥ अन्यजातोदरसंनतोना। योहि स्यस्य गयायां संभवतितस
स्य एवोदरे संततो भवति। अतो ... प एव आत्मनीय जायेतिः विज्ञायते। तस्माद्योऽन्यजातोदरसंभ
तः स मनसापि न मंतव्यो ममायमिति। किंपुनः पुत्रत्वे परिकल्प्यनव्य इति। किं कारणं मनसापि
न मंतव्य इति॥ अन्यो चिदोकः पुनरित्सरति। अपशब्दोऽपशब्दस्यार्थे वर्त्तते। स च ...
स्योकः स्वनिवासस्थानं स्वं ... हतापिकालेन सरति। ... तस्मादपुनरेवास्मा
पतरव मतोपवोमि। आनोवाज्यभीषाले नव्यः॥ एतु आगच्छतु नः। वाजी ... पेरमा
मपदाता अभीषाट्। अभिसहमाणः। अभिभवन सपत्नान् नव्यो नवजातः ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१३५ एवं पुत्र आगच्छतुं न पर कार्यैः पुत्रैः संबन्धो नेति स्वनिकायः॥ अथ नां दुहितृदायाय उदाहरंति । स्व
कं । अपेक्ष्य पुत्रस्मात्पितुः सकाशात् न नं न वर्तेत स्मादरत्यमिति नदिदमु न त्वा रपत्नां त्वं नाप्नोति दुहितुः
सकाशात् तत्रैव सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोः रपत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण भागं कर्त्तव्यं गीत
दिदं विचार्यते । तत्र द्विकारापोस्य न लभाजः । एतानाम्नं वंशास दौहित्रस्यादिस्माद्यस्य माया । नंदु हितु दौ
याद्ये अर्थ उदाहरंति धर्मविदः । अस्मान्मविलस्यमायायां दुहितुरपि दायाय पन्वमार्त्तीतिरध्यते । पु
त्रतायामरत्वेव । एकेऽतु न धर्मविदो मन्यंते । यस्य पुनः कं विंत्त तत्तु वस्यैव दायादं । न दुहितुरिति । पुना
दुहिता पिदायादगनहेतित्वेयत्न गन्त ऊच्यते ॥ शासद्वहिततिः एकाग्नेपुर्वै इस जे वेस्या मिर्जो नाय्य
दिने सवने सवने उभ्यप्यये च्छावाकस्यपञ्च त्वं अतिजिह्मजिदार व्या हो निके षड्हः पु अद्दा
नस्कं नाम तत्रैवं भास्यते ॥ नजामयेतान्वारिक पि अनयैवसमानार्थं विनियोगरेनतत्के

शासनत्र दौहित्रः ॥ नसास्ति न स्याप पनि नन्ता पसर्ता न्यर्थः ॥ कः पुनरसौ न शास्तिं किं । शशास्ता । ति । नोदाय उ
दोटा त्रियानवति सतत्यां याना यते दुहितानस्याः पुत्रनावेन शास्ति संतानकर्मणे अपौत्रः । दुहिता दुहिता
सा हि पत्नेन दापनेन तत्र दुहिताननाति । द्रोवा मनती मा पितुर्दुहितापध्या भवती ति दुहितेत्युच्यते । दौहि
वीमा हितित्यमेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि मार्गना परत्वात् । आह । कथं पुनर्गम्यते । नशास्ति दौ
ठासंतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावमिति । उच्यते ॥ ऋति यस्मात् ॥ न संगच्छसार्य पागमन । उपाग
छति देतसा । दौहित्रे दुहितृपुत्रे पौत्रमिति पुत्रोमनायमिति एवमुपागछति । न नापुत्रस्य पौत्रस्या
दुपागछति च दुहितुः पितापौत्रोममायमिति दौहित्रं । तस्मादुहितापि पुत्र एतयस्याः पुत्रः पौत्रो ममा
यमित्येतच्चेतसा उपगम्यते । विद्वांऽस्न नस्याद्विति संपद्यते । विद्वान्न स्य नन्तस्य प्रजननमयत्नस्य ल
न उत्येन रपठितं यज्ञनाम । द्वाधितिं विधानमित्यर्थः । प्रजनने यज्ञविधानमविशेषेण सपर्यन्ते रज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१३६ पत्निर्येः पथेन हि पुत्रजननेन जननस्य तस्य नेतेयेन दुहितृजनने ऽपि । एवं मंत्रेयेन चरितया रात
नेन पुत्रगर्भआधानेन तेन मंत्रेण तेन चविधानेन दुहितृगर्भः ऽपि । अन्यत्र शब्देन एवं उच्यते
। तत एवांगादंगात्संभवसि तेन मंत्रेण गात्रस्य हृदयादनुस्मरणानि मिनेन गर्भे जननेन गतेन मन्त्रेण उच्यते
नवतिरेतस्य रेत सोविधानमनिशेषेण प्रजननात्सर्वोपराधि हि वेदानां मायामिरेव तत्पुत्र
ति चेतसा येनेव द्विविधानेन पुत्रजननेनेतर उत्पद्यते नेन वाहिर्दुहितृजनने ऽपि । तत्रैव सति रेतस्त
र्विविध्यविशेषात् जननयज्ञाविशेषात् जननयज्ञाविशेषात् अविशेषेण पिषुनाः पुरुषाः स्त्रियः
त्रीनयेः पिदाश्यादाः स्वयमेवं धर्मविदोमन्यंते ॥ तदेतद्द्वयं श्लोकाभ्याम निआभिमुख्ये नोक्तं । मिथु
नाः पुत्रादायादा इति ॥ अंगादंगात्संभवसीति अविशेषेण पुत्राणामिति एतान् श्राम हाक्षि स्पतस्या १३६
स्तचः प्रथमोऽर्द्धचोव्याख्यास्यते ॥ अनयोर्द्वयोरेतयोर्नगनरेतद्द्वयं श्लोकाभ्याम स्पुत्र विस्तर आ

स्य प्रसकानुक्रमतेदाय यत्र कनिज्ञतमेव तर्पानरापसतत्वेधादाचारगतेत्तु व्याख्यायते । मंत्रानित
पत्याप नाय । उद्वापि मंत्राणां विनयेनोक्तानि । मंमविज्ञानाय च ॥ मंत्रे एवं पमेव नकारो धर्मो
मंत्रेन्यएव निर्देशाविन्दनंदेन नकारेण उत्पति नवति । अंगादंगात्संभवसीत्येतान्मंत्रं प्रशमाद
त्पुत्रस्य मर्द्धनि जपन्निति । अनुष्टुप्छन्दसाम पुत्र उच्यते । हेतुत्र अंगादंगात्संभवसि त्वं हृदयाद
धिजायसे इयंतत्रुतः येगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायत इति ॥ तदनेनापि स्पष्टार्थत्तरेण मंत्रेणा
ख्यत इति ॥ पूर्वस्यास्पष्टार्थतायांतापास्पष्टार्थीकरणार्थामंत्रः ॥ तत्र हि समन्तसारी । धिनि समर्थं
स्तत्रकर्तव्यजननपञ्चस्येन मे चाविधानं विशेषणपजाय न्नि तु जो । न त्वनेन कन्यायां इत्पुन
रंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे इत्येवमुच्यते । तत्रैव मजिस क्षेत्र पुमानंगादंगात्संभवसि
दयाद्याधिजायतेनकं दुहितापीत्यविशेष उपपद्यते । तस्मात्साधूक्तमविशेषेण मिथुनाः पु

१३० था दायादा इति आत्मा वै पुत्रनामासि। यस्मादंगादंगात्संभूतस्त्वं हृदया निजात तस्मादात्मैव त्वं समे नान
पवन्नूत इत्यभिप्रायः। केवलं तु पुत्रनामात्वं अहं ति त्वनामा। एतानां नावयोर्विशेषो नामस्माकं मि
त्यमित्यभिप्रायः। स त्वं जीव शरदः शतमित्याशीः। सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदे यदुक्तीया। स तु
रोगत्वाच्छरदः। तस्माच्छरदेयो पत्नस्य संवत्सरशतमेतदायुराशास्यते। अविशेषेण पुत्राणां
दायो न्याय्यतिधर्मतः। मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवः। स्वयंभुवो। पत्य स्वायंभुवः। कस्मिन्
काले सर्गप्रमाणे। विसर्गादौ। सर्गादावित्यर्थः। पूर्वं मर्त्यलोकस्य सृष्टेः॥ एवमेतान्यामप्यकन्या
कान्यामुक्तमविशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दायत्वं। न दुहितर इत्येके॥ न दुहितरो दायादा इति मन्यंते
के। न दुहितरो दायादा इति नहं तान्वेतन्मेवं। प्रमेयं विरोधमन्यंते। ब्राह्मणेनापि चैतस्मिन्नर्थे दर्शितं
तस्मात्पुमान्दायादः स्त्र्यदायादेति विज्ञायते इति। यदस्तु तिस्याः। न दा रूमयं तस्मात्पुमान्दायाः १३०

इः स्त्र्यदायादेति विज्ञायते॥ एतस्मिन्ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते न दुहितरो दायाद्यमर्हंति पुमानेवा
र्हतीति॥ तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति न पुमांसमिति च॥ एतदपरं दर्शनं दुहितुरदायादत्वे लिंगतो
दर्शयति॥ अथ एतस्मात्परास्यंति दत्वनकर्मणा तथा जुहुतिन दा रूमयं परास्यंति दत्वनकर्मणः
दारूमयेनेव जुहुति तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति परस्मै प्रयच्छंति तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य रिक्थ
स्येष्टे न दुहिता॥ किंच॥ स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यंते न पुंसः। पुरीषमते हि परस्मै स्त्री विक्रीयते च
वैवाहिकेन शुल्केन। विक्रयं चाप्यपत्यस्य मतिमान्कोनुमंस्यते। स्वल्पेनाप्यपत्यमपि विक्रयमाण्वेदं
सः इति भगवता वासुदेवेनोक्तं सुनद्भाद्रस्पो। तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति। चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासेषु
ए माकरोति या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरतीति तस्माच्छुल्केन प्रदानं विक्रयः कन्यायास्तु

१३८ पपद्यते। अतिसर्गः परित्यागः पतिर्न्यस्यते हि कन्यास्वबंधुभिः स्वयंवरे। यो यल्लिंगः सगच्छानुगोमानुर्नो
रोचते तेन दत्वा दृष्टेति स एव क्षत्रियाणामेव स्वयंवराधर्मोस्तितरेषांव र्णानामिति। स पुनरयमितरेषां
मवर्णानामदायाद्याहत्वे कन्यायालिंगं नयति॥ तस्मात्तदायाद्यमर्हति वचनेति। पुंसोपीत्येके शौनःशे
परदर्शनात्। यदुक्तं दानविक्रयातिसर्गैर्हेतुभिर्दायाद्यत्वं स्त्रिया इति। अनेकांत एषः। पुंसोपि दानविक्र
यातिसर्गा विद्यंत एव॥ पुरुषो लिदिपरस्मै दीयते॥ एतदुक्तं। दत्तकीतकक्षत्रिनक्षेत्रजौरसाः पुत्रा इति।
। तथा च शौनःशेपदर्शनात्। शौनःशेपे आख्याने वह्वृचानां॥ नारते च शुनःशेपस्य विक्रयो दृष्टः दि
कीतेम मध्यमं मन्यद्रत्येवमादि। तथा च पगि सागोपि दत्तकः विश्वामित्रेणाम धुच्छंद आदीनां। तस्मा
दनेकांतिकत्वादेवं योहेतर्मो उभयोरपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यंते॥ अभ्रातृमतीवाद इत्यपरे॥ आ
चार्यमतमिति वाक्यशेषः॥ सेवाभ्रातृकान्यत्रातिकन्यासे नपित्र्यं धनमर्हतीति तरा अभ्रातृकादुहि १३८

दुहितुः पिंडदानं पुत्रिका न्यूनन्यो धनमर्हति। सा हि पत्युर्वंशं वर्धयति न स्वं। तस्मादतो नार्थं नाग
तं॥ अभ्रातृकायां तु न दोष इति शेषः। अभ्रातृकायाः पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिंडदाता इति पु
पद्यत इति एतेन इति न लभते शास्त्री अभ्रातृकादुहिता। तदुक्तं पतौ तज्जेष्टु त्रिकामनयत्वाग्निं प्रजा
पतिं चेष्ट्वा स्मरयं मपत्यमिति संवाद्यानि मे धानमात्रे पुत्रिके लेके धानंतिनिगमप्येतत्स्मिन्
र्यंतु उदाहरंति॥ अभ्रातर इव यो षास्मिन्नितिह्रतत्वन्मंतरंति। निगमस्य समासतो सेनाह। अभ्रातृ
का इव योषास्तिष्ठंति संतानकर्मणेपि उदानाय इति वत्मेन रत्स्याम् व्यभ्रातृकायाः कन्यायाः अ
निर्वाहो निर्वहणं विवाहं निषेध इत्यर्थः। औपमिकः उपमयादर्शितः अभ्रातर इवेति। अमूर्या यंति
जामयः सर्वा लोहितवाससः। अभ्रातर इव योषास्तिष्ठंति हतवर्त्मनः। इयमथर्ववणीप्रसवमार्गरुद्ध
नरोगिणीयात्वाभवतिन स्याः तलतो कारकर्मणि विनियुज्यते। अमूर्या यंति लवंति ना ओरत्न।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१३९ मत्तमत्तमधिरताः स्त्रियइवातिलोहितवस्त्राः सर्वा एतास्तिष्ठंतु उपरमंतु इतत्लोहितलहननाड्यः ॥
अस्य मंत्रस्यार्थो येयाः कथं पुनस्तिष्ठंतु अभ्रातर इव योषाः ॥ यथा काश्चिदभ्रातृका योषा इतस्ततः
स्त्रवंशमार्गास्तिष्ठंति संतानकर्मपिंडदानाय ॥ एवमेता नाड्यस्तिष्ठंत्विति । एवमस्मान्निरुक्तेऽ
भ्रातृकाया अनिर्वाहउपमयाऽस्लिंगदर्शनात् ॥ तस्याः निर्वाहोऽत्र न रूप्यमुसंवदुतराद्विर्विं
र्विनाव्यवचनाय । अभ्रातेवपुंस इति । — यतमपुत्रस्य कर्मसाधन आयं निर्दोषा सा भ्रातरनुवाका
स्त्रिनयोः शास्ये । अभ्रातेवपुंसः ॥ यथा अभ्रातृका कार्योऽपिसतीपित्रास्मातुगपिनष्टा । पुत्र:
पुंसाप्रतीचीपितनेन । तत्त्वंशमेव अभिमुखी । एति संतानकर्मणे पिंडदानार्थं न पतिवंशमित्यर्थः ।
जा हि पितृवंशं पुत्रः पानेन च कर्मपतिनन्तर्तेनगामितिनस्माद्भ्रातृकायेतुर्कायाघगर्देतात्स्तुपद
घेन । गर्गा हागवमनये चनानांगर्गाराहिणी च ॥ काचिद्दासि या सा व्रीतारकायगर्तः सनास्या १३९
हृ

पुस्तमारोहति सनये धनच्चये धनानां ॥ एवमुषा अपरकाले रत्यानेन आरोहति । किंनानायेव पत्य उ
शतीमुखः सा: यथा जाया पत्ये उशती सुवासा नग्ने मुखमासात्मा अनुकाले आत्मानं दर्शयति । एव
मुषा आत्मानं दर्शयति जनानां । किंच ॥ उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः ॥ यथा हसना स्त्री हसन
लनावदंतानात्मनो दर्शयति । एवमुषा अपि आत्मनो रूपाणि सर्वेषु द्रव्याणि रूपाणि विवृ
णुते । शर्वरेयातममारिरध्वानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशेन रश्मिनर्धोतानात्र करोति ॥ चतस्र एता उप
मा अस्यामृचि । अभ्रातेव पुंस इति एका । गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया ॥
हस्रेव चतुर्थी । अत्र प्रथमोपमया भ्रातेवपुंस इत्यनया । अभ्रातृकाया अनिर्वाहो लिंग्यते
यथा अभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिं ॥ एवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति । एवं अभ्रातृकायाः पर
स्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना न पतिनमेवप्रकाशयति रईपतिनमर्त्वंशमित्येवमुपमया नामोत्तर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५० आत्येनरुपमर्दितं भवति॥ पुत्रार्थे त्वादिवाहस्यतस्य तस्मादेवं दिप्तत्वादूर्ध्वंशास्य वर्द्धयितव्या
आत्येनरुपमर्दितं भवति॥ पुत्रार्थत्वाद्विवाहस्यतस्य तस्मादेव ... ॥ गर्भः मासमा
सेऽपि न वर्धस्य अभ्यान्तःकादि [illegible] दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते॥ नियमप्रसक्तस्य तत्त्वमा ॥ गर्भः मासमास
पूर्णेति भवति च पत्नपीडाभिर्घः॥ गृणातेः महिमस्य संगमो भवति॥ संगीर्णे हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितामि
दमत्र न तितमित्येवं प्राय्यपाकितत्रास्तयान्तं तेनैव तेन मेवेत्त स्यपांगर्भे मागेह तिया स्त्री पागर्भी तस्य
उच्यते। तदेतद्गर्भस्य मभास्यामोगोह्यं विस्थत्ता नदेतुहा स्त्रिया स्थेष्व पुत्राया अपतिकायाः स्त्रि
याः प्राप्तिं हो नयेव न सिद्धानिरुच्यते देशममाचारस्य स्वयापि हृचिन्नेआ थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन
न शर्मो नेनवति। तत्र या पुत्रा स्त्रिन्नुपलिप्सया पतिकामागेह ति। तं समनास्याएं तत्र किंतत्र सप्तेभ
वार्थितं या अपुत्रा स्त्री या अपतिका मागेहति तत्सिन्नुपविशतीत्यर्थः। ततः सानर्द्वंधुस्यः सका
शादि स्थंसतनेन। प्रसस्यानर्हसत्यो भनोशसे। शब्दमसोपनमे स्व ... घनानां गर्भमोगेहति। गर्भे १५०

न सक्तमुच्यते। श्मशानमंचयोऽभिगच्छेउच्यते॥ गुरुतल्पममनार्थस्य महिलोकलिनाशसा सुयुतदजन
न सक्तमुच्यते। श्मशानमंचयोऽभिगच्छेउच्यते॥ गुरुतल्पमनार्थस्य महिलोकलिनाशसा सुयुतद्रजने
वति। यानिहिनत्रशास्त्रानि सन्त्यान्याक्लितानि नवंति तानि जनम रणमाशामने सिपमायोधुजने
वति। पानिहितत्रशास्त्रानि सत्यान्याक्लितानिनवंति तानि जनमरणमाशामनेसिपमायोधुजने
पुनानि प्रमुदितानि नवंति॥ श्मशाने श्मशानं इत्याख्यानत्र मसकं सुच्यते॥ तत्रहि। शाशेते चति।
श्मशेते इति श्मशाने सन्तं श्मशानमिति उच्यते। श्मशानं पयमाह। श्मशारमिति। तदित ये शेते। त
दहित न्निहितणनेमृतस्य सनः। जम्मातेजो। चतन्याख्यानमपि पुनरुद्मुत्त्यादस्य। तत्रोपलिके। द
चमंचं धाना नहि हस्य समुदयशरीरं॥ श्मशब्दममकं निराह। श्मश्रुलोमेति तद्विश्मनिशारी स्मिनं
नवति। पर्यायमसकं निराह। लोमस्तुनातेमच्छिन्नपते। लीयतेऽत्रो। तद्विशरीरं लोपते तत्रानिग
मनपि चोदाहरति। श्मशानसंचयो पिगच्छेउच्यतरति। तोपरस्याविस्तर्यो यदुपरस्यापि स्तुर्यातग
र्भे दास्यान्नमेंधुको यजमान इति उपर इति॥ यूपस्यातः प्रदेश उच्यते॥ पंचनागोपरास्यपाइति।

२

१४१ क्तं॥ तदनन्तरं सूपस्थानादिः स्कृत्यादित्यर्थः। पांसुमिश्रं रजश्छादनं। येन हिरण्यान्॥ यदि तु न रूपस्पर्शकोर्हि
रण्यस्य यत्र मालिः कुर्यादर्थेत्। गर्भमतिस्थः श्मशानमतिस्थः नमास्तु कः प्रमत्तधर्मा पुरुषस्य या
विहितारा युवोयजमानः स्यादित्यपि निगमो भवति अप्यप्रमप्य स्थोलरक्षरस्यपिशाच्चः॥ एषोपि
गर्भे उच्यते॥ गृणातेः स्तुत्यर्थस्य तत्र स्तनतममस्यादिर्योयाते न्यः सुग्लत रहितेन गम्यते। प्रक्षा
पि गर्भे रत्यस्मिन्नर्थे॥ आगदप्पोररूपामि वगर्भमित्यपि निगमो भवति। हिरण्यरूप इति च॥
अन्नविशेषत्रेयुग्तयावितुमामित्रावरुणा च तोलगजप्रेरभिसंचनो। यानामतः नुः मतत्रयजना
न्यस्य गय्यमानुरूसनः रहोतेषु पनुक्तोत्वादु अनयोः निमंत्र्यते॥ तावेता त्रमित्रावरुणान्तरि
देवतामिमायेषा॥ एवं स्यादा। मित्रोसौ तानमभिमंत्रयति मित्रस्य लेनदुपं। वरुणोनीतां मंत्ररूप
मेवत दूपमितितालुच्यते। हे मित्रावरुणा हिरण्यवर्णो हिरण्यसदृश वर्णोऽयं सोम्यसुसे उपसो स्तुत्वे द्व १४२

कालेदिनाच उदयकाले मध्ये स्वा। योयुक्तामेनस्मिन्काले एतं रूपमश्च स्थूणमयो मयगर्ते स्थूणां स्वर्गर्तेऽध्य
नागेद्रयः नौ सुजातमर्गी मि॥ ममाप्येवं रथं गर्ते मेनस्मिन्विधावगर्तं ततस्त्वरूपमेवंसां प्रतमागेदता। त
तएत मारुह्य चक्षाप्येकुरुत मित्यर्थः। अदितिं च। अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दीनं चोपक्षीणम
मि। चपक्षमित्यर्थः॥ गर्तः समानास्थाणु रित्यत आरभ्यप्रसक्तास्तु प्रसक्तमुक्तं॥ जायेनस्य नदुश्शनो।
स्तुत्वा सा उमाह स्वनिति र्णाते असरत्ययमप्यर्द्धचेः एवं मे वक्ष्याख्यातो नास्मकारव्याख्यानुक्रमं
शित्वाः स्मानिस्तथा ह्यग्वाक्यस्यामेलत्वाक्यता नवच्छि धन्यामवेदिति। चतस्र उपमा इति यदुक्तं ना
स्यकाले पानदपि पाणिं संख्यायताः उपपादिता अस्माभिरेवमन्यानेव पुंसएतिमर्तो। चौत्वेनेनपादे
नास्यामृचि अनियोद्दोर्शितः॥ अन्यत्रापि चोक्तं॥ नाभ्रातृका मुपयच्छेत ततो कं स्यस्य तद्भवतीति
अयमस्मिन्वाक्येनाभ्रातृका मुपयच्छेतेति प्रत्यक्षं एलोपयमन प्रतिषेधः। त्रिलाद्दार्थपाणि यदे॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५२ न्यायतिषेधउपपत्तेः॥ इत्यंशाद्धिमंतयोः तत्पन्नालिंगनो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः॥ एतस्मिंश्च काले
सासादेवप्रतिषेधः आह स्वकीयानेनैवनाचारकामुपपद्यते नेति॥ अत उच्यते उपसमनप्रतिषेधः
तस्य स इति॥ आह। किंतु समानन प्रतिषेध एव। तेषुच्यते। पितृकुलपुत्रत्वात् यत्र स पतिक
धे। नोक्तः समस्तइवनीति। नोक्त। मिश्र यत्तनाम्॥ अउक्तमन्नाचरणः पितृनेति। तेनरत्तो
उक्तस्तत्र मितरस्यविवाहप्रतिषेधएवतेनेतु अपि पुत्र यागादि तरस्य पुत्रिकापितुरस्यप्राप्ति
रिति तस्मादुपपन्नं नवेति। सेवाचारमनोतिनवैतत्। अत्र मद्गतिनेनरतिः अपुत्रायां सा सा हि
त्रितस्माप्रत्ययत्तउजौ। उक्तउक्तः नस्का चारकामादय शैथाव्यतेस्यते। पूर्वोक्तिवुशामस्त्रद्धि
हिस्तत्पत्तमन्नामनीयावेदेषु योनयोनजितनयः यथुरत्नद्विभिन्ना भुक्ताः। तस्यावसेवल्गोत्वनस्त्रोत्रः
भुक्तौ नक्तितिनस्त पुत्रिकाविद्यानेन यत्र। तस्मैद्विस्त्रानोवामसाद्यमिति अपुत्रः सन्मानामहउ १७०

त्तगच्छति। तेनगतत्वाचारमनीषुभ्यात्॥ अत्र यामर्द्ध एव द्विगोगोतत्स्यागत्वउचोमानामहस्यमनं गति
नमस्त्रं स्यादिति तेन सुरामान्या तौ तेन गच्छानमतो॥ अत उच्यते॥ पितायत्र दुहितुरिति। पिताय
त्रयस्मिन्काले दुहितु रमन्मामः प्राक्तन्यदानादिस्वधर्मः। र तः सेकं तेन सः सेक्तारं यो दुहितरं रेतः
सिंचति। तं जामातरं नाज्ञेयतिप्रमाभ्यनुतिप्रकल्पयति उपपन्नं तेयन्नो स्वधेः॥ तदाननं स्वतोदुहित
रेदद्दत्वित्येतिसंभाष्येनमनमाद्धंत्रेसदशात्रि अनिमं द्धाम्यात्मानं मदर्थापत्यं तु पत्येनेत
स्य तेतिकथं पुनरभिमद्धात्मानमितिसंशाम्येनमनमा संगमेनमनामाधिगनामुनालंमपत्र
वेतमानामहपुत्र उपमेवपुत्रिकामस्तु इत्वः। सोऽयंस्यात्सुत्यन्सपतेमयो चोममनत्वि व्यति इस्पत
मुखेनमनमामद्धाम्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायां॥ तत्रैवं सति यत्तस्यामेव तु तनपुत्रिका धर्मिण्या
मुत्पद्येत॥ दौहित्रस्तमेवतन्नामामास्यमित्येवमुपगच्छति मातामहो न मद्योनेत्तदौहित्रान्मात्मम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४३ स्या अपि सनाभा अपुत्राः स्युः। ततो विकारादपि तनयोन्यथैव स्यात्॥ अथ यथा सर्वेषु लोको व्यामुष्याय-
णा एव स्यात् किंच। पुत्रिकापितुरपि मातामहोसावस्य दुहितेति तस्यामपि या जायते सा मातामहस्य
वनेन तस्य पुत्रिकापि स्यात् अनिष्टं चैतत्सर्वं। तस्माद्वा यामभिसंधिं कृत्वा धर्मेण पुत्रिकाच्चि यत-
त्॥ स एव च मुख्ययावत्स्यान्मातामहस्य च पौत्रो न चरति। येनेत्यात्मनो पुत्राः। ते हि गौणाः स्या-
जनयितुः पितुः पुत्राः संतो मातामहस्य पौत्रा उच्यन्ते न कदाचिल्लोके शास्त्रे वा। तत्रैवं सत्यं गौणं
गात्संनवस्य तस्यात्पुत्रनामासौ। स्वैव मातृपुत्रीणां दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते किंचायदि दुहिता पुत्रे-
णाविशिष्टत्र स्यात्ततो दुहितेति विशेषसमाख्यानेव स्यात्॥ अस्ति च यं। तस्माद्विशिष्टतरः
पुत्रो दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते॥ यदपि चोक्तं॥ अविशेषेण पुत्राणां दायो भवतीति
अपत्यान्तरेष्वसत्स्वेव विनियोगे दृष्ट एव धर्मो न्यायान्नस्मृतिर- २४३
र्थस्यान्तात्मनतापि सेदृष्टव्यं॥

रः। तस्मिंश्च वेदे अयेनोनाम्याति क्यमतिरेच उदाहरंति धर्मविदः। येयं सगस्य सनाम्यानंतानेय
तान्च इति। अथ शब्दो विशेषाधिकारार्थः। ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येवं इति यदोत्सर्गो पुत्रिकायां
पुत्रिकापितुरन्ये पुत्राः जायेरन्॥ तदा विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्सर्वभागमितरे
स्तुत्वा त्रिनेजरनागारत्वलिनगदुहितर इति। नेदं तत्पर्वानिरुच्यते॥ यया दुहितृणां नामोना
र्त्ती। ति। न नामसये न गिंस्येतान्वै आत्मजः आत्मनो धियो जातः स आत्मजः सल्किं कोरनो। तिदिव्यमा
देव। तिभ्यं पत्वं। यन्नेन मादानैपदद्दाविति। किं नहि तस्याः करोतीति॥ उच्यते॥ चकारगर्भे सनितु
निर्धांनं॥ सनितुहेतस्याहस्यने। गानी नर्तुः प्रमयममर्यादिकरोति पुत्यर्थं॥ किंच॥ यदिमातरः
पस्तुत्रदय मातरो जनयति। तद्विचवध्या वोरां पुत्रं। अवद्विचा वोठां स्त्रियं। तयो द्वयो रपिवो
दुयो द्वाः पुत्रयोरन्यतरस्य एकतरः कर्त्ता भवति संतानकर्मणः। कतमः। यः पुमान्स एव दाया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५५ ः दायाद्यादि ॥ तेन तः कन्यापुत्रः ॥ किंच ॥ तयोर्ह तयोरपि सुतयोः सुत एवेति नापि प्रयत्नेन रक्षतो रक्षादि
तयोरन्यस्य धनं ॥ अन्यतरः स्त्रीपित्रा सुतो तः पि सुपुत्राः पि स तजाम्या म्या मर्म्यात्मा ः प्रदीयते प
रम्पा नकस्यांचिदस्य वस्या या मसा न्यात्मीयो न वर्ततां न्यनिमायः ॥ तत्व मम्याम चित न प्रम सेतान्यो
तिक्यमा रोगितिन दुहितरांति स्य नाति न्यो न नुतिन ताः संतान कर्म्मणि पितुरुपतिष्ठंते ॥ यदुक्तं
त्वात्विनाः परमेदाधंने न सादभागा रतारंति ॥ यस्तु न रक्तं पुंसो पिदानाति सर्गविकयाविधंते रति
॥ तेन कस्यचित केनचित्कि भितेन न भवति ॥ स्त्री तु निसर्गेणैव दीयते विक्रीयते विसृज्यते वा ॥ ता
हि परगर्भमेवात्मधत्ते ॥ तस्मात् न यातीति ॥ ॥ इति निरुक्तवृत्तावष्टमाध्यायस्य प्रथमः पदः ॥ ॥
प्रसक्तानुप्रसक्तानि दत्तानि तस्यया ॥ जनयितुः प्रजेत्येवमादि ॥ नरु नरादानी सुव्यते ॥ मनुष्यनामा
नान्यत्राणि पंचविंशति ॥ मनुष्यनामानि मनुष्यनामानि ॥ उत्तराणि प्रवृत्तत्वात् पत्यनाम १५५

स्य ॥ अपत्यान्येवादि पंचविंशतिमेतानि मनुष्याइत्युच्यंते ॥ कियंति पुनस्तानि ॥ पंचविंशतिः पंचविंशति
कतमानि पुनस्तानि ॥ मनुष्या नरा इत्येवमादीनि ॥ नृत्यंति कर्म्मस्विति नराः ॥ इत्येवमादि ॥ आह ॥ मनु
ष्याः कस्मात् ॥ उच्यते ॥ मत्वाज्ञात्वा नतराने कर्म्माणि सीव्यंति संतन्वंतीत्यर्थः ॥ अथवा ॥ मनस्यमाने
तेन प्रजापतिना सृष्टाः ॥ मनस्यतिः पुनरयं ध्यातमनस्वीभावे प्रवृत्ते नप्रवृत्त्यता प्रजापतिने तेस
ष्टाः ॥ अथवा ॥ मनोरपत्यं मनुष्याः ॥ मनुष्णोवाऽपत्यं मनुष्याः ॥ तत्र पंचजना इत्येतस्य निगमा भवं
ति संदिग्धाः ॥ तत्रेयमसुदाहरणं ॥ तद्यथा ॥ तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा असाम ॥ ऊर्जाद उत
यज्ञियासः पंचजना मम होत्रं जुषध्वं ॥ सौचीकस्याग्नेरार्षं मतस्य वि
भ्रष्टेहो मद संवादः ॥ तत्रेयं होतृजपे विनियुक्ता ॥ तदर्थ्यवाच ॥ परममुत्कृष्टं मह हृदयमं सो ऽग्निर्यज्ञा
ने ऽहन्यो ॥ येनवीर्येणाविकृमिति ॥ येना ऽसुराननभिभवेम तर्यं देवाः ॥ नुजीदः अन्नभक्षयितारः ॥ अ
पिचोद्दयुज्ञियासः यज्ञसंपादिनः ॥ हे वा हृदयमपि च हे पंचजनाः मनुष्याः निषाद पंचमा वर्णाः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ममेदं स्तोत्रं नुबध्यं अनुगृह्णीष्वेति समस्तार्थः ॥ अथैकपदानि कं ॥ असुराः असुरता स्थाने इति
१४५ ममेदं स्तोत्रं नुबध्यं अनुगृह्णीष्वेति समस्तार्थः ॥ अथ नाउ असुराः स्थाने तु सपला स्त्यर्थः । अथवा असुराः स्थाने
नसुपुरताः स्थाने तु सपला उत्पर्थः । अथवा असुराः स्थाने तु सपलाः स्त्यर्थः । अथवा असुराः ... स्मि
नेभ्यः प्रज्ञाविताः देवरिपुयो ॥ अपिचा असुरिति प्राणनाम । सा हि । असुराः सिमरस्व शरीरं नयति । त
हि तत्र नित्यम वस्थानमिन्त्य भिप्रायः तेन हितं इतो नयति । हि मलो असुकारः इति मन्यते आत्मवाणि
निर्वचनं स्यात् । सोऽहं वानसृजत सुरिति प्रशस्तनामा प्रशस्त हा अन्त्या मे देशात्प्रजापतिः सुरानसृज
त । तदुक्तं । उ सुरत्वं पसः पेरदेशात्तेन देवानसृजत तत्सुराणां सुराणां सुरत्वमि
ति विज्ञायते । एवमेव प्रजापतिः स्वनामा असुरानसृजत । असुरिति प्रशस्तमति सेधः असप्रशस्तिरनुनः
जदेशात्प्रजापतिरसुरानसृजत । इत्युक्तं । अथाउ प्राणिनो ये प्रशस्तेनासुरानसृजतेति । इति
उमघति याम ॥ अन्तार्थस्य निपात्य । उत्तिष्ठ नाम नहि उक्तिनिवर्ण्य कर्तान्स्यर्थः । अ १४५

अपयाय पथा मेन नमस्य कर्तृनेतरो । तिकवार एक्मामान्याभ्य ने मध्यतेर्वा स्यात् । दशोऽपिवा तहि पदं
सन्मदुत्वारके देनर्थातिः । दे वजना ममहानं नुबध्यं । गनदन्तसं देवं दममे के उत्स्य प्रदर्शने ॥ गंध
र्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके मन्यन्ते । चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । निसद्य निषद्धे
नो ति निषादः साधिन्वर्णसमो भवति । अप्यवा निषाद म्यं मस्मिन्पापक. मिति निषादः सोधन्वनेदत्येके मन्ये
ते । मचरमकारः नमस्यानन्त कालममा धानं प्रयुतो नश्नौ भूरवकारः क्वेन पाने ति पर वकारमिति
मे त्रनेदः । सोधलवनात्सनवरति यमेचलिंगात् । पश्यान्तुपंचजनशब्देन मनुष्यास्ते निषादपंच
जनशब्देन मनुष्यास्ते निषादपंचमा वर्णा उच्यंते तत्थेव निरुक्त । पत्न पंचजनस्य पारिक्षाः स सरकाः । अ
येनरध्वा ॥ रपमनुतुषप रेद्धा रष्टस्य पंचमेदनिम हत्यनी यशास्य स्यम तिपदेषा । पदा पंचजीनी ।
नपावि शा पंचजनसमुदायस्य वर्णापास हितैः स्तोत्रानि ऋ ऋषिभिरवर्णिनी देवर्षार्थे निर्दोषाः

स्वतो: असख्यात । असख्यं नाम निपादपं चमात्रयो आत्तो: संतो वे णीमात्रे अलं यत तेंद्रवर्षे । नगावनि
१५२ स्येव मस्येतः ॥ अत उद्रमुर्क्ष्व दाणां च जन्यायालिशा सहखो ओकरुलिंधि: असखंयेति । तदा वितिं
ति । तदा उपक्क स्यमदंड्र: नाभि: तस्माद्दिनवेता अस्तु यान् अहंस्त्वं सोर्थं ध्यान् ॥ तद्दैणा परि च
देनवेदेन ॥ परिदवानि नामे घजालाति विप: मोनिरे ताचिति भायतो । स्यानयिना गोच मणां च्य
वना । अनीश ॥ अन्यास्म वानिचमोणांस्यैवं सोर्थं ॥ आहवाहृकस्मात् ॥ उच्यते प्रवाचत आन्यां
वना । अनीश्र ॥ अन्यास्म वानिकर्माण्येवं सोर्थं ॥ अंगुलिनामान्दु जगाण्येको विंशतिः । अंगुलीना
कर्माणि न कर्षेण वाध्यते न स्लिप स्थास्यां कर्माणि । अंगुलिनामान्दु जगाण्येको विंशतिः । अंगुलीना
नामान्यंगुलिनामानि । उत्तराणि । पुरतेन्यो वाहुनामन्य: वाहो रेव द्यंगुलपोन वंतो । नियाहुना
सन्य उत्तराणि अंगुलिनामानि कियंति पुनस्तानि । द्वाविंशतिः । द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कत
मानि तु नस्तानि । अकृतः । अग्न्य: क्षिप उत्येवमादीनि । वाहु देव [illegible] ता ॥ अवंत्येता: कर्माणि । १५२
क्षिप्र

ति अंगुला: अग्न्य: पतिमापन एना: क्षिपाते आभि: सेतव्यं द्रव्यादितिक्षिप: । इत्येवमादि । आहा
अंगुलय: कस्मात् ॥ उच्यते । अग्रगामिन्यो नवंति । अग्रेस्थिता: कर्म सु गच्छंति ॥ अथवा अग्रगालि
न्यो नवंति । अग्रेस्थिता गल्लंति । अग्रकारिण्यो वा नवंति । अग्रे स्थिता: कर्माणि कुर्वंति ॥ अंकना नवंति
वा ॥ तथा हि कोस्थेतानि गनि हृन्यते सावंकितरेव नवंति ॥ अपि वा स्यंजनादेव सु: । एता हि ते न मधं
मानि मुख्यनो चंतिगच्छंति येत्वं न्यंजना उत्पद्यते ॥ तेषामन्यज्यत आभिरित्यंगुल्यो नामेमा निताति
कार्यमनवति ॥ दशावनिम्य इतिवहूक्षः । अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिनामभि: संदिस्यंते । तदर्थानि
दमुदाहियते । विप्रुवेषा । अर्थं स्यकाद्वेयस्य सर्पस्यार्थं यानस्कनो विनियुक्ता । दशनिरवनिनिर्युक्त
पचर्यते ग्रावाण: सोमाभिषवकर्मणि प्रवर्जते तेदशावनय: तेभ्यो दशावनिभ्य: । देवरानि जः पुनम
पि अर्चतसतो: सोमाप्यते स्वर्थे: । एवमेव दशभि: कक्ष्याभिर्येउपव्यं सतेते दशकक्ष्या: तेभ्यो दशक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४१ सेभ्यः अर्चनाद्दशभिर्यो क्रियोपचर्यतेतेन दशयोक्तास्तेभ्यो दशभ्योवेभ्यः अर्चता दशभिर्योजनैर्यउपचर्यते
तेदशयोजनास्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः अर्चता॥ दशभिरभीशुभिरुपचर्यतेयेतेदशाभीशवस्तेभ्यो दशाभी
शुभ्यः अर्चत॥ अजरेभ्यः अजरणधर्मभ्यः॥ दशधुरेयएते याबाणस्तेभ्यो अर्चतेदशभिर्दशभिर्
युक्ता नियर्यएते युक्तावहंति याबाणस्तेभ्य एभ्यो दशयुक्तावहेभ्यः अर्चतेतिसमस्तार्थः॥ अथैकपदनि
रुक्तं। अत्र नर्यापगुलयो नवेति॥ ताश्च वंतिकर्माणि रक्षंति भसयंति ता सपकंतो ताभि॥ अथैकपदनि
रुक्त्या अंगुलय एव॥ ता हि प्रकाशयंति कर्माणि प्रकर्षात् कुर्वंतीत्यर्थः। योक्ताण्यैतत्स्वयोजनानि
त्यनेन पदेनव्याख्यातं। योजनानि सेवंति गरसिद्धमेव। अमी शाबोप्यंगुलय एव॥ ताश्चेभ्यः कर्मकेतेक
र्माणि व्याप्नुवंतीत्यर्थः॥ अनेकैर्नामभिरंगुलय एवोक्ताः अनेकक्रियाशब्दानुपपदर्शनार्थः। एते
याबाण एवमनेक क्रियायोगिनो। निरंगुलीभिरहीता समदर्थ मन्वेतेति। धर्वैतर्वधकर्मणः परा

दर्षवंतोति च दृष्टधकर्मसु पठितेः उ(स्य)मपीतराध्वरेन दुहोदिसंवेधिनी। एतस्मादेतद्धातोर्वधकर्मणः मा भि त्व
हंतिवद्दमतदुहोः स्वस्पया धारयं तवो। सा हि धारयत्यस्म मनुष्यान्। कांतिकर्माण उत्तरे धातवो ष्टादश
भा। सख्यत्यं गुरुपोप्या ख्यानः सपादः सोसुल्कः। तं सलुकानेन एतत्प्रथममाविवेशति। उत्तरे कां
त्यर्थो ह्यस्य। पदं प्रियत्कोतेनेनमि तदर्थ मुल्की। निरुक्तोते क्रियत इत्यातोः गुलिनामस्य उत्तरे
कांतिकर्माणः समाम्नाताः। किंयतः पुनस्त इति अष्टादश। अष्टौ च दश च॥ कतमे पुनस्त इति॥
च क्षिमउपमसि॥ अन्नकेति उत्सेचमादयुः॥ अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः॥ अंतस्थनामानि अ
न्ननामानि। उत्तराणि प्ररूतेभ्यः कांतिकर्मभ्यः। अन्नमेव हि कांतं सर्वेभ्यो भवतीति कांति
कर्मभ्य उत्तराणि अन्नमानि। कियंति पुनस्तानि। अष्टाविंशतिः॥ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंश
तिः। कतमानि पुनस्तानि। अंधः याजपाजः प्रयः पृक्ष इत्येवमादीनि अंध इत्यथं निर्वक्ष्यति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४८ वाजयितव्यं पूजयितव्यं एतद्धि जननायोपस्थितं नन्वतीति वाजः पीयत इति पानः। भगः पानादि वा। अः
हि। अन्नं कस्मात्। उच्यते॥ आभिमुख्येन ह्येतन्नतं प्रह्वीभूतं नमति जननाय भूतानां। अत्तेर्वा। अद्य
ते। अत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तं॥ अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश। अन्नमेव ह्यद्यन
इत्यन्ननामान्युत्तरे धातवो दश। अन्नमेव ह्यद्यत इत्यन्ननामानन्तरं त्विकर्माणः समाम्ना
ताः। कियंतस्त इति दश। कतमे पुनस्ते। आवपति नवेति वनस्तीत्येवमादयः॥ बलनामान्युत्त
राण्यष्टाविंशतिः॥ बलस्य नामानि बलनामानि। उत्तराणि भवन्ते जोत्तिकर्मण्यः॥ यएव ह्यत्तं
तत एव बलं चेतो नवर्त्तास्य त्विकर्मण्य उत्त... बलनामानि समाम्नातानि। कियंति पुनस्ता
नि अष्टाविंशतिः॥ अष्टाविंशतिकानि। कतमानि पुनस्तानि। ओजः पाजः शवः इत्येवमादी
नि। ओज ओजतेर्वा उब्जतेर्वा इत्येवमादीनि॥ आह। बलं कस्मात्॥ उच्यते॥ नहि नरं नवतीत्यपिवत

हि सः यावद्विशेषो भवति॥ विनेत्रैवो सर्वति धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेक एव ह्यस्य बलं चेतो
नवंतीति न एव धनं नामभुक्तिरिति। बलनामभ्य उत्तराणि धननामानि। कियंति पुनस्तानि। अष्टावि
शतिरेव। बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरिमान्यप्यष्टाविंशतिरेवेत्येव शब्दः। कतमानि पुनस्ता
नि। मघं रेक्णः रिक्थं वेद इत्येवमन्तानि। रिच्यत इति रेक्णः। अतिरिच्यमानमेतद्धि इच्छति त्यज
मानस्येति रिक्थं। विद्यते लभ्यतेऽनेनेति वेदः इत्येवमादीनि॥ आह। धनं कस्मात्॥ उच्यते॥ धिनो
तीति गवं सनः शब्दस्य धनेति कारके सम इति कारकाप्रकारणं। धिनोति तर्पयतीत्यर्थः॥ गोनामान्यु
त्तराणि नव। गवां नामानि गोनामानि। उत्तराणि भवन्ति तेभ्यो धननामभ्यः। गावो ह्येव हि महद्धन
मिति। धननामभ्य उत्तराणि गोनामानि॥ कियंति पुनस्तानि। नव। कतमानि पुनस्तानि। अघ्न्या उ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्येवमादनिर्वचनं॥ उक्तनिर्वचनो हि गोशब्दः अतो गोः
१४९ म्नाउक्तियेवमादीनि। अघ्न्याः अहन्तव्या भवती। ... धनार्घमेव हि गवार्थं क्रोधो भवतीति गो
कस्मादिति न ब्रवीति॥ क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश। ... रेलते हेलते इत्येवमादयः॥ क्रुध्यर्थसंबंधे
नामन्य उत्तरे क्रुध्यर्थाः समाम्नाताः॥ कतमे पुनस्त इति। एकादश। कतमानि पुनस्तानि॥ हेलः हरः हृणिः त्य
नेव क्रोधनामान्युत्तराणि कियंति पुनस्तानि। इत्येवमादीनि। के ओ इत्यन्ते आनि ... भवती ... नीचे
न्यजनी। चरने नदी। यतन रकं प्रतीति ... त्यजत्यनेना विरोधमं जहातीति त्यज इत्येवमादि। ग
नेन नरकं पतति हीयते प्राणेन इति हिंस्याः ... सुतरां गच्छंतीति क्रोधनामन्य उत्तरे गतिक
तिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं। कुदारण वसंतः ... गतिसंबंधादेव क्षिप्रनामान्युत्तराणि समा १५८
नीयाः समाम्नाताः॥ क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः षड्विंशतिरेव कतमानि पुनस्तानि। चुमसः इत्ये
म्नानानि॥ कियंति पुनस्तानि षड्विंशतिः

व मारीनि। नुन्न इत्यन्ते क्षिप्रं गच्छतीति तु॥ मांक्षि ... क्षिप्रगा दिनं ...
त इति मक्षु। द्रवत। द्रवतेरवे इत्येवमादि। आह। क्षिप्रं कस्मात् उच्यते॥ विप्रकृष्टो ... संक्षि
प्तः क्षिप्रमित्युच्यते। अंतिकनामान्युत्तराण्येकादश। ... क्षिप्रं गच्छति। सएवानि ...
अंतिकसमं। भवतीति क्षिप्रनामान्युत्तराणि अंतिकनामानि। कतमानि पुनस्तानि। तडि
त आसात् इत्येवमादीनि। ता अतः क्षिप्रप्रदेशः व्यवस्थित इति। तडिदित्युच्यते अंतिकप्रदेशाय आ
सन्नः स आसात् इत्येवमादि। ... आह। अंतिकं कस्मात् उच्यते। ...
लानां संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्॥ संग्रामस्य नामानि संग्रामनामानि। उत्तराणि
प्रवृत्ते ... अंतिकनामस्य अंतिकं ... संग्रामो भवति। अंतिकनामस्य उत्तराणि संग्रा
मनामानि कियंति पुनस्तानि षट्चत्वारिंशत्। कतमानि पुनस्तानि। रणः विवाकः ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५०

माहीनि। रणं स्वास्मिन् शूरा इति रणाः। विविधा ... प्रवर्त्तते। तिव्याहृ। नरेन्द्र सिंहश्च इति नरेन्द्रः
इत्येवमादिभ्योऽस्य। आहा संग्रामः कस्मात्। उच्यते॥ संगममनाना। संगच्छन्तेऽस्मिन् परस्परं तत्र योधाः
संगरणा ... संगच्छन्ति संशब्द्यन्ते ... परस्परेण संगतौ ग्रामा ... ग्राम इति संग्रा
तरस्तु च्यते। परस्परविजिगीषया समागता तत्र भवतः। तत्र पद्मचत्वारिं ... संग्राम नाम ग
योरवल इत्येतस्य नाम्नो निगमाः संविग्ना भवन्ति। इतरोऽपि ... रस्तु ... ग्रामो ...
तत्र वसति। अस्मात्प्रलिलस्य नामान्यां ... न पर्याणि तिस्र पदे ... नाम तत्र ... ततस्य ...
संग्राम खलयोः॥ अनीः इनेके निदा ... कुर ... पुत्र ... समा ... जग नीर ... त्स्य ...
नि हृत्स्ले शास्यते॥ आध्यात्मिका मंत्रः। इदं तावज्जगदेकोऽहमस्मि। अभिनवामि। आ नि
न्नपुत्रनभवाम्यस्य सर्वस्याहं ... धिपतिरित्यभिप्रायः॥ कथं पुनरभिनवाम्यहं नेन ... [illegible]

मेको नित्याहा नित्यहं। मायाः सपत्नान् शत्रून् नित्यं ... येनाधिकं ... अभिनवामास्य सर्वः सहति। नित्या
... कथं पुनरभिनवान्सपत्नानहमस्य जगत आधिपत्यं वर्त्ते। यावदेकं तावदाग तं संतम
... एवाभिनवामि सपत्न अनीशा। यावत्यागतो ... एकाभिनवामि॥ किमुत्रयः करोति। ...
पिपुगपदागताः संततः ... किनोऽपि ममकुर्वन्ति। न हि विरोधी त्वभिप्रायः। किंच॥ खलेन पर्यां ...
त्वमाने हन्यमाने। गम्यमाने ... खलशब्दः॥ उपमाने। उपमा संबंधात ... खले खल
स्याने कर्षकेन पर्शीन ... पि संचितान् ... प्रतिबंधेन ... एवमहमपि ... शत्रू
नागतान् ... अर्पयत्रे ... तिष्यमानः। हन्मि तमेव ... भावं संतमा किं ... शत्रवः। नाहं
दाहः ... हमित्यभिप्रायः। अपिच अनिंद्राय मामिंद्र न विद्यां याव्यं ... ज ... ये वमा
निंदेति। नेतव्यायमित्यभिप्रायः॥ अनिंद्राइतर इतिवा। अथवा। अनिंद्राः संतः आत्मनापि ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ कथमिति मे मानिरेति। अनिद्रासंतोनि
१५१ निरुतते मानिरेति न नु नामैर ते नैवाहमतिदितस्त न्याः। अथ कथमिति मे मानिरेति। अनिद्राः संतो निरु तेते मानिरेतिन नुनामैर तो नेवाहमतिदिनस्तन्याः। एव इतासंख्या। गतासंख्यातसा प्रत्यर्थं
ज्ञेतोत्यभिप्रायः॥ इति समास्तार्थेः॥ अशेषकपदनिरुक्तं। एव इतासंख्या। गतासंख्यातसा प्रत्यर्थं
ज्ञेतोत्यभिप्रायः॥ इति समास्तार्थः॥ अश्वेकपदनिरुक्तं। एवं इतासंख्या। गतासंख्यातेसा प्रत्यर्थं
व्याख्यानं च पाठे अंगता। छोडुततरसंख्या। एकस्याः मन्त्राः शान्ता॥ त्रयस्त्रिंशं तमसंख्या। दशोः सको
शान्त॥ प्रसक्ता नु प्रसक्त मुच्यते॥ चत्वारः कलितत मासंख्या। आप्यवर्त्तते। न चेतियासंख्यातान अननोपा
नसंनगनीना नवति। नवसंख्या पुत्राणां हितिधोनकानि रप्यरंनः क्रियते। दशोतिसंख्यातारक्ता
।दशस्येवनारितस्मादशधेरशीनादशानादशेत्युच्यते। विंशतिदिरेशतः॥ द्विर्दश विंशः विंशतिरित्यु
च्यते। शतेदशदशतः। दशसंख्यान्वितायादशानाः समुदिताः शतमित्युच्यते॥ सहस्रं सहस्वत। स
इति बलनाम। तेनतद्वतः दुर्बलानामपि मदलं समुदितं बलवद्भवति संघातस्य बलमस्य
तः॥ अयुतं नियुतं प्रयुतं ततः परं नामानि॥ सहस्रंदश कृत्वो अभ्यस्तं अयुतं। अनिश्चीभूतं अयुतं। अयु १५१
तः॥ अयुतं नियुतं प्रयुतं ततः परं नामानि॥ सहस्रदशकृत्वो अभ्यस्तं अयुतं।

तमित्युच्यते॥ अयुतमपि दशकृत्वो भ्यस्तं नियुतमित्युच्यते। नियुतमपि दशकृत्वो भ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते
। तथ श्रीरस्
अंओ चेदशब्दविषयं योयु — — नि गीतिः अरणः शील मे पुनस्त दानानेनः सोबुदद्रूत्युच्यते। तथ सोरस
नाममात्रं याननोमहान्यकुतेति। अर्बुदं नदियावुद। तद्दिवके तेनः। संदद्रूत्युच्यातेनवतितरर्बुदनि
त्युच्यते। खलगति देशमना ता खलते नेदशस्यंस्य अपदतिहितनयोधाः स्खलते नोहिसा पोत्याहि
नचवरस्येरण। अनर्नु पातेगेधान्य खलतेत स्थारेत। तथापिहि न स्यात्तिष्ठ संख्या मानानि धान्यानि। हि
व्यनेना वृथ्यंत रत्नार्थेः अलकान्न मास्यापरतो नवतिबिनकोणि दानेः व्यापित मोपलतरेभातेभ्यो
दश। संघा नद्दीनातं — नदं त्वा पुष्यं तियोधा इति संघामना मस्य उनेरव्यापित मोपः। कतमे पुनस्त
इति। इत्यतिननसे रसेत मार्गः। तत्र दशके व्याप्तिकमेधातुगपारतेदेनाम। नवतः। आ
इतिच। आपोईति च॥ तत्र आप्स्या न आद्रुनानयो हि अन्नातिव्याप्नोति स आप्स्यानद्रत्युच्यते। तथा

१५२ चय आक्रोतिस आप्नुवानः तत्र आपान इत्युच्यते॥ वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्संख्यामहीतौ। तो
तरं स्याप्यन तो घ्नतीति व्याप्तिकर्मन्य उत्तरे वधकर्माणः समाम्नाताः किंतु [illegible] दिय त्व त मे पुन
तरं स्याप्यन तो घ्नतीति व्याप्तिकर्मन्य उत्तरे वधकर्माणः
ता इति दम्नोति घ्नरति धृष्णोति क्नेलमारयः। तत्र वधकर्मधातुमध्ये विपान इत्येत [illegible] तेलु नो
वे तिके कश्चे। विसालय तेनाना प्रकारं व्यातय ते यः श तृन्तम विस्यातः अयवा एव मन्य पास्त्रादिया
त पएनमुच्यते प्रसंततभिः तविस्यातः। आखंडलेत्येदपि नामेय। निगमपि पाद दशयति। आखंड
रनः प्रहूयसे। आविमुस्सिना व स्थिनो नः खंडयति मेघान्स आखंडलितात स्य सं बोधनं हे आखंड
लितः इति तिर्हिनाम कसंवा नं नइ [illegible] प्रार्थयामगायर्ची। ए स्त्री नाम्नि पर्ण ये पुमध्य त्रराणि पर्णो ये
हो तु तिर्य त्रा स्वेति निमुक्ता शाचिगाहूयसे। शाचिगो इति चेकं पदं शाचीति कर्म नाम। तस्य शाच्या १५२
त्यस्य कर्मयो पेय निदिपभु सोना दिशत [illegible] संततिः साशाविः अयवास्मा विक रवत निते मा

शा र्ची।

त॥ शाच्येवशाचिर्नप्रस्याहूयमानो योगच्छतितशाचिगुरिंद्रस्तस्य संबोधनं हे शाचिगो इति। तथैव शा
च्यां यः आगतः सन्नूयते स शाचिपूजनस्तस्य संबोधनं हे शाचिपूजन। हे आखंडल व्याखंडलितः श
त्रूणां मेघानां वा इय मस्माभिः तस्त तांसा मतिते। नित्य मिह मागतं स्य पाच दृश्य मेत्य मागतः सत्र
। किं च एनस्यांच शच्यां आस्मिन कर्मणि अयं स्माय रम पास ते तन्न स्तुतो निपुतः सोमो यतो ऽ स्मा
निस्त्वं प्रदृश्यसे। प्रकर्षेणादरेण हि हूयसे। आहूयसे। सर एव मेत सर्ज्ञात्वा अस्मादनुग्रहाया नतो।
तस्मात्तं आगंतुमर्हसीत्यभिप्रायः॥ आखंडलशब्दोऽन्यत्र एव कर्त्यां च कुतरं तडिदब्दे इति इति
क्रम मेव तो निरुच्यते। तडिदित्येतिक अधनोः संसृष्टकर्म। तडिदित्येतछब्दरूपं अंतिकाभिधायिक
धाभिधापि चेत्येकमेव हि एतद्दुनाभ्याम र्थाभ्यां संप्रयुज्यते। विद्युदपि च तडिदित्युच्यते। सा पुनः
कर्ज रिका त्केता उयता जिसतः। एषा त्वेतिक नामेदं तस्येयमुदाहरणं॥ त्वयाचये। अनप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५३ सः३ तिरन्त्मर स्यांशं जगती प्रवर्ग्ये विनियुक्ता। हे ब्रह्मणस्पते त्वमावयं सुष्टुवृद्ध वितलजदिता अनुग्र
हीता। संतः वसुवम् नियानि यानि स्यार्हाः स्यार्हाणि स्पृहणीयानि तानि ता निनदुध्याम नुध्यान्य
स्मानं निन्दयादर्शमहि। किंचाग्यानो दूरेनलिलः याश्च दूरे धन्यच स्थिता अरातयः। ताश्चांतिके
त्विदच्छवस्यां तिकानिधापित्वं। दूरेच अंतिकेच ये अरातयः। अरातिलना। रातिर्दानार्थः। अस्मा
कमनिमतानर्था दहनो दानियारयंति - ति अरातयः। अदानगजान दातव्यमस्मानिरन्य शंति
(?)न्न्नेयेषां प्रजाते। अदानमगताः द्विविधा हि शत्रवः। दुःखदानाय भासुलसंनाशः। स्वतत्त्वेदुः
खसंनाशयास्ति अदानपुरुषाः। ये अदानकर्माणः लसंनाशयास्तेवोनयेपिदूरेंऽतिके वान्यस्थि
ताननेोदितदूरेतिकावस्थितानुनयानापि जंगत निम्न स्थानं कुरु। लोनसयास्यते। किंचानवसः
नानेोदितदूरंतिकावस्थितानुनयानापि जंगत्। निम्नस्थानं कुरु। सालवतारः सुति। अगानिनी
। सुरूपांश्चनाकुरु। अग्नइतिरूपनाम। तद्यो को नाम अविघुत॥ मालवतारः सुति। अगानिनी
। सरूपांश्चनाकुरु। अग्नइतिरूपनाम। तद्यो कोलाग नो विघुत॥

द्वारेदेवचरध्यते॥ तस्मान्न तस्या अंतिक नामानि संधोत्ति॥ अपितिरमपरेणांदारेणंनीति
कनामेवानितेतस्मात्। दूरे नि त्सन्नलिदिवातिरोचसे। दूरे पि सन्नं तिक इवावस्थितोदृश्यते।
दूरेत्वं पिसन्नंतिक इवे तिस्फुरनरसंनिकानिधानत्वं। ननथा स्तेस्मिन्नंनेगानो दूरेतच्चिन रुति
। एवमंतिकनामत्वेनचालि। धुन्नामत्वेनचान्धनन नामत्वेन आगनवर यो नवनदं अतेस्ययथा
सं नवेनिन जगत्वंच्छयो विम्बनः वर्यनन॥ रुक्मा जगती। आग्नेयी उत्तेन रशाम हा जते आग्नि
मारुते शस्त्रे अनितवज्यत्नस्य हो॥ इति आग्निमारुत एत च शस्त्रे तां यत्वं हे अग्ने विश्वतः सत
तः सुप्रतीकः सुदर्शनः शोभनदर्शनोपि च सदृक् यतोयतो दृश्यसे नतत्सदृशः समानदर्शनः तु
ल्यएवलक्ष्यसे। अपिच। दूरेपि सन्नतिभ्राजिसव्याज दिदिवां तिक इवावस्थितोऽतिरोचसे।
। अतिरोचिस्मु ईश्यसे॥ अपिच यो तद्राक्ष्या आश्विद्राक्ष्या अपि संततनंभः अध्यानन्तस्सणंत

देहेच सर्वेभूतदेः। एवंहितस्य पञ्चस्वेवसतो। न
१५४ मः। एवञ्च ध्यातुर्नावेदुःसंशक्यते किंपुनर्द्रष्टुं। सा तदप्यतीन्द्रियदर्शने। तस्मात्केवले गुणयुक्तस्य देहे अनेनयं
तेः स्नावकमित्रतेनो योगेन अपि तत्र। मामतित्रः। ध्यते दर्शने। तस्मात्केवले ... सायाः संतोनाकेन चित्ताग्नि
सर्वेषामपि नानेवति चरणाकर्मणि आउ नामा दुःखामाद्गता ... सायाः सन्तो नाकेन ... मायः। वज्ञनाम्ना स्तुतराम्
नाम्नानुणाया तिष्ठाम। नाम्नान्किंचिद्दर्शनात्तदनुध्यानादेवेत्यभिप्रायः। वज्ञनामानि किंयंति पुनस्तानि। अष्टा
दश। यो हि देहस्येतेसर्व ... तेन ... भगवान्... ज्ञानामादीनि। दिघुनग्घेतेषां घोन
दश। अष्टौ च दश च। तन्नामानि पुनस्तानि। दिधुनते मिश्रेति हिस्येन मार्दानि। ... धुन। अव नामयति। स्वरुपति
तेषां पुनः उत्तरति ज्ञानेन वाघति अवखंड अति घातनेदीप्यते नालानि धुन। अवनामयति। एवं उद्गति नाणेः
अष्टारयाति तेनि। इति हेतेतत्वेनमादि। अष्टाव ज्ञः कस्मात्। उच्यते। वर्नं पाति। विद्यो जयति नाणः १५६
प्राणिनः। तत्र कृत्स्नं देहपदं च रवि... कुस्तरस्तु च्यते। तत्पुनरेतत्सावज्ञनामानि
प्राणिनः। तत्र कृत्स्ना देतत्संदेहपदं ...

दावं नते। उच्यते अनेतिकृत्स्नः। यदा पुनरेतदध्यानिधानं तदा कर्णो सो मानामिथ्योपमन्यत आ
चार्यो मन्यते। अत्रा ध्यस्य नयेन मेवाभिनेतस्यात्। आत्माध्येनरत्नेन मानमभिधानमस्यादि
चेदेवकमेतत्र वचायं संयुक्तमेव स्यात्। किं कारणं। न सा रुद्रः शुद्धे जघाने तितेन स्वयमानो
वेदे वकमेत्र व याये संयुक्तमेवस्यात्। किंकारणं ... मेघोहि शुभः। तदुदर्शेहि धात्वानि
विरुरुवतः शुभं गोपयितारं सानो अमृतमेघानं ध्यानं। मेघोहि शुभः। तदुदर्शेहि धात्यानि
उदकयादत्तेनिमिनेतशुष्यंति। ऐश्वर्यकर्माणमुत्तरं ध्यानमलंकारः। घ्रतामेवहिमज्ञेगायुधेने
वैश्वर्येनवर्तते। तिज्ञनामभ्यउत्तरे ऐश्वर्यकर्माणः क। तमेउपुनसो। ररज्यति। पश्यते। स्विय
तिराजतीति। ईश्वर नामन्युत्तराणि चत्वारि ऐश्वर्येसंबंधेनेव्यंते। कतमानि पुनस्तानि। राष्ट्री अ
र्यः निघुत्वात्। इनः। तत्रेन रत्नतरनिधानमेवस्युत्याद्यं। सनितः संनत्त ऐश्वर्येणतिका॥ अर्य
यासन्तिनं सन्नक्रमानेनैश्वर्यमिति॥ अधुनाऽस्मन्नमपिव्याचष्टे। यस्मिन्नेतदीश्वरनामं इत्तरं इति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५५ यत्रा सुपर्णा इति। विदुषेषा। वैश्वदेवे सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्य
ते। वैश्वदेवेषु दिष्टसूक्तेष्वेवं देवता बहुदैवता नाष्ट मंत्रा भवंति॥ तदप्युपेक्षितव्यं। यत्र यस्मिन्मंडले
व्यवस्थिताः सुपतना आदित्यरश्मयः। ते हि शोभनपतनमर्थमुद्दिश्य पतनमोचि घातलक्षणं पतंति। अथ
वा शोभमानाः पतंतीति सुपर्णाः॥ ते किं कुर्वंति उच्यते। अमृतस्य भागमुदकस्यांशं रश्मयो हि
णो भागं भजनीयमंशमादाय पृथिव्यां लोकांतेनान्विताः संतः सर्वभूतानि अभिस्वरंति। स्वश
ब्दोपतापयोः॥ अभितः प्रतीत्यर्थः॥ अथवा अमितं रस्यादिमंडलं आदिमुख्येरमानरहे। स्वा
प्रयांतिकर्षं पुनः प्रयांति॥ अनिमेषं। अनिमिषमाणाः सद आदरंवंत इत्यर्थः। विदथाभिस्वरंते
नविज्ञानेन स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः संतः उद्देनासाभिः कर्तव्यं रसदानादिलक्षणं कर्म
ति। अभिस्वरंति। यस्मिन्नंतरे वेलक्षणं कर्तुं वर्तमाना आदित्यरश्मयः। तत्र किमिति। उच्यते। इनो विश्व १५५

स्य भुवनस्य गोपाः। इनः ईश्वरः। इनो स्वसायाहित्वाः ऐश्वर्यपालनवतीति विश्वस्य भुवनस्य भूतस्य भ
वति विश्वं च गोपाः गोपाः गोपायिता। आदित्यो मंडलांतरपुरुषो वा सत्सवंडलेः व्यवस्थितः स माधी
रः धीमान् अतिविशिष्टप्रज्ञावत्वान्वितः। मुल्यादिरजहितस्य शरीरं। पाकः परिपक्वः। अत्र अस्मिन्नंतः
पक्वमनः सम्यग्दर्शनो नु ग्राह्यतया आविवेश। आविशत् इति। प्रकरणप्रदर्शनार्थः। एवमय
मुपनिषद्रूपो न चनीति। यत्र जातं प्रत्युपगतस्य सतो गर्भं ज्ञानमृतत्वनिभृतयेन सारं इति सार्द्धस्या
विद्या उपनिषदित्युच्यते। उपनिषद्वात्वेन व्यपात इति उपनिषदुच्यते। अधिदैवत तदुक्तामथाध्यात्म
मुच्यते। अधिदैवतमध्यात्ममित्येतौ शब्दौ व्याख्याते। यत्र यस्मिन् शरीरे सुपतनानींद्रियाणि
व्यवस्थितानि॥ स्वेषु स्वेषु आलुयतनेषु शब्दादिषु किं कुर्वंति। उच्यते॥ अमृतस्य अमरणधर्मणो
ज्ञानस्य भागं भजनीयं। स्वस्वरूपादिलक्षणं रसमादाय विदथा वेदनेन विज्ञानेन स्वज्ञात्या अभिस्वरंति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ तदींद्रियाणां चेतनत्वमस्तीति नानित्य चेतनानि। चेतनस्य पुरुषस्य वर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानिन
द्रियाधिष्ठानसहितेन तास्मिन्नात रमि णा यो णोच्यते। विरधास्तेदनेन विज्ञानेनेति। किं कुर्वीति। अनि
स्वरंति अनिलपंति विषयस्तानेन पुरुषस्यापिनो कुर्दुः स्वकुर्वीति अथवा अनिस्वरंति सुद्धिमानि
स्वरंति अनिलपंति विषयस्तानेन पुरुषस्यापि नो कुर्दुः स्वकुर्वीति अथवा अनिस्वरंति बुद्धिमाभि
मुख्येन विषयविज्ञानमादाय स्वा सम्तस्याध्यात्मा चे स्वरंति गच्छंतीत्यर्थः॥ तत्रापि मित्युच्यते।
तत्र योः वस्थितरश्वरनः सर्वेषामिंद्रियाणां गोपालितायआत्मा समाधीरः धीमान् प्राज्ञः
पक्वध्यः। पत्यमतः निपक्वप्रज्ञः सम्यग्दर्शी सर्वज्ञः। सोवेन हि देहे वस्थितः उच्यतिदेव
तनाचेनं तेजसा ख्यानां मा विवेशात्यनुग्राह्य तं आसमा मत्रेवात्र स्थितोः नुग्रह्णालित्यर्थः॥ तत्र
थः॥ नदनुग्रहाधस्यसम्यग्दर्शनं प्रकाशनेतदाशास्यतद्वात्मागति मावश्ट गच्छमयास्माविना
नगावश्टमेवा॥॥ यदुक्तं देवताध्यात्मेवाधुप्यपल्लेऽतितदेवमुपपाद्यं॥ तत्र एव एवलमाना

दिस्य मंडले चाधिदेवते आध्यात्मे च चक्षुष्यधिदेवतान्तः॥ सएव तत्र तत्रो कैवल्पितस्य॥॥ तस्मादतुक्या
दाहित्यमंडलादि रस्मयः प्रसरंति चिस्पृदिशा रंति रथधश्री बेस्वरं ता रनिर्हुक्तं। अध्यात्मेपि तद्धा
काशाद्यानि। द्विविधाणि प्रसरंतीति। तएव रश्मयः॥ अध्यात्मेतएवचिन्हे दे भारस्तुक्तं एतेन तत
योत्यं॥ नकारमात्रमेवेदमुपप्रदर्शितं। नाध्यकारेणेति॥ ॥ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः
पादः॥ ॥ बहुनामानुक्रमणिद्वादशरम्यराज्ञानि बहुभक्तीस्यतरस्परानामप्युक्तानि
बहुनामानि॥ कियंति द्वादश। हेवदश चतुर्दश। कतमानि पुनस्तानि॥ उरु। तुवि। पुरु उत्तेकानि
॥ इति। उरु विलात्रेस्माः। यद्विबहु नवति॥ नहिस्मा वर्णनवति॥ तुविरदो॥ यद्विबहु नवति तदवंतं
नवती तितुवि॥ शामर्थ्यं च सर्वतो नवति॥ पूरितमिव हि बहु नास वें नवती ति पुरु उत्सेवमादियो
त्वं। आह॥ बहुवस्मान्तदुच्यते। प्रनवति स्येतत्॥ बहुस्यापि दीयमानं॥ बहुनामसंबंधेनेबहुत्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुत्सितमि
१५७ नामानि उक्तानि। कियन्ति। एकादशयन्नामानि। पुनस्तानि। कुत्सितमिदं दुःखवस्त्वेवमादीनि। कुत्सितं
नामानि उक्तानि। कियन्ति। एकादशवत नामानि। पुनस्तानि। कुत्सितमिदं दुःखवस्त्वेवमादीनि। आह। दुःखं कस्मात्
गर्हितं विज्ञायते। अत्यन्तं विनि कुत्सितं लोकैः। दुःखेत्यत्वाद्भवतीति किंचिदं। आह। दुःखं कस्मात्
उच्यते। कुत्सितो हि नवतिम नकुनः सकाशात दुःखस्य मर्वं येन स्म दुर्नामान्युक्तानि दुःखसिरांति।
दुःखापेसम्यक्दिमहत्वं नवति। कियन्ति पुनस्तानि चविंशतिः। कतमानि पुनस्तानि महाभयं दुः
त्स्येवमादीनि। आह। महान्कस्मात्। उच्यते मानेनान्यान्दुःखानि महानीति शाकपर्यायाः चोर्यमस्य
ते। अथवा महतो यः प्रजनो यो न भवतीति। महान्दुःखत्वादेव वात्यावधः। अस्य पर्यायानि ना
दियोद्यातन्तान्यस्य दुर्गा मगणेन चवसिष्यति सिद्धव्यविवसतेरत्येत आस्याने तेपुनः नेवकेवो
नदने न्यो ध्यानाः मान्यानाघ पचमाहोत सपरगर्हितो मन्येतीति मदुन्यानन्तः तानार दुर्नाना
निकियंतिगदः। द्वदशः। दुःखं दुःखं रक्षस्य वगादानि। आह। दुःखं कस्मात्। उच्यते। नेहि यान
पुनस्तानि दश। कतमानि पुनस्तानि। गदः। दुःखस्यापि स्ववमादीनि। गन्यन एतदिति।
पुनस्तानि शतिः। कतमानि पुनस्तानि। गद। दुःख मत्स्येमिन्दवमादीनि। १५८

दुःखमेत्यवैते परिचर्यते परिचर्यते ते तिदुः
देयकिं नाहियते तेन मन्येमि न दृढं हृति। दुःखदुःखत्वात्। गर्हेयावस्थिता। परिचर्यते परिचर्यते ते तिदुः
नाम न्य उक्तं परिचारकेवकर्माणाम नामाः। कियन्तः पुनस्तद्शाः। कतमे पुनस्ते। रक्षन्ति। किमेन तन
पर्यतिः। अन्येवनादयः। परिचर्यमाणा मार्गे बहि सुखं नजनीति परिचरणाव। मन्यउक्तानि सुख
नामानि। कियन्ति पुनस्तानि विंशतिः। कतमानि पुनस्तानि। शिवानामानि शान्तपेतादेवमादी
नि। शिवानामायुर्वानुसंधेयादिहेद मग्नानामिवशरीरंभवाः नजति। शान्तरात्री तत्सत्तरमिनुदि
जन्मादपि सुखं। शान्तपेता शान्ततापमे विहि सुखं न जमादि। आह। सुखं कस्मात्। उच्यते। सुखहितं न
तत्त्वेभ्यः इंद्रियेभ्यः। ते पुनर्नि द्रियेभ्यन्ते दोताः। अवदीर्णमेव हि तस्य कर्मणा धायतनं न भवति। ठ
पमास्मुक्तानि दश। यस्य हि सुखेन मन एव हि रूपवन्तो नजन्ते तीति सुखनामान्युक्तानि इ
पनामानि। छियंति। पुनस्तानि षोडश। तो अशा। कतमानि पुनस्तानि निर्वाणकलश्रिः। उक्तान्यमादीनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निर्णिक्तमिच्छन्ति तद्भवति नेजनत्वात् । विश्वान्मान्यमन्निति । बहिः इत्येवमादि ॥ ऋ. पंशे चलेः ॥ दीप्यमाना
१५८ मिश्रहितस्य काशं नलति । नशास्त्रनामान्युत्तराणि दश ॥ यत्र व हि क पर्वं तस्त एव नभान्मान भक्तेलोतिक
पनामन्य उत्तराणि प्रशस्यनामानि ॥ किं पंति पुनस्तानि दशाकतमानि पुनस्तानि । अग्निमा अने
घः अनिरा इत्येवमादीनि । अग्निमा स्निवुगति । शोभपयोः । नल्पीलगति गक्षत्यकौ । नि इत्यस्येतो
अपाप इत्यस्यक्षः । सत्य गहितो ना ॥ अनेघः अनिरनाई: इत्येवमादियोज्यं । मज्ञानामान्युत्तराण्ये
कादश । यत्र व हि मज्ञानेन नमरनदितगं मा नवंति । यत्र व हि प्रशस्यानत्र एव हि मज्ञा वं नो भवति ।
ति प्रशस्यनामान्य उत्तराणि मज्ञानामानि किं पंति पुनस्तानि ॥ एकादश एकादशकतमानि पु
नस्तानि केनः केनुः चेतः इत्येवमादीनि । किं तज्ज्ञाने । तस्य केतः केनुः पितस्य । मत्यनामान्युत्त
राणि सत्यनामान्युत्तराणि ॥ यत्र व हि मज्ञानेन समनद हि सत्यवादिनो नवंति प्रज्ञानामान्युत्तराणि मत्यनामानि १५८
राणि षट् । यत्र व हि मज्ञानेन समनद हि सत्यवादिनो न वंति

किं पंति पुनस्तानि । षडाकतमानि पुनस्तानि । वट् । श्रत् सत्या इत्येवमादीनि । वट् मित्य संबवं न्तेना चे
न भवति तिवट् । श्रत्यमाहमे न दुःख तिक्तानि । एवमादि आह । सत्यं कस्मादुच्यते । सत्सु तायते । सत्स्व
न भवतीति वट् । श्रत्र व्याहमेन द्वन्तीति सत्य । एवमादि आह । सत्यं कस्मादुच्यते । सत्सु तायते । सत्स्व
वदिन न्यायते । विर्ता । सेते । न हि सतो सर्मी पिशाच्य मन्त्र तं नकुं । अस्मत्ता नत्य न वं न वति । यत्र व हि सं
तस्य तत्र हि सत्यं चरंति । अष्टौ यास्युत्तराणि पदानि चिक्यदित्येवमादीनि ते पश्यन्त्यधा तव श्रा
यति प्रभृती । विचतान्येव नामानि भवंति ॥ नानि पुनरेतान्यास्मिन्नाणि । संस्थानीत्यर्थः । ते षां प्रकार
णां पपारान्यां विशेषावधारणं भवति तत्र किं विज्ञानम् विरान्यान मित्येवं मन्यं ते अन्य पुनः किं
चिकान च न लिप्यं पाणि विस्व चर्षणि त्यपि दित्येता नि नामानि यान्यस्या निपरिशिष्टानि ते षां न व
तानि पुनरेतानि द्वन्द्वा चार्य प्रमाणपादानि प्रत्याणि पश्यं ते इत्येवं मन्यं ते न व चयान्युत्तराणि पदानि
। हि कं सुकं नुक मित्येवमादीनि आरत्न मिलेव नं तानि सर्वे पदसमाम्नानाय । क. पंनानसर्व वट

१५६ विधं पदमन्तामेतस्मिन्ननाम्नाये समाम्नाये सनाम्नां स्यादित्येवमर्थं नेदं वदितव्यमुत समाम्नातेषु न
ते नि । पातो नोपसर्गो द्रष्टव्य इति । अथात उपमाः ॥ अथेदानीमनोः नेनेरनुपगा नवति । तथ्यथा
। उदमिव । इदंयथा ॥ अग्निर्नये चतुरश्चिद्दमानात् ॥ ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वृक्षस्यनु ते पुरुहू
। उदमिव । इदंयथा । जार आ नगं । नेमा भूतो । नेदर । दपा । नद्रूपः । नदद्यः । नवत । तथा एता उपमाः सामान्ये
न तवयथा । जार आ नगं
न स्वणमा सीनेसौ । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः । पत [illegible] ज्ञानमनुद्भवति । ततस्तदुक्तं ॥
यथा अनग्निः अघोनः अग्निसरूप [illegible] नोपमीयते । अग्निरिवस्य [illegible] इति । एवमतस्य
गुणसामान्यादुपमीयते । इत्येवं गार्ग्य आचार्यो मन्यते ॥ तदासाधर्म्य । स आत्मानुपमा
[illegible] गुणसामान्यादुपमीयते । गुणेनान्येन गुणान [illegible] चित पुनरा
नामयं । यदतत्तद्गुणस्यकस्यचित्त [illegible] । गुणेनान्येन गुणान [illegible]
स्यन्नाप्युपमानं [illegible] । वायुरसोपमेगति । तस्यैतानि निमित्तानि यस्मात् [illegible] १५६

।

य नाना गुणेन [illegible] ततोयाम् [illegible] स्यान्नोपमिमीते स्यापमा [illegible] गुणे
[illegible] गुणस्तेन [illegible] गुणमुपमिमीते तथा [illegible]
नुम [illegible] माणयत [illegible] निर्मीते [illegible] मानाम् [illegible] इति [illegible]
७५ प मिमीते तस्यां तत्तद्भमा अस्यां तामापाक [illegible] मीते [illegible] आह ।
[illegible] गुणेनज्यायांसं [illegible] मुपमिमीते । [illegible]
मुदाहरणार्थ [illegible] ॥ तनूत्यजेव तस्करा ॥ [illegible] उपमाना [illegible]
स्यते । तनूत्यजा [illegible] । चौर्याभिमाये [illegible] । तस्य [illegible]
[illegible] गामिनो मार्गा [illegible] नानापमा [illegible] उपमार्थत्वेन [illegible]
तथा यागतस्य [illegible] । यथा [illegible] एवमेतावस्मा [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१६०

शान्तिर्ईशमंत्रायोगिनीनिरन्धीनो।मतिनिचश्रीनो।अग्निनिचश्चाग्निमथनपोच्छेण अवगन्तुमरा
तृर्णानत।लोनस्कराविलनेलिरप्नगार्द।यथामुनशमोकेनेतः।किमर्थं पुनर्नरम्नमस्मानिः॥इ
अग्ने३वंयस्या।वश्यसीनचनगच्छनेऽसोन।१२१इयपर्थायुक्षा।कुणेनसत्त्वविवस्सिनानन्दमनी
षास्त।तिःमथानतंतुका।मन्वमेतनज्ञात्वाएतमनिमथ्यमानोऽस्मानिःसुकृतीनमआत्मा
नेअरणी।नतिअरण्याश्चद्रुद्देः।पमाने।सोरंगोन्यो।नाल्य॥करेतुनेयोजपा॥रथंत॥
।वथान।न्विनुतजितागमिवुःशीलुरकोजयेन।एनमेनान।रणापत्नमान्यामरणी।न्यो
योजयमानोयतेतिश्रंकार्थं।नित्यनिनायः।नत्यक्तत्स्यकोऽस्माकं।जनर्गजनगामिनो
नचद्भितयोऽस्मांसंनिघतिएचनस्याम्।वि॥अग्निमंथनोनाह।नशस्तोतमस्यामनशामा
न्यामुपमि।नेमंचरेव॥नस्कारमदेवनगतियरेवपापकंननतातिनिरुक्तानन्देते॥तेगाते १६०

रयानांपुनरन्यद्यापिस्यात॥सहिमंततन।मोनततिरान्त्रोन्तानेपुस्मानिहिवारप्यएनमहोपनेष
मो॥एतेरुचनतसंनन्मर्मवं।रशाना।निर्ईशनिरधीताभिस्यवमनेनाहोनायान्गुणोःनितेतः
तयोःनशस्तत्वाइनगतत्वाबनस्करयोःनेनोनान॥हिनायमुदाहरणमेतस्मिन्नेनापि अथा
प्यवनीयमाग्नायांनतिनिरिः॥कुहस्विद्दोषेति।कसाँचतोदुहिताधापानानः॥तस्या३यमार्षे॥
आन्दिनीजगनी।मातरतुनानाश्विनयोःशाम्यते।हेअश्विनौकुहस्विद्दोषाधनुसुलांतान्वोनन्दपः॥
कुहवस्तोवांदिवानवथोयुवां।यनेनागिरान्वोअस्माकंदर्शनमुपगच्छथ।नाविदिनादितिपरि
रचनायांईस्थायांवा।कन्चानिपित्वअनिगानिस्मानतोजनायर्षकुरुथः॥सर्वेषानविज्ञायते
कुहवोस्ततुः॥वसथः।सर्वेषानविज्ञायतेआमागमननवन्तिः।किंच।कोवांशयुत्रा कतमायु
वांयजमानःशायुत्राशयनेनिं।निश्चत्रेवदेवरं।यथाविधवामृतनभर्तृकाकादिनत्वोशागमेर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१६१ हस्याति नरो यत्नवतो देवरमुपचरति। तेहि परकीयत्वान्मार्यो दुरापः ततरोनवतिस्त्रीणोपचेयेते। तत
यानिजोनजो। तस्मात्तेनोपमीयेते अश्विनौ॥ तयामर्गं न तनुष्वं देवरं मेत्व न्तत नर्दे कायो आश्वार
पुते। आनिमुख्येन कुरुते। कोवामेव मानिमुख्येन मद्दस्याने समाने मद्दयोगिनौ नान्य गारु त्वानि
मचचार। सेनेद्द नोपगत वेनोप्योः स्मद्गोनमिति रा तमस्याम विदेरेवाक नोपसान्याणांता
बश्विनानुपमीयेते विश्वत्रस्या नगना न।। विघवाविधानत्कानवति घाना मतस्या निगत इति
विघवनाना। साहि नते मरणेनतविघ्न ताणं। तेनेयनचतिलिचानुनाना। साहि नतुरनाना दतुरु
घ्यमाना नचतन्नतिधावन्येनं वनंगोन आचार्यो मन्यते॥ अपवाघन्त इति मनुष्यनामतद्
योगाद्धिधना। देवर इत्येवशब्दोः व्यत्ययः। सहि मनुनी नानित्यमेव तत्रसाभार्त्वं मार्यसांतताणं
योगाद्धि धना। देवरं तेवशब्दो। व्यत्ययः। सहि मनुनीनानित्यमेतत्र या मातृ भार्यसांतताणं १६१
क्रियन्त इति द्विवरस्त्रु न्ने॥ मर्योमनुष्यः सहि मरणधर्मा। योषा योनिर्मिलणात्स्म्या। साहि मिल

स्यात्स्माने तुरु पेणमात्रं भावुरुते मद्दस्याने आनिमुख्येन च आत्मनः कुरुते पति चरणाय॥ अगते
यातः समान्भा तोंपथा आमुर्नयेश्त्वयमाद तु सेवत्ताणेः लमरमा नमात्त च पुनः तुरुत्वादेव व्याख्याताः
सामान्यनः विशदतरत्वानो मुरादरणतोञ्या व्याख्यायते॥ नतनसेनेनाभामोपमा वि. मुरादरणं। गाथा
जातो यथा वनं यथा समुद्र एजतीति। समवविशात्रेयोत्रष्यदेशा तु हृव भीनुमंचणेविनिसृक्ताः॥
यथा वातो वनं समुद्र एजं केपंनः। एवं ते हे दशमास्यदशमास मंनतं गर्भे एतस्मानुरुदरादडुः पु
नरेना ते जेष्वलन्नचेदि॥ अन्नादेः हि मदजरा। पुणा उल्व पाप जातस्य॥ मास्यास्वमेतस्मिनुदरेइत्यु
निभायः। अपरमुदाहरणं॥ अरक्ष्ममस्य केतलरतिमस्व एव स्यार्कगायत्रीसो गैलाः नस्यातिगात्रोद
सतेर स्पस्पपदहइति॥ अरक्ष्ममस्य केतवोरश्मयः निविधाश्यतेः स्पनगैनताः स्तंगस्य प्रज्ञान
सतन्यामहित मोपहृत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यंजयंतीति। लएवके नवरस्तु अंतेन्नसयाया

१६२ अथ यथा प्रकृता मनन्तात्म इति मासा रेत्ये तु गान्दे नित्यस्याननुगि तिलिंगानतु च्यते॥ विज्ञानं च तु नः
प्रत्याप्यासनन्त्वाश्वेत इति केन न्तरेस्यु च्यते। अनन्तवासेन दृश्यमनेनो हि भागुक्तिता आदिस्य मंडले। ध्य जो
हि केतु न्यस्य ते। केतु न त्त इति र श्रम यः। किं कुर्वीति गण न मुक्तिना इति। उच्यते॥ जनानं तु तिष्ठति गर्ह
ति न मांस्प वर्दे तु मन्यां यां पृथ्वगन्त कर्तुमो पधियिता कारा। नाकं संपुन र नुतिष्ठति। नाजंतः शीप्यमानाः
कृष्णं। अग्न को यथा। तेन प्रकारेणा ऽन्यो नानं ते ऽनुतिष्ठंति। अत्र मुदाहरणं। यदिज्ञा नाजस्य न्र हरि
ति। आप्यर्वणो निरुन्तः तिन्ये यमो पथि स केद्दशानुष्टुप॥ गदेनपुनरूपते गोह। किंतो ए तन्निं गति
नि येन दनं पिं रूलम आनिरद्धि रतिं तृच्यते। उपनाय गौ त्यक्त्वं अनेन नेन दृजेना किं न यना संस्त्रे य्याम्या
रक्या निर्मनवित्रि नितु च्यते॥ नन यदा हमिमा ओं गंगां द्वेते आरधें आधानं च समन्विते कर्त्तं निष्पा मिं गोंगि
गः गना ॐ प्रयोगानन्त इस्मन्नल्लित्य यें॥ अनन्तरं वतरं तेन र न नपुरन्न नाभा सांग पोनो प्र तोगा १६२

रस्मान मुनीन तो पृ गो वीर्ये मस्तके मन्तः तः। आत्मा संदभ्यान स्त्रणोन वदति नग सा तुनराग न गोनान
ये पुन ने [illegible]॥ यथा गोम न्यात्न्ना तुं ते त्य हृ न ना हेतु तस्य न गोगि न [illegible] देवा देव मान्त्रा गगस्या नितु
रेवापरि प्रयोगा न प्रयतात्म निप्राय्यः॥ निगन प्रसत्न मुच्यते॥ आन्मान नैनेधां सर्वे मेन हि तेनातिते
न वति म लंगन्त्वा त। आत्मानं सर्वमे नहि तेन न्या प्रेनय ति॥ न लेंग तन्या देवा अपिना त उलसं धाते
स्यमो न्या ये कारणा स्याद्यानं च्यानि भूत इति। अपि चेत नन्नु भा स्यात। आ गी नातं तन्न स्यात॥ किं ल
त सर्वं गत्वे पि सति नान्ना न्न मेन जन्म नाने कारण स ब्रुवेन न्या प्यते तान्ना न भूत एवा मोलस्यात
। ना चन्माति हि प्रदेशोन स्य वेत न्य ज्ञा तिर निन्य ज्ञाते॥ न ता नां स्तर्नेमुष्टि जसे पादं न्ना नेगान्ति।
तिहि। म स्त्रो न हि स्थ लं न न्या प्य ते॥ न स लेन स स्त्रं। स्थूलं च का र्ये वरणं म स्त्र आत्मा। तस्माद्वि
वशाः। यथाः प्रिने ये च तु रग्नि इदमानादि त्ये स समा या नु क्रमः॥ अग्नि नेय उत्पस्य निरंत रं त न स्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उर्मोदामोनस्तुगन्ता नित्यनेवेन गतार्थेते तिनन्यमानाः ते. निरुक्तं निगमेनार्थापत्तेः अत्रोच्युतेः समा. मा
२६३ उमीदामोनस्तुगत्वानित्यनेनैवगतार्थे तेनन्यमानाः ते निर्वचनं निगमेनार्थापत्तेः अत्रोच्यते तु समः। नागतस्य
यानुके मोः समित्विमन्यमानाः एव मेवेनिगमस्य धीन तेः आत्मनि चेनेज्ञाः जसात नकसमः। नागतस्य
स्यात्मज्ञेतिन नार्थमात्रनीजगमो॥ आन्नेत्वये ज्ञा जित्वात् तत्राग गुन्ना॥ पद्याकेन विन्यञ्चे गुणरुकाल
समोनेविश्च। स्मात्मकं ॥ के चान्तानामोन मसुजः सघ्युतनः ॥ नाना इन स्वपुजः स्वेन स्वनामुन्दे वा
नुष्याणांनोन णोनो जातिता ने येतेन्यपुजः ॥ कि नेणाना ना नले मघ्युतनः ॥ गुणनयस्त्रयस्वर्गः ॥ केन
॥ नानानि न न्येप्याः मुनीतनः ॥ नयाने. वित्सक वेषाज्ञानादः नुनीतनः स्पः वगाल नानाः। नित्ता
॥ एवमतेपिनरुतः ॥ नत नथानाहितेइत्यतः प्रज्ञान द्विरूपगां नुते ॥ नुपामोणानसामाह. तं
पते॥ नुख्याः नेयनो इत्यमनुमोमाः मोम्याः नन नंपते ॥ नननं सतेन. नुनिश्चनेपजमानायस्येएवं
गुणासुक्तामरुतोननेलिनितान्यममनिमेनामेनिदर्शनं. मरतिलाक्षणेस॥॥ चिदित्यपयमप २६३

मेनिपातउपमार्थे। यो नन्ति। पुरस्तादुपयमुक्तो इति नि हित्युपयमुपनानां इदानीं उपमान्यार्थ निदे
यथा व्याख्यानमसन्नात स्यक्तो इममुदाहरणम यात दम मेकलमप्युनमहितित उच्यते॥ चतुर॥
हेनेन॥ नि नापरूपायेस्मिन् वे - सपुन एतांमायचीमपश्यत। चतुर्दशान् धारयमाणानित. तमाधा
स्यः कितत्वोनिर्न। नास्मिनपिपतिस्थैने तदगानामि. विपनमामसं तेस्यतो॥ नि हितेषुनशान
येनन्नि। यथा कितनस्य ना ॥ इ धानादेवे सर्वे देवदुरुक्तादिनी। यानुहितेहिनालोः॥ तथानया
यजैतयघानाथादुरुक्तं. नस्युपुगत नष्टयंते। दुरुक्तं. हिवरुणो देवता स्मात्तदुरुक्तास्मदरुनेताला
विदपि। किंतु सरूक मेनाहिरुपुष्याना नवहिमिन्नोदेवता अर्धमाग॥ नास्त्यायतवचादिपादसेतद्
पतिसाधा व्याप्यते। सेन तसेमाशयानाइत्येतस्मिनां नेचतुर्दशोध्यायो। वसस्यनुतेपुरुकृतनसो
इ. स्येतनसुरस्ताव्याख्यातां आ इत्याकार उपसर्गः। सपुनरेषपुरस्तादेवव्याख्यातः॥ आइत्यनो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गर्भे इति॥ अथाप्यत्र माकार: मत्वा विदुषा मा चिन्तितः दृष्ट्वेत्ते न च स्थाः॥ जातः उज्ञानगमिति। विमुत्तं नत्वाति। मा
१६६ गर्भे इति॥ अथाप्यवमानकार: नत्वा विदुषा माधेतितः दृष्टे तेन च स्थाः॥ जातः उत्तानगमिति। विमुक्तं नत्वाति मा
दरन्नगमिति। आह। कोपाश्रवज्ञात उत्सुच्यते॥ आदित्योत्र जात उत्सुच्यते अग्निर्मं त्रे। महिमा चेन्नोत्ति
तान दुरस्ये दिनत्रिज्ञो येते। निपतिपमतां स्वर्गे॥ सकलनामां। नेद्वारीनांप्यानासः तां आगिमतः।
न जस्यति॥ उद्धारयेदिति तेनतो अंगीकः पुनीतः विज्ञानमनयाजगत्। अग्निमस्तोत्र। विदनेनाति
प्रुक्तादिनगलव्यदेसंगतं मं नमशोषम्। आत्मानं विशेषात्मनाभायो दारयेदुद्धरेदेतेनअ
स्यां। पितरो गताः। अथवा याचाचा शिष्यो पितरो माता मत्तो दत्त्वा नेमति विशेषात्मलानामेत्व
लमसत्वमात्मानं। कथं च पुनरुद्धारः। जातः आभरणः। जातउत्तमगो। जातः आदित्यो सघानगं नजन्तो मं नो
ममोत मिमं न रमं मं चास्यो तिरुद्धर्मा। स्वति गतं त्वमात्मानं विनेगमत्युद्धारस्यात्। स्वात्मनं रत्नमादत्ता
म्नेतोनि। तस्मादेत्तजमान उत्पसति॥ यद्गमिच्छतिरेवं न द्यतः दृष्यान्ति प्रेमतः। न चलदेतेश २६६

कोन्येयं व मेव हि नतिविधो दंनतमाधनं मनोनम्यञ्चैव गुणानृते। किंच॥ अगेयजमानो गतः॥ दः
देवेन उत्थाति॥ उद्धृत्यात्मनो निनत्तिनात्मा मान्ने न न देना न निश्वा शावयाले माप्रुमित्सनो मनो॥
देवघागासमः। जमानन्ता नमाप्नेत्तनद्धार सत्तमात्मानमिति किंच॥ अनतिवह्निः संसेनारहो नं
तात्मपश्यते स उमानायानो। एकामो ना निपारणि स्यादेव निनर्गनि मस्ताचत्त मलेनगदनुमता
पचकरत्वि ग्भिः कर्मविक्रियमाणं सिद्धतिनि वक्रिचातो नेनो। स्यात्मानं अप्युद्धारणिननगतो
विशेषात्मलाना यदिचमम। तन्निष्यते। प्रतिमनाणिवास्यति। उपन्न मानागमा। पवर्गादतोभ
वो। मिउद्धीरयत्वमात्मानमिति॥ किंचायम न्पध्वर्युः अमुरः अमुमान प्रतावान॥ अतिकुशलो
स्मिन स्मरन्न संगिलेपतेन तां मत्या लेपतो तोत्नं प मानहृदय आत्ते मादः गद्गद्भूतः अपिनाना
॥ यमुद्रीरयेदात्मानं नतोहमेतय्यजनमतनुयामिति। अतोऽजवोम्युद्धारयत्वमात्मानमिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अपि चोक्तानासुरः॥ सहि प्रायेनासुनातघातुक्रा
१६५ अपि वा अमृतेन स्नासहितयोर्विदो पजनित ननानः॥ अपि वायत्ता विदेव तेना नादि श्यते मुरश्चेतेत तना आ
तन्वस्य प्राणचन्द्रयो नत्वादि शेषणं॥ अपि वायत्ता विदेवतेनान्नादि शोरत। सर्वेषां मर. तन्नात॥ असुरः असुराते
आनंतर्यात। अपि नाम सर्वमेतेन जमानादयोः न्यादि शोरत। सर्वेषां मरे तन्नात॥ असुरः असुराते
पतेषे पंन इति सर्वेण तेन जमानादयोः सुमन्त्रः मतिर्निर्दिष्टे॥ सोऽत्वं पमान हृदया आसते॥ तुल्य
दात्मोदीरयानतेजाः॥ अनिनामायमग्निरुद्रा रक्षेदात्मानं ततो नो भिन्नेनादें सामप्रले स्यादि स
तोऽवर्त्तो। मिउदीरयन्मात्मानमर ण्यादे। नो लिङ्गेनेन। लितरौद्रं तणामन्यत मोऽपित गच्छति॥
अपि नेनाले न पितनां रनर्ता। न लौ यजमानो अग्नावेषेन ननजनन संबन्धेन॥ पितरौद्रेन
गन्न न्वन्नेतालेतोन्यत पलति पूति णाम कालेन न स्मिन्नस्वयलिङ्गेनैव यानेन नालिङ्गेनेन
वामा गणउदीरयो द्रुमयय यथा नाग्नित पाठनालये। समानमन्यदन्यसंबन्धो वा येन। गला १६५

ग

आदि त्योऽजाण गादेनो च्यते॥ तथादि अयं निगमो भवति अन्यानोऽपि नन्दनः इत्यपि गान्धः॥ मातुर्दिस
लामम॥ एषा गागमन्त्री न रगतन्यासं॥ एतद्वांविमुचोनमासा घटगइन्दन स्मिन्नेषो सरूते। गोलि
द्धिपुं मातागत्विर्गादित्यस्य सहितमेवान गन्याज घने शातरः इति कुमार इत्यग्निर्थाः गासनक्तो
ने नन्ता पतेगर्नें गच्छतां जायत इति। अतो ग नित्रिर्मात्ता तस्याः सरलं भागानिना ग वा। तेनानुद्दिध
पुंभाग लिनार मद्द मनान मुक्तवान स्मियनोऽनिवेते। स एव चादित्योमम सन्ता सनाच ग्यानः
एवमेवाह मन स्मिन्तरपुंजगदनु सायकेन। संबिन्यभिप्रत्त एव मसा वपितापन काशपा
कर मादा न वर्या दिल सणो कर्मणि जगदनुमादके। भिघन्त इतोऽत स्मादानयोः समान स्या
नत्वं यत एवं मम समानस्यानोऽतामन्या यस्य वेंद्र स्पष्टाना उदक भाग हर्जो। अपवामंघा
मध्यमस्येवोदवेन नन्वेष्यस्ते न लसोदा प्रते मपुनः किं कतोऽतु। यद्वयवे मद्द मत्त जंतमताघ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६६ यदा॥ यम्र्मांयतेच्चंधूमस्तत्र्वस्मणो नु।ध्मला चतदर्पिसाभना लिस्यानि गाद॥॥ स्वस्मृजोयदन्तुस्मिन्नं
त्रेस्वमशब्देनमंत्रःउत्तमसमाह॥४०॥ आद्य केनपुनः सामान्येनेति॥ उच्यते॥ साहचर्यात् सहस्रणा
त्रा ज्ञाना स्वस्मासानेः आदिनित्यमेवलगति॥ तथा चोपमा माकमादित्यइत्येतत्सामान्यं॥ आदि
त्योपि हि यस्मा॥ अथान्त्रदेवपोसंपुष्यतितस्मात्स्वानन्तर्नं।तिहि वश्यति॥ तस्मात्स्म गान्तस्मि
न्मंत्रेज्ञात्वं मेतदादित्य स्यदर्शितं॥ यस्माद्यपि तस्याः स्वमादित्यस्य भास्वतः॥ संयोजनानि
त्रायसामान्यं॥ अपित्वंगं शामनुष्य जारत्वाभिप्रेतः स्यात्॥ अथादित्यः आशुमनुष्यजारः
।याव जा स्त्रिवउत्पत्तिश्रुतेः॥ अयमेवास्मिन्मंत्रेउद्दीयपतितराजारआनगामिति आनेतेः
मंत्रदृष्टा॥ नेतरःजानोवाम्यात॥ तथापुनः मतिरवानगरुन्नगौनजनेः सेवनार्थस्य॥ सदि
मेव्यते मनुनालि॥ निःपुरुषजोगानदुष्टः सद्विपर्क॥ स्त्रोत्रियंनागनमलौकिकर्णानिदेवान्

त्वान्र त्वत्वितस्य पदित्यामयतिस्मान रूपांवगतिन तथापि जोभन्ता॥ तेचदृष्टांतदर्शनेनैवोदीरत्वा
पवत्वित्यानगउनस्यः पुरुषचिह्नसं नगेगआद्रांनवति।तथाएतन्मगमित्वाद्विहिस्तानस्मा
नपुष्यत्किमप्यिपन्नः देवो दीप्यस्व लामात्मार्नदेवनगान्त्रन्मेउत्तेनयोज्यं।जारशब्देनतुल्य विसय
सति॥ मेरुउतिनृतोपमा।मेरुइत्यस्य तशब्देनोपमामेस्वान्तेनोवनत्रयपरत्वेषु निगमः निग
मः प्रमत्तउच्यते॥ मेखोनिलतदर्शनार्थस्य।पर्यायनसत्जमुच्यते॥ तथा पशुः पश्यतेदितिपश्य
तिवसो॥ ॥उक्तार्थोवंतमद्विवः पन्नयः।कारणस्येवमेघातिथेरितिपमासंरोदुगायत्रीहेअदि
वः।अद्रिवन्वज्जिन॥ उक्तअमुनाप्रकारेणामेघामृतउच्यमनेनपाठेन अमुनेत्येतद्वदरमा
पवास्विना अभिगमनप्रकारगेनस्मादेवमेवदर्शनाद्विज्ञायाभिनगेनमंत्रे गर्जमानःका
त्वामवातिष्ठेदर्शयतिहे अद्रिवन्॥ एवमन्यत्स्यांतरीयामेवमेध्यातिः।थुर्धीमतंवर्मवंत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६६ या अग्निःप्राकृतोयाज्ञियःसेपि आग्निमुख्ये नाप्युपतेसंदृदि्ीयेनाक ग्राह्यानसमंतरमेवाग्निर्नेः
मानःसखोनृनेःसख्यवकिंचिरपुनरमब्रुवन॥ तेगांरयावगननिःसिक्ता अनेनप्रकारेण अग्नेर्मा
नःचानभि।न नतरस्माचे मनत्यसमेतस्मादेवनेनदर्शना नििलेततिज्ञाने।मानवेननातोमुः
॥अपरेनेतास्मिन्नाग्नौ मेध्यातिथ्यौसहागमनन्तेगणारभिकानिनिदार्ग्यस्यमनोरनेरम
ध्यातिथिमापकेनरसंगामेध्यातिथिपरंनरद्रं मातनानेनांदेमुखे॥ यास्मा:काण्वमेध्यातिथि
र्वोरणमतयः नित्या: प्रादुर्भवंति।एतासांननमपिन्नं तेते॥मत्वनेनाः शाक्यपुहेवांश्रिचास्यन्न
मत्र्यानि प्रति जिघ्नसः दलेकारणमेध्यातिथिवदस्मान्नःनोहिकिमर्थेनानोसोस्यानिप्रायः॥
अग्निरीलेकार्णोतामा॥हिरण्यरूपःसहिरण्यसंदृगितिगर. मसस्ययमावृत्तिरूपा अपानपादि १६७
कना।रुतेरूकोप भानेःरनेचपनेनितिमुना॥हिरण्यरूपो हिरण्यसमानरूपोग्निःसोपानपान्न

नररूपःहिरण्यरूपइ...
ध्यस्यानेर्वैपुनोग्निर्यदित्यस्यपुत्रो:पानमामावइ्रकालेप्रमतीनांनगजानामन्त्याग्नि नीनेनुदि
रण्यनानं ननः नीतिजनवः अपिन।सएव हिरण्यमूर्णोहिरण्यमित्यरण्योयः नाथेना।यो
नानांपरवगुणयुक्तः पानमपानमकिंकरोतिवति॥हिरण्ययानेनमयाघोगेरत्याहि निगोत्यपतिम
सर्वेतानिमयमध्यस्याने व्याप्यांतरीसत्वोकमन्तर्नादेनहिरण्यदाउन्वेकेपुरःनिमजनीयांतहिरण्य
दा:हिरण्यदातासोपानपातार्थयइतिरदास्यलेअन्नेहेतुरकमस्मेयेजनानासेर्वेः समुद्राःप्रि
मेधुमोउदासहित्यामित्यमुक्तंमन्यंतेइत्येतस्मादर्शनादपांपुत्रआदित्यः।आहतोअग्निरनरहेस्य
नइत्यतस्मादित्यस्यापितेपुनःपुत्रस्त्वमसान्नपानपात॥अपांनपात्।प्याउत्तमंनाम नाशब्द
आह॥किमुसाद्वरणंउच्यते।तेमलपाधूर्वयेति।अवत्सारःपंचदशार्चसूक्तमपश्यद्विश्वेदेवानां
वैश्वदेवंसूक्तं मद्गमामेत्यनोनागतांमपश्यत्॥वैश्वदेवेषुचसूक्तेषुएकदेवता अग्निर्मतानामं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६८ स्वेधा व्याकृत्येवाजपेयेषु तदेवाशाल्ले विनियुंक्ते. तेच काध्वर्यवः पुनरन्यामंथिनं ग्रहं तितेषां पुनः...तिः
मजापतेर्वाग्ले चमस्कर्षा पञ्च कामंथिनो अमावास्याः शुक्रमन्थि मामंथ्यां स्यले चेहरेव तोयं मंत्रः॥ अपिवा
नमंथस्यापदविरानुद्दोनेतिद्रूपन मच्चेत्स्ये का चयातम् येदेव नोयं॥ शौनकःस्कन्दाशात ने न ना म्नाय
मंचदेवता अनुक्तम्माया केतु वां मित्रावरुणाविस्त आरभ्यवैश्वदेवान्तो कादशाम्नाकान्यचो नेत
तं प्रत्नथैत्येन त्रेतुर्थे सूक्तं. ते नतन्त्र्या वैश्वदेवग्रह मंत्रः स्यात्॥ वाजसनेयिनां तु नरन्त्रयां पुरो
ग स्थने। सचमा न नम मा संस्व तिनियने नैन्द्रेण दृयते। तेन तेषाम न्यग्रहमंत्रः। वारवे. पुनरास्तु
र्यं वे क्त. तिः शुक्रामंथिनां तस्मादेतालम्भ स्वतो ग स्थने। अयं वेनायस्त देने अति तेन त्ता य ने॥ स्यथि
दृवन नमं चरंद्रा मन्विनः तथापि प्रदणमं नो नं दाति। सरवसर्व च्चा स्वे वं दुरनभार देवेतो मं न भ
निरुक्तदेवतालिंगत्वात्॥ शौडामवें यो दः मुरस्तुत असोः समोदनार्थमने नानिरुक्तदेवतालिंग

नमेवेयाम्यन्तः शुक्रानंदिनो गृह्यन्ते। शंशनकोक्ता। अमुरणां तु रोहितानाता मित्युपक्रम्य नालेतो
भ्रस्याम मंथिनालाय यां धामित्युच्कानान पनु यासेंद्रा वा गुरु पुरिस्तु कें तस्मा ना र न नालि रुक्तदेव
तालिंगेन मंत्रेण समोलेते सोम्याधा स्पादर्वे॥ सो मां स्युच्यते। मंथिपात्रेण शुक्रपात्रेण न सोमागः
ग्रहा। नोवामतद ग्राग्राह्यं सतानि भायेया हे नगल न सोमत निर्देवाने श्वदेव को गजा मोद दानं
शांति। अथ वा ज्योतिः श्रेष्ठः सर्वेषां देवानामिंद्रः सयस्य गजासो स्तंजो द वाङ् वैश्वदेवगण स्तं ज्यो ह रा
जं बर्हिष्मद् बर्हिर्व्याहृताय ज्ञनिर्ये: मारतिर्बर्हिसत्ता। तं बर्हिसर्वेद। स्यारिव गोरश्यतेस ल दे तां तं
ईशां। तं सस्ये समानदर्शनमित्य भिप्रायः। आगुं शी घ्रं जयंते। जेतव्यान सुरादीन्॥ तमेवं गुणसंयुक्तं
देवं वैश्वदेवं मगणं देसोमयामुग्रास्वनुपदे से। पुनः पुनः संस्क्रियसे। सत्वं त्रियामनुनाय स्थिते तत्
गितस्य स्यामहिन स्तनंतो। चौनं यज्ञाभिमुख्ये दूवेश्वदेवं वागणं अयस्वाप्य स्वर्गोत्तर त पं तिता।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६८ अस्मेयत्न मानायहजनं धनं रो हते धोस्मिस्लाघलि । यथं तु नः । धोसौ ईवैष्यरेवं जा ग थं ग भजाने
ं तनारस्वेनहस्संयोभृग्वाद्रलेकांशधाइग्वजानलितपाः स्माकमपि धोस्मि । अपि च तिष्म पा । अ
स्विपुत्र कामाम्न मर्षा । वीच सर्वे षांत्व थाइ ग्धजानतितपास्माकमपि धोस्मि । अथ च । इमया । पश्चात
नेमानकालीनानांस्वेनमानानो धो स्मि न धेनास्माकमपीति । एवमेमयपश्चानि नुनरेव दं गोन्यः । इम
येत्वे न । स्मात्मसमे । मुच्यते । अत्रनिन्द्य मधा व्स्यकात्स्युन्यविदिति । एतनरोहागनन्तर आनने
हो मुष्माद्गस्वाद्भवति ॥ तो अलिस्तु च्यते ॥ आह । असाविन्पस्यकात्स्युत्यजितिति ॥ उच्यते ॥ असात
स्तनगः स्मातनम नतिमकरत्वाद्भवति । आह । तुताति प्रत उच्यते ॥ अस्मादेतन गत ॥ असाव
स्येतस्मात्मसमनमुच्यते । अनुध्यायश्यामानित्य ते नधाव्यो तो क्तो नवतिसप याधः अमुष्मान्न १६८
नाप्सु नो नवति ॥ वदित्येवामिनापमासिदेवेसोपमालेके । आह । प्रपंतला । उच्यते । ब्राह्मण

यत । इदलवत । ब्राह्मणाव दर्थी ते । यस्तव बाक्तौ पातं ॥ निर्धारस तु दाहरणं भवति ॥ निय मि नेन
दिति । एषाभस्य एवम्या सौ । अनु हुवा गेनवं । प्रात रुत्वा कांग नयोः शम्यते हे जानवे दः नलिनतम
हा कमेन मह यस्य नगर्यतो जातवेदसः कमहविवे हनादि लक्षणं तेनेना मन्यते नहिनाते तिपथे
ते खाम्नर्ता । यांत्रियमेधाशे । नात्मतयानमिपर्वमाध्यानं न्ह गोम्रिवा । एवं ममापि प स्वगवस्य थ्रु
आह्वानमिन्मा र्गा ॥ एवम म ममायः । अथैकपदनिरुक्तं । प्रियमे धः प्रिया अस्य मे धाजानत्य थे ॥
। यदुमितिना कपशेषः । प्रत्य एव : कणवस्य पुत्रः । प्र पदस्य तद्धितार्थं लं निराह । व एवस्यापत्य मित
र्थः । यथाग्न गतमयं प्राय मित्युच्यते गतश लोपं कलागव मिहापि व एवप्र नष्ट उतिन्नेनं जो
व शान्सो मंस्कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्वर एव उक्तं । भृगुर्नं ज्यमानो न देहे । प्रजापति । ना कि ल शुक्रमा
त्मीय माहत्यान्ते हुते न ता र्चिषि न्वाला यां भृगुनो मम दहः स्विः संवभूव यज्ञ्य पगते र्चिषि योंगार दुगं ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७०

न्नवसोगिरा। नामाभवत। विग्रहे प्रसज्य सुच्यते। अंगारा अंगना स्ते हि तत्र निधीयंते नदंके तं भवति
। तस्मिन्नुत्पन्ने हिता जे अत्रैव लुतो। यम् छते स्त्रुवे प्रत्नो तन्नासो। तस्मात्। अत्र यत् तो य र् ल्वेत [illegible]
दनुव्याहाराद्वत्रि र भवता अघ्येव मन्युयास्यरेन्नि। नाम बे धोपो ऽकारः॥ केयं। नत्र य ए [illegible]
तकित हि लन्दं नामतदग्नि स्थानं अतु शो या न न विष्यती। स्य वमु नुव्याहारा द्वि र भवेत। [illegible]
दु हाग्निंत स्मिन [illegible] स्याने स्मात् य इत्यन्नः सविष्व नना के त्वा न माद [illegible] नाम्ना अन्त ता [illegible] अ
र्चिमु अंगारेषु तत्रे [illegible] पंवि वनना। इत्याना सइति॥ अनयैवानुपूर्व्या नाचनिर्वचनानुपेपाद
यितुं प्राक्यते। तस्मादेव पाठविपर्यासेन तानि निरुक्तानि। निरुक्तानानां रूप इति अन्ये॥ अत निर्जि
कर्मनाम। महि भनो नद्दा वततइत्यर्थः॥ ॥ अथ [illegible] स्याध्याय स्यतृतीयः पादः॥ ॥ अयस्तु [illegible]
नोत्याचक्षते॥ अथ उपमाधिकारो जनिते॥ यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः। तत्र शब्द [illegible]

मानवेति लुप्तोपमाश्चाख्या। तयाग्निर्वेदविशेष मादिनिः शब्द इति निरूपितानामर्थानां समानरूप
रूपस्यतानेकियत इत्येतदनुक्रान्त॥ अथैषां नामसु लुप्तरूपेषु लुप्यं त उपमा शब्दा इत्यादनेकता [illegible]
सर्वमासानि व्याख्यास्यामः। तानि पुनरिमानि अधोपमानानि। यथमानस्मे आचार्याः निरुक्तार्ह।
यंते मंत्रेष्वनिगमाः। तानि विघुनरसमाम्नातान्येवानि वेद मामाम्नायेन पुर्वसुरानि [illegible]
रानएवोपमाशब्दा अर्थेतो लिंग्यंत इत्यर्थो [illegible] इत्युच्यंते। तान्येतानि नाध्यस्यापि स्वर विनम्रत्वाद
समाम्नाता न्यापि संति अन मरमामानि प्रदर्श्यंते। तद्यथा। सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कु
वति म इत्यनेसिंहोदेवदत्त इति। अत्रन सिंहरूपं देवदत्तः किं तर्हि सिंहगुणस्तत्रैव कश्चिदस्ति। सिंहा
दिः अतस्तदभिधानेनोपमार्थे [illegible] लोपमाशब्दा मित्रादीनामन्यतमं तु धारयन्नेव वर्त्तते। सिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७१ हो देवदत्त इति। द्वन्द्व अग्रणमुपमा शब्दस्य मध्ये नोपदश्यते। स्याकाक इति कृत्वायां बोधितो स्यादि
सो समसमन्वयेन तु। सर्वायोन वर्तति॥ मत्र लक्षमुच्यते॥ स्वाय मिति। अत्रापि स्वायमिति इव शब्दस्य
लोपो द्रष्टव्यः॥ धात्वादि दोषसमुच्चयेन यः कुत्सितेन [illegible] यमित्युच्यते। का काकादिगन्धा तु [illegible]
रणापसमालि निर्णीतीति। काक इति शब्दानुकृतिः॥ अनुकरणं अनुकृतिः शब्दस्यानुकृतिः॥ पार
शमेवासौ शब्दं न मेति। न तत्काकानुकृत्या तस्य नामापि न वेति। स हि काकु काकु इति लाप्यते॥ तस्मा
त् मकार उच्यते। तदिदमेकं शब्दानुकृतिर्देवदत्तं नाम शाकुनि चैलनाम्ये पुस्तकलिखित पुत्र बहु
लं मात्रेण तस्य यः न शब्दानुकृति निर्विघ्न इत्यो पमन्यवः। शाकुनि यदि न शब्दानुकृतिर्देवदत्तं नाम
चिघन इत्यो पमन्यवः। आचार्यो न मन्यते निकारणं नाम वारित्वात्। स्यामादः [illegible] प्रत्याहेत इ
न मा इदमेव शब्दानुकरणं देवदत्तो नाम मन्येयम इति लेनो नालि। शाकुनिमप्यपि शाकुनि-शकुनेर्लेति
श

श्चानुकारेण विघ्नं। बद्धौ ध्वजं तथा अन्यत्र निःसार्ण नाम निन्दितो नाः कुर्वानयः नैव सहकारीश
शाकुनि पूर्व देवदत्तमिति। तेन देवदत्तं आह। कथं न हि काक स्यान् निःसादेव तो नाम धेयमिति न इति
उच्यते। मद्यप कालयिन व्यानवति। उपघातनयानवदिपय्य लय भावेन तद्वदेतानि अपकाल्य
तेन स्यान्ताय। उच्यते। शाकुनिश्च मामास्थपमतः। मु ध्यात। [illegible] नित्यत्र भान्ता त्वमव ने। उक्तः तासां
गच्छति। तिल्वमान्वचिन इति। अप्यत्र तिल्वमान्वचिनः मनन्तनोति तितिरिः कपिञ्जलः काकि
गच्छति। तिल्वमान्वचिन इतिना। अप्यत्रातिल्वमान्वचित्रः मनन्तनोति तितिरिः कपिञ्जलः काक
ति तज्जीर्णः स्याद् शोदिवः पिः मर्कटः जीर्णः सतप्तो नव्यति। तोह शोऽ सांकपीतिः कपिञ्जल इत्यु
च्यते अथवा। कपिरिव जनत्तनेककपिञ्जलः॥ इसत्पिङ्गल इत्यर्थः॥ अथ यथा कमनो संज्ञा यं नो अयं
लंगमधुंता जान्वेपिं जयति अभिव्यनक्ति। तिचकपिञ्जलः। एवमादि। निशाकुनि नाम धेयान्येव मा
दिनाम कारण अशब्दानुकृतिर्देवतकमति निर्वक्तव्यानि। ६ स्वाय पार्श्व। पठति। इम नाम प्रति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७२

प्रमञ्जोणीः प्रन्योदनौ। तिष्ठा। शावनेयो गतिकनेपः। सहि निन्दमेनगच्छति। स्व लिनेर्गाग ॥ कर्मणः। तिं
दः सहना त। अनिनचतिहमानन्यान। नाणि लिशो ना नः संपूर्णस्य चार्द्देतेरुप तगश्यानेन। संदा
गर्दनौ। तिनालेनान. रणानामेषास्तुस्तर्नितः। व्या प्राव्या धाणात। नि विधम सोनि दनौ। तिष्यादिः॥
तस्य हि चापं द्विनंबदुनने नौ। तिसदि घन्वा घायदंति। घाणो द्विर्यहितस्य लिखि. गौ तं। व्यादाय दं
नौ। तिन्या। न विलन्यादायवच्चे. विरतेर. व्यानना दंति। अथ व्यान्लादानदंनौ। तिषः। विल त्रण्य मे य
देपावि.त लिनदं तेनचति। न.ण गोन्या नाज. वितेमसानम दो हि. रु.व्यानस्य चैवयदंनम नग
दंस्याने आर्नायनतो देगि। तिद्दो व्या त्रः व्याकाव. उत्वत्वम दुन्कस्यानोनानान्यनालिपदानि
नि। तिलानांस्य समपि तिनेंचुन प्रकाराः स्यौ। तिप्रदर्शनायं तिंदस्याप्रशव्यो गज. भागुणे
नि। तिरुणान्यसमपिलिनेचन प्रकारोऽस्मौ। तिप्रदर्शनार्थं मिंदस्याप्रशव्येष्व. अनुजो
मम।वनिर्नतनमनुलोमन्यायव्याप नदर्शनार्थ। एवंहि. रुनेत्रेतिकाशः। जनिनेनत

अवेतिन. मोण उत्तरोस्तानचभुन्यस्त्यारिंशत॥ अवेतिन्यनेणाः देवदेवा। रजयज्ञोः। उपनामादि
न्य ।। प्रजाप्यानवर्षनाविनौ। उपनेति उपमाशयं त्र्योः। नेन नेअ नेति कर्मणः। युनाम्ना नाः। किनेनः पु
न त्ये चतुश्चत्वारिंशत। कतमेतु न त्ये अवेति गासनौ। तेत्र वमादयः॥ यत्र नेति ति. मोणः एवं हि
धाविन एव चेति एतएवाधि वि. यंते ते। एतएतहिस्तानुशाकुर्वति। नेन ने अमेघसात स्यादर्श
तिकर्मन्य उत्तराणि मेधाविनाना नि। यंति पुनस्सानि चतुर्विंशति। कतमानि पुनस्तानि। विप्र इति
: विप्र रत्येवमादि। विविधानयानस्यास्तुगमन्तिविप्रः। धीः नजानताननधीरः। गम्त्वयो विप्र
त्यमदमिन. एतानीति विप्र। इत्येवमादि। आह मेधार्थाव. त्मादुच्यते॥ सहि मेधया तद्ग्र नवति
॥ आह मेधा कस्मात॥ मा हि मतौ धीयते। नतिर्धुतिस्मृत्याया पुरुष शक्ति. रतिव्यज्यते स मेधा
त्युच्यते। एव मेधाविनस्त एतस्मान्त्र गशुवर्ती। ति। मेधाविनामन्य उत्तराणि लोस्तौ तं नानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७३ वि॰ दंति पुनस्ता [illegible] यो रशाकननानि [illegible] नस्ता निरे [illegible] ॥ नहि [illegible] मार्द [illegible] ।
[illegible] ताज [illegible] त्यर्थ [illegible] काह [illegible] मानाति त्येव मादि [illegible] स्य [illegible] द्धि [illegible]
[illegible] नीतं [illegible] स्मादि ति [illegible] ब्रह्म [illegible] नदेवतानां [illegible] अनुत्पन्न इति [illegible]
[illegible] नामानि [illegible] ॰ पंति पुनस्तादि । पंचदशा [illegible] तिपुनस्ता [illegible] यज्ञः [illegible]
[illegible] ॥ आह । यज्ञः कस्मात् [illegible] संख्या [illegible] कर्म [illegible] मा [illegible]
न आह्वनो [illegible] अथ [illegible] यान्य [illegible] नाम [illegible]
[illegible] पन्ति [illegible] तानस्मा [illegible] अथ [illegible] मुन्नः [illegible]
[illegible] त्वाद [illegible] कुचस्मा [illegible] प्रतिनि [illegible]
मा [illegible] कस्मानि [illegible] मानि [illegible] जमानि [illegible]

[illegible] माने पुंहिद [illegible] धर्मो [illegible] वहुरय स्मा [illegible] ।
[illegible] मानान् [illegible] नानि [illegible] स्य [illegible] स्वर्गे [illegible]
[illegible] मनेन [illegible] त्वमानि [illegible]
[illegible] विज्ञानानि [illegible] । राष्यदेः [illegible] विज्ञानानि [illegible] पंतिपुनस्तानि ॥
। अशोक [illegible] स्तानि । नरता [illegible] मानि [illegible] निनिति [illegible]
मीर्णा [illegible] दि । आह । [illegible] स्माद् [illegible] नाशा [illegible]
इति [illegible] भवन्ती [illegible] शाकट [illegible] भवन्ती [illegible] तुयाजी [illegible]
तिवा [illegible] काले [illegible] तिवा [illegible] तिवा । [illegible] काले [illegible] काले [illegible]
क्रसंचयेनेवः [illegible] धातुः [illegible] मपुनस्ते इति [illegible] यानि [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७४ येमाद्यः । या न्वा संवेधेनेव दानकर्मोपाः उक्तो ध्यानसंदशा । कतमे पुनस्त्रीणि । दान । दशानि । शील
मादयः । दान संबंधेनैव अध्येषणाकर्माण उक्तो ध्यानलक्षणाः ॥ कतमे पुनरष्टौ इति पदि स्मरणानि
स्वन्येवमादयः ॥ सद्धर्मदानं निदानं प्रतिगृहीतृणा प्रत्येना भीष्मपात्रमुच्यते । या च्यमानो हि तत्रौ
पिस्वपितौ । ति अधिष्ठणाकर्मेत्युक्तो नास्वपितिक मोणी । कतमो पुनस्त्रीणीति । स्वपिति समो तिल
शान्दे वेको ह्यार्थ हि पदक्रम मनुष्यादयां । एतानि सेवानि गमे नतु नक्षत्रीणी । ति । अन्यत्रानाहिद्धरूणं
व पमेतानि आश्रित्य मनो मुच्यते पुनः । उद्धपतितो ननृतो । स्वपितिकः । अन्यामुत्तं न गत्वा एतनाम
भुञ्जते । त्रि । पंति पुनस्त्यानि चेतुर्दशः ॥ कतमानि पुनस्त्रीणि । नन्दः कातुः । स्थान उक्तोत्रनामानि त्रिंश
यतस्त्वमानुदर्कानमिति वत्रः । कस्य वक्तम ने तिकातुः । उक्तो वनानि । आह । कृतः । कस्मादुच्यते । उ
मानं ननृति । सत्रस्य मानवति । तत्र तु स्मितेपानं नवो हि साधनानि स्वराति । कृष्णतपं । तं वाधी १७४

नद्योरस्वादिनः कुर्वति । स्तन्ननामास्तु नगाणि ततु देशलः । एषमाश्रितसु स्तंतिं स्तना । गि अनेक
नामन्यः उक्तानि स्तेन नामानि । तिनंति पुनस्त्रीणि ननु देश । कतमानि पुनस्त्रीणि । उक्तानि
मादीनि । तं स्वाधनानि वतस्मादिति सुनानावात्मानं नः स्वाश्रत नंगतेः तिनि गुः हि पमानात्मानं
पापेनेतिते गुः । उक्तानि मादि । आह । स्तेनं कस्मादुच्यते तस्मात् स्थाने संहतं अस्मिन्यापकं । नं नेवतोऽस्य
वनेनकामनं ते । येयानकर्णानां मन्यस्याप्यस्यानि त्वनि माकः । निर्णो । नांतर्हितनामधेयानुज्ञ
पिपदः । निर्णो । तस्य चांतर्हितस्य नामधेयानि निर्णो । नांतर्हितनामधेयानि । उक्तानि तत्रेनागे
ननामस्यः स्तेनानाम एवच्छन्ते हितानामंतो । स्वपसंतेनः । स्तेननामानंतर्हितनाम्नां च । कतमानि पु
नस्त्रीणि निर्णयं । नमः स ननु तिस्येवमादी । नि । निर्णो । नमितनिर्णयं । मुखमित्र समन्वः संततमित्र स चतुः १
उक्तेवमादीनि । इदनामास्तु नगाणि पंच । अंतर्हितेनद्धवनतिहस्ततः उक्तानि स्वपसंतेनोधः । कतमानि पु

१७५ नस्तानि। आ॰पराके.परा॰दे॰ स्वभावादि॥ आविष्टतो२ गादेन॰ तेनतेदि विज्ञात॰ नेनदुयनीला
के।पराकेपराक्रान्ते।परां सुलनं।दितेनराचे॰ दिपसेवअता निळे२मि॰ नगो॰नानि तनी नाले
नि।आह२२न्.स्मादुच्यते। ॰तेहित॰ दुयन्पधानोमहलात्तेदुरस्येनादुः॰दिनदुःप्यतेनात्यन३न्॰
।इ२सं॰नेवा।दुन॰ नामास्मुनद्रा॰षद्। समानंहिकालाध्य नोमंहलंद२ दुरा॰
मानि दुनस्तानि।नले मदिनः।प्रवग्ध्याइत्येवमादीनि॥ नानं॰तं॰ नाम्नुतिमदासोदितेन॰
वृष्टचया॰ नन॰ ३त्येवमादि।आह।पुराणं॰स्माद्व्यतेनदि दुननवेनन्देति। नव॰नं मानेकाले
।नवमास्तुतना॰ष्र३च॥ दुनजं मं॰ नेना।व.नमानि दुना नवोन॰ तननमित्येवमादीनि
आह॥ नवंव.स्मादुच्यते॥ नदिमयान॰ तस्मिदानीनेनवानि।सिद्धात्यन्ने॰त दुनित्येवमादीनि
गाउनेरा॰नामानि दिदेदिगाउत्तमणां॥ प्रपित्वे॰नीकेएवमादीनि॥ ॰त्याख्यानानि दनिनीनी

मन्यआन्यकेवा॰स्पवद्दूनिनामधेयानि।उहानामिवे॰स्पा॰नामनीवाचवे.तमान्नाने॥ प्रपि
त्वे अनीके उत्पन्ननादीनि।आगाबार्त्व्यि॰ नामन्योयान॰ तः॥ अधुनेवदु॰ नामान्यतोनि॰
प्रणा॰ कंसुत्ताधृत्वाद्दग॰ दशयति॥ तप्पया॰ प्रपित्वे॥ अनीके उत्पन्ने त्ता॰ मनीन॰
तः।इत्येवमादिप्रपित्वे।प्रपित्वे नात॰ इत्यर्थः॥ अनीके अन्पके॥ आनिमुख्यनो॰ ने।अभ्यागते
।अभ्यागते।दानो।मुदाहरणानि।ति।आपित्वेनः अनी॰ चिदिति निगमो।नवतः॥ यग्योगेग्
अपाकृतं॥ चापित्वां॰ मे प्राप्तं॰ ता।दिव्यातिष्ठः कासवस्याति।मदाञ्ज नेवदत्ता मदलेश स्यने।दे३
दूयधानेन प्रकारेणाग॰ मगः।अभे॰ अपगताग अपगतादे॰ नमदंशं॰ त्वात ध्य नदे
पावा॰ नानः अपाकृतमपानीयं पान॰ यत्रनागते। स्व॰ लात॥ तनव.तमुदे
नवारुनं जलाशय स्याने।न॰ नस्यनाशं।घ्रमेति।एवं।लव॰ स्तस्मिन्नादित्य आपान॰

१७६

मत्वेवमायेन तं । स्वमेवाऽनडि॥ आगच्छ॥ आगत्य च॥ ध्रुवमवोऽसः । करोमेव [illegible] तत्र जेतेतत्रेति
मत्त्वेमा येन [illegible] स्यत्थामवेतलि संप्रांतन्त स्पन॥ ओम्बन्स [illegible] मनः
रेवन्स [illegible] मचासानं समुद्र नः स्थित्यालवेति संवामनन्यग्न॥ [illegible]
पिजनन्नेऽयमास्यां अतिश्रेष्टाः सवंदत्वायोम आगम्यो; यकेन्नेतत्ताव्यस्य वेगत्रो। [illegible]
द्वस्य चरोयां जोग्या। [illegible] नपनुदेनुना कर्माना द्वयमुनरि गृमेन्न [illegible] मिग्रान्यं न॥ हे सोनारः तो
[illegible] स्य तिनिरसिं द्वान्तु [illegible] पुलेरम्य अगृतारथ्वंगन तन्नेऽलन चैनतु
मकन्दे णमृत्यग्नानिः [illegible] अर्जा। वि वि दुलीनारन। अनीचे अन्नागते ए तास्मिं
ना। वे व यु नर्यमानि [illegible] या चेनति। [illegible]
गमेमान् [illegible] सुर्यन [illegible]
द्वाग [illegible] मथमनेसंधायमार्क [illegible]
[illegible] आत्मना [illegible] अस्माने [illegible]

ता॥ मायस्त्री बुध्या वेताः [illegible] अन्य [illegible] स्याकाम्याः
अ [illegible] न्यथनेतस्य [illegible] मा एनं अस्याहियो [illegible] नित्यानि मानः॥ [illegible]
समेवामित्यत्स्य स्य॥ [illegible] स्यत्रि [illegible] मुखेर नलत्वस्त्यान॥ अ
[illegible] ॥ उपाय [illegible] सोमहमोनम उत्पत्तिं निगमो [illegible] नः । [illegible]
विका। [illegible] मार्ग। अनुरूप [illegible] मानस्तो [illegible] गमा [illegible]
[illegible] प्रदेश [illegible] याः [illegible]
[illegible] मामे [illegible] णि [illegible] ॥ अल्प [illegible] ति॥ यत्र [illegible] मि [illegible]
[illegible] ॥ अर्थं च [illegible]
मम्मितेमया॥ [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७७ नरहमष्टिमेतमशा। तं। गाठेथानि। नाविष्का॥ गेधा। देशनाठानामविकां। नध्येयालु च्छेमशा। नो
नथ्याहमाञ्जिकेतमशा। तेः घांको ना सुरगच्छेत्या। नमाय॥ नामानह स्त्रोदेन्या॥ देवाविदूरु॥ क
नः अ। तस्या। संदोलजपेलितियुक्ता॥ नमोनमः अः। नना मद्रस्यरि माणे न्यारे ज्येन्यः॥ नमोअनेष.
न्यः अन्यत्ररिता णेभ्यः॥ नमोसुनन्यः यानने बध्नः॥ नन आगनेन्यः न्यापिन्यः॥ मज्ञामेना
ना। रातस्मिन्नु पश्यिनेनागकाले यदिशक्ताम। अन्वमतविनानान्यः। मतर। क्रमोपहित
कृत्वामेति॥ नयमादशाः नंतोमु ष्यान्वमदे देस्याय सोज्यासां सो देवाः सुमाकमेनशं। मतारें
तमस्वेत्रामद तिनाव स्मिन्निदः शास्तेमावन्ति माव स्मानच्छिन्नपतग लाना। कोहनामनाप
राध्यपि रत्यनिमागुः। ति रः मतइति मातस्यनामनामवन्त॥ अप्राप स्पले अधोगते। तथापिता
ज्येतिरर्ता। पोढितद्रवति द्रामध्याने॥ मतः मं मनेनवति। एकं। रूपमन नवति। तिरश्चिदर्पया॥ १७७

पानेर्यानंरतमनइति निगमो नवनः॥ अश्विनावेह गच्छतं। नेहवे। पंक्ति। राश्विनौ। अवस्योगत्रेमस्या
संज्ञानरत्नु वाका। स्वेनयोः शम्यते। हे अश्विनौ नामस्या नागच्छतं। पुना निद्रास्मिन यज्ञसोमं पातुं नन
। किंच मा विनेननं नेमाविगतकामान्तनेगु नाना द्रुयमानानां मन्या किंच। तिरश्चिदर्यया तिगलञा
तेदरतत्र स्याने यधनाश्विनोष्वः नथापि अर्यपा उक्षर यापिर सगलारेच गल्या शंनगा आपाते
। दिव नेनेचा। मावमहत्वात्मरस्य। किं नपसैव र्जियानं प्रमृपिव, चिरतिवतैस्थः। तथापि दनिनेतं
कृत्वा आपानं। हे आरास्यां। अहिंस्यो अनुपहिंसितौ। अछन्ना अदाभ्यया अनुपाहिंसित नगागत्या आ
यानं। हे माध्वी मधुसोनमिश्रं पेयं यथो स्तोमममस्कृतं। प्रभुतं। हलमाव्हानं। क्रत्वाः नित्नंच मानोशं
प्रमायानंनित्यनिमायः॥ उंद्रोयात्तनामनरसमः। नुमिष्टस्यापंजगतं॥ उंद्रोयात्नोयातुधानानां॥
अभवत्स्मगशरः। पराशातगिता। कौरशांनोपुनसंतनामनवस्यराशातयितेति। हविर्मथीना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११८ वांग्रियमन्ध्यंति। तेषामन्याविन्नामतां। अस्पृष्ठामयतां। यज्ञोन्मादकानामित्यर्थः॥ अथवानितासीः
पाि दर्शां गांप्यानदेवेनमिद्दं पाि चरंतिते मांयेषानवस्तेषामेन ग ताणानप्येतेति। षां पमे लङ्घ यादेडुः
र्षोभितगत्यितः पाि नगया अन्येति। अन्यत्वस्मान्यति प कः पाकः मतैमानतां यातते। तरखुह
लोपवाकाक्षिठनघ्रिदकत्वन्यया तांप्पापा वाणिकोत्काताति लकुरनायतिरढमाकोतिंदन
काष्ठिदन्ययात गनमस्यंतिरसांप्रिनदनमतः प्रदेणादगदित्यर्थः। त्यानामडन्युतेनामर्नी। अर्देस्य
ल अपततः॥ अपेन्यत अपततः। नेमानतीतः। अपनेज्पतीतः। पण्डकतइत्यर्थः। अर्दकतेवि
पतिनातायतेर्षांप्यात। उरुतंदितदृचंति। कदधानचांप्याता॥ मऊनतीः निसंपच्चतमात्रिणा
गानचति। यांगतित्वा अनुत्वोगणातिने नेदे॥ नेमे अमुगइत्य पांनिगतां मवनः। वांभामेअ
स्येति विष्णुवादां। चेतमम आंगं आग्नेयां। मातरनुनाकांक्षि नायोः गम्यतोद रवन्त्रतेयविषटुत

तमवांग्नतुध्यमनेमम। अम्नचमः मेढिदृष्पदानरनस्यषनयितनमत्पात्मामदतनम्पतापद्
टे नेगवतुयाः मेनतम्पदेस्यआत अत्तनवेघगुप्या अप्यानतमः। तात्पाषालिंचइदमपरं हपु
न पक्षांतानाम्यानांदेवामृगणांढिमाविनकातां।ग।गतिन्त्वः दिनत्वेन। नदेनलु गप्तां अनुग
॥ अनुगयास्यतननदेवाप्यमनुष्ठातांत्पर्थः। तच्चेतमस्पुनयप्यानिमतितते पुषानापन्ने तुर्ग
दामर्त्येदनगालेः। तेअहदेवेदेदेदपसमात्मितोढित्वा आमृइनमेतांतचंतनेत्वान नदेदनमर्काः
षांनाकायामनगांनित्यकालमेतगातमध्यंहितानाचंचवेदे। मामांत्पर्थः। तस्याउ प्यामममेवंननः
स्यषुध्यम्वाःस्यतचमः। ने गुणामांत्सत्कुध्यानमादमभिमतेनानंनमः कुरु त्वेत्यातताणः ३
ने मेदवानेमुगः। तिप्राक्षणाताजयनेनदेवाजरेदेमेकायणां। यानां। अर्हतोदेवा अर्ठतां अमृत
आमन्त्रित्यर्थः॥ अस्मानितिहितन स्तुत्या यांनाभांनामर्ताः॥ तत्रशद्दयगीपातिगतागत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७९ नं निश्चेयाति । नसत्रा जिनस्य नेगतिक मेणः । [illegible] मानस्यतानि [illegible] ते त्या ने [illegible] गच्छेति । नेनानि [illegible]
वीति [illegible] । नेमानि स [illegible] धनानि स [illegible] मेति धननानानि । तर्हि [illegible] नमरु [illegible] तानि [illegible]
[illegible] मानिसंतिहि [illegible] यानी [illegible] नेत्र [illegible] गच्छ [illegible] मसा उदाणा
नीत्रणतानि [illegible] नानी [illegible] ते [illegible] मिता ना [illegible] ते [illegible] । [illegible] नि [illegible]
ते [illegible] ने ॥ अभीग [illegible] । नमेमि । पुनः [illegible] त्रि [illegible] मुच्यते ॥
[illegible] निम्न [illegible] हिताम [illegible] । किंचतानि [illegible]
तानि [illegible] ने [illegible] । न [illegible] नेतानि गच्छेति वि [illegible] त्यान ॥ अ [illegible]
प [illegible] हिंसितानि [illegible] नानि [illegible] तानि [illegible] तानि [illegible] । किमन्य [illegible] विष्यति । न
हि [illegible] नादि [illegible] तनानि [illegible] गच्छ [illegible] तानि ॥ अ [illegible] नानि [illegible] १८०

[illegible] तमेव ॥ यद्यपि चेत [illegible] मानन्द [illegible] मानन [illegible]
न [illegible] मसिद्धा । [illegible] मा [illegible] लेखाति ॥ पुनश्च [illegible] चेदम
[illegible] । [illegible] ॥ योऽयमेव [illegible] ना [illegible] नेत्र [illegible] मः । [illegible] मा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] मे [illegible] ॥ [illegible] त्या [illegible] वान्ये [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] नं विश्वे [illegible] । उप [illegible]
[illegible] रूपो न [illegible] ति ॥ अथ [illegible] लोक [illegible] । उप [illegible]
त [illegible] । अग्नि [illegible] मने [illegible]
तं [illegible] नामनामुक्ति [illegible] ॥ किंच [illegible] धारी [illegible]
[illegible] करोति मनो [illegible] तासा चप [illegible]
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यः ४॥ खरः॥ नर्स्वाति रूपत्ति द्विकारइति मासिकानांपानेनाममनानननः॥ प्रारनाःति पालिका उत्तं
तेलोवे.नाश्माः मासिकाः॥ न्मोलमनात॥ नाद्विनमंस्तुद्वं.येनमृदाडुंनन्वति। मासिकाः स्वम
नात॥ स्यमंतिद्विनानित्यमेनगच्छंति॥ इत्यमिप्रायः॥ उपजिह्विका उपजिह्वः॥ उपजिह्वंतिद्विताः
पद्विताः सो ग्रायोद्वि यं नव्यति॥ द्योरपिनाम्नोर्यकाए वनिगमः॥ यश्च उपजिह्विकोर्निगतन्यस्र
योगस्येयमा ॥ उच्यमानामपिदनयाकृयते॥ यदन्ति नक्षयति॥ उपजिह्विका अंतरनुमलिकः
यमातिनप्ति। आद्वेपासदापाने द्रगनेनचन्मोयद्विनेशाकोत्मनुखदिरमानाद्विमवेनतु
नयगातापमनितवदेननन्नद्वग्नेचतमकातत्वेचनाद्वि तंनुपमममेनेनत्नाद्देयतिस्तनुत
तम॥ उद्दें।कृद्रमित्यान प्रानपिलेनामनं।ननतं उप्ततेम्प्रामिन गनादिधान्मंकृष्णोः
स्पत्रचावेपा॥ नेन.॥ पिण्डनदृद्रमितिव.द्रामिति॥ स्यदानेननमाकृ॥ प्राह्.नतलोनि.॥

नासानतानमिन्दुस्यते॥ दृद्दं दृर्द्वं द्विनदार्णननति॥ अयमनादुर्मेनद्योपदांग्नेनति। उगितान
नामनदुम परिदिनछेनि॥ न.तनवेति गृद्विगनित्पर्यःनमदृदंनद्वपानामपि दीनेजानिताः
मा। अध्वर्यनांया द्विअस्पत्नोअनक्र स मद् स्यंयमापं विद्वं वेदाद्वि अध्वर्यवः॥ सनामदा
यश्शोद्विसम्य पुल्लोका अगम्यनस्योवमुनोतनम्पयमपाणिवस्यओतद्विसल्लोकाम्नगल द्वा
वीत्यंनद्विसनाममुपद्विते॥ प्रख्यसम्यम्यनमा॥ यस्यराजा आनपजिस्तनेनदुनयुन.मिंदुन
द्वंन अद्व॥ मिनदगनप्रस्वनगनेनान याव.क्षिमतुष्या उद्दं प्रतेनयायपनिंद्वंसांनःद्व
रयतनद्वपोनोसू॥ नदःव.मान॥ मदःव.मान॥ मनोनन्यन्मुल्के.त्यानिनायः॥ समिद्धोअंनगि
स्यात्रीमज.नाध्वर्यवेष्मनेतिनचेगंगगमाआर्ता॥ तमिद्धोअंजन्व.दंमतानोपतमगेनेः
नत्वितमानः॥ वाजी॥ नद्वत्वाजिनंजानेनेदोदेवानांनां स्मिप्रियमासम्पएता॥ द्वि अग्नेनगनननाम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८० दः मंदीनः च मं नग म नु न्मान्मा नं मति यरं आ व नं म ता नं देवा नां हे न वें षां चत मा व प नं म नां नं
तेहि न च म नां नतोः त्र सिधं तिम मे दं स्या दि तिं नेदेवं गुण सु च्छं पं तं म सु म त म सु च्या दु सुच्छं पित्व ना
नः पिब स्मि स्य गः अथ वा दे ना ना ति च दे न्वा र्जा आ त्म ना ने ज न्या न् ल ना न गु रं स्मो चा न ग
सा ना हे ज्या त ने दः ना द न्वे न मा ज न धिय ना जि न नु सेः स्मा नि ः जि न ने ते वा जि नं दे ना नां त
मा न त्या न मा नि न स्य न गो न न नं सिंच द्ग ना ने त्य र्यः नं ने ः पिना क ति ति दं उ स्पे ने ना म नं
नेन आ र नं त र न म न न न नां र्थ भा न्या रं नं न व जि ना भा ः पि ना क न म न ति नि ग मो ॥ आ न्या नं नं
म य स्य आ का न स्य त्विं गो न स्या म नं द्वं ना य न्ते ः अ तिन के म ना न न च या त्य ने तेः न ग न
त्विं आ भा न नो ज नं न्नां नं नं नं अ नि त जि न गः नं। च त्य च्या न्ना ः के दि दं ः मां र ने र
न न दं ना र्थं ग ने ना र भा म दे न्नी हि भ ग न न शा च म प्य ने न न स्य न ने त्व न आ य र स्यां नि गा १८०

व ः दंचा उ मि न्या का म या म दे न्वो नि त्य मे ष ध स्य म मा ने ए वें वा म्म न्या ने य ना य त ने ः न स्थि नं नो आ
नि मु स्य न ग र्हं स्ना नं न स्य नि भा य ः पिना कं न ति त्वि न से ने न दे नं न्य नेः ॥ ए व ने रु ना ग न्ते ना म ने न न
गे म ज न्व ना नो हि ॥ अ व न न न न ना पिना क न्न ः ति का मा ॥ न ने रु ना ग न्ते ने ति त्रे यं न का ः गो दा
था अ ने न म त्रे पा त्र से आ म मं न दे न न च न र र प न ने त व ना ग नि ना व से न ने न ग थ्य र ने न न ः न ः
स्या त म ज न न ः र नं ना न अ न्यो हि अ ति ग म मा त्रे व स्या ः न नं च सु न र नो हि ः पिना क द त्वा न आ रु ति
ना माः न दे वा सा ः अ न न न न्वा चे न म नो हि ॥ मे ना ग्ना उ ति र्ण्यां मा मे ने ना म नं ॥ प यं ग्या नि न म
म न्त्र मु च्य त ॥ स्त्रि यः स्या य न र प च प ना र्थं स्यु ः र्त्त ना र्थं स्य न जं त्य दि ताः मे न मा न र्गं त्वि नाः
न्याः ग ठ्छं ति लि ना ः म यु ने न भ र्मे ण ॥ अ म नो स्त्र न ग्ना स्ना वं न त्वि ति नि ग मो ॥ आ प्र रु न द नो मा ॥
न व र्णे ॥ अ व स्पो ग वे य स्य र्षं ति रु त्रे दं ॥ हे द म न ः ॥ आ नि मु ख्या ना म्ना न्न न दे ग द्र न्ना विं ना ः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विकेनः माविगन कामोन्दः मन्नः। हेतिं गंगा गते ओनन रा अनि स नुस्वनः। किं. चनसन्यदे अनोनरं
१८२ त्वतः प्रति विशिवमस्तियन्मितपरमदि। दे नगवत्विंद्र वमेग वमुमत॥ वि. कारणं॥ अमे नोस्मि
त अर्थ्याकानति स्नोत्न्न जनिनन एन स्त्रीम न एन नकर्षक. गर्गोन्यर्थः। पुन्मात्वमेवंगु यानितिः
रस्तस्मान्यामे नस्न. मरन्यनि शा गः॥ देवम्यत्वा स नि नुः प्रमवेन्मि नोन्। द्रन्यान्नसोदत्ता न्यांप्र
तिग. द्वा मिग्नान्वाः धं. तनप्रमोः तन्वन। पोवर्ण ओन्न सनन्न रुण स्वानेयतु वैनिदस्मि गदेव
स्यनपेन्न। तस्नेनाः न. तनः मर्ग। यमगीदा त्रेन पान्नेत मते। यतिनद्दी वेप. उदे न. स्मा अदातः
मः कामा या द्रानकामोदात्ता कामः प्रति दद्दी। ना। का नुः नमुद्रमा नि गन। गा नन त्वा नतिग द्रुति
कामेन तेन गम मः नतिन्दनं नेतुपंशा ग गः मैन्नाय. पा। गुके. ता मना ग्य पोन अन्या न्यागि वा
त्वा मृत. तन वाम उ यन्दे वाम नेन [illegible] न विनुगदि न। [illegible] मन नन न [illegible] अ [illegible] नुसा [illegible]

हेनी नतिगद्दा मि अग्निं वोदेनयोन्वोदुन्यां प्रतिगद्दामि नेतान्यामेननानुन्नं स्यान्यां [illegible] लेन
हत्ता न्यां नतिगद्दाति। किं. चक्रस्नायं. तन। न्यां निस्वेन. निनः। नेतुनर [illegible] निनायण अपमः [illegible]
न्यकाः अनु प्रजातन्तु स्वजननानास सम यां। सुविंद पनका स्याम नत्वन नेहि कुविंदा नां प [illegible]
स्पियोन सन धांमस्याबुद्धिं मंन्यः कुशला न त्यन्य स्यान प प न कुलिं [illegible] पः कुत नांस स्तदेव
निनि [illegible] त्रैन्यां मसंचद्र मन ये वार्द्द मन्त आत्मन्यनत्सिता यव रूपो देवतानि नो यादृदाति॥
उदव. द्रनं लं नाग से सों दे पन गुण सुन. न्यां प्रतिग. ह्य अमृतलं अमृतनानां सधामि मलितं हिः
अर्ग। यम्म. सांन्वां प्रतिगल्लमा गणानः तवनमादात नेवमेतत सा त। अमृत भाजा न्दे न न
तं उनं नार्मा विन्य निशागः। किं च मनः सुखं दाने म याद्व वतुमसः सु नां मन्य प्रति गृह्णीते नाति
च। नरः नना प तिरयंक स्मिन नाप न येगनादात दद्दाति। यो न्यं ददाति सो पयं दाता। अयमत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८३ प्रजापतिरेवेत्याने नायः। नस्यातिहि। कर्दमेनेतु नेनेक इति। नि। ना कामः का नामी। आदाना नेददाना
पुण्ये न विस्तनेन कामेन दाता ददाति॥ आग्नेदनेनेति सनेनानरः प्रतिग्रहोति। एवं कामो दाता
कामः नाजिग्रहीता सएव कामः इत्येनेहि कामएन नेनाम सकामो भवेति। आतोवेन मनोनेनेना
मनांस्य जननेन स्पर्शनः शापनेः स्पर्शनस्ये नजेमान मा। स्पर्शनेहि नेन सो। नेनमा लितनेना
॥ उपसां। यो न द्रवति नायनुस्मरणान नक्षिया॥ गस्या मुपांतः निः स्ममाहुः इति निगमा॥ नो
प्रभनजित नमां। गपेन पाया आविक न्याव प्रगतोपगमे लिनि पोगः॥ हेनेगन्तेष्वप न ताना
रखम्म पानिंसमस्यां नोभुनेता। जंमनु व्याख्याने ति। त्वन्तेन नो विपो पेतो नमेन स्यांन पदे
ता न्वदनोनोहि पो निपालउत्यनि नामः। नेमम स्मान मुरुउभानां नाम माना। यो विभुपाने
। नाना प्रचारमा गोनेने न्याना योनि स्ताना। तस्य उदमग। नोजयद्रूणा मुस्तु पुष्यो हरूपाने १८४

स्यादेनो उभांतः पुनरन्यकार गनानाः नरूगय मस्तिने गानं॥ त्रिः स्ममाहुः स गयोपेत नेनः स
दामीं॥ उवेष्या आगेत्रिरूप॥ मापुत्र न मामागाति नेपुत्रो मातां। नमद्रो गुरुरवसं नना
भवेत। दपुत्र न्यः त्रिस्ममाहुः त्रिर हो मामा मनधां। यं न नेन मिश्रदंदे न प्रवेउनस्मन अभि
चपान्तो कौविद निलागामन मन स्यामां मर्वे मेनन्दे अन्यमदणामित्यति गतियानेना
मि। अनमन नाहं अन्यानं अनुगतवना। नेतं चेत्तमा अनुवाताल वादमन नामित्र युः। किन्न।
। इत्यो नदानया अनुवाक्याः सन्ता गना उभयः तमुमुपालनेमझेतरस्वतदा आमांः तयोनेत
त्वं॥ मंत्रति नरावजेमे पंगाद्वो। अन नन्तरदानं। नाहमम मे गोउतम्भिप्रायः। अगना उपेतेना
मनी उपदेशस्य॥ सपुनरुपदेशः लोपुंन पुंसने पुर्निगानवति। अनक्षि ख भिदर्श पेनाना
द्या। अथातेअग्नेस मिधा विधे मेति। त्रिपाउ देशः। वामदेवम्पेन मासं। त्रिरूप गसोत्रपने

१८५ मिति नियोगः। नगवन्तमयाभनयासमिधानेतवविधेमपनि नयींकुर्मः। मत्वमेव मनसागिः
परिचर्सनाः। स्वण्यन तुरुष्य। प्रतिग्रभाग्यप्रतिग्रहाणे मंस्तो मं तोत्रमस्मानिः गलानं
उद्धार्य मार्ग। इन्द्रतानतमा भशंमिचन अलोन्नात्मनो दुहम्रोध्यनस्माकं एतानग
समान। दिरः। निदिन्द्र। किंचपादिग्म अस्मानहे मिन्नतः। मित्राणं प्रजयितः। अवचान।
अत्रं दनीग्यातनः स्मणः पापादिनार्थः। एनात्रो भग्निमितिन पुंसकः पंदबृदेशाः। वमिवस्या
र्थवद्दनी। ग्रात नामकाम्बिनमोः गम्यते। एनावः अनेन सुष्ठुनम सान्द्रेन अस्मुस्तेन
कुर्मोनपातं भावपात्रं। अपनान्तं गनां पा आहुतिन आपः अ ग्रोनि। एतपामनादिकया
सम्प्रपा चोन्तिः न मजोनपातं भग्निमाहुत आकृप। त्रितक्षणं अयपिर्द नानांवा। चेतिदन १८४
तिगसेन नतनावतं। अगति अलमतिपर्योममति। स्वन्वं शान नयजं। विश्वस्य गजमानग

पान्यगवप्रोचित नः कर्मणि नम्यद नहे करलिंग न नमानात्तेन आगासमृदवे अदमाहतो। सचा
नोदेशानमति द्रस्वच। गम्यतात्म निमाग। एनापत्यानन्तं संमजस्नेति तुसः उपदेशः। उभिपंन
द्राधुः। पर्यापा आर्य जगत। अध्वनगा। न मन्थे अदनं। सोच्यते। देवच। उद्वास्मिन गृहान
नाम्रुकाः। सस्यास्तवपन्नि तनेस मध्यमा। किंच। आसन्न एहे चेगाहे पलाश जागद्दिष्ट भानाधाम
अवहिता नमापो। किंच। एनापत्या अनेन नम्रो मदम्यो नचे तनुं सल्ल जलभि स्त्रीकुरु। अथैवं सोम
नस्येव जमानो विशांजी। सोगाल जावदविशुन्यमानो परस्ये गणविदर्थयजे आनिमुखे नावण्वि
नो संनो सन्न संवे आविनां तियदत मिलाशीः। एनानो। अग्निनम मा। एनापतो। समाने व्येना
शाके स्यगतेएकस्मिनु पपदलिंगेसारेकः स्यन पुंसकः लिङ्गयलमेक स्यपुरुल विषयल मेकवग
मरनुपपदमेवकः ननस्तुपपदमेक चनति भावः॥ मिबकिसचनरस्येतेनामनीमिवमानस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८५ सनः निवृत्तः समवस्थानमिति निगमो। पोरेनान्यो अमीनदेति। मेधातिथेराम्रं अभ्युपस्थानेति नियु
क्तः सोमानं स्वयमाविता स्याः नास्य पास्व्याया उसमनेतरा। तेनेनमपि भासस्य पास्ते तोलस्यातान उ
क्तो चाहूरकाणं ना स्वण स्यमाभिर न्विमुपतिष्ठेते ति देनगनत्वप्रस्वण स्यते गोरेणानूर पिता नः
अमी। यद्वा अन्यमनदाते गदानमुचि त्रुनसुनांगनंस्या द्व्ये स्यापि तत्‍ पायश्नपुष्ट नदेनः धान
षस्पल दे पिता। सोस्मान्न विपन्नसेव तो तु नः सुष्मात्मसादातयश्नतुरः तर्पणमा गेत्यर्थः। ५१
मनः पितेचसून नउ। तेन सुकं इस आनं। अभ्युपस्थाने निनिमुक्ता। देनगन त्वग्नेरं नांनं प
गिचराम। सोस्माकं सून नवेपुत्ना समपायनः तप मनः। तपचागेनानाउन नी। णोस्नस चस्मा
नः स्मस ये मे न स्व नः स्वनां। स्वस्पयनायानि गमसमनः नुनाने। स्तलोस्येतद्विनाशिनो
ऽर्थस्यनाम। अन्येनयोयने। विनाशनानेति तेषां नि नाशमा वनामनतनुनः। मधुनासुना।

तिं प्रवीति। अग्निरसमभिपूजितः मुख्यः सन्नुच्यते स्वर्गा। ति। स्वसतेगनतः इति एतेना मनोनयोग
न योः यमाशुश्याद्ो दसारेजने अग्निवृध्धि नीति निगमोगाजातएवेति। उपदिशाच्छेषः प्रचिनमं
गृणते गुरुणा। नरराजस्य पमार्सं विष्णुपा। नतुर्म्मा मे नेन्द्रे पर्वणिपान्यः अग्निमारुतेरग्नि
माल मेन यदिवान उन्नस्य पशो तिथं यउद्यन्ना। देस्ता तारः। चित्रमर्घ। चाय नीनां तौ मरूपाते रू
वते। स्तनयित्नुशब्देनं चस्तं जगद्दुपशान्यते। तुरायलारमा यानुस्वनवमेस्वात्मनलानवते
ने मारुता यरणा पान्नी। दशानीपुनर्मरुतां गणाय मभरध्वामिति। ये मरुतः सहमा स्वे नवले नवहो
मिपरेषां लतान्मविभर्ति। रेजते विनेति कंपते ना निस्वा मरुन्यः। पृथिवी मरुत्वतः मद भ्रउस्य
र्थः। यएतं गुणसुनामरुतलेसां योगया स्तस्मै प्रभरध्वं चित्रमर्कं त्वमपि द्वाअग्ने ता देवतं देनेषः
यशालान्मरुतमेव केवलं हविस्तदेवमग्निर प्रधानः। यदापुनरग्निमारुतं तदाप्रनरध्वं विन्न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१८६ मर्कमग्नयेमारुताय गणायेतिस्तोत्रनसंयोध्यनतोऽग्निगर्वा।ति। नगाचन्नेश्रपुत्वमयेनमर्धम
तंत्ण सुक्तः मरुद्भिः सहस्तोति॥ धाना पृथ्वीनाम [illegible] धनेतो यति॥
किंयंति पुनस्तानि। चतुर्विंशतिः॥ कतमानि पुनस्तानि॥ [illegible] पुरंधी [illegible] मानि मवेष्या [illegible]
तस्मामस्य [illegible] धेपुरंध्री॥ पुरु [illegible] धार [illegible] योऽस्येत मादि [illegible]॥ द्वितनेनसुकानि [illegible]
वायुर्व्यिध्यो [illegible] नि। तयोः साकं [illegible] व्याप्तिकारणाक्रमभवति। मादे [illegible] यदि मति [illegible]
उपपन्न [illegible] नाम्नो। [illegible] लोकतंत्रेति। अगम्यस्यार्थ। त्रिपु [illegible] साभिपन्नयोः [illegible]
नि मन्ना [illegible] नाम्नो। [illegible] ति। अगत्वस्यार्थ। त्रिपु प [illegible]
पवेह [illegible] तेचनन्नोय मनने [illegible] पास्यंते। स्वरने [illegible] नु त्वन्न संज
दि। [illegible] ति। [illegible] नयोर्ग्रावापृथिव्योः पृथ्वीकत्वपत्रा। नहि [illegible] नयोः १८७

[illegible] सत्पितुं शक्यते। तेन मकारेण एते जातेस्यातां। [illegible] यो पर्ययेण [illegible] येनान [illegible]
[illegible] कश्चिद्व्यपदिश्यंते जानाति। [illegible] नावकृ [illegible] स्वादु
[illegible] त स्यु हिरण्य [illegible] इति एवे [illegible] कपालेरज तेच [illegible]
[illegible] ज तेमेन [illegible] त्यत्सुवर्ण [illegible] रिति नेनेत्सा [illegible] बैते उत्पन्नेस्यातां [illegible]
चु। विश्व [illegible] आत्मनैव [illegible] यरु नाम [illegible] मनं। यस्मा
त [illegible] र्थमेतेन [illegible] तस्मादेते विन्दनः [illegible] वर्जनेत नि प
[illegible] ते चेन [illegible] ते अहोरात्रे [illegible]
ग न संयुगं [illegible] नाख्याख्याने नगानार्थ मेते द्याव्य मिति। [illegible]
न माच [illegible] पा द्यावापृथिव्योर्महि [illegible] त्वेन ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८० घेऽकं प्रकरणं तत्समाप्तं ॥ ॥ अतः परमेकपदिकं भजति यस्याध्यायमादिः एकार्थमनेकशब्दमित्
यमादि ॥ कस्य पर्यायाणि हरितं तानि मार्गोऽस्य मनिखासि न आचार्य नमनं तु गमयेता अप्रमो
ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तं । किमर्थमिदमुच्यते नैघण्टुकं तत्र दृष्टा
मिदं नमिदं निष्पन्न इति यस्तु तत्र तदनुज्ञ मपिप्रतीयते यथा घनुश्शाणमिति आह तेषां
पदानि गमनाय यदुक्तं पदार्थं तेन तिनाम्नां समासविस्तरार्थं हि मुख्यमानं ननु
मन्त्रध्याय्येषामेव एहीनार्थं संक्षेपामविस्तरेण व्यमानं मुख्यमननात्स्यामहे । अपि नोक्त
पन्यस्य चापि । विमोगे हितमज्ञानमपि संक्षेपतो व्रतानांहि सर्वदुर्वीर्योऽसमासव्यासना
र्थं । तस्य पुनर्नाम तानि दुर्नीत स्वतः । एकार्थमनेकशब्दमितीतत् तुरस्तात्स्वनितनेता
र्थं । तस्य पुनर्नाम नोगदुर्नीत स्वतः । एकार्थमनेकशब्दमित्येतत्पाणिनि अनेनार्थेन नानेतन ॥ १८०
वन्तः समानस्मीणा ध्यानवः एतावन्तास्य समस्य नाम धेयानि ॥

तत्र पर्यायतया नाम नेय शब्दनार्थ्यना माख्यातोपसर्गनिपाता नानार्थाः नेच ताः – धेदमस्य
गतेष्वस्य नाम नेय नानार्थ आरभ्यना माख्यातोपसर्गनिपाता नानार्थकनानेचात्प्रकरणस्यापि गमनना
संख्यासंदिग्धो नाम सर्वचनव्याख्यातमेतानीनां समानेनोक्त कस्य प्रकरणस्य समासेन
जेन सर्वेषामानिः संक्षेपनउक्तः शास्त्रसंबंधप्रज्ञानानुस्तनोननिष्पन्नानि प्रकरणस्य समासेन
मधुनरुक्तं नाम दर्शितानि निष्पन्नानि नानार्थेषु । एकार्थमनेकशब्द एकोऽर्थः शब्दप्रयोग
स्नेके गवादि शब्दा नोपतत नेतुः केचिदनेकेवगवादिशब्दाः पृथिव्यादेरकस्यार्थस्यप्र
ज्ञा निखिलनिनः कथं ते तर्हि इमे कार्य नेकशब्दं प्रकरणमत्रैकेनानेकार्थान्तरेतः अनेकः
शब्देकोऽर्थः तनोत्यानि त लक्षणया याद्व्याप्रकरणं तस्य ते । अत्र पुनर्गणविगणतिगवनेनां
वाणिशाति गन संज्ञानाम हि प्रिगमनमेकार्थ उक्तं तत्र विनासिध्युनपनेधायकमतिनो
रतेश्यानने उन्देवमादयः प्रतिनियतमत्वगमन विषयाएव दृष्टव्याः तस्य शासनानीने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८८ [illegible] रसानाग[illegible]सएव[illegible] नीत्युच्यते नेतरो[illegible] इति तथा[illegible] स एव[illegible] नमः [illegible]
किंचित्[illegible] इत्यस्थोत[illegible] एवं गच्छति कर्मणा मे [illegible] शानपः
[illegible] चेतना[illegible] स्योवा अचेतनपुरुषादि [illegible] कारेण गच्छति स एव [illegible] रत्युच्यते
नान्यः तथा नमः [illegible] ति प्रसिद्ध[illegible] मन विशेषे पुरुषार्थ [illegible] नि चेतोः
[illegible] दिशांतर [illegible] चलन पूर्वि कासर्वे [illegible] समानं कार्य [illegible] एकार्थत्वमसा
मुक्तं सामान्यशब्दा [illegible] विशेषशब्दा [illegible] सामान्यत्वा वि
नस्तदस्युपेस्ति [illegible] कार्थमनेन समामतानं [illegible] करणम् [illegible]
नर्थं तत्समासतः प्रतिज्ञायते ॥ यानि अनेकार्थानि पु[illegible] समासतः [illegible] तानि [illegible] १००
मर्थं नाम इदम् अभिधानमित्येतान् [illegible] मनुक्रमिष्यामो व्याख्यास्यामि [illegible] किंलक्ष

[illegible] पुनरिदं व्याख्येति । नेत्युच्यते । नलोप[illegible] शब्देन [illegible] निर्णयश्चेति व्या
[illegible] नेगमे [illegible] कूपाराद्यानि अनेकार्थ [illegible] पारान[illegible] हिंसादि निरु
[illegible] यानि चेतान्यर्थ [illegible] हिंसादीनि एक [illegible] व्यानि नान्य[illegible]
विशेष्य विशेष्य [illegible] सिना निरुक्त [illegible] नाम्नुप [illegible] नामि[illegible]
दिक प्रकरणं व्याख्येयं [illegible] मौलं [illegible] व्याम [illegible] अनार्य [illegible] नानां [illegible]
यानि [illegible] प्रतिपादने व्याख्यास्यामि [illegible] व्याख्यायते [illegible]
र्थ परिज्ञानमेकस्याः कार्यशब्द [illegible] ज्ञान मेकस्याः [illegible] प्रवेक [illegible]
सं [illegible] व्याख्यास्यते आदौ । किमनेकार्थानि [illegible] अस्मिन् प्रव[illegible] व्याख्याये [illegible]
च्यते । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । अनवगतसंस्कारान् अविज्ञातसंस्कार [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८४ न च तिप्रत्ययादिसंख्यानेन सामान्येन न लाघवम्॥ सोऽभ्युपगमात्ततोऽत्र व्याख्यास्याम इति न्याये नै
वं च निप्रत्ययादि संख्यागत सामान्ये न न लाघवं॥ सोभ्यु निगमान्तन्तैव व्याख्यास्याम इति न्याये
पूर्वोपिवाने का पाति अनन्तगत संस्कारोऽभ्युपगम इति च शब्दः। तदेतदेवं प्रकारं तत्कार्यं कैतद्गुनसंख्या
प्रत्ययते। तदेकपदेव मिति अनेन नामा अन्यस्या चार्थो ३ त्याच्चसते। निरूढा इत्यमस्थि तस
कर्तव्यं मंत्रेष्वनिसगः। इदं चास्मि अकरणे न गतः पुत्र तो विरचनात पदं ते ते तत्र तेऽपि
ते॥ अत्र लक्षितं मंत्रेषु समाम्नातं॥ तच्च व्याजन्तानि धातुनामा इति निगम पुनः पदं दिते का
न्यापि समाम्नातानि। तस्मादेते ते चैव रूपा। को गो असाधितेन लमादी। नितर्ने ततऽसे
जनं च स्यामनः। एवं प्रकरणात्संसेयतः गतिज्ञाय कम्पेषु च णीय जित्वा च तस्य देवतु दृष्टा
दायते। जदति। आदिवि। मे न ददन्ते गतं संस्कारं उतानेकार्थ उच्यते। अनन्यगतं संस्कारं। कर्म ५८
मणुः। जयानेस्य व प्रस्थितेन गतसंस्कारं वाक्यार्थं उच्यते मन्यते त्यनेन तु न पक्षसं

स्कारं यात्कोन्नत्यति। अन्तर्हितं न हि तेऽस्मदेहः इति नाप्य कोऽप्यापि प्रत्यहं च व्यानेन्यमी इति आत्तु कुतः
पुनर्निगम्यानुस्वारं योऽहं ते न तानि न पुत्र पुत्रदाने इति। उपदेशः निगमान्तनाम पुनरमो निग
मः इति। यः कोऽनुपयोगः इति। निगम अकस्य समार्थ। पारं च नदान्ते पं तु ते त्वं चार्थो इति पुरास्ते।
अस्मात्प्रतिजहेत्यस्मगदनात्। नरपुत्राणि गोधः प्रकरणशब्दमारस्याधीपरमन्त्रनिः संस्का
रान्वयगमेऽपि मतिहेतेऽन्यत्र विशेषणान्वेतीति एते। नजहाते: कथमिति। शृणु। मानएकास्मि
त्यागमिव न्यो:। हमगमाहस्योगमसोनेभोः। अपि च विद्धपागमस्मुमान्तेवाः स्वगमिदं तु
रे च पि च अपराधे सुमात्रः। तिलेन स्निस्मकारणेन त्वतीति। कोनुमयी इति। दे मया न तु माह
ध्यानेन तावत्प्रच्छामि। अनिर्धितः अन्नाकु फः पदस्पमपिन्न किंचिदतुकः। अप्यस्य स्वाम
मानख्यानः। मरवायमनस्मानरूपतमेव मंतस्य धानव नामदेव एते समानख्यानः। एवं स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६० तमग्रधीत। कोन्वेनमाद्रमिघितः अनाकुरोत्रयाप्यः कश्चिप्यथाप्तयमनाहृताः। सेतोमांवूतमानभोग
ति। नाहा कीअस्मदीयते। अपापके। शाद्रोत्र नाप्य कारेणाध्याहृतः प्राकृजहा गव्दस्याथांपघोतेना
र्थ। अपापकं। मदंजयानहु तयातनातुक्त। दाचि दिस्पर्श। अपापकंकमनं नात्रि तिसर्गनेतद
ध्याहृतेभाष्यकारेणाहाशब्दस्यनिपातार्थः। करणार्थ अधस्ताद्योपरिष्टाद्वा। एवंहि नहाशब्दः उप
समासार्थो नवति। नकदाचिदपि कश्चिदपापकोमयाहतइति। पापकादिणं तुह न्यौन्यनिमा
यः। तेषु यमपापकानागस्ते मन्यपात्मानेअहं तिघ्यामि। अस्तुनरेतद्गुनं। नत्तुद्विःभू तिघ्यानम
माप्नान्यर्थं। तितिकथमागन्कारीनेदं स्त्रते। प्रातुयेदाशमवति स्मान्नर। स्यानित कस्मिन्निति
स्तु ताप्यात। मर्वेनाम सं नममनस्मात। पारिपापकारिणोनः अथमनुष्याणापाना १६०
पित्वं देसेतेप्सनद्मः। कोस्माद स्मन्ना अपापकागमननीनेद्स्मापत्नागनरमोतः नत

थ्यापापकारीमनुउद्गि गमानः उत्नापनेते। तद्धि शुद्धेन चेतसा अनमुद्यत्नमाननेति। एवमनु
नापकारीमन्नतिसत्रनः स्मापरा धनांचितनाबुध्यास्मनोनीनः पत्नापनेइत्याभिप्रायः। अन्नाविका
समारस्येनस्मानंचमान्योगानरेतनेगमनमान्नमामान्यानितः मनोगमननिगेष पलानत
यथ्यानेयो द्विपस्माद्धिमेतिमनस्मानात्नाम्नेनीनगरस्माध्याहृतः। नत्नमीतः कश्चित्पल्नापन
इत्येवसमस्तापर्थः। अथैकपदनिरुक्तं। मर्या इति मनुष्यनाम मनुष्यति नमिहाति तेन मनुष्यनामे
वानस्यानकाप्युत्पत्तिः। मर्योमनुष्योमरणधर्मा इति। अथवामर्यादाभिधानमेतदन्स्यानु
मनुष्यनाम। यदामर्यादाभिधानमेतदभिप्रेतंभवति तदेवमर्थकल्पनास्यसोजदिनव्या। कान्वे
षामर्यादायतोधर्मज्ञाः सेतोरुयमनाहृता अनाकुर्वाणाभ्यामदभियोगस्याप्यः सेतोममस
खुईमाबधीरितिनैतस्याप्यमित्यभिप्रायः। मर्यादामर्यादिनोर्विनागः संश्लिनायाःभिहु

२८

पक्षी णो नामर्थं न्युच्यते। विषुणां नरस्य येः आदित्य विष्णु [illegible] पाली णो नाभिः नामसौरेस्तु ययन्योपन

मश्वा च्यते। प्रेतायाश्च भूमेरादेश्च विनागकाति णो नाभिः सानयोरेस्तु च्यते। नव्यतिग [illegible] मा

चगम्न [illegible] श्च मनि नैव्यंनीति [illegible] मयन्न मे च यान [illegible] मेलं लोवे। नपि शालो निभ

नव। उत्तव्यते। [illegible] नास्य मा [illegible] यते आ [illegible] शति च मः। अपापन [illegible] मिना स्वनाव्य पदस्याप

तो व्याख्यामागे। [illegible] वृ याना अपा [illegible] तमात्र [illegible] जावानक मलेजातुपापक म

मपापनंला। [illegible] न [illegible] नपि [illegible] भिमायः। नल [illegible] जि सं [illegible] भादि

द एकाय नेतस्मि मंत्र नवक [illegible] विम [illegible] पूर्वो नराणि वपदानिलिस्य

णा णे [illegible] नन्दानेः जहानो नतस्मिन् [illegible] मानि [illegible] पूर्वो मराणि [illegible] ७८

ते [illegible] समति। तस्मान्नाच जहातेग [illegible] गोः [illegible]

नवाति। एन मेवमर्थे स्वेवानवगत संस्कारेषु यो न्यः। निषेध्येनया [illegible] नवगत संस्कार [illegible]

व्याख्यानाम [illegible] परिक व्याख्या धर्मेण [illegible] तानुवृत्या [illegible] तस्य [illegible] तिन [illegible] मिधातानि [illegible]

यनिगमनिर्वचना नु [illegible] मनः। निधाया व्यान [illegible] ति [illegible] वनेयात्रा

लमयः [illegible] सुम [illegible] [illegible] पक्षिग्रहणार्थः [illegible] त्युच्यते अधुना [illegible]

[illegible] निलोक [illegible] शब्दं च॥ [illegible] दिवं निर्धा [illegible] तेनो [illegible] पक्षिग्रहणार्थ

तस्मान्नि [illegible] तिमामानि [illegible] मामामनी निषेध्य [illegible] गत संस्कारणा [illegible]

पाश्याश्च [illegible] निधानप्रमक [illegible] वो तिप्रत्ययोत्पादनार्थं [illegible] समूह इति। प

दान्नि [illegible] तक्रिता थो निरुक्तः। अधुना पदार्थ निरुक्तिः। तिपाशः पाश यते [illegible]

तेन [illegible] विविधमतिशयेन नापाश्यते। लध्यते [illegible] अधुनायस्मिन् [illegible] निपाशब्दः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाशसमूहं यावीतमानीयजवीतिनिधाशब्दनिगमनार्थं कतमः पुनरसौ वृत्र इति॥ इन्द्रयः पु
२८० पाशसमूहं यावीतमानीयजवीतिनिधाशब्दनिगमनार्थं कतमः पुनरसौ वृत्रशति॥ इन्द्र्यः पु
पर्णा इति॥ शाकपूण्यो मेदिनेनरियमार्षं त्रिष्टुप् अग्निर्देवो मेमहत्वतीयशस्त्रस्यनरि धानीयेयानि
विर्दानीयेसूक्तेवयम आदित्यरश्मयःपुंगवतगोस्त्येस्यनामानृतस्यजहुवयनुपिबतीश्वरदृशि
तुपर्णा सुपतनाएतएज उपतेदुः। उपसीदन्तिसुकर्मारनावहेन्यहनिकेसुपतेदुः इंद्रमा
दित्यं निपमेधाविवयवामएवयन्तसद्व आदित्यादुदन्ते सुदिने सुहितेसुचसान्तासंतेकं
अयस्तएव अर्थ्यान्‌। प्रकाशकसान्ता मधुमानाना आदित्य उपते दुः। कमर्थं याचमाना
ततिअपोर्णुते॥ अपावृणु मेतं वांतं आच्छन्नं आच्छादितं तमसा येन॥ पुर्दिग्ध्रयन्तु
नदनतुग्रहीतनसकलानियेते सांगनानायज्ञेसकलत्वदेसकलंकुर्वितम्यं॥ अयमा
प्रदिदेहीतिपदं पुत्रंदिसंदिगच्छतात्ययागतेषां गनानामामानियम कस्तद्धुसन

ते नेतन्नेव्योदेहि॥ कथं च पुनरदिहि मुमुग्ध्यस्मान्‌। मुंचास्मान्‌ निधयापाशात्तद्देनपतितमिधयेतामि
न्यं उत्तम दान। पावदेतनावदकोयंनमोनागतितामएतेषांगनानामेतत्सर्वं देयः सकलेनापुनि
गतेनेन न त्वयैवेदनं न निष्पतातित्यनिकारतत्पयाचमाना उपतेदुः। चक्षुः। ध्यानेनीरशोनावेला
चरेचोदर्शनार्थस्येनरूपनेतस्मिन्नेवमुमुग्ध्यस्मानितिते सांपदानांमध्येचगतमानस्यतत्रो यां
तम्यनिधाशब्दस्यपाशसमूहादन्यः कोर्थः स्यात्॥ मुमुग्ध्यि जदानित्वेनोगच्चोनेनवादस्य
स्वान्मुच्यतेनेतदर्थानिधाशब्दा क्षुधत्तमानसनः तन्नेनंतति पदं न विधगानत्स्याप्यसारादिनान
स्यनिधाशब्दस्यानयो: तावत्सामे प्येलक्षणानास्यायांविता पानिधायन्ततत्वानत्वनिनि
ध्याशब्दः पाशसमूहानिधापितते इतिहते इतरम्यानिमितेः पदेरसंवत्समानोः नदीय
रवस्यान। तस्मादेव समूहत्वानतगत संस्कारवां अनमितकार्यनोपदानांसामर्थ्यदानीदिन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९३ मध्यमकार्यं स्वस्थानं भवतितदुपपादं सर्वत्र॥ यथाति गौरवान्न त्वनुमंस्यामहे दर्शयिष्यामः। शि
तामेत्येतदनलगते। अनुपपन्नस्तेनुपदमनिर्वचनं चानुते। न निगमनेन प्रत्यक्षं पठन्या चाष्टौ वि
त्रतिपत्त्यानेकार्थत्वन्नस्येति। प्रान्देवतः स्मोथितः शिनामतः इति निगमः। प्रकृतौ लिङ्गः नैसर्गमेव
श्रोक्षः। कतमः पुनरसौ मेघः होतायसविन्द्राग्नी। इति सर्वेनेव द्यावान्तरेण स्यान्दे मे नावरुणौ गुर्वीति
। होतायसत। होता यज त्विष्यः। तेन चेज्यमानाविन्द्राग्नी अस्मा दविष्यः पश्वाज्याधिदेतन्देदउदु
तउदुतं अप्यस्य व्याहितं तस्मात् नेदं पर्याप्तलिसपयसीति। नेधानेदाकरोतीति घुनं। एन न्देद अ
नेनास्ति चदति सम्यक्तदउदुतं आ जीनसस्येतां। पुरा दे लोनः दतो शेषिन्यः। पिशाचादि मः धुरपो
दन्ते व्यापदः। अर्वाक् रक्षाय्यदानात। उतो हि पुरुषार्थं एलते। भाक मोलो सुणाल इदार्थी लो
कोन्याप्रदत्तः॥ अर्वाक् रक्षाय्य दानात। अतोहि पुरुषार्थं इहलते। भाक म्लोह्रणात उद्दार्थी व लो १९३

सोऽभिः। आरम्भ प्रतिपिपिहिदे मे देसंहनानां। अथवा भाद्यामे आंगानां अन्येन एवं वेदसा पश्चात् ॥ श्वा
मेदिसमतिपशन्तोनर्जीवं नेइति द्यामे अस्मा चदसत न कुमानां यवस। अश्नाने। तस्मान्नेत अकारस्था
स्नेष्ट्वादेतान्येवदेवलेतयेन श्रमानितेषां यव न सनसवानां नुमतस्व नर्वां स्वस्त मे नेता निसस्य
माया निम्यादु ल्यादुदं नतिस्मरं तीति सुमनस्तराणि रूपाणि सुमनस्तराणां शलरूद्रियाणां च दुरुक्ता जो अ
प्रत्याशतरूद्रियाणां च दुशोरुपाणां अग्निधामानां अग्निपाते। मम दुल्लाव्यादरूतानां। धाम्नी प
यस्ननानांर्था। श्राक्षागे वोपस्नस्तानो अथवा पीलानेक्षा गमुपगम्यो प्रितानां पाम्बतोन नानां। लो
णितोः वन्नानां शिनामतोः वन्नानांउत्सादतश्चोछेदस्य लानातः॥ अंगादंगादवजानानां कृतं।
कृतामिन्द्राग्नीतर्षितं एतेषां एवं लक्षणानामनदानानां द्वेतेतः यथेता विन्द्राग्नीज्जु वेनामासेनेतां
एतरुचिः तथाप्त्यमपियजन। निगमप्रसक्तमुच्यते। पश्वेंदपशुमयमं गंभवति। पशोवोक्तं यउ

१९४

…पर्शः कस्मादुच्यते। पशुः स्पशनात्॥ आह। किमनया च्यते। नन्वयं हितं तद्भवति पार्श्वपटलस्य णमाह। पर्शुः कस्मादुच्यते। पशुः स्पशने॥ आह। किमनया
च्यते। नन्वयं हितं तद्भवति पार्श्वपटलस्पणमाह। पर्शुः कस्मादुच्यते। पशुः स्पशनेरेव। तद्धि संस्पृष्टमे
स्पृष्टं इति। उच्यते। संस्पृष्टा स्पृष्टदेशं प्रति भवति॥ आह। पृष्ठं कस्मादुच्यते। स्पशनेरेव। तद्धि संस्पृष्टमे
स्पृष्टं इति। उच्यते। संस्पृष्टात् पृष्टदेशं प्रति भवति॥ … [illegible] …
गेः। आह। अंगं कस्मादुच्यते अंगितं हितं तत्कालेन भवति। गतमित्यर्थः। अंचनात्। अंचतिर्गति
…र्थः। आत्मन्यत्वमर्थे वत्वं वा … शब्दस्य संज्ञानुगमनमनुगं। अणुनाम्नो … शब्देति गमप्रसंगे
… गतिनिमित्तं चलनं … गतिचल…
निर्गच्छति। … वाते … कर्मणः। … पिता मपशब्द …
कर्मात्म्यगतिचलाकर्मयः। … [illegible] … कस्मादुच्यते। … तस्य … मानेन …
न्वमावष्टेः। दोः। शिताम न भवति … आह। दोः कस्मादुच्यते। दोर्दवते। तस्याद्दमाणेन …
… इति शितामपरा दोर्वि … शितान शब्दः … देवेति
… भवति। … शितामशब्देनोच्यते … शोर्व … यानि चावदाना … [illegible]
…। आह। … दोः शिताम शब्दे …

…ण वनन्वेत्यति। … [illegible] … वेमाचिति … ऋौहृष्य … शिता … नैनेत
ति… शिताम शब्द … ति … दोर्मोः … भाक …
…शिता … नस्यते … गवनेमा नः शिताम शब्द … दोर्वि … कल्पते
… भवति। … शिताम शब्दावत्तते। … [illegible] … शोना
… शिता … चार्यो मन्यते … भवति। … व्याख्या। … सपुरोध
…शब्दे … भवति। आह। … पपस्या …
ण भवति। अथवा … भवति। आह। … नरे च शिताम
… शिताम शब्देनोच्यते इति। … भवति शिता …
शब्द उच्यते … शिताम नरेति। … मन्यते। … इति
नयोपपत्त्या अनेन च शब्दमा… योनिः शितामेति … मन्यते …

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८५ ते इ विशयाचार्ये मन्यते। यदुक्तं, भवति घटमतरतित दुक्तं नवति जिता मत इति। एवं बहुतरं शास्त्रमाहर्ष
त्तस्यते। एवं च सति यत्तेत एतत्स्वदाने चोदितं स्यादितिगम्यते। किं कारणं तद्धि इष्यामश्यामत्रते दोतो
स्तदिमन्वर्थो दुष्पघाते। आह। यस्तत्कस्माद्युच्यते। तद्धि महत्त्वात्। यथाके यं चित्रयते नेत्ररुत्यते छि
घतरस्यर्थः। जिति नामनतो नेस्तु इति मात्तलओ चार्यो मन्यते। स्वेतानांता- तिमां सतः कनम
त्युनमत्तछेतमां समिति। उच्यते। मेदस्तस्माद्युक्तं नवतिः। जितिमां सतर इतिन देवोक्तं, भवति जिता
मत इति। एतमपि बहुतरं शास्त्रसाद्रुष्यमति। जितिः इयतेस्तन्नकर ग्यार्थस्य परोहि विवेकतेन सोमि
रस्येजात्वतिष्टते। मां समानतेवा। युगलमात्सोमघ्नितिरश्वमेतंतमं स्त्रियतेमानसंज्ञा। तुदनसा
दितदुपार्दीयते। अस्वतायगतदिमनाग्विनो भवति। मनोम्मित्सा। रतीतिवा। स्वर्धमेजमां तेम नः
सोःति। मेहोमेयति। स्नेहनाथेन्या गतवेन लजितासयाञोःनञगतानिवेश्योःनञगतंसंस्कारोपि १८६

एवमेतस्मिन्नर्थे यत्नोन्याल्पल्पनञगतं संस्कारानुशासितन्याने। ति। उक्तं हि। शब्दरूपं पदार्थेश्च सुत्वतिः न
तिः प्रकृतिगुणः। सर्वेमेतद्वैकार्थ्यगाः नञगमद्गुणाः। नन मेघुतरन इति। पदनास्यनिधेयस्वर
तिः प्रकृतिगुणाः। सर्वेमेतद्रेकार्थ्यःशाः नञगमगुणाः॥नान मेघुनरल इति। पदनास्यनिर्धेयस्वर
संस्कारगुणविभागच मविसेपाभ्यासाव्यवधानानि। तेषु चाभिधेयस्य ताभ्याम् जिते वर्त्म।। उ
तं, द्विधानयमपरीक्षयजगुणमतं द्विधा तुतं। नेहकधातुजंचापि पदनिर्मात्तलस्यधातुजं धातुजा
ज्ञानेमयर्थानमेवच। वाक्यजं त्वतिके। पंचनिर्माल्यं पंचधापदमिति। पदनास्यनञगतं। त्वइति
यथा। नामनित्यानोलेति। अभिधेयाः नञगतं पितामेति पश्चास्वगः नञगतं वनेनचापइति यथा॥
संस्कारः नञगतंरमौमामइति यथा। गुणाः नञगतंकरलतौ। तिपदा। विभागः नञगतं। मेद
संस्कारः नवगतं रमौमाम इति यथा। विसेपाः नञगतंधावानः एधिवो इति
ने ति यथा। क्रमाः नञगतं उपरमध्यमेव च मइति यथा। व्यवधानान नञगतं नासुत्वानि यति
यथा। अव्याहारः नञगतं दानमलोनो मनुष्यानिति यथा।

१९६ श्वनिपुत्वानितिपश्याः॥ एकामविचपदंपरहितयंनिधुते। पुरुषरः पुरुषान्नाधेतिपश्या। पदद्वयमपि
चैकपदंक्रियते॥ गनेतिखानो। सनितुरितिपश्या आख्यातमपिचनामक्रियते॥ सर्वाणीद्वमस्य नामितिं
नस्यमाणाउतिपश्या॥ एवमेवनिगमेमुशब्दार्थसंवतः नेकमकारउपेस्य॥ इशानुतिभानात्। छे
२सिद्धार्तनवमतुविधेयः॥ मेद्रनेत्सनचगतमद्रनीयमित्यवगमः॥ यदिंद्रचित्रमेहनेति निगमः
अत्रेनोमस्वयमार्थे अनुष्टप्। गिंद्र। स्वरप्रधानोस्वरसाम्नांप्रथमेस्वरमाश्रित्य ज्यायसा अष्टौ
तिस्रोविपः स्वरप्रधानांग्र इंद्रचित्रमेहनेति पाउइनुजरनितनं। यानुरूपस्येतिविनियोगः। हे इं
चित्रचायनीयपूजार्ह। यन्मेहना यन्मंहनीयपूजार्हंतवराधोधनमस्तिकिंचित्। त्वादानंत्वयाचयदा
तव्यमेवायुर्यस्तुक्तिरमपिस्थित्वा अनामानंयतोः नोत्रमः। हे अद्रिवः वज्रिन्। तन्नोराधः। देविद
हसो। प्राप्ताधनः सोपतमेनोनाम्यानंदस्यां अकूपणमानरः आहुरन्जिरासेमानिमाय॥ अग्न १९६

वानन्यदुहनासी। तिरनस्मिन्वावेकेदग्नो॥ पदानिमध्यमानिनप्येनवतीत्यर्थः। कथं मेहने स्या
हितामेदहनदतिएतान्द्स्याः संहितायाः पदान्यवमेषलाब्नावसता। नचपदोभवति। अन्यत्रनिति
प्रभ्रमंपदे॥ अतः परमे। उद्दान। उलेता निर्वा। णिमन्त्रमानि श्रीपदानि। अस्तीतिपुंचमंपदेरवमि
मेस्वेंद्र। चित्रशब्दादपकर्षो कं त्रीणिमध्यमानिपदानीति। आह। पदेव्यपदलेनागस्वदाको॥
रस्तुच्यते। तस्मेनमेहेनाग्रहेनास्ति धनंतवचतदनित्यनेदातव्यंचत्वया। नवुंतात्वनामस्तवेदस्तान्यां अ
सम्यमानवेतिवकेनानामेहनेस्येकं पदंछेदोगानां। त्रीण्येतानिपदानि। मेउद्दानाउतितदुभयं फल
तानाध्यकावेणाउनयोः शाकल्यगार्ग्ययोरनिनायावनुविहितौ एवं जातौ केलिजे चनो पुत्र
थे उनयोश्चमामाप्यपरव्यापनार्थं। आह। पदकारयोः परस्मिककल्पेकोभिप्रायइति। उच्यते विद्यमान
धनोनाप्रतिविशिष्टतरंप्राणस्येनायदायस्यगृहेनास्तिसततं दृष्टमत्रविशिष्टनायार्थ्येतत्तेनेवान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९६ यो ऽनुमेयो लिङ्गविशेषो ऽलिङ्गमस्ति। तस्मान्मेहनीयमित्येतन्नाप्नीमत्वा मेहनेनैवमेकेपठन्ति। नेमेतं शोभ
नत्वस्यागान्स्यस्य उनर्धमेऽस्य स्वेहनास्तितस्येहेरन्यनिगमाः॥ एवं मन्त्रविशेषलिङ्गानाम्वाहि प्र
तिपत्तिः। एवमन्येष्वपि शाखान्तरेषु लिङ्गेष्वपि पुलिङ्गाभिधाननर्थाविशेषेण न कर्तव्यं। एवमयं मेहना शब्दो
ऽधः शब्दः मानापिकरण्येन च मानोऽनुमेहनीयः परोक्षो। यदाम्नन् गृहे नास्तीति अन विशेषणो
न हि स्तुपपत्तिः। अधुना निगमत्रसत्वानि रुच्यन्ते। अद्रिरा दृढ्वात्तेनेन॥ अद्रिसारमयमेन ल हा सु
धं न भवतीति अद्रिर्न्यन उच्यते। आह। अद्रिः कस्मादुच्यते। तेनत्या ऽदणाति। आदारयतीत्यर्थः॥
अथवा सोमानि अवस्थाव नित्त वा नद्रिवान स्यात्। तेरविमाम आदीयते॥ अपि वा ते स्याद्द्रिः
कृतमतलिङ्गमात। कतमो मो निगम इति। तेमो मा ऽग्नि इति हविज्ञायते। नेमो मा ऽदीकृ दीक्षुल्लिन्नत
ऽन्येष्विम मे विनामेमाणज्ञायते॥ अनेन द्रिःस्पष्टिनि व्याख्यानात्एवं गमः। शाधइत्येतउनना १९७

सम्मा स्यतिव्यनिचाविलात्ताम्याना ऽधननामसु पठितमपिमदेऽस्य नारपनोद्दा ष्वेनद्वननाने
वनाक्ष्य निनाह्नानि। इति वाहितानिधान निरूपणे पुनर्वद्वेतो समाधाः सोन्यो। चिनघ्नइति नाद
धनः॥ इ ने मा मुञ्चो नवतः। सरूपाणि त्यर्थः॥ दमूना इत्येतद्वनवगत। दमनमना दमूनाः स्यात्॥
दमो हि नित्यमस्य मनः॥ अक्रूरमना इत्यर्थः। दानमनावा दानं व्यमयेति यस्य मनस्विसजादमू
नाः दानमनावा दानेअधान नियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः स चादमूनाः। अथवा ऽदम इत्येतदुदहना
मा। एतच्यस्य मनस्विमेमदमिति सदमूनाः स्यात्। गृहपतिरग्निः निगमः॥ जष्टो दमूना अति
म। एतस्यस्यमनसि मे मद्दमिति सदमूनाः स्यात्। गृहपतिरग्निः दमूनाः दममनाः अ
त्रसुक्त। तस्याचेयस्य यमासं। विष्णुत्वाग्नेयं। प्रातरनुवाकास्मानिस्कतिसि दमूनाः दममनाः अ
करमनाम्नत्वानन उपयाहि। अथवाऽदमेममेदमिति चेनोवस्याप्यनन उपयाहि। अथवा दानमना
नृत्वादानव्यमेष्यानरोतिरएवं च नोवस्याप्यनन उपयाहि। अथवा दाते व्वेचहिनवमनः। त्रयस्तं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९८ ना अतिथिश्चान्ये अग्निहोत्रिणामाहान मन्त्र सांगानः सायं प्रातर्होध्यमानो मन्त्रेति॥ स्वनावरएवैसनत्रा
ग्निहोत्रिणामतिथित्वं नाप स्यात्स्यमिति अतो ब्रूमः॥ लक्षमप्याहानमन्तेसोऽग्निहोत्रिणश्च। अस्माक
मपि यत्त्वदुर्गयजन्तदेयजन्तन्त्रासैः नैत्यमुपयाहि। नमागच्छ। तिष्ठात्रजानाम। स्मन। तिमारं नजा.
तोचास्मावं॥ किंच। शिक्षाः मर्त्यो अनपुजः अनितः सन्तेतोयुजः अनिशोच्चः शत्रुसेनास्वरा
मनमतिजंघेनयजनमानाः विहृत्य नानामकारं हत्वा न उपयाहि। किंच। एवमागच्छस्वंष्टथा
तकुरुष्व। अन्यत्रयतां येऽस्माकं शत्रुत्वेका मर्त्यनेनकर्तुं तान विहृत्यैनं शोकात्तानिजानां मानितेषां नो
जनातिअघानि धनानि जानात्यस्मन्यमादरेतिसमस्ताः॥ निगम त्र स...शब्दो दुमी
तोयाथा दृष्ट्वा आह। अतिथिः कस्मात्। उच्यते गृहानामिमुखेनामायाति नोभवति गच्छत्ती
अनतिपतनीतिगतिकर्मसुपठितैः। अथ केनमन्त्र्याप्यात्। अन्येति अभ्यागच्छति पुत्रो १९९

मास्याधानुपुरस्कृतानांत्यनिर्देशः। अतः समीतगेतिथिरेतस्मादेव। पुरोणारत्नेनगृहे नाम। आह। किं
कारणं। उच्यते। नैहिग्रहादुरवान वेति सुदुस्सर्पोऽन्यपदैः। उक्तंच। कुटुंबतंत्राक्षिदिदुर्नरायीति। एतेन
तस्मिन्संबंधे तुपोरमूना अतिथिर्विहितहे अग्नेव अतिलर्पयाथः उपयाही। स्वेनास्मिन्नधिकारे च नेना
तोऽदमूनाशब्दः कमन्यमगिनि निर्वाकृष्णत्वाद संहूयात। नवकं विशपि। परिशिष्या दमूना उक्तेनरग्निरिति
षणमेवेतिसिद्धं। मूलस्यत्स्य न चगतं चतुर्थं च नं च ततः। मूरमूरो नम दस्येवं आह। कुत एतत्। अरे
तीत्येतस्मिन्नाख्यानेव कुत्र च न निर्देशात्। मूसोस्यरेता स्वेन लक्ष्यते। मूषिकाऽस्यते ना भगत तं
स्कारणयोर्थे उक्तः स्यात्सगतमूस रस्तु जो भवति। प्रसिद्धार्थेनाभिधानेन मूषशब्दस्यन्तत्वमा
ख्यातं। अधुनाख्यात प्रसज्यत मूषिकाशब्दस्यानिर्वचनं करोति। मूषिकाः पुनर्मुस्नातेः। मुष
स्तेयेऽस्य स्य। मूषौ सिचैतस्मादेवनेहिहरंति धान्यादिनि। संमातर्पतांति निगमः। संमानरोदसी।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९९ आप्त्यस्य त्रितस्य कुत्सस्य चेयमार्षी। पंक्तिरेंषैषा संतपंतिमामभितः सर्वतोवस्थिता कूपस्य भित्तयः
एताः कूपपर्शवः कूपस्य [illegible] वस्थिताः कथं पुनः संतपंति मामभितः [illegible] अथासमा
ननने कायो त्रितस्य [illegible] अभिसंतपेषुः दुर्वचा [illegible] यास्तु [illegible] रेणैन [illegible]
मामेताः कूपपर्शवः संतपंति [illegible] कूपेस्थकाभिरहेपीअ [illegible] मूषो न [illegible]
स्मा [illegible] इति अन्ये [illegible] अत्र [illegible] कपा [illegible] व्यदेति [illegible]
हे त उपपत्तिरक्षुना व्याख्याते [illegible] निरस्तं नित समपंति। अपरस्य [illegible]
निधानम् इति [illegible] हिति [illegible] पच्छेयं नस [illegible]
सादृश्याच्छिन्म तु [illegible] त्रितादि [illegible] स्वनाचः [illegible] पुच्छाचु [illegible] इति
आम्नायते। उपस्य [illegible] नार्थ एवायम [illegible] विकल्पते [illegible] ते ये इत्याः संतपंति मा २०

आ [illegible] स्य [illegible] स्यावृ [illegible] इति अमे [illegible] नाणाः आदि इति
मानं [illegible] आतारं [illegible] नाम [illegible] एताश्च कूपपर्शवः [illegible]
पा [illegible] तरंमे तापसंति। न च नाम [illegible] ननस्या [illegible] य से समर्थाः सन्। अहोन
पुत्रोन [illegible] हिंसंतां स सर्वेत्यः [illegible] एइत्यनि [illegible] मानां [illegible]
इंद्रः। तदा [illegible] व्याख्याह। यदि [illegible] य मिंद्रः स्मरणो [illegible] स्याके पुत्रा न [illegible] वदेतो
इत्सो। वित्तं विजानीतः। अस्य [illegible] स्य पत्न्या [illegible] मिथुना [illegible]
तिनयाका [illegible] कूपा [illegible] नमाभिद्रोग्धु [illegible] युवयोर [illegible] आहापशी
चइत्येतावति [illegible] कुत्स [illegible] कूपपर्शन इत्येताः। उच्यते। त्रितः कूपेवहितः [illegible] तस्मिन्
श्रोत्रलिंगा [illegible] कारेण [illegible] [illegible] शा [illegible] माडुपल [illegible] त्रितं कूपेवहितम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०० तत्स्कंमतिवनो। यनेयरवातस्यात्रूपपर्शवएतावति। मन्त्राणिव्याहरंतीति सत्त शब्दो नास्य कारणाच्या
इतः। शब्दस्तेतस्य शब्दस्य शेयम्। तोनसवसंबंधेन। तेलनगंधेन सत्यार्थं व्यवहरंतीति। स्वागतिभान
वसेतु अध्याहारोनाल्देवीति। तत्रप्रसेतिहासनिर्भं। तत्रतस्मिन्सते। वमस्त इतिहासनिर्भं इतिहासमपु
न। नत्यर्थः। तस्यवा। इतिः रूपउत्थेवमारि। अन्यिप्रगाथानिम्नं चनयति। सपुनरितिहासः करण
गोगायाचरुश्चा अन्यकारसूक्ष्मतगाथेत्युच्यते। गाथाः शंसतिनाराशंसीशंसति। तिसृकं गाथा
नोकुचीनेति। सएवमुक्तानांस्वनाल्पं मदर्शितः। इतिहासमंत्र उन्पाति रूपानि नलेति। नेवपिप्रकरणा
दपिमंदिराणमस्याथाप्यलमेवः। समेदपदे शब्दोनास्यकारणात्वमस्मिनइति॥ नाख्यमसतं। नित
भाद्येनिर्मेघाति। दिनसोर्धतस्मो यंनमोमित्यथा एवनादिनयोः मकाशाऽनल। अपिचासंख्यानिनि
मेत्रेतत्वामानि मेतंस्यात। वैष्णुं एवमोदिनश्चितइति। नयोदि। निम्मानगंगरुवुः। तस्मासंख्यानिनि ३००

ननपुवदधनएवा। उ। दामार्यागारेयान्तुपादयमतरएवतोजायनादिनीयंननोदितस्त्वीयंननलि
तइति। नवरइत्यनलगने। दोषयेनकारवयान्वानस्यवाउतानामशब्दसमाप्तः। इविरंयतनत
तिसनानविनमंदिनस्तिदिसिरशब्दस्यमंतीयतएवमनो बिशेषगत्वानित्यविधेयमनुत्वानिगमएव
पठति। इति। इत्रिरेयातेननमा। सराधा। इतिममाप्यस्यसमार्थविद्मोमाहेनगवनसोनशतरंयाम
नसावांननिसर्वास्नाग तेनेत्यः। उस्रतिपयानोतिगतिकमस्पृहितं। एषणोनेतिवास्यात। उक्ता
वतानलन्प्रमेनः। वतेस्यनिनारा। अरषणेनेतिवादर्शनवतार्देहृशेनमनमाविंवुमेः। तेनवदा
स्मात्वं। स्पांशतेनसो। महिंतं नसयेमहि। कथंपुनर्मसंमहि। पिप्पस्वेनरागः। स्यथापिन्योधर्गाशब्द
विघ्नेनस्यते। नासितस्मुखपरिणामानवति। एतं तनानयंस्वमंशंधं अविघ्नेनसयेनहि। नसि
तत्समुखपरिणामोमानोनमातानिधेमहीमनिमाणः। विंचाहेसोमरानननभणआर्युक्षितारो।
तस्मामुखपरि० णोमोनोनमातानिपेमहीमनिमायः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०१ प्रतात्यच्चप्रव दैत्यचनः आर्यं थि। कथंतुनः प्रवर्ड्य। अहानो। वमर्यो वातरात्रि। अत्याह पौनासगा(णि)
यार्मतिकान्यहानि। यासगगो। ति वेमरापो धी ता हमान्यौ हिरन्यौ नानि मा तिते उद्दिशा ने सं नम ता एन
वीतं दिवाः स्मं। अथवा विचामना निस्युः। नानि दिनची तं विवामयंता। नाशयंतीत्यर्थः॥ गमना निर्श(ति)
वानिस्रतानि विसर्गा नि मं तेनासगयोस्तु च्यंते॥ यथा नानि म्राणा च ईर्यति मरगा। तित्वात। एतन म
स्माकं त्वमायुः प्रवर्द्दयो स्वार्गाः॥ कुरुते नेत्यनयोः उपजना मंत्रेति। यग्वार्थं कुरुतेत्युनो मंत्रेति
।सगावकुरुतनेति। नात्र नकारस्यार्थः धिको स्ति। अधुना एतमुत्कान्यान्य पिरशयति। कौ नि नहोन
यातनेति अध्वर्यवः वजे नारति। श्रु नं स काल कि दं तु मृ मिंशु न कीनाश आ न्यं तु वाहैः। फुना सीर
इ विखानो शयानामुपि व्य लो ओ न सोकत्तेनास्मे। उत्पत्ति चरा नस्तेत्र कर्षयो ति नि पुत्त्रा कि दु रा नु
त्वंशो ननाः पालोनितुदं तन नि मु रके नाधापित्तना शापिनः स्य नु वाहैः अद्रे नु द्विरंगा वदे दं॥ २०१

२. धीवरः कर्षकाः सेतु। सुलाम पितृ तु नामी गेह विधा उरदेन तोग मानो निघं तोन निं सुपि यतोऽस्तु कं
लाएना ओषधीः वर्जन कुरुत। अस्म अस्मन्य नित्यर्थः। पोनी मरुतो अमि दुहेवा युः हं न नानं दु
नि नमित्य स्यपमार्षे। मां न पन स्य चग को जो वा यो स्माकं हे मरुतः दुर्हेणा युः वा पन्नो धनः तिरस्क
तानि अंतर्हितानि चित्तानि रत्नानि मोच ततो हं तु मस्मा निष्ठति। हे वसवः। मत्वेन तनलास पितारः तस्य
स्य न सपस्य दुहः अस्मद्रोग्धुं उ पाशान मन्नेस मुचीष्ट प्रति संमोचयत। पाशैर्न व ध्यान पिधेन
नापर्वित तमेन हन्मना हननेन वधेन हंत नहते त्यर्थः॥ कोन्वत्र मरुतः। एतानां। रथो ह्यागस्य मरु
तां संवादः। कया शुभी यंत्र वेदनग स्तस्यार्षं। महानन्दो वृत्रस्य च रश्मारा वल्गस प्रमेहनिमर्गा गानो
हे मरुतः कौत्यो शुक्ष्मा ने वनेन तस्मिन् जगति मामहे पुनः पुन महयति पूजयति यथाहेनयानक कि
हि स्य निमायः। अतएव मनोवस्त्रीमि। अस्मानेवस र्वानाभिमुख्ये नप्रधानतन प्र पानि। हे सरवायः कि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विश्वान्यस्मात्ति अपिनात त्स्येतः निगमपदेनः। एकां सूता नां
२०२ चामन्मानि मन नालि स्यानि देतां मि विश्वाः विश्वाणि अस्मात्ति अपिनात त्स्येतः। जरा मिरा न ज म ग तं॥ उदरं मलतो लविधेय
यमानां भायसिमाशे नमत हिनवेदा मेधा विनश्यमक्षेः जरा मिरा न ज म गतं। उदरं भलतो लविधेय
वचनं। जग्धं नुक्त मन्न मस्मिन्नन्यस्मिन्नेधिय तदतिज दं ओं नं वाजग्धं नुक्त मन्नमस्मिन्नवस्थितं धि
यत इति जठरं अन्नं वाजग्धं अस्मिन्धीयते इति ज स्य धाने वा स्याता एते शाकम मीधी। मरुत्वां इंद्रं गि
निगमः। ८ मरुत्वां इंद्र मुना नां। लिङ्गानि तत्सार्वे। त्रिष्टुप मरुत्वते रस स्य चतु र्थे ह निशा स्वने
मरुत्वान्मरुत्वं युक्तो न्द्रा दिनः। इंद्र मत्वं यद्वन्नः। यो विंतानामित्य ध्याकृतं नाम्नाकारेण ऽन्
मं दे भानः। यत्त्वमेतं वन्दं नाम न्त्वान्यं। मित्यान गमनो यास मंत्रामा माथा मणो धेतं जा नं द.
मिष्याने ति ए न म लं मु दिक्य पिवे नं त्वां न्यो नि। ऽ णाम ऽ मणीतास मंत्रामा मा मणां धेतं मंदा नं
मिष्या नेति ए न म लं नु दिक्य पिवे नं मोनमम्यत्र नं अनुष्टुभं धन्दो नाम नाभा मन नां यतु गेडा २०२
ग़ा ष्यामी। ति एन म लं नु दिक्य पिवे नं

गायानमान्या नुरूपं। अन्वन्ने मन्य मन्दनो याग्नेनामानत्यु अरेण मनसा भिः सं स्तुतं गं नावीत्यर
दूतं नाम्न कारयाद्वि रिसो दि मरुः तं मोदक गेन चम्य ते सौर्जं न उद्यः मन्त्रामे। बधेन तु नः पिब नि
मो। पल। नेत्सु यते॥ आमिं नमद्गरेश्वेः मध्वः मधुनः। मधुना नानकं मनद्युर्मे। मामत्याम धुर्नेना
धेने सो नोः। न्यविहि समानानां मनन ध्याचेत्मे। नानिकत्वे। न न गोन गन्धुमासि कें। एन स्वादे वमायु
न्तः यन्तु मोमम्यो प चार लेन न न्या वोवं कुम्भि : मेघानः गाद्वनं सो न नो। लं चद्धनवे। आनना नेवोम रु
उवजाय ने। कस्मान्तु नेर लेग वाधि। इनोयस्मात्वं ग जामिनदि वः तुतानो। त्वमेव गजा रेन्दरः मर्वेद्
यहः मुमुतानां आनिषुता नां न केवलमा धुनि याना। उचितः मोमपानए वेत्यनित्य भिमायः॥ पनि
व्यहः मुमुतानां आनिषुतानां नकेवलमा धुनियानां। उचितः मोमपान एवत्यनितल्भिमायः॥ पनि
नव म स्या ध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ तिन उत्तमं नद्गतं। पतिपव नं ने व नीत्युनिगयक वनं म क
नः पविन्नं ने येन द्ध्येणा नत्सा दि पल नमुच्यते। न नेन न मेणा ने दंति तउ। नुक्केनो दि दुस्सव नितनउ ति लमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२.३ ग्राणवान् न्यानि नम्मिन्द्रितितन उयथासं नक्षमेताः शाब्दमभाषकः। निगमः। २ मकुलितातिन उना इति
। विग्रामृज्जेरहस्यतेराणी। सकुः सचतेः महितस्त्वात्सचतिसंस्क्रियत्वं गेततोदुधौ। नवर्तात्तु पपाजैः
। दुः खं धास्तेत सात्स्वत उस्यथैः। कमनेवोस्याङ्‌परीतम्यमद्वितिकालितो विपुद्दितो। नगतो लधासकुं
काश्चिन्मरिपवनेनमुनानि एवंमनमापरिपवनस्यानीयेनपरि दयति निर्द्धन्तस्य शब्दार्थन्याय सुक्तो
वाचंयत्रयस्मिन्समाजे सज्ञे वाचां गर्भो मे तो म धावितः अत्रात अंव. ततकुर्वितोस्यसैः। अतोकेचि
दक्षवनत्सनानतितायौसते। मज्ञानभां त्वावतो। नत्रविमितततसरवायः समानस्वानातनांते
स्यनानामित्रसमाने पुशाल्दिपुरुतम्मतार्णा। तथ्यधाते यावर णानां वे याकरणा एत्वा। ते कृता नोते
तोतायत्रमगत्वानिमानि नाचानजानन्तानि ज्ञानानि मंजानतेरतरे तरस्वाणि विज्ञानत्रकर्पेसंजानते २.२
।दे.तारतं। यस्मादिज्ञानंस्तीयासर्षं लक्ष्मीर्निताना ज्ञानि हितानि भवान्विकावे। अथि उपरिनिहि

ता। अतस्वाधिनानधातस्मात इतरेतरस्यानिनानुत्यसंजानतेः इत शलुनिधानविंविनास्य नइत्यनि
मायः। नद्दे नगत्वास्त्यानस्त्रीनगम्नत्यास्याङ्गतेः। नजनीयंरति तूनानान मिद्दन्तो समनिगमनो
यमित्यर्थः। नवद्दमयनीतिनायस्य हितद्वानिमरमते। नात्तनवहा। तिनिकल्पपापरुपाः पुरुषाः यन
स्यनाजनतेत स्तदत्। लक्ष्मी। नोनागालक्ष्मीं। वंतर एव लनते नेनेर। आलसपा। वा आलसिनएवल
क्ष्मी। वात। लंछनागा। नयाहितं छिनउलनवति। लक्षते वोस्यात्म्याकमेणः मचे एवाहितामनिलक्ष
ति। लक्ष्यते वोस्यादाप्वेपकर्मणः। आप्लिष्यते हि सालतेन तु रुषा। ललनवीस्यादस्माद्याकर्मणः
। विहितलक्ष्मी। वेनोभवेतितेत्स्वयमात्मानं नन्माधेते। शिप्रेरस्तेनतदुपरि स्वाध्यारव्यास्यामः। शिप्रेइन्दु
नासिके वेत्स्यच्चहेत निगममप्रसज्जमायास्पतीतिलाघवार्थमुक्तृष्टं। मध्याह्स्येतदनलगतं। मेधे
रस्यनगमः॥ ३॥ तत्सर्यस्यदेवत्वं मिमसे। आंगिरस्यकुत्सस्येयमार्षं। त्रिष्टुप् सोर्यस्य पशोः स

२०४ लचैवपायायान्यास्, चितंन। त्रेदेवानामिति पुगे नु या थ्यास्ति म्लउत्तगआभाः तीर्थे स्यौ सौ क्ष्मिति तदर्द
स्र्पस्य नगरतो देवत्वं देवतामात्रं : तन्महित्वंतन्न महत्वं माहा नागंप्रमस्येजानेयनुत्मकाग्रा स्ति मिति
मध्याम ध्येयत्वं मणाक्षितमायानां अनेके ग्राम नगराण्य सर्जनके मेकस्ते न। चित नंतेसां दितनुमे
तन्मकाशजाल मेवमति महत्त। महतापि कालेन ततदु रूप संहारं मन्योम्रदेकेनमुहूर्तेनायतलेनेव
नगरता स्र्येण संक्षियते। तदस्य देवत्वं तत्र महत्त्वमद्भुतम्। किं वसदा सो नगरान् कसोक्षुकाधु
नति, इति तोंग मदरणा भ्रमोनात्मन्। सिगहोत्स्र पिर्व लोकाराच स्य। पुष्पिनी हि ते यां रमादानार्थं स
इष्यानंरतो हि तेमर्त्य गलरसानादरते। आत अयेत्य थं:। अपन देवत्व संहृतसर्वेग प्रिमजन्ते भगवत
तिम्रर्गंसनिवांमः। येपर मद्दर वसुवतो अवामिन्सर्गेतो। मिमम्माः यो कादहृरपव ध्यान मतनु तेन।
देवमेनदपि मर्त्यस्य महा नागंप परमासन्निधो तमोन श्यति। यस्मात्ततोत्स्रदो देशः मतन मायाम

तरस्य। प्रायः। इति श्वा नित्यैति काम कपस्समतेन। आ बोपमार्थेस्या दग्रौ। वसास न्तुत इति॥ याम
इवरात्री नमस्तुतइ स्वरुपमा। यथा चोपमा सोपि युस्यते तथा चा निगमो ष्पवनरतो॥ पुनः समआ
गात रत्नमरस्ययमार्ग। साचित्रौ। तिर्चाविद्युः। एसस्य पृष्ठहनिवेन्द्र देवेशाले ज्ञस्यतेनतो। यसले ते॥
पुनः समन्यहित तच पुनो। समनात्तीहि तिनिर्वचनं। समवेइ सरियदित्यर्थः। यथा सो वित्का विद्यामो
वर्यतो। पुनः संवेष्टस्य समयकाले पुनश्च यतिन मो नोत्सादित्य इदि त्यउदितेऽत्र भिर्यगात्रिः पुनरेव
तमः संवेष्टयति। यो विदिविव्यासो चर्यतो। तस्मात् पुनः संवेष्टयति। यदा मध्याम ध्येकतोः कर्मणांदि
यमाणानां लो कि वत्रैरिकानां चितनं ग्निमालं शक्यत्वात्प्रसवादपत्य न्ते तन्य रघात। नी चेद्
न्ते लो कानां प्रकाशनाय। अस्मिन्नाश पैति। मनमस्यात। यथा स्वप्रकाशं पुनः कर्म व्येनं निदध्या
र त्यर्थः। स्त्वेच तेसरममङ्गवसुयती तमस्तु नउतिमासुपमा। उद्गुनजीलउचनमल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०५ ति। उदेति। धीरोधीमानादित्यः। अहन्यस्मुपस्थिते पुनः संवेश्यति रात्रिस्तमयति॥ अस्तमयं गतिपु
नर्वा मरश्च तनोतीति एवमेतस्मिन्नपि मंत्रे सामर्थ्यात् यस्तु पमा आदेशास मातमउपमायते। पृथग्
तथापर्वस्मिन्नपि निगमे पानिगमे दोलोग मके मन्यते। अपरे पुनः अपि चोपमार्थे स्यादित्यते पं
वर्णयंति। गञ्जोचन्ञोसंनतुत इत्य ञ्यासशब्दोऽहः पर्यायवाची॥ नम्यो त्र्याख्युत्पत्तिः। वेसरमहति
ति॥ मा गन्त्रिर्जीमस्तनुते अहस्तुत उत्पर्यः। एवि भाते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते ते नजायते गञ्छेवेदं तत
उतिएवमुपमार्थे च्वेके मन्यंते यच्चाप्यमर्थ तदापुनः समन्व्य दितंतेव यते। यन्नपुनः सम
त्रेस्यपददोत्ये र्नितत मिच्छमो वर्ण्यते॥ कदाचनस्तरीरसि मध्येमर्यान्यवात॥ नेंद्र ध्यास्यस्तं गछन्न।
[illegible] २०५

गच्छतितदास लितनुने वा सोऽहस्लेसर्णः पुनः संवेश्यंनीत्यं संवेने। यदश्वार्थीति ते। सितश्चतिपत
ब्यं। मं दमस्त गगन। महिस्य मंदुने तिया शब्दे वाशी। ध रंद्रेण संहाति निगमः। मधुके दस ॥ द
मार्ग्रे। महानके मदस्यत्वा शोति पुनस्यते। मार्विके पुष्टादः सुस्तो मातिरवेभातः मत्वनेमात्व
धाक्षेसिनः शस्त्रंदइउ यानेदेन गलागिंदना मिदेयोम्नवो। दीतेनयाम करो संनलि तंत्रवसंगक्षमा
नः संदृश्यसे। अभिन्दुषा अन यवता गंक नित्य व्याहारः। लोकसुखोसमदृणा लोकान संगतो मदि
स्य दुर्दर्शो लो नित्य प्रमुदिता उवस्तार्थः। समानेनचे सामसमानदा तो इन्धयः। एवं मरूत समानेन नो
मन्येतेन हि वचनेन मरुद्भिरिवंद्रेण विषयेणानिगमोऽस्यास्याः। अपि चैवमन्यत्र पास्यात्। मंत्रेस
स्यतत्वोस्य वचनत्वेन विपरिणामः। एवं च सति मरुद्गणविशेषणमेव भवति। एवं मंत्रेणामरुद्ग
णेनद्रेण संदृश्यसे संगच्छमानाः समानेन च मेत्येतस्य मंत्रे नमपदेन व्याख्यानं। यदेतन्हि

२.६ मंद्र इत्येतद्विवचनमेकवचनं भागवमेतदप्रिम मानवर्चसाविद्रमरुद्गणो इति द्विवचनं अश्वाम इन्द्रा
समानवर्चसा नमरुद्गणेन इत्येतत् तायेव वचनं। अपि चैवं मरुद्गणाउच्यते। त्वमिंद्रेद्वेण संगत्व मा
नो नित्यमेव संश्रय मे इति ॥ समानमन्युना ३ मीनाम उत्पनेव गतं। ईमीना स इत्येते वद। समसं।
समं। ति तीनाः पृथ्वीनाचैतिय याम न च गच्छ समाश्री ॥ ३ मीताम इति निगमः। दीप्तितमस उद्यमार्थ
। यमेन दत्तं इतीमं नुदे ॥ प्येते अश्व स्तोमं। येम क्षेत नवाश्नाः स्वयमेव मेघे ॥ आदित्यस्याप्येषः
स्या युक्ता स्त उच्यते ३ मीतामस्त स्त्रीम सानी ये अश्वा श्वत्वार स्तसमी। ति तीनाः त्रिपि तीनाः प्रसूताः
प्रविरुद्धा उत्पद्यंः ॥ पृथ्वी नाना। तेषामेताश्वानां पयतीना पृथ्वी स्काः पृथुज वनाजेना ॥ सिति
क मध्यमाः संस्तमध्यमा ॥ संक्लिष्टमध्यमा यस्य वेः। तेषां दिमज्ञानां येम ध्यमा स्वत्स उत्त
तरमुत्सा समत्तेय्यानाम्प्रिता ॥ अथवा पृथुज वनाः स्काः नाम ता मध्यमाः शरीर मंद्र गाः म ३.६

माना मपि संक्लिष्टाः संस्त्यानमत्नोः। निरुक्तानेः स्या उत्पत्तेः। नत्या पिस्तु ति रूपपद्यते। एवं शीर्षम
ध्यमा याति तिक मध्यमा। एवमपि शब्द सा रूप्यमस्मि। यो दिते श्वाम सानां मध्यमः स प्रोगजः तथा
नु उत्पद्यं ॥ अपि चैतमन्य या स्यात। शिर आदित्य एव नदति। सजन्तु न आभ्यान्यात। न्द्रवीगनेति
अद्गमेत्र मुपासन इति तन्निज्ञायते। यस्मा ग्रामात् चतुर्विंशपदार्थानां येन सर्वेनतानि शीर्ष आगतं
स्मात सर्वोस्मयात् शिर आदित्यः। म चरणेत्याग श्वानां मध्येतो हतो तिशीर्षम ध्यमास्त ह एते शीर्ष
मध्यमा उत्युक्ताः संतः शिलिक मध्यमा उत्सुच्यंते। उद मर्यां तरत्छिर एतस्मादेव इति ना संगिवं नमा
क्षिता नि स्वेत दुन्नमां गमिंद्रिया णि च सगर्दो। निगेते ति शिर उपपत्तिः। संशरणामः संगताः संरणो
नगवतादित्येन संशरणाः। शरः शावतेर्गतिकर्मणः सहि पतन निमुखो गच्छत्येवन पर्यालक्षणं। दिवा
मः तेद्विदि व्यादि विज्ञाताः। अत्यो अतनामेति अतं सेवमुद्गं मपि नावतिष्ठं ते ॥ यएतं तस पाअ
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०७ स्यात्ते किं पुर्लं तां स्तुच्यते। हे साउव स्तोत्रिणो यतते हे साउवस्तोणो। वृ.नाः पेतां रूनाय्यतं तेन गर्छति। हेसा
हतेः। नहि चरं स्तुधानं। रुसा पुनरेवं यतते। यदा स्मिथुः। जाग्रस्मिन्काले आ। स्त्रिथुः आपद्य। आतुवंति
। विं। दिवं॥ अग्नं अजनि। अग्नेः स्यांगमन् इति अजनिः नाति। को स्वर्गपदा इत्यर्थः। यदाने आ
पुवंति। उद्वाशस्यायात्रेदत्तानिति तनदेवं यतंते। के पुनस्त इति उच्यते। अश्वाः। एतमेतानि इना
नाम इत्येवमादि। निम्यस्थलि गोसयानि। अस्य गन्तान समानति नजिनात। आत्मिवेषां रयोनवना
त्मास्व इत्येवं मन्कृ। न यान पदेत्तनरा धर्मनरकः। निकुनस्यमस्वस्तनो निनिसुनः। नदमनं जसनि
तिमन्यमानो नाध्यसानः। नहि ममान्निस्तुगतः। अस्मादित्यत। तिरध्वस्ती। अश्वाधिकादिन्यान्
नाकृयनअनर्थः। आह। च। योयपस्तुति। उच्यते। आदित्याद्यो भिन्नुः इति अनवो नपतां अनुत्
नाःश्व। श्वयतो आदवुनगत्पपगद्यानि निरइति उच्यते। कुदरवंयमवो निरतदेवाद निगमान २०८

वति॥ गमेनादं वंचिनरानं। तेरनरति। यतेने। नस्मानं। इतस मुतेनः चिरस्यानो नासुसुनजि। नानं
वोजल्पल नानासुगासुग। नेनमिंद्रराणां रा ननस्तंतनुमः सर्वदेवानां तु नः अध्यति। रता। कौन्य
एवं आत्यानुनाअस्यादित्य निरायः नासुनासुग। सोंद्रेणाभिषिन्नस्यान्यरां नीतेभवे इतःसम
नामगरद्धात॥ तिरमेनरा मंगुरमति। तुनः इनरसुममस्तु इति उच्यते। सात्म्यातरान मेनेउस्यान
वंचमनो निरनवानिस्त रचेतः रनमेनस्विनत्रेसखेन ननो ऽस्य इति भवेत। कामयानच कार्यं
मनन्यादित्युपपद्यते मार्गेण मंत्रेणाभ्यस्त। तिरति। कामनान उत ननुगतं॥ चायमान इतान गत।
। कामयमान इति वा॥ कामयमानो जनेवः। विश्वामित्रस्य यमानं देवहवीमान तरनुताकांक्षन
योः भास्यते। देभगान वन्नेकामयमानः। वायमानः पद्मनिवस्वर्गः। अस्मनावदे कामयमानः। किं। सो
यो निं व.नमांतनानि दारुत्पि। दारुस्योत्निर्जायते। तदेन मामिरुनवाजं। अयदा चाग्नि रमुगच्छति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मत्स्योऽसर्वं नत निर्मीच्याम्पः मापियो निरेवाग्नेः ।। आपो वा अग्नेर्योनिरिति च विज्ञायते। अनयोर्योन्या
२०८ न्यतरो यो नियतयरा अग्न जगच अगमस्वं। कदा तु नरगमः। उक्ष्मा मां नित्यध्याहृतेनास्य कारणा अ
नुगच्छन्निस्य्यः। तस्मात् देवमनुगच्छतः किं निस्तुच्यते। न तं ते अग्निप्रमस्मेनिर्जीनं। न अमस्थ्यते। नि
वर्जितेन कर्ममार्गो न लुप्यतरस्यथः। कथं गम्यतेनेन प्रमस्थ्यते नार्गे इति। इहापि समन्तरश्यापि नत्वाप
स्मारिदपुनर्नेवस्त्वकादाज्ञाप्रमानो सस्यदा ओजायमेवेचुनात्मना। कदाचा आरणि न्यां जायसे
मथ्यमानः तदा।। लोधमिस्येव इनचगते लुप्य मिस्युलगमः। तस्मिन्निगमएस्य गादः मानुते इदं
त्रिणी। कका अहं चकापिश्छलायामिष्टः। अन्तर्नामानं वी नि। शीरनित्यन नगते। अग्निरनिधोषः
। अनुशायिनमिति वेति। अनुप्रविश्य कर्तानि शेतरस्य नुशायी। तमनुशायिनं अर्दात्सिथ्यति
तिवा मर्वेनत्नानी। व्याचनं।। शीरपालक शोक तनः। इति निगमः। नार्गे नमा गवागत्नेनगार्थता

तरनुपाका क्ष्नयोः शास्यतेऽशीर नानु आदिनेत्यानिते। अग्निमहे स्तौमि। पालक शास्त्रिसं। पाल विधी
यमग्मा विहरा। ति। नेपालक आनि पाले तोयः तथा नाम्नेषु पञ्चग्रहेषु आदीदाय। आदाय नेप
ति नर्यमागो निहार्नि। निप। शेघ्ग्नजनो यादी। वेश्नोत्रमाना। घेअग्नजमः। तमहे स्तौमि। लिङ्ग
धेद्युपदेरस्येनेन्द्रेणक निगन्नेदेः अप्यनयगतो। पक्षे णचानेकार्थे लिङ्गभेदेहि द्रुपदेद्रुममेव
पदेरस्यनगमः। दारुपा वोचा एता स्यां शब्दान्यानि शंस्यते। कन्यकाशाररनदमव च नेसतन्ये
बचनान्ते। इत्येवापि पदस्याकेन नृदनिगमः। कनी तके आ रेतोदतिवामरेव स्यार्थे कन्या कनी साने
वति। सर्व एव हिता मापेयं नमन। केयं नेत कृतिकादानासे संते तां गततिपिताविंनयनी नित्करी
कमनेनीयन इतिवा। कनतेर्वा स्यात्कांतिकर्मणः। कनतिकानि नतितिकांति कर्मसुपठितं। ग
नेस्तुपनार्थो। लिङ्गभेदेन चेद्रुपदे अनेके इत्येतानि चत्वारि पदानि कन्ययोः थिशनप्रवचनानिस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०८ न्म्यात् कन च नानीं से यं शाकप्रणि त आर्या मन्यते ॥ एकस्मिन् दारुमध्ये पादपीठ यस्मिन्न नाधिरुढेषु
पादुकाव्येषु अधिस्थाने ष्वधिरुढशाने न तथैवं वक्तव्ये तर्पं अथ्येयामे षु आजि स्थाने षु यमन
स्थाने षु कन्पके आलनं जिकेत्वा नदेते श्वतुर्भिः पादै रुच्यत इति शाकप्रणि त आर्या मन्यते । यास्मात् कवि
दर्यो नि कुपिताध्यो नाम यो शकपादोव धिरुढयो ॥ कन्ययोग निस्वान पेदान्य नि ष्यापु कान्य लानि दि
च नानि । तिमन्यते । तान्यां लम्बिन्योः स्वुगाकारत्वेन मारूप्य मुक्ती म्येलनु पाकोनि न्येल स्मिन्न्या म्स्थान
प्रमन्ते । पदे विमदम्प्रश कोदारु शब्दो निरुच्यते । दारु रुपा तेला लिंदार पाद्यु स्थाइ पाद विलि मार्थस्या
न स्मादेव पादु द्यादेस्यत रमदु उत्तेन दनिधानं नवति । दुयदे उपे नुताप स्थालु स्थादेवदु उत्स न दुर्गे
दुम उत्पथः । नदेन तजाते । अर्न के । वृद्धेः स्यने उत्पर्थः ॥ ते कन्ये वनैम कार सुलर [illegible] शाने सुते
पुयादुकाव्येषु अधिष्ठाने षु अधिरुढे शाने ते पुयाकन्येवन तर्पा अथ्येयामे षु आजि स्थाने षु न २०९

मन स्थाने षु आवो धन स्थाने षु संदुगव्येषु वर्तमाने शाने ते । एवमेतन न्योरस्वनोः से स्वन्तः ॥ ते रम
नान्यन वगाने । स्वर्णमेन दायेन । तिगरू समाधिः ॥ तीर्थ्यमेन निचेयं । पुला स्थाअधि-व नि इति मि
गमः । अन्यके स्यादम्य-रत्ने प्राव सोनिणयः । मने स्वा अपि च न स्या-रु आपस्यामयं पादेन
यान्या अभि स्याक रू न दे सोलिणं योग नोः नम स्या आ न स्या यो मे सि प्यार्थ माइ नाम्य कारः
। इदं च मेदादि दं च मेदादि स्वृप्तिः प्रमंख्याहेति । इदं च द्रव्यजातं ममदं नचानं नोग नेनो नं प्रसंख्या
यदुपि संस्थानं रूत्वा कर लिंगदे उत्कंतः निस्यर्थः । कतं माद नरसो आ मस्या-रु [illegible] गाः
मर्थः मसं पनरत्न स्थने । अदान्ते पोरु सस्पतिः । मो नरः का [illegible] स्वयमार्थं । पर वदान नशं सा ओ
दान्मेम म पोरु तुन्यः तनुशु कुर्ते तुः । पुत्र व्यमद स्प दस्प त्वा मे नः किमदास्ते चाश नवधनांप
चाशते यो रव्यानां व्यानां । नंदिदः प्रज्यतमः । असेव ईश्वरः । सत्पति स्वस्मतां पाल पिता नारायण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लक्षणः पौरुकुल्यत्वस्य स्मृर्पिमदत्वात्॥ पंचाशतं च हता। आह किमेतदेवाशातने तु व्यातेरदे च यदु
नं। उनरं तु पद स्यते। कल रापुन रमानुसगन्तर गितिरुक्तेते॥ उत मे मालिक नो पतिः। अथ नत्स्य दुस्तं
मपि च यदे तदस्य मायामि स्तुत शब्दः। एव मुन यं स नाव वति। मे म मम पाधि याः प्रग म्युते तेन
सम पिपुरुन नम्बादि। नव्याति यः प्रगम्पते सेन नत्व लिखु धन मस्वाहि। नस्य त्रिय यो ऽनस
वरदात॥ ताभिः चन्यानि महत्॥ नवियोः। उपान इति व ग्यादि। तस्य वहुदान। तिलपां समहती।
नां गतो ज्यावशाम वर्णेष्व ष श्याम लणी नां न ऐताम क पिणने ना अन्दनो गामी॥ नुवद्गुः
नावाप्य नाव म नां नशान्तः प्रपूजितल क्षणः दिष्यानां दानाही णां देवा या स्ता मां पतिः॥ ताश्च
गायन कस्याम्पुत्र नान दुर्पा पुत्राश्च सबमदात। कुन र मानना त॥ नुवास्तः मृष्टनिवासामा
न ग्रा अधिरुन्धानि। तो जेऽस्मि विगत दालनते। नुवानुर्नर्गी रुग्वनी। यं नव ति। न पीली तं दव २२१

गारुनाथे माथे ति। जनदानरसंभात। नुवास्तुभाचोन द्यनिधाने प्रमि द हिन यांदा गं नर्मसंर्म
धा च्छु रुच भान्दोषि नीर्थो निभाग कुस्सुपपतिः। लिंगमाप्य न का ग नाये स्व मन गतो यन्यो सि नत्व
एवार्थे स्यते न्य दर्पि तमा चार्येण॥ ॥ ने मंत इत्यन्नन गने। नुमंत इत्यनगमः। कुलितं संन इति नि
गमः। तां आ रुद्रस्य मां। नुगणान्तमिद्रस्य पनामे। ता नहं मां। कुशाम रुतः। नमी ध्यमे ग नाजनव
नावन्तनो ना आ वियोसा। आनि मुक्ता नस्थित्वा पति चगमि। किं लक्षणान्नु नर्म रुतः आविवा
से। रुद्रस्वंद्र स्यस्वन्तताव आमानवा। अथवा मां। कुमइति रुद्रलिखरां। नस्य वा वचनी तं स्यात
मां। कुर्यो रुद्रस्य स्वन्तानि ति। कस्मात पुनरानन्द पुनि च गमि। यस्मात मरुतः। कुपिर हुतं मंत
नमं ते पुन र्वे शाद्युपकारेण। मास्म तिम मं ते न हुा न वेति॥ किंच। यत्स्वस्तमारल्छे नंगत मनःजि
ह्यालिंग लज्जयेति। यत्र आविः प्रकाशन दे वे प्रकार मुन यल्ल क्षण मपि। गनोः स्मा न जिदी। लिंग ल ज

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२११ यंति। तदेस्यां मरुतां तु गणांत्वमा प्यानां न सादेस्तो नयल्लक्षणानष्यज्ञवर्गे महि निर्दिदेमहा। येन दोम
हे यात्वामहे॥ अनेनप्रतिना रक्षत धेनान्मरुतन इति। नसमेनेत्येन दुर्पोप्यानादशो ध्या। प्रेप्यात्प्याम्यामः
॥ अनिमर्वंतसमनेनशोम इति व्याख्यानेन मतिरा शोति। केनोगानमतिकर्मा वा। आहनस
स्य नवगतं। आहननलं न उस्य गुणः॥ येतेमदा आहनस इतिलिगमः पर्गि सोमा। मंद्रः। पाल
मानी। सोमा॥ कलेनोगंवस्येदमार्जनगत॥ हे भगवन् सोम यदि मतन्यथापि प्रसरण तस्मादशा
पवित्रात्स्यमयेस्स ना याप्मा वं। न्दमि रनेन रात्विग्निः पुनानः प्रयमाणः॥ किंचा अनिवा
मत्र॥ अनिमक्रा दश अतिभा यत्र। आर्पार्लतां कुशाने। किंच्च येनेमदा आहनमः। तेन
मदामद आहन पतः पर्रंचा नत तेन संमोदयिमाणः तिदात्म समदोनः तेनिंद्रे चो दयमस्य
सनाय मंत्रयने। एसास्मा वंत मदे निहतने ना। मनदधा न्मं वाचनामन्यर्थं॥ ॥ अर्थास २१२

दित्यनं गतं। अमसादिनो निधा असाविनीतिवा शब्दसमाधं॥ ॥ इयो अरं शांति निरान्नः। कसौवन
अयंत ओषसां विकृष्ठ गानरनुनाकाम्निनर्याः शाम्यते। इयो अरं शिरूप वटर्षिरयमानिलिस्तर द्यादयन
ऽस्य मुख्यः। कस्यशुंध्युव। शोधयितुरादित्यस्य आदित्यो हिस्तोदियनस्य गुविनं जाति नदायिरमानिः
स्पृष्टा शुचीकरोति। सूर्यः पवित्रमुच्यत इति। तमांमित्वा शोधयतीति शुंध्युः। तस्य शुंध्युलनो। कस्य पुन
रूपस्थितिः प्रयतेनवसो ना। जसरवल। यथा तस्य स्वभासः स्यमकाः। गानात्लेनसोभूतमेनस्मिन्मंद
लेः ध्यदेः एवमिय सुखा एतस्मिन्मं उनेउपस्थितिः प्रयतेमनिर्वाति। मासं गीकमुच्यते गन्दसामा
न्यात। उदस्मयोतनस्यमपवनसः पयस सोवा। अंगमेतस्मा देव वदे कोता। उदनदिउदमधिनतेपि
तमेव काय शगर भवति। शाकुनि रपियए लनमुर्नाम। अयमपि शुंध्युरुच्यते। शोधना देव सोल द
कत्वे नवति नितरां गुरुरन्वेति शुंध्युः॥ ॥ आपो पिशुंध्युव उच्यते। ना अदिति शोधयंति। एवं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११२ नाद्यरिपमुखाः आदित्यस्यच स्वरूपो वर्णितः हृदयेनैः। किंच इयनेवोक्तो धाउजा [illegible] जियाणाः
धाकर [illegible] नेचानामद्दिनचने मोवेदवनाः प्रतिरवाति। मथखात्वसुखोद्रौ। तौ वा [illegible] त्याजिया धवात्म
नः प्वानिकामास्थाने मकाशयति। आदिः [illegible] लिङ्गनाः मति। एवामिचमुखाः स्वा [illegible] न रत्नो [illegible]
नप्रकाशेन [illegible] जनानाम्। लिङ्ग [illegible] कृतने। किंच [illegible] अन [illegible] नत्तोगोनायेनो
अथ अन्येनन्यानिव [illegible] नार्येसा। इति। [illegible] नोत। स [illegible] नतिअप्पस ना [illegible] लिङ्गोले [illegible]
[illegible] माथिकाल्बी। ना नामेनन [illegible] मुखा दानां [illegible] ना [illegible] जनाना [illegible] नवति। अन्येषा
[illegible] नित्यो। एवामु [illegible] जानतायश्चनो। नन कालेहि नउति [illegible] नाये जनाः नति [illegible]
तनेन [illegible] विनाननेति। आह। [illegible] नेन [illegible] नाति। [illegible] मानान। [illegible]
[illegible] सा नित्यनमा। आगारागद्धति। नरैवज्ञानान [illegible] न [illegible] आ [illegible] नि [illegible]

ने [illegible] आ [illegible] नेति। आह। धानाशम्नी ना [illegible] धाइनिउ [illegible] उगेर [illegible]
[illegible] नि नोना नित्यनेः। [illegible] कल्पा [illegible] नराग [illegible] तिनाः [illegible] नेर [illegible] नासी [illegible]
[illegible] तिरो [illegible] तिरा [illegible] नाशास्थतिर। नना। [illegible] नस्मि [illegible] लाम [illegible] नसा [illegible]
कालीउ [illegible] ना। [illegible] नन कालेजनानरोन [illegible] धयति। उधा आमिचनन [illegible] कालनएषानकृनोति
एवनुपमानन्नुनवघ्नन [illegible] वनिः॥ अन्येनुमा [illegible] कअकसरं [illegible] तेमा [illegible] स्नेमा। इति नने
तिमान्ननन कालेवन [illegible] तिनु [illegible] मानाः अन्यान्वो [illegible] नाति॥ [illegible] नत्नगनं [illegible] न उतिकाए
एकाणि न [illegible] नित्या। आमे [illegible] नउति न्ना। [illegible] ग [illegible] म मा [illegible]॥ [illegible] नेषं नानुक्तिः [illegible] नः
[illegible] पाम्पगोनम [illegible] नासं। नगने। माकनमाने [illegible] गनन [illegible] नोः निर्यामा [illegible] नगौ। [illegible] नतौ
[illegible] स्या नुता [illegible] ननउति। [illegible] मेनो। [illegible] गा [illegible] पम्मा ना [illegible] नेका [illegible] नित्यने [illegible] नेत। [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१३ मित्यनर्थकमेव। कामयेऽतिवाम्या नानुभिः शान्तिभिः मन्दिरात्मनिः। येऽनाद्यन्तलोके न रूः सं मानि
क्षिरेगतं केनतरएवरश्मिनिःमर्त्यलोकनियंतनिः संनिमिश्रोऽस्येनदेवानुतन्तेनानएवचरवं निः मद
र्नीभिः संमिश्रो मुग्धारम्यः मृगवशात्राः जनानां शौ नमानां वा। इति वा व्याभिनारः सुग्धारम्यः सुखारवाः
एनवाशामे नःवा पिनः। अभिमणई विणिन उपगमनवतेः। एवणिनोनारश्चोनेनः। आवेद्य गोना
आनिमुक्तिनमत्सौ भौनो द्रव्यानः। अनिरश्च विद्वे वितान्यिन ब्रेशनामाते त्रिगननमाः। अथवा
विद्वेविभिनानेः पगलेन्सरश्या मरुनः तन्नामरुनां यत्स्थाने अंनतिः सलोकः नम्मनियम्यप्रस्य
मारुतस्य मरुतां यन्तेनस्य भाग्नः स्थानस्य भागमेतानेवमरुतः मोर्तात्य थाहाराः। एवमस्मिन्ये
वैवामामेनऽस्थणोऽतेन स्मादेव वाग्वसंयनादिष्मणरस्येन। नमरुद्धिकोपणा। वाशां। तिवाह्नम
।वाशा।वागोनिवाः तेनाह्नामनु। वामानऽनिकारकानेमागंमातु रस्य ननगनेनसामवानेवा २१३

यं॥ गं नाजाद्य सौ दशले। विन्मा दिने स्वय मानि। निश्च लोकमनोनिः इ अध्वतीयादि। नतिदर्योहि
।वं मानं आया सुना वपि। नदनतिगत्रैनागं आयते। नाम्ना शाम्यमानमतिगोर्देने। एतमिनेरन
गपदागित्व मंनि नेत्याजे। दिनननेनं नानेति। एतमिनेरेन रगुणा सं पन्न नेन वादव नन्नोनेत्तण
वाच। आत्वा। स्तोमप्रवाहदेवनानां भोठा ननतिवाहि शेषानां लोठानन्देति। वादिशेषानां स्तोम
इतिवोरनमस्तोमऽतिहि वक्ष्यति। एवमिदमनिवहनमतः तिः। एत्वमेतच्छन्दमानि तु स्वरगानि
ररेंद्राय रेंद्रार्थं तु रेंद्रि गेन मध्यवाम्यान याकुले अन्ये त्वेनमनिपवणमवादो मोमानि पवनणाग
यादिनोमकः तिमन्त्रं नेः वादेशवौदिऽऽकवादा विनिधातमारुथानेनवसुनकरूप नरऽतिरत्ना नुन्नाइ
नरवेनदाएवम थोयाज्य॥ रेंद्रायेन्द्राः मोमोदवप्रणेनधिपत्नपापलकाम्यं वाहोनुएनिवे
पथा स्यात। नथास्तु जेमनहि सुः शस्नमति गोणं वेदस्यानो। निजनवं नवति। एतदेनव नेत्यमावाम्यां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१८

यंतनो श्रवा मि॥ एदेन्द्रहियज्ञमानस्य मो: दा एतद्धि यदेनद्दमन सोमी अग्नेणहोतारं लहि: सोदा सम
लिंगग स्युउप लिंशतीति स्तुकं एजमानस्यानि मेतका माना हस्य आसो दमात्र मस्या क्षिरेण त्वं
स्यत इति उपाश्रित्य खं त्वत म माद्रत॥ अध्यानेतन मेन द्रु इति उक्थं शस्त्र मेतदिङाय इं डार्थ शसं
नात्र मम न्वा स्तत्रे स्यन्ति मा द्रु: एवं निधम नि धनेन स्तु तिः अग्न वाग्नि [illegible] गनलो दालि भिः
थाश्रितु उ स्वेदी त्वेन गाम्यत॥ उर मे चेत नो मे पान मन स्तुत्या घनु उस्य नि दात्र: पाति न व नुनो
तदुपा त्या व्या [illegible] प्याम:। पोदश ध्याया न चद्वे नाका न केनो मन माने द्मान डिस्य न स्मिन्मे चेत
मन्त्र. मापा न्वना लिलाध श्वा यं मुल. शमिति॥ ॥ इ: अमाध्याय: सहिता या: पाद:॥ ॥ सुवि
ते इत्यन लगतं। अन्ने का थं चामु उस्यत उतिलके उलिशद ममा नो॥ जे न ग्रदा सु उते उति विषि
पा म: नदा मृगते उत्यर्थ:। यदा म ते उत नराज गा धां स्य तेदे वे: गा उत्र नि निन जा गत च्या य:

एवे मु निते लस्यन्त्र देते हेषा दतनाना। नगाद नद्य लानोहनाद्धि वयने तुगते मना नागा निस्तुति
न मा च्या उस्य निलिग न। अन्ना स्त्र मस्यना व्हं इनेने न नाव न द्वेस्य व्यतेहि नात्र न प्र अनोद
म स्मिजना प्रच्छि नत्नलि। नर दि स्वये तननो प नेलिना सेन ना नोन्य स्व होद मु यथा यं सद्दिनं तु
नः पुनर्जन्मा म थ्यं नने ति। उतोयस्मा दनोध ध्ये द्यानानो मः: नाम न्देना गत्व मोजो लके निदधा
किंच। अनिश ति पा अनिशं न ना त्या फलं आन्मन्त्र कानने जंन नां वेल चिदनल दनि नला। अत
मऽहेव तेव तद लिनेन्व नां। अनुमन्य नानि देव तं चरे अत पति राद्रे। न च न था नेष मा ना न तु इति गां
अनुमन्यतां एनां शसापति: सोम:। किं च॥ अ जे त नेत हिं न म हे म त नु प व ते द्वे उ ग न का नां द
तदस्य था न। मत्वं हे ना द्र न घुन नुद गत वे तं सुं ग्रदि ने मुगते स्या ने न न ग ता नां गा न तु गते नो
ति तन्न हि अत्र ला मना नां जनित व्यारंसा चेदि। न्याय नह वन्य: स्या म न या कुर्ली न्पा निन्ना या: दत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२५ ता। स्वेषशब्दो। नेवकर्मा। अनेकार्थः॥ नत्वनेकाविवत्स्यमकृतिः॥ ५ यथामुक्तिनेशब्दस्य अन्येनान्येन भा
नुनादिगुल अनेकार्थत्वमुक्तं। तथापि गृह्यमुक्ते ३ातिगन्धार्थं॥ मुनिनादिस्थलस्य नेशतिन मनार्थस्ते
॥ नेवमिदं। किं तर्हि एवं पूर्वनेत्रोगे शब्दोः नेकार्थं नत्वनेतान्मस्य विशेषस्याग्रंथेन नार्थं मुक्तं गति॥
नेककर्मलत्वमनुक्तं। अनेनानुभुक्तं नेशब्दाक्षर निन शब्दोनेका
एवमुच्यमाने ष्यनेकार्थत्वे दृश्यतिरनेक। किं तर्हि अनेकार्थं न वाय मिति। एतत्र मनेकार्थं गतिमायउदाहर
र्यः नत्र गतसंस्कारस्यानेवनर्थं। किंतर्हि अनेकार्थं। नानास्यामेस्येतस्मिन्मंत्रेदयमेतान्यस्य शब्दउदस्यार्थमा। उदाह
षानेनोपकारस्यति। नेनेनकर्मोदय नानास्यामः। पुनर्णेन वनन्नैरदेहि नेत्रनुगुणस्यस्य दस्य
तिरसयानुच्यते। नेयेनेयान्येन गुणं दर्शितास्याम। पुनर्णेन नवनेनं। उपन्यस्यावकानां नतु देवाः॥ अतो उत्तम
पुनर्णेन नवनेत्रस्य। न सिद्धत्वोनेः। तस्मादित्यागमनुपपद्यते। उपदन्यावकानां नतु देवाः। अतो उत्तम
कोमः॥ गेयेक। उदितयनेत्वमित्येतस्मिन्मंत्रे दानेकर्मावानिल नागवनांगनगच्छेः॥ हि। प्रोतं गाणु

गणान्दर्गान न न योग्यकार्थः॥ यर्ह्यः गच्छ नाम्नेनेनः। चित्रनेति विधंयमुच्यनेदयनेदस्याति। तस्मिन
नुष्यात्व। चिंतल सयाग दाशुवेदननेनेकार्थ। मिः॥ अथवाथविनागच्छ। नंदा गुरेवनुनिदनेति
जनउपदर्ग। चिंतलसयाः पुनर्नो दुदशाति। निनन नेरोति। अतुदने। ः आन उपदद्भ। अनतिक्रमः
अमर्तिमवन्तिनः। मंसा सप्तुंडः। अंगस्यि नंसनं दशाति लि न जनितला दाशुषे गत ना नानल मंद
स्यानि। मोस्यान। नेन नव। शालिदा नि सा वः। उदमं नंदानं चेदानु नि नागदं नी दान्द नेयमनानागु
नस्वेनत्वाबंधस्य यनार्थानि। मन्दनचुर्यान। तस्मादन्दलान त्यादचे दानेक नांगानिनाग कनोवेनु
पयपयेनो। दुनैर्नु नांगोदेवनानां। मेनास्मिन्नदन कनानिगननम। निलनांनोदु वैर्ग्नु देनांग
दुर्गा। गोनद्ग्य नः॥ जनवन्तिकामा नानानि॥ आनेयोनरदान स्पार्धेन च्छिपमान दचुवाकानि
नयाः धाम्यते। उपज्वालितस्याग्नेर धःअयानन न दनेतन स्याजि का त्यालात्मः उपायः नानि तुनः। पुनः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१६

पतति। प्रविष्टः मयर्त्तनु गंदस्य गत्वा र्थयोः पणिभिः मह अमुर्गुपुथ्यतोः पथा गोषु अस्तु मे धेनसहस्रु
ध्यत इत्यर्थः। नेत्सुपमाऽइस्य गोषु पुथ्यन इव अशानिः मजाना सुथ्यमाना। पश्चापनानि। ने नेन मूर्ने
मानात थाग्नेत्वीलायारूपुपापतति। किं च श्वस्येव पामिनिः सानिरनेः पथाकर्थाचे चोतम्पेदस्या
न्यन्यकः। सतिहननगतेः मानिति। प्रसयनेमंमानानु मनेश मार्गोः क्षिनिन्नामनो। पानुभिगको
तेः स्यात। गच्चनस्याग्ने। सातिर्इहनमार्गः इथप्त। साऽहंरथनस्मीरते चेसर्गस्मादिविनगकाथेन।।
क। सपुनर्गनदेवतिदुर्भे न्द्रे इंद्रो गेराल्गिनरानामः सर्वेभ्राणि नर्थेक गयरापमनष्टिदस्म नेदः
ति। किंनाति। एवमयमागते से भैद्र ननगडे सन्निक। भेष्मयमा यांदनतिशब्दादहनाद स्यतिःम
निदध्यात्। तस्मात्सामर्थ्यात् दिनार्यदहनये। मे स्तुपपन्नेः विदरुसुरेयमाना। विशतृनितिदिमाक। मो
रेभ्रुः प्रतिन। माऽवने। विश्वामित्रस्यायमार्षं विदवाहद्दिहलानि दानि थे। नस्यतिकिजानोयम्य यत। २ॐ

स्य मस्य मोननं। इद्रः प्रतिन। अनुरुहुरीति याः वाते। मो अद्रिः प्र पा अपाताल यंतोतिमे गा हुः पथा
लनश्र्यो इत्यनस्मा आनितत्। अतिनन वात सामपिनव्यमे इंद्रे। सह इये मह अर्थ। व से वोदने
मोच्यनिके लोवे। लसम्प हुर्मा विद्रुःय आतिरन। लिदरु हुः भापलनः। लिंतुली नाम्नेन तालं
। विदरुमनानानि विभहितरगन्त। पेमेघवध्यन तिर्व नन। आह। किं। विदरुसुर्तेनेगुणे नस्तुणे
नपु क्रोयरेद्रः नएतरक। गतनस्तु वेते। प्रसज्ञतयः। मस्त्राग। निलसर्पानज्ञः मासः गोसोना
भाष्मणा। तन्दाशर्मे पायाक्षधानीलकेमान आहपात्र।। आभ्रस्पतिराःसीयानाप्तलेनो उसेअ
पिनदिरान्नम्बगहुरानोपरंड्डोदामन्यातिरत। एनमनो विदरुसुरेयमानो विशन्। निनिशसुगं विशा
स्पन्तेः वि। मन्यत्सामर्थ्यं सुपपघेतास्सन्नवन्। इमेसुतार्द्रवः प्रातगित्वासजेद्रमापिबतमापि
नानान।। अर्हिहवामृतस्येवंदनायमांनायमारोम्रादस्यमानो अवबुधन। दलमानरति। अक्षदेवानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१३ मार्णं॥ इयता तेऽशयमानः स्वार्थो। तेहि से या प्रमाणे सुतेऽस्याम्नायान नैरवलं। स्मृतो न शेषः। श्रुति
रिन्द्रियः नियातोऽनेकार्थत्वे नेदमम्नाम्नातः। न हि नियातानां वचनं तत्स्वार्थे सम्भारोऽस्ति तस्याः नलोग
मम्पान। मच पुनरस्य पुराण स्य धार्ष्ट्यं याव नेति। न करवाप यदस्य भातः। पुराणानां वलस्य दिरर्थस्या
वद्यानवति। न च तान् कस्य चित् त्रेतल। अनन्त विधु रागमन नारण्ये यानेनेतेः अनंत हृदि
स्वतस्येवार्थं मातान्यम संगार्हमनोऽन्यात एवंमाहतः। न विद्यास्तोऽसाहरणं। अनादि न रंगोऽसि नरं
वाज मेद एनार्थ लिङ्गः। तन्मात्रं वेदका नव स्वगम्ये कार्यार्थं नेन नेति तिसुका। अत नेदुर
चनेदन्वने नद्यानान नैति च। तनुत। यदुद्दिष्य न्वदनेक। नेऽनल्नान नामस्कोऽचस्यानन्नन नदाग
जन्म नेतान् द्विधुद्विति। तत्तुंगनुनमार्गं आन्तो नदान्यो असगायुतजनदः अस्य नन्दे हि ग नते। नके
स्वनेनेति ग न नं। दिद्वन देवक। मोद्धा गिग गते नानौ नदानां वक्तान्यादि देनेन नयानानि रक्तादित २१३

२ नुरी वनरस्यानि नाम् ए नेतुन्। त्वन्नाद नि इनो अस्यो अनादिन्मत्व एतनं नानिदमं नं नेनानयथौवेनौ
पथारे यानुगत्य नेनोवः। किंच निपर्ययेनाऽग्र सदोनन्तेऽनन्द रनेपनोनानमर्थवे नौ नेद्वा भवनैनो
निष्कारत्वि तन्य नन्नन स्वाः नन्वितनन्दे मुद्दिश्यो नदिन नौवि। मा देति। अन्नोनिदं नेन कथं। तेना नेति
स्वस्पह दारो त्यन्तरितानां नो। रन्न। त्र तानां वैचि रं स्थान नवनि। अनर्थ्य मेदु। मार्ग नान्यर्थः। नदेवं तन्नास
त्रयाप्युद्र कः सदान वाण्यानत्व ये नेना निदस्य च। नोदसूच। एव सुरतानि रतेननानि रजौ निलेनो नार
मेः। त्वं त्वेदेना येनननसुदवे चनत्य्यत्स्य स्वनर्थे ए नेते लेनाना नलेख्यन्निस्यानि नाम्। तद अपेत
स्वमनि यो न ज्ञेमानो त्र नितिरि नास्य पुराणानि न्भार्यो। अत्र य न पनेनं। दद पुराणानना नोतिस्तं। नेस्तु
गनानि धार्मि - नद्राद्देरणां। न जानि याक्त्रीनेन्न चितुनाधार मूतेनिदंस्य द ने हि नव्य निनव्यं च
पुराणं चेति। त्रत्वं स्याद्राह रणं॥ ॥त्र च पुनत्व संज्ञेनो। तुल्स्य स्वस्य नाम्नोः हस्यस्य नदेः नाधि अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१८ ग्निमात्रेण शक्यो ज्ञातुं बेऽन्येन केनगम्यते। न चतुर्गलमदत्तं। अदृष्टं तु गमचमदत्तं। कस्माद्योणां। यतानां॥
किंच॥ ज्ञानस्यात्यन्तमुपजातस्य नानस्य चार्जनिष्यमानस्य च ज्ञानस्य सां। निकाम मित्वर्थः। तस्मात्स
वीनृतन्यशास्त्राग्निमात्रमर्पेतीति विज्ञायते॥ एवं गाथायां नां निर्जगतिमन्नानां नेतामेनानलिखाने
मन्यते। न्यमोलेनलै नविशतीति च विज्ञायते॥ तस्मादुपपन्नं तस्यानन्तं निनानले नान्यः सतल्का
यान्तस्य न तज्ञानस्य गतौ गोतारं नेनेनस्य [illegible] वेदितुः गोतागमित्यनुजनौ नेरनाम
र्वेलसद्यानां स्वं दलिखता येन स्यादानां देवधारसन्च नवन्न [illegible] ईः। ददृविन्दिदनवकमेष्वि
। अथादेवादिभिरेतस्यमाह मितितत्स्याति। तस्मात्सुगमेतस्य पवि [illegible] स्यभावो वर्णे
मालीनतिभावात्तु पपद्यते। सुगमा। नित्यासि [illegible] यमेतादृशं। तस्यानत्वेन गत्वा। दा २१८
नृत्यस्यगादः। अहरात्स्यादनननगनमनेकार्णं भावं। मितनायभ्यान्नतवगमः। कैश्वरस्य नयोर

करणनिगमः। सर्वात्मविद्यामनस्यते॥ स्वम्यमेव। दावते अन्वेषां नत्येव नास्ति। अज्ञान
तार्थ। एवमनन्तिन्न आत्मा पतिनि इत्युक्तं॥ नहि इन्द्रियनेतीयं वेदं इदं तत्स्वमेजानाति स्त्रीलोके गन्तरणो
वंशतत्त्वम्निनिपुसंचगुनः। सुनितिनात पतं। पुनिमहित्यर्थः। न देवस्य [illegible] हानिमाहत्याविन
धाः अतोब्रह्मः। तस्यत्वमाह तस्यापनस्याविद्यानल नमस्तितंततनल्कस्तल्लित्वानमस्य अश्नान
रम्य अश्नुवद्यास्य अनुपलभ्यमानस्य [illegible] त्यर्थः। एवं नत्वेन तु कृतमात्मानं मन्यामहे। यथा ममेहिको
यच ज्ञेयं मे अनुविद्ध कायवेत्यर्थः। सावानेदानस्य त्यर्थः। ईदृशमस्मिनाधकस्य ध्यानस्य वध्यमेव केवला
रः स्यामित्यनिनाशः। एवमिह यन्म्यस्य मेनोत्यं घुसंचनदाभ्येति। इदं उच्यमानो भवनं निधानाद
नारस्य किमुच्यते। येन तेनाहं माघवणमनुष्यैः साध्यते। तस्मादत्राल्पसमाप्ताविध नडाप्तो म्म
हेतः। न ब्रुवतः प्राप्येमानं न हु प्राप्यते तस्मादत्र पारस्पत्यमभाव्यो तिपर्णस्ल दनिरूपरमेय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२८ स्येत्यत्रोसमस्ते स्वेनात्मना प्रवृत्तेः कुत्सितत्वं [illegible] स्पत्वं न स्यात् [illegible] नेः अन्तकुत्सितेकु
त्सार्थे । [illegible] परत्वात् कुत्सिते [illegible] कुत्सिते तथा [illegible] अकुत्सितं । तस्य अकुत्सितस्य
[illegible] स्वसेवं भावेन सिद्धत्वेन [illegible] ॥ [illegible] स्वकुशारस्यास्य
[illegible] परत्वात्स्तुसमुः ॥ [illegible] कपोलस्यादिभ्यो [illegible]
मथाप्युक्तमः ॥ [illegible] समासात् सामान्यान्तः [illegible] कारउत्ति
एको हि समासान्नोनात्ये च कुत्सितं भवति [illegible] ॥ अ
[illegible] समाससिद्धेः [illegible] ॥
[illegible] ॥ आदित्योपक्रमे [illegible]
ते [illegible] तस्य [illegible] ॥ २२९

[illegible] अ भावयितव्यकुत्सितत्वात् आत्मनेपदम् [illegible] । इति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] इति अन्यार्थः ॥ [illegible]
[illegible] समुद्देत्यर्थः ॥ आख्यानप्रसक्तं तु [illegible] । कच्छ [illegible] पातिरस
ति साहित्य [illegible] शब्देन सम्पुरस्य [illegible] कच्छशब्दः [illegible]
[illegible] सर्वोपपत्तिः [illegible]
[illegible] कच्छे समुद्रसम्पुटेन [illegible] कच्छ शब्दो [illegible]
[illegible] समुद्रसम्पुटः [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अयमर्थः [illegible]
[illegible] इति कच्छः ॥ आदित्योपक्रमः समुद्रोपक्रमः [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्वमेव साक्षात् निस्सन्देहं योगनिद्रात्वं स्वयमेव निरञ्जनस्य प्रतिपादनार्थमन्तकाले त्वमस्यगुना
२२. छ॥ श्रीभगवतश्चरणारविन्दं निश्चयेन। अन्यथा गम्यते॥ विस्मृतिमाप्ततिलिखित सोना मजनत्व स्यत्युना
र्थं आत्रेयस्यला कुमारस्य उनयोर्मोः मानरतु नाकारव्य त्यो॥ भास्यते लिनात्वनि नीनामकारं नाति॥
क्रेनवक्तृता मह ना प्योतिमामरत्वं तिनामनानः किंकरोति॥ आलिखितानि रूपाणि॥ आलिख्य रोति
मका श्रीकरोति निश्वानि सर्वाणि नता निनहि स्वानहत्वे तन्महाः॥ किंच प्रादेशानीया सकृतः प्रसद
नेनक्र मसानि नवजाति। किं आदेशीमायाः आभूरीतिव्य श्रेयः देवता॥ पुरा॥ तेप्रयासा॥ तस्य निस्तानि
गम्ति॥ किंच॥ पिशानिस्ते॥ प्रथमादिरम्य नेत्रवाणि चुन म्हेगना॥ स्याति करोति॥ एवं नामिरणि लक्षणि रहेतो
स्याति करोति॥ आला॥ क मर्दयन्त नाक ला मा विनिसरया ल॥ निर्दिष्टनारी सदी॥ आत्रेयगमान्यते
थाना स्त्रिश्री नरस्य स्पर्शा स्याद्यते नास्या॥ रूतेलि निर्वि निसमान मुनयपूनङ्गति॥ विगतनसनक
चमरोस्य॥ तस्मिन्नर्थे दिशारीरमस्मात् परं कृति सोहि मानुष्यान नस्य मति॥ रहूनि पानि लिंग मदेश सः॥ २२॰

सर्पाना निर्दिष्टनारीस्यर्थं॥ गन्धोनस्तेरक्तोलिनमः॥ मृत्युकल्पमनुगतं नमस्य यानेका वैलुकनः
त्यनगतः॥ मृत्युकृतानि विद्याः॥ न आनन्दलिनहि॥ हे गच्छ॥ विनस्य श्मसाने आस्थस्य नानयनु नाकाम्बेन
नयोः भास्यते॥ मस्मिन्नर्थे ज्योतिःस्वरूपेणोपसंतिस्थापनोक्त्वा पानि यताति अनगतानि ते॥ नेत्रास नोमानर
ति स्वप्नेनानमतिः पर्यानननिदिरस्य॥ स एवं नमस्यरूपं स्वरमस्मात् नानि आङ्गुलानि देवाना मार्हि॥ नग
रेण व्यर्थः॥ आमत्तिकः आमोदसिन्नदौ तत्वं॥ अग्निमान्त्वस्य देमन्त्वो मनलेनलिपतिरुपस्यन्ते॥ आ
सि आचमत्वा तिमध्यमपुरुषस्यागान्मन्त्रसंहिते अग्नेयस्त्वमेवं गुणयुक्तः॥ स तु कन मृगमनङ्गस्तेः
॥ अथवा मम प्रजाः॥ कान्त्यवस्यनाममृषाः॥ तोहि रुपान्पस्यमनिक्षेतमग्नेः॥ हिरण्यरेता अग्निरिति
स्तेन॥ अग्निरप्यसंमधुसंयुक्तं गामिति च॥ मृतनरं लि मृगमन्तरं श्वः॥ अथवा मम प्रजानि कुलं जातं स्तेनः॥
अथवा शानना मजायमानेभ्य प्रजाः॥ अथवा शाननामेवा स्वाजे॥ ओनना प्रजा नलं नातिप्रजानोऽम्पा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२२ चाम्नाएवेतेअह्ते॥ अथवहारेण वाग्निः। सुकः सुप्रजाः॥ अपत्यं चास्य मर्त्याः प्रजाः। नास्य प्रतिकूल्याय। इति
सुप्रजाः। रनस्वहुः च्यतिते। रनस्वानस्य धास्य त्वात नए द्रगम्याः आगच्छेत्वं इद्रमसकमेणि नित्यं हवीं। विद्यो
हुं कमैवन नवेरमित्य निमात्र॥ गत्वेनेदिह्मुसु वस्याग्ने विशेषणं सुनु वरक्षतिसे नस्मा। च्युतो यासंस्त्रा
द्विरोपापजिः॥ सुप्राप्यप्राउस्यनन्त्वगतं। सुप्रगमनाउ ऋतशब्दमतीतिः। यज्ञगृह्य इति वैश्याया तु। मते
न॥ आप्नवा। न पाता अविष्टः होना यस्सनदन्नस्या इति। येन्द्रावरुणावन्ते। होनामसाहोनामजनु। दिएतः
दुतः। यज्ञगृह्णारः। अथवेता अग्न्यादिदः अप्सा महत्स्वः। अप्यकाहिलाः। हार्यवहिको निरुक्तः। दः
सहिष्यते॥ अग्निः स्वानुहिंस्न लमुपवद्यनएव। कर्मण्यः वि। कांनिताः कुपितास्त्वर्थः॥ वेपाटनेनावान
गृह्णारः॥ अकोपथावनीः॥ अकोपधावनीः। तामुह्निसंश्चतामुहृत्यको गाधावनीः। तामुद्दिसंद
तामुद्रस्यकोशाः सुरक्षानवंति॥ अविष्यपिद्भविः प्रसितं नान्यनोधानतिति। नहि हवेनैव माञ्जाति॥ २२२

एनद्रकोशधावनीत्यमर्त्यात्॥ एवं लक्षणा द्वारः अविश्रो आश्रयताः निर्ज्जिहृतां॥ उनितंतु आना।
निर्दृतिनिर्विश्रसनांन्याय निर्दिश्रयनेक ग्राटसंचरणे वीरः। अविश्रमृह्व विषाः नुपमेशाश्वत
सोनिः स्वेराजय वेर्विश्रयंतां। वियनाम्नमत्तः सुगास्याः सुप्रगमनाः नंतुतरितित्यजं प्रति
द्वारः॥ अथ पुनरविश्रमतोद्वविषः सुप्रगमनाः संतु। सामान्यमेवेद्रमाशास्तं। अस्तु नम्तस्मिन्न
जयन्नमाने कर्मण्याशास्ते अस्मिन्यज्ञे विश्रयंतां विश्रियतां। अरतावशः प्रत्तव दुरित्युच्यः। याग
ता एवं लक्षणा द्वारः अविश्रो आना अस्मान्स्य सदस्तु। य आसांस्यां शास्तं विवेतु हेहोतस्त्वमपिम
प्रियमाने पितोयजेता॥ एवमेवम् सुप्रायणा उवितु गम हित्वा यामनिवाद्य माणः सुप्रगम
नाभिधार्य। सुपपद्यते॥ ॥अथ्या पुनवइत्यनवगतं॥ अप्रमाद्यनर्त्यस्व मर्थं॥ ॥ खंडः॥ ३॥ दे
वानोयथा। आनोनद्रा॥ वेहि को। गानमस्यस्य मार्ग। अग्नेश्च मेमद्रा व्रतेचतनीमसलनेदेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२२ देवशास्त्रेशस्यते। आसंतु। उपयंतु॥ अस्माकं नद्यानं दनीयाः स्त्र्याः कनवः सोमकृतवः कामाया विशास्त्रेक स्थितः मर्त्यतः सर्वदेवयया विहिते सुकालेषु अरमः अनुपद्दनाः अविगुणाः। विश्व

इविदस्तुतिः अपरीनामः अपरि नान प्रत्नोः अस्म छन्तु नि। उद्दिदस्त उद्देनाद॥ एषां त्रयाणां मपित्रोयानां॥ येषां कलते नो स्त्रो नपित्रोकानुद्दिशमहि। न आगच्छंतु॥ किंच। तथा च ते स्वधेम विगुणा आगच्छंतु मध्याते। पातितो पिताः संतोरत्नाः सदैव नित्यमेवास्माकं तर्ईनायो द

ना अतत्र सद्दित्यसे। आख्याः स्युः स्वधपाः। अत्रायुक्तोः समाख्येतः समाइनकुर्वाणः॥ असंमुतना-ऽस्यथः॥ यदंधनागत [illegible] तिरसितगंद नसमानार्थ [illegible] मगुणाः कानानाआगच्छंतु। [illegible] नामाय नस्त्र नरोगतं॥ आयने मा कृतशाद्यापमाराध्येत्वो रसणो हि मन्यनपाद स्व हत्वा [illegible] २२२

[illegible] स्येन यंतनंति॥ [illegible] नियतं [illegible] यथाथ नस्येयमयस्य [illegible] ति। [illegible] तितानः संताव्ययनु। [illegible] नियंतन पर्दं। [illegible] दतिरस्ता नाः संता। [illegible] नानग तु [illegible] शास्यते। अ वदति॥ पुर्व व्यानं। [illegible] कासांत्या घोस्व थाश्यनार्थ॥ [illegible] समर्थ संतं तथा भावना त्वेते। हे अग्निनो मुखा व्यानानमः पित्र्याः पितारंतो नानाद्व उंग मनाम मर्त्य संतं। तथा [illegible] सत्वंत्विरंततं। तं गननामनर्यं [illegible] मनन सनर्यं सुर्शादेनं पुनन पुवानं [illegible] मृत्यं मनयं त्विरंततं रलंगननाम नर्यं कन्द्व [illegible] किंच। निद्रा [illegible] निरुद्धुः। ने-त चग्गायः॥ चग्गाय ननस्तुः बनतं नो स्व [illegible] निरुद्धुः। अ [illegible] तं तो स्वः। तोगंतग्गायां अ [illegible] संधानं मेधव्यानां। व तु न निरुद्धुः। अ [illegible] अन्यसुद सामपादुपतिः अनुत्त [illegible] पान्येनान्यानुत्ता [illegible] कास्य स्युतानाम [illegible] नुदसाः [illegible] समानेनुगनेसुशानः व संधानं निरुद्धुः। नान्येनमाई। [illegible] माणि [illegible] निसर्वाणि सुनसोः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवमेतस्मिन्नेवं भगवानधादेन भगवान एव
२२३ सत्वकारि पुत्रान गात्यानन्दं भगवचनं । यानि मात्रयां । एवमेतस्मिन् । नेवं विनादेनयनादे सत्वा ... इतिसाद् पापधते । ति
कविरनकः । नहि सत एते मां कन्ये आत्मानं नेणीः । पत्र ... त्यां पुत्र पुत्राकुते रति । तस्माद् ... तीत्य ... ।
गमनं सत्रानुष्यनं पुत्रा मया तिके मणि । त्रौ नित्यां ति ॥ तत्र तिः करोति कन्नाकां तीत्यर्थः ।
जदेव्यनेकार्थे रजनीति सुसन्निः । त्योतारजउच्यते ॥ तहि अत्र रजयति द्रव्याणि मनुष्यो
जातिकं अग्नेः रजः । मायानत्ति त्वन माधुरा द्रव्यं ... । सब्दकार ... पुरत्यादेते पु
चोनस्यातेअग्नेः रजः मायानद्वितीयं माधुरा ... द्रव्यंतगुणो नानुरंजनानि पुत्रोमन
त्वित्ति गमान्वे पुरति ॥ उदय रजउच्यते । नदीषि हिस्वन सेहाप्येत गुणेनानु रंजनानि पुत्रोपान
त्यति निगमः । हि अग्नित्वनेवासदानत्य पुत्रः ... नोकारे ... नेता ... रजमउदकं । मान
नेताः अग्नि ... तोयहिमर्मारयतीति हि अस्वति । ब ... मुत्रनेतादन्तत्पुलिन ... नि ... २२२
व्यजाति निः ... यत्रमानि । अहिनेता पुनं नतिसव्यनेभ नमेनं सबसेलेलनानेता

नस्वत्यानां गेरेसानां ... नयो । किंच । यमेतादि ... त्यनेनवं यत्र ... नेदपिनेगारमुनि
। एजानि निष्पन्ने ने नो । नाकादेनेन ... विधानं ... नादिस्यो । किंच । त्देनेन एनाजिहां लांगं अ
त्यदुनां आन्मनः नका गाबक मयुन । नगरि । या अम अनाति ... । इत्यादि पयतिपल्व
नवे हुत्पुका ... नोवनननाम्न ... नादि ... देहदिवांनोठरं । अनेनपुराडामादि ... नजा
मः । पोर्णमास्ममनिनमाहविदानास्यापा । नोकार गां पुच्छते । नजानि । पापिनोरस्यते
त्वगादेन्ठनि ... नीरजांमिडतिस्यास्यानानिगमः । अग्रगह नौ ... सीरउच्यते । अत्र ... नि
असके अदस्व अमृगाहनां । तअपिरजमांउच्यते । मामिमाम ... जालासां ... नां ... सनां । ति
लघिरमानादेरणां । अदन्वनसमह ... नेतन्यहउदाह रणं । हरत्येतरनकार्य ... रति ...
त्यजिः । ज्योतिर्दरउच्यते ॥ नहिनि । सतह ... नानि ... वि ... करो ... निद्वरतियानमरउतिद्वरः । यानेअ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २२६
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२७ स्यं पुनरनुबंति॥ अमृतं। अमहितं। अनुसपन्नुत। नमः। किंचनामानि चितये चैते गंधनाम्ना
ध्येतारः। केवलं छोर सानामान्यपि च मंत्र नानेनानुष्ठितानि भावयंति। अनर्थितः पत्रिय
नियतार्थं— ते। पिनद्धा गां नेद नी। नाकां अग्नेः सं रश्मीसं रश्मीनेगण ये नरमर्या येऽत्मानं ता
न पिनद्धे ण च सत्याप श्यत्येवाग्नि निःमुनि मानुषं एतेनेन स्मिन्नं चेत्यदं दे नस्य नम मास्य
तः अत्र खलुः मल आजन्मिते ने पांपदा नामेकत्वा यो योगा चं न उत्पस्य शब्दस्य पगत्यन्येषां
प्युपपद्यते॥ ॥इमान्नस्यच वेत्सकागला गं। उत्पत्त्यग्नाः तिच। मांत्रि मि चमे्यस नां न गनिपो च
श्रु न ह्यागचिके। दर्शे येऽत्स्यजा नंति नः [illegible] विनिष्णुताः रमातिनेस्त नस्काणि कल्पः [illegible]
मा ख्याति स्वरमो रत्नादिषु ज्ञाति अस्मानिः अस्त्येता स्यद्रुतिषुः ने नमम र्या नित्यां नतिच्चि
यं ते उत्पत्तेरस्यर्थः। यतो अबा मित्रे रं रु आ वर्हिः मा रू आ मा रेरं वर्हिः रुजि। आर्नानं ब्रेताम्नि

न्यग्निमित्रोदितं इत्रोच्चितं स तु एतन्न स्वत्ययं ने हे स्वरउ ये यज्ञां ए न ये नास्मिन्नेनेति। इदं तुणेन ग
न्मि नेतन्पुरस्ताद्वन्आनद संज्ञोपादा। हां त्ये स गन्तः। साद नाचेन्नतोन्ते। ते नना सोऽहं भातोनं रह
तुगा च ग्रस्मा— च नस्यात्परुयीत न्मिद्धं च ते ऽचित तिन ह्यस्य स्यनस्य। नोपतिनोःस्याद्यलिन
स्मान्त्याम यां द्रू सणात्वा त्यमिन्तु प न प्रते। नेन यान्ने प य नन्त आ ननात्व। उतन्मिस।
न्नि या पाः। मेचावर ण्णं पाचि रुपर्दा चेत नम आसिन्नाव नरुयाव चैते। उत तां अपि सुवर्णः
एना मु चि स मन्त्रा मुगन्ते तु मनु ष्य सुमदः पिनि पु उत्ते माने ने न रं ओ र चि ले स यंग्य दितन्नि
न्न दृ नि मं नु ष्यं नेवच्चां रे पंच प न्नस्या ले आ न्या ल्यं चा। न देवगा चः एता स्या पः दे वो ना नाऽग्नि
गु णा सु त्राः आमां गन्ता नुपकारं पूर्वेतराः पी पक्ते तनुर्ई वे तो न्यदपे। वेदेन द्य न यान ना
आज्ञ माम्नात्यल स ग मानि रदृ ति मि। अग्नु पुरस्तां रं भोन थे ने। उनों स्यात्व्यन्द तिषोः स्नल
नौ

[illegible] ... सूर्यः ... [illegible]

[illegible]

[illegible] ... स्कंधेन कुर्युः । तस्मात् ... [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२६

यौ पन्नमान ॥ तिशुद्धेहि इव्यस्त्वग ॥ मान: न नित्य न ति । नरनेन रेन न रलिन्दः । न नदिन । रेवनायै संस्कृतं आ
तदितिननतेन स्वादिपः पेन कोने ॥ तान स्वन्नानः पूर्व्व: पतितार येन्न जकालिनयोः
कोः स्वस्त: पूर्व्व: उतेरसहवेन लर न नच्यति इ इ हि न्पर्यः । तेनांप्य तड़ नेगाये कोहि भ्य स्मा स्तु त्वं
ऽ अमपि महरन नमस्य निवसेय द्या व्या रिद नेकु तेन कृतेण कृ धिः पतितानन च म्मा ने नइकः । ना सुना
मम्युहविक्र: पवम्पाख्यक्ष्यः उलियायाः पय नाति ध्य न्यस्य नो लेन । न स्याननने । गत्यम्य नाग नम्या
निर्द्दोपमानश्चेतं अस्मात यु मामिन्य र्यः । पित्र नेच यदे नदाज्म्यत्वं नागं उपस्तरणा निघाणलेप
ऽं एत मपि न्ते है: आनिष्पाद्या: ॥ नमानित्यन स्यति स्म नना णनन स्या न नमी ने ने नयोग न्दे ने
। तस्मान नित्यने न नेक्ष्यते ॥ इति श्याद्यौ न निन्त्व गत मतन्न स्या सहमं लंघः ॥ साग नाति
कृ नीनाति कृत्वा नाः शानत्राग्नात स्माद्यान निस्य क न प्यो गनाद्यं उ स्वप न घने । नोनि नानि नागि

ने ना न इव अस्मा ति गश्च नानि ड । अस्मा ति पान नि ति नि न न त न सु च्यते । उक्ति वे ति गो ना न उन्माद
ने ना लरवे अस्मातिगश्च नानि ड । अन्ना ति पान न ति ति नित्य न न त न सुच्यते । उक्ति वेतिगो नान उन्मादि
कोहिताम्या: मकाव भावक्षोगदेनो नागा नश्नेति । काया स्य न न ग न । कुर्व्वीयाद: येननीति गोनि कौ
गाः अच्चु ने ति नि नक्ता । गोनि कुर्व्वी या अस्मां न ने ति नि नि च ने न्याणि इ तिशेष: । स्यानि न नगौ ने
सुन्दीमानो पानरूपना: । गोनि कान्या अन्नु यन । इ इ । इन्द्रा न क्लिन्यो न न ति नि मि । नन ह्वि: न ते मे न्दानि ने
। नि मृते मो ने ॥ स्वरुक्ष हि न ति मे न त्वग न्वाहि नाम न नि न्वो ने ग कुर्व्वति नेने न नि ति का: सुनो ध्यान: सु
पुरो मोनु भकुर्वति ने न्तुनीयाः नरूपनः नत्र का ना ॥ आज्ञा । क्रि ने ने कुर्व्वति नति नि: तुते नेगानि
रलिपुनेमाने । उच्यते । गोनि नीति: न ति न स पा नि: अस्मिन्नानि पुते मो ने । आनि सुन्य नकुर्व्वाणा अ
नुभन अन्ना व न न न न ने ना न्यर्थे ॥ अनि श्रुते षुमाने पुन्जिन न्यहानि नुल्यकर काहि इ न्यगोनि: नु नो ग्या:
स्कवेनकुर्युः । तस्मान्नकाणाः स्ये वशाश्च: कुर्व्वीयाउ न्येव सुपपद्यते वाशा निनि त्यन रनन ग न प स्वि

चाने कार्यं । जाग्नोभिरश्मम र्थाभिर्हितिवा आग्निर्हितिचेतिश ल्मम माधीन । या स्म तत्तानिधेयानां यान
॥ आन्द्रेण सहोमो नक्तं पुष्यस्मा नवृत्र स्याद । आनिं च । ग्नि यैन्द्रेहितवां सोने घृतो रुप स्येन्द्रेन नम
स्याधिपत्यण फल काव्य स्योपदि । एवंतान्य धृतक्ष: महितो न तु पाव्ह रति । अथु ने नगनानि तु
वचकर्मनमर्थीति । पूर्यमति अने नाध्वर्यु कोवा चहून ने नेसोन नधिपञ्जण फलन । गात्र्वहिनाभी ।
निनतानि रश्मन र्थांनित्त ननत तं लफलत अभि पुष्यु तेल्वर्ण: । कानिनिपु ण्यतां तितु अथवा
यतन्नो स्यादेस्याशे: । हे उन्नेत: आनिंचन सारचा । नंदहि तव सं सोमनने नफल ते नज ते नयस्य त
पाकलन गस्योपदि । पूर्वनानि ने द्वेतोनार: आसिध्यमानं एतेलोनं जागीभिर्नोग्नि: । तति लस्य पानि:
तस्म नं तस्य तन । नदस्याय जिन नदानं तन्म् लिनि: इन्द्रोनेन्द्र विणाव: । अश्मन र्थांनित्यां नतत
मर्थानिहितस्य थे: । पूर्वनाति हे स्वयेव: कृतने नपुराल लि: सोनं दलि ध्वज गर्थंद हेतु सा । जयु ना कस्मा

निरमुर्वीनि: र्गुलि निरय द्विया स्थ: सोमोम सूयते । यदेव नेदं महृणा नेन पंच न स्पृद्धेयंग: यतिजन्म
यज्ञ हा ता एनं सोमं म नेनुपि तोनधुरा नातेन क्रिमिवत्रो हागनिना नहृदयु नन । एवं सो नसाद्द्य नेस्य:
॥ नहि सोमो ह विर्गोन धुमोनच ल्वानन लो मावते । एतस्मादेवचान दुर्मा गर्दे गानमामा स्याद क्रिनि
पुनने । तिस्र तोगन सु वन यन । अथवा जानिन स्मनेतिन स्वणदीगान अश्मन र्थां पास्य णनानना एता
रतिन यमम्यार्ये स्योनयजे ॥ एतस्मिन्नर्थे आनृष्टिं तेला सकृन नोगेप: नहि सोनानानन निसुना
नो आ मेको न्तिकदि नन्नान । तस्मादेतस्मिन्नर्थे मरुत्वगमा न नेजानि यते रथ: । अथवा आनिं सतत
हेद्रोरुपस्य रस्य नो: नं नरंजा गोगाव्र: कसुना णो गाडुमरोय त्वेन स्तुपपद्यते एव । सो सोदिं होताव
त्वशस्योपदि आनिं च्यना नो वाग्नि: स्तूयते । एवं समर्थं हन नविभेत्स्व उ नयणा ना: स्व कारे गो
ज्ञाभि र मनर्थाभिहिति तानाभिर्हितिचेति ॥ अथ स पौनगो हि तमर्के: एत स्मादेव तिहितिन दो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२८ साङ्गीकृत्यते। गोगीयकुसुमनस्ला: केचिद्दिंगलत्व. मनाः वाननापरातिष्ठ पंते गमा न के। विदुषा [illegible]
वगतं। निष्म न स्पृष्यलगनः। नयातत्व इत्य [illegible] क्रनंना॥ ननि रुष्वि [illegible] मार्गे। विदुषा॥ उभौ दनाम
स्तृजे. नाप्यं दिने प्रनने शप्यते। दि नगः [illegible] नयाकृ [illegible] ने न नन्न युज्ञयान [illegible] दि नाग [illegible]
चक्र. नीरा। केचि रपि ज्ञनुनुः। आगन्तु [illegible] त्वर्ष॥ किं च॥ [illegible] नेनेद नानेदि तार:
। न्ता इत्यादयः। नान [illegible] धानिर्वेदि नन्यान्नितारः [illegible] किं नास्ति पाद ने स्पृ [illegible]
तीया: केचिदिति। अन्ये [illegible] नन्याः। अन्यति निर्गु [illegible] नानहि नानां [illegible]
ते। वपलत्वात्। किं चान्ये पिचते स्तो विषा अपि मंत्र [illegible]
[illegible] २२८
[illegible]

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२८ ष्टे॥ पघानेनता वडुगिस्नु अने॥ नघेरतुदाहार्वं॥ आत्मातागच्छानिमत॥ इतिचे॥ यमी। नि.त्व मे मे
मार्थयाचेका॥ गृहि। नस्तुनायसंगच्छामहे॥ इति। तानकानरसानो॥ लाचनचर्चामस्तुजाकु आघा
तागच्छा नृत्वेत्वनने चंम् गुआगच्छान आगानेच्छोति नार्थः॥ लौ आह। कानिउच्यते॥ तानि नेन
णिसुगानि आगमिष्यंतीति निकाला॥ ननावत्संतांनतंयजोन इत्यनिलावाः॥ ये मु चे मुमानवो
नगिन्धो न्वान्ग्धं अज्ञानियोग्या नि नै सुनमंत्र वा नि कर्ना यनि निच्छं तिकालिकालि सुगं नेदि
ता हृजः नेवकेनजातिः। नचेदेव. लि सुगंवजनत इत्यनि मानस॥ पनो नता नर्दघा लि संकोणो
संकर धर्मः स्याचागरत्नता नाः। अतोत्वनो। नि। उपनदेहि। इवुषे लि। कुसैन्ददयनाय। तेना २२८
पतितः मे नुं अन्यवृत्ते गोगो ग्यः तस्येवि. मुप मिद्धुस्य। अन्यमन्ये पवस्यादिसुश्न नगद
[illegible] नले[illegible] माथ्यं नानो पर्दे नजपति ने नलि स्यानो। [illegible]
[illegible]

ति नट। नजारत्वद्वि। [illegible] नेवच्छे. तं [illegible] नि याच्छे नपगि स्नुमाने।
स्नुपपयने. मानं। नितदेवन्हरं नशावक पनतिरव. नाम नवाति। पुनरुक्ता. नामेतस्य। नदु
नानेत्रस्य पातो न लिप्यति। नयस्न मान्याच्छितमानानिन्याहारं नवजितगापि नदतीति
। पुनरुक्तानिधानत्वेन जा नि याच्छेदपदेच्छो नि न मः। जातिमात्वा। ना नि म स्ते ते नदना
म। ख्यालिंगो नरः। नहि पाल इन भेने। समानित्वाद्धमेकार्ये सु एत स्या पिपर्यै ध्यानिगमः। न
समानजातं। यांहि सुरूपस्य नगिन्यार्था नाता। नाहि स्त्री न्यानोलानु सजाता नेन इन म म
नचति। जानिति न्येतस्मिन्के लि नि ने नदपजनः पदे ने सं. मनानिजाइति। तदेवजा नी तिउ
न सवा पि मंत्रे परोगोर द्व्यः। अन्य सिद्धस्व सुम गोपति मदि तिव्याख्यानं। निगद सिन्ने
वेनदिष्यते। अस्येनानि पदान्य स्ताव चनन व्याख्याता नि। नघ सा। अन्यो नोनेन देवेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३० मायुषोसितत्वं।पिता।त्स न तु गतं वा ना ना पालय्यिता येन्यगन्तः। घोर्म्मिति तेतो।पमस्यथा।मीय
दी।धिननस आपि नृता।पमत्र नेये भ्वरे के षास्यते घोर्नेपि ना येपं पारूप गिस्थिता पुनोऽका ल्या
स्वलमन पिता।ये।रहामिर्ले जयेत्यादि के।कर्म्मणि पुलोन।ना नेन लिना आत्मा न तनि तं वा पुना
नं देवे व ना तनं व र र।घोर्म्म पिते ति। जपि ना जन पिता उत्पादयि तेत्यर्थः। आह।कर्त्तव्ये तेना
भिरन्य न हननं न ना भिः अनेन तव्य नपुत्रोक्त।उक्त ने ति त पुंरकदा ने ना तु [illegible] ता ने ता
नोत्पत्स नुपष्टतं।मे यो च पु कान्म ना [illegible] लो वे म ति न र्न।स्पात्ं ये। ने पिता जनि
ता ना नि रच्चेति वंचुर्मे। अंग मंर्वन्क्षारथा।द्धुः। दि ना ना हव्यिनो। न द। यनि ति मातु र्न चेपा
त्वा दिनो।त्वं न पाद मा नं रहद्र न मा हः। ये पुनर्न ना त [illegible] नद। य निति। [illegible] २३
पापि येन पादना मं रचे। ओ [illegible] ना न ना ग [illegible] ना ले ना न ति वन [illegible] पेस्य नर्न न ना

नोपातं पार्दिवेन पानुनामं र तं। ओ यथि ना न नाग [illegible] ना ग र [illegible] ना पा त्र पाद [illegible] ना ना नि
ग श्रूयते। नन्वनन्व। नव्य या। वदेन ग पितं ना न र [illegible] नेन मा [illegible] नन्व। नन्व पुनका र [illegible] नाने
म ते। ते ग ना ना पिन ग व दि। वित्वा ग ये च न ल नः तस्माद् पुषप यते पा वा दयि त्वो ना ना वित्वा [illegible]
। आह। वि। मेते पा [illegible] दयित्वो। अन्यानि। विर नये सो ल स [illegible] ना ना [illegible] ना येन्नि न तः। उत्ता न
रपपि। विर ये स ने रति उच्यते। अनयो कम्यो घा ला र य [illegible] ना न ये।।उ [illegible] तरा च
त ति घारथा। सं। ततः ना यः ननय ति उजने घा ला पृथ्वी ना ए ने न ह। मे चा पुना स न [illegible] ने न दि [illegible]
ति पः। एतयो पो ना दयित्वो [illegible] आ तदि क्षा [illegible] ल मे ध्ये यो। नि। अनेन। स्मि [illegible] ना गया नो
पकार न रच्चे न ति दित। नि र्जन्मो पुलोकान्यः यो [illegible] हिर मा [illegible] तस्मा मेधा च प जेन्य ग
येन मा स्वकारणो का। उद्दित। दृष्टि का उपनिग न्न मर्न न तग [illegible] निरित न तो दके। आ ना त।। आह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible]ति [illegible]। अथ [illegible] पुलो[illegible] हिता[illegible] पुलो[illegible]
[illegible] हितामा[illegible] पुलो[illegible] हिता[illegible]॥ [illegible]
[illegible]स्मरा[illegible]
ति॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] विविरथ विरध्वु[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] अपा
[illegible] एवमेतन्दुं [illegible]
[illegible] प्राण [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्षुध्यते। निरृतिर्नाशयते॥ ॥अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते॥ अपि शंयोरित्यनेन पदद्वयेन शमन[illegible]
वनेरोगनयनयोः उच्यते द्वेधा भवति नते न॥ अपि प्रयोगस्य तेनेत्यादिना ते न बार्हस्पत्योऽत्र हस्य
तेः पुत्र उच्यते॥ तस्याप्यत देवनामेत्यपि गच्छ॥ तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय यज्ञपतय इति ऋक्षशक्तौ। शं
योरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्षं॥ शंयोर्वा वै विनियुक्ता। शंयोस्तस्मान्नमन्तिलप्राय अथवा शंयोः
सकाशादिति वे. किमित्यते अनेन कर्म पाशं योर्बाका ख्येननतनदानि सुलभ नवृणीमहे॥ किं तुन
सकाशादिति वे. किमित्यते अनेन कर्मपाशं योर्बाका ख्येनन तनदानि सुखेन वृणीमहे॥ किं तुन
स्तज्ज्ञातुं यज्ञाय गमनमस्मय ज्ञातदेव्यान्नाति। गमनं चास्म यज्ञपतये देवान्यजति। किंच देवी। स्व
स्तिरस्तु॥ मानो देवाः कानिदापद पुत्याद त्वं लितनि भाग्य। स्वस्तिर्मानुषेभ्यः। मनुष्येभ्योऽपि
सकाशान्मानः कानिदापदस्तु॥ ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं। गच्छतेनद्भेषजं भयमारप्रितत्कर्मपाप
सकाशान्मानः कानिदापदस्तु॥ किंचा। शंनो अस्तु द्विपदे। शं चतुष्पदे। अस्माकमस्तित्व निमाग्यः। किंचा। शंनो अस्तु। शंनु
र्गा। त्वं मनोकिन्नमविगुणी चोर्दंगमनयोर्गं अस्माकमस्त्वित्यनिमाग्यः।

[illegible]

स्वंनो मासं पदे मनुष्यादिकाय चतुष्पदे च गवादिकाय। शंयुर्बार्हस्पत्य इति पुत्र इति गत स्मिन्मंत्रे निगम
लिंगमस्तितरदन्यात्मक. तिलिंगात्. तस्मिन्दुपदलन्यमास्याना हा। एतावदेव लेना स्मिन्मे शालिने
गाव. मनेरंगदनानि नानि। निरुच्यते पंचम्यंतेनाप संतेवा। नयस्य हवोस्तन्मंत्रा यो संनना हे
शाक्ष्योविनक्त इति॥ ॥नक्तमस्याध्यायस्यदतो। सः पादः॥ ॥अदितिरित्यनवगते। अदीनदेव
जगमः। देवमाता अभिधेया। एतिहासिक पक्षे या। नेरुक्त पक्षे या पुनरग्नीसेनना। तिवस्यमा
णार्थो था देवमाता। स पदा निरुक्तं तु एतान्पवादिति शब्दनोच्यते॥ अदितिर्द्यौः। गहु गणस्य गो
तमस्यायमार्षं। नते। संसर्वं सर्वं मन्त्रानित्यै वेश्वदेवस्य प्रान्तस्य पादि धीनी। येषा अदितिर्
मातायाः दितिपदितिरेव चान्तनि। सं। अदितिर्मातामाता सर्वभूतनिर्माणी। सएव च पुत्रः। मेनाि
परितुष्टास्सते। सोता पुरुणा वहु नः पापा वाचयते। अथ नामल निष्पाति सलीन ता [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पर्यंशेरान [illegible] निर्व[illegible]: येपि चैते विश्वेदेवाः सर्वे देवा एतेप्यदितिरेव । पंचजनाश्चत्वा[illegible] चौर योदितिरेव
सर्वं यापि [illegible] यायद्देतत्त किंचिज्जातं यज्जनित्वं च जनिष्यमाणं च तत्सर्वमप्येतदितिरेव मनेन म
त्रेणमंत्रद्दक अदितेर्विभूत्व मातुस्तत्सर्वमप्युपपद्यते [illegible] मार्ग्यादेवता यातद्व [illegible]:
एवमेतिहासिक पक्षे [illegible] पक्षे पुनरेतालि [illegible] कारी निसर्वोप्युपपद्यते निरु [illegible]
न ह्येषा सम्यो [illegible] ति । [illegible] । आदितिरेव इत्यच मे [illegible] गवो नराजति [illegible]
यमार्व जगती ॥ पातरनु [illegible] याग [illegible] मा [illegible] शास्य [illegible] त्वन्श्रीत [illegible] आ
[illegible] नि [illegible] विश्ववेदसं सर्व [illegible] केन्तारं सर्वे [illegible] रिं [illegible]
व्या अजस्य पृथ्नमु [illegible] व्यावे [illegible] नरि सुव न स्यादन्य [illegible]
न नीयेन [illegible] ये [illegible] नेनद विले सरोन । विंत [illegible] देवजनानल [illegible] मा [illegible]

[illegible] त्वा [illegible] तस्मिन् [illegible] नमग्नि हो [illegible] गव [illegible] नवं [illegible]
[illegible] दाल्ने [illegible] नमाय: । [illegible] समगु [illegible] दिनुद्दिय [illegible]
[illegible] यथावदयः समु [illegible] घनानो [illegible] सर्वे
[illegible] पर्यव [illegible] निराजना । [illegible] पंचात
[illegible] मुपदिते । सपुनर यजना [illegible] पमरथो: [illegible]
[illegible] जस्य [illegible] ॥ उत स्मै नमि तिनि गम: [illegible]
[illegible] धिका [illegible] ॥ उतस्मैनं अर्थ्यन [illegible] अनुक्रोशति
। अग्निमुख्य [illegible] । आक्रयति [illegible] मनुष्याः [illegible] पुनरा [illegible] देति । [illegible]
[illegible] यथावे । [illegible] चिह्व्यापद [illegible] रंतापुंदधावं । [illegible] स्यमात्मन [illegible] र्थमभिवंदे

२३४ सु एवमेन दिं इ अभिक्रंदंति संग्रामेसु परैरन्यर्धमानाः त्राणार्थमात्मनः किंच अपि चैनेतां सुतौ वायमाए नेनी
चेण छेनेण सुरितन सुरिभिवशोनेजत्तमिव वरु स्तापुतेनुनाय एवयादिक इति इति दोराजांस हित च
त्याद्युत्वतिनुमत्यर्थे नश क्रौतिनी चैरेवग छुति। गत्वा च शशकादीनि हित लिसत्यानि। सम्यक् जनैरनि
क्रोघते। तथा येन मभिक्रंदेति आह। कमर्थयनि संधायेति। उच्यते। ... भिसंधाय। ... नामम
ये महि। पुरुशस्येम हि जितये भिति स्वतनयो ... संधाय पशुमश्वरूपं अनेक ... ज्ञाति संपुसं ...
पूषम निसंधायेन रस्मा ... स्वेवमभिक्रंदेती त्वेससनला ... अर्थैकपद निरुक्तं। त्वरत्वेव
स्तेरकच्छादनाद्यस्या ... घनो नापुति स्वेन तेन नाम संस्पनेसदनम स्मिन्नापर्णं नवती। स्व
येनेरुकाः मन्त्रो। तस्य ... व्यासयार्थस्य। उपसीदोहा ... नचति अथादिकं त्यान परंतो ...
केस्यकल्पयतिकर्माणि। ... नामक्रियं ... इन्द्र ... यद्दिं ...

तेहितस्मिन्नीचिता ... नः ओं सनो येगं छन्नि शोध्वत्वात। ... न एव
चमिन्नी। नूनं तल्पो पुरुषवालंदरे। पशुनिरेव निदनी। चायमानेश्यं न निस्यनेन संदधा ... दइत्युपमा
ने। नस्य च रुः श्येपनोनी चेरयते। ... त्तेरथात गमः। ...
नेमनोलेदत ... स्यस्यम ... ओ व्यस्यात् ... स्थाने विनिसुमादि न ... प्रथम
यमग्नि जैते आत्मिस्यात्मना द्वितीयमस्मत्परि अस्मदधि असे नो जायते पार्थिवात्म ... तृतीय
सलोके। चेष्टुना त्मना जायते। आन इति त्वेनं सनाम मुपहितमन्त्रणां ... नोत्र परम ...
पुचामनोः स्वमन्त्र ... णाः। सोमेन ... एव त्रिषु स्थाने पु जायते। नमे ... गुण युक्तं। शोन न ...
अजक्रे निस्वेजर तेस्तोतिर सः स एवमार्घः शोनन ... धानो हि किम स्पन्न ... सुर्यो
तः। तस्मा जरतइ त्यस्यशब्दस्य ग्रणात्पर्य उपपद्यते। मंदिन रत्यन वगतं। मंदते ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२३५ ल.तिमान्वेत्वर्थमतो।तिः।नेदति ग्रंथतो।ति त्मा।तिकर्ममुपदिनं। न नेदि नेतितु। त्वा नदे। कुलम्बेसमार्पछेदे
मेघुनतो।येह नित ललतेः।शास्त्रे नि विज्ञाने। यत्र ल. स्य मच मे त्वा। देत्तोतारः त्वा चेन ने के दे न को बोरयत॥
मयनपत।मेहि नेमेहिनी।चा म स्तत्वाय म्क.तिमनेजा इंद्रालपितु मदं नतं सु गेल सः व इदः विकरोति।एतस्य
ने घ्रम्वगर्भ नूता अपः।निरह न नोः धेर ह त। नित गन यदिस्व तः।केन करजिम्वना। करनुरेवाचसितोल
स्येयः स्व म तिंग छुति र ति कृजिम्वा पन्नलेन निर्गन नपत अपलाः अवन मात्मनोरस्य णनिछु नरन
र्व वां वा।योयमेवेम नाव्रे इंद्राम निमेच्यवणं वदि नारंव ज्ञ दस्तिणं व ज्ञेय दने नानील्माह्वेन न वता
वज्ज इस्ति णं वज्ज या कु मरुत्वेत म त्स्यदि नेव त्वा स नि नान्नापद्द्वा नदे। नातु ना सु किं नानु आहु
यामदर स्त यत्रे।एवमेतस्मिन्मंत्रेनं दि ने लितु नद जः पाचेतत्वेत स्मा ता व्य मेवे धारिं विशेषणमेत
दिन्नु पत ग्रते। गो दि से नदने कार्णतादि हसमान्नातं। यथा चेतदने कार्थत्व ना र त्वा सा ... २३५

तस्था प्यस्येवोर भिस्ते द नसं न निर्दा प्वनेः अपिगो तिस्तु वा ते अ वा गोरमत्वनेति। नतु दिदा वा त्वा ला
मरति।न दिर सु त्वा ने। अ वादे तिगोत न ना र दूगणस्य यमार्थं अग्निश्च पनेः दकोपध्याने निनितु गा। अ गाद
अत्रेच एतस्मिन्वंद्रमंडले गोः सु तु ग णेक मा स्व र स्यः इतेरस्य पिर श्म यः। अ मन्वत अ मन्वंनतन तु त्वात
चंन इत्यर्थः।किंतु नस्तत्सम मन्वेत।नाम न म नं म हूल न स्ता न वित्यर्थः।कुतः त्वष्टुगृहेस्य स्य सन्नता
र श्म यः सम मन्वंत कथं न स्य न म नं नत म म म न्वेते ति। अर्थ। च्यम पग नं न त्रैव चंद्र मंडलेः नु म निदं
स्य य द वस्था नो तरं नत्सम मन्वंत अपव्या अपीच्य निति अ पे सू सदे मंडला त चंद्रमंडले चि न मपां।चं
अपवा अपीच्यमंतर्हितमित्यर्थः मतो।च्यमपां।च्यमि नि त्वेन हितनामसु पठितं। कुपुनरंतर्हितम्यान
चात्रस्थान मिति। इत्या चंद्रम सो गृहे। अमु गिस्मं द्रमंडल इत्यर्थः। गान्तुर्व्या व्याता। गमनेन पवपतय इत्यत्र
र सम इत्यनेक र्थाकर्मणां अभिधानेनां नि हि र सम पेन्स्तु पस्य ये ति क मे क. गः। तय त्पा इंद्रा सम्वदं म यः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३६

अंगस्योरयस्येयमांदिदेहतजेतोवङ्कयोवोगतोश्वाःसत्वपुसमानत्वाने सुकतेनत्वनेमानाःरह्येत
हिनवनःकर्ममेघोविराधितव्यरतिपुनदेयतेश्चानपिपनतस्मानत्प्यानत्वं स्वतमुरुतमस्मिन्नतीति
मेतमन्वानाःकिमद्यसुवन्नःअर्देदिमःविरातितमीतिजनमेघकालेकाले।यत्रयस्मिन्मेघेविरातितेदश्य
नरशास्यंतिउपसोमाध्यमिकापकल्याएतत्ननाथेवहुवचनं।किंरशश्यन।अपःअस्यःअहितिया
मित्वःमेघनिचामिनीतिस्यर्यःताश्वरीरमाणाःदिफन्आगस्तनपृथिवीलोके।नदेततत्रर्वमनितुष्प
दश्वेःक्रियते।केपुनरर्थमुदिश्यनएवंकुर्वंति।मनमननमयमानाःकुत्सायपृथिवीत्वंतने।रुपीत्व
त्वायःःरमयःरूक्षिकर्मापिसपलानेयत्तेअवरेलनरक्षितेनशरेनेयनीप्युक्ताविदानेयकेकोदे
त्रयंतरतिररत्वाकर्मेकराससाइतिवाकुत्वाक्षस्यादिपानिगनोमनोदाह्नतःनतावेत्यनवगतेनुता
केत्यजागमःपस्मैत्वनायनेमेजनेतस्त्रस्येपमार्थमहान्तेआन्तिमाहतेरा।गततेरस्मोरके

धाम्पते।हेभगवनमेयस्येपनमानायत्वमाहपनगतेदेयानुहोनस्येवस्थितःसंगवताधनितायपरात्व
नोनिमिनार्थ।किंचासएवअनवोअमत्ततःअनाम्नितःकंचिरस्यं।स्वेनेयमहिम्नायुक्तःक्षेतिनि।वसति॥
सुष्मदनुदत्ता।नयनदधतेधारयतेमुवी।यशोभननमान्मनोसोपिमधुनेनत्वतानमरुतेप्रजाधनयशो
निगनदेननेहतिरपिपापमपिसमम्नोतियाशोतिहेभगवच्चन्नेनपस्त्वंमरनतिम्नहातुभावःनस्वानेन
नयंमत्व्यमतविभावेपतिनरकाकमेणिजननेनानाःमातिप्रामनाकेनचितछिद्येमहि।एतुनयमगत
नावेतिपारःयस्मैत्वमायजमेरस्येजमारोनांयतानामःअभूयमाणोरथर्थउपपद्यते।अहतिम्नांदे
तिम्नांदश्वांहश्वस्येतेशब्दाहेतेनिरुतापत्रातअकारंउपधातोनिरुक्ष्याहोरूत्वात्ताहकारनको
रोविपर्ययेणभवतःयपसरस्यनवगतेबोनयसीःस्पर्धमतीतिःयेत्वादेवोनिकंमनातियारुआग
त्वम्पमेत्रावरुणस्यपमार्थेहस्पतेदेवदानादिगुणयुक्तयेयजमानाःत्वांउतिकंउत्वाविणंभाग

नं मन्यमाना [illegible] चकेवलं भोगानां । अपमा [illegible] नेन मस्युपकाराथे । त्येवं मन्यमाना पापाः अप्रत्युपकारिकी
२३७ नां मन्यमानाः [illegible] चकेवलं भोगानां । अपमा [illegible] नेन मस्युपकाराथे । [illegible] नं मन्यमाना [illegible] र्जितधनाः
संबः । उपजी । चेत्येवंचेत् [illegible] नकिल्लाप्तमस्युपकारं कुर्वंति न इं नंदनी [illegible] स्वार्थमधानेभ्यः [illegible]
संतोनन्दिः [illegible] ति । न इ धेन तेभ्य एवं [illegible] पापबुद्धिः स्वार्थमधानेभ्यः नम्वभोगमघानोनय
दासिलानं चन नीं [illegible] । किं तर्हि यस्मादशोभननः पियाः [illegible] अनुदरासिला
पांर्द्यानां । न चयमे [illegible] सियएव मं इ घानोय [illegible] दुर्बुद्धिः देवापियाः
मी [illegible] तस्मान्न ते पापबुद्धयः नो मन्य [illegible] योहि दुर्बुद्धिः देवापियाः
[illegible] स्यात । चान्यगतामो । तस्मा [illegible] मानयति नाश न इत्येतन्
[illegible] नाशनादेव नतास्युपपद्यते । [illegible] नीशन इति हिनस्यति । [illegible]
[illegible] इति स्यादु [illegible] तिन तस्माद्युपपद्यते । विष्णुन इत्येन [illegible] समस्तयोर्द्योरपि द्यावापृथिव्योरभि २३७
[illegible] इति स्यादुत्पत्तिन इति तस्माद्युपपद्यते विष्णुन इत्येन [illegible]

घाने । [illegible] तस्योपसर्गे सामर्थ्यादि पर्याये गाथे न [illegible] सि । स्रोत
ते स्वर्थः । इमे वेम [illegible] मात्रे भ्यन्ता मिति [illegible] विताय ते ॥ सामान्या विष्णुनोनिता न । [illegible]
च [illegible] ते द्यावापृथिव्यौ समानपति [illegible] विष्णुते च [illegible]
ते चानहि द्यावापृथिव्योरं [illegible] चपदे समस्य [illegible] चंद्राश्वनं एतस्मि
स्यदे आधार [illegible] स्य पानामि [illegible] तस्यैतयो द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा तास्मिन् तत
स्थितः [illegible] तत्र स्वो मगो [illegible] शीलस्वं स्वमधिकारं मति । अतः अपि च तेस्व मा [illegible]
[illegible] स्यो महोत्स्य [illegible] भवंतीम [illegible] संभोगेन । आदुश्वात मिष्णुनाति [illegible]
ति । अथैवमेते विष्णुते च [illegible] तेषमस्यो द्यावापृथिव्यो [illegible] एवमथ यत एव [illegible]
। आत्मनो मिष्णुनाति [illegible] नाम भिः [illegible] दिनि ति । एवमेत [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३८ ते विपुले रत्नस्य पररम्यप्रासादपंक्ती विशेषणत्वोपाकारस्थितो शब्दस्यात्राध्याहार्यः। तूरे अनेकनाना
रीनां नर्थोपपत्तिदर्शनात्तद्यथागम्य नैकान्तिकमेवेति रथाभावस्य मवनं नेनतति। सोनेन प्रोच्यते
रत्यर्थः। परिहरिविचार्ये मरुद्भिः नेरहानस्य समार्गपरस्य पंचभेदनिमरत्नतीयेशतो निमित्तानी
सकेशास्ते। देनगवान्निंदरुदित्वादिविधुलोके पार्थेपारणीयस्थानेऽवस्थितः। परस्य रूपरिरूपकरण्या
गतिवरस्यार्थः। पत्तन्यदिलाम्बनदर्शनात् सलोके। अवस्थितः। यत्र नाम्नि कश्चिद्दत्रे च स्थानेऽवस्थितः कोटि
तत्वतो वेदनयस्यानं यन्नासीत्। किंबहुना यत्र यत्राम्यत स्थितः। न तत्र आगत्य यज्ञमवसरस्मि
निपुत्वान्नवापुर्न्नत्वायत्त्वमेवेमनाल्पः। त्वां तत्र वा मि। देगिलं पाः गोलिः मंनजिननहि। लकनोः संनजं
[illegible] तिलि। निर्निवेसेनस्वेन। नजोस्राः मद्वजोषणः मद्यातिमेरुडाः पित्वं नं सोमममस्य अन्नं। एवनेवे
द्यपद्नानेराहरणमेनान्न चेन्मान प्राते। अपरे पुनरपि गतेन नाव्यकारणनिगमः पठितः अर्थ २३८

गयारति। अन्येतेतावर्याविनिनम्यंतेनपादिदर्शापिवानतत्त्वामेवदि। अथाप्यपनेवक्र। गतिश
ध्वः पराविरमोत्स्वयोपिरमन्ते। अधगमान्यपहुनाभिन्ने। इत्यस्मिन्मंत्रे परपत्वानवतिनतरतितानि
द्वयनुप्पुसोलिके। पुषिनिगुनातनदेके एनोदि स्थामिकोपतत्वारणी अपकारेति। हेनगवन्नेनियत्व
योनननुदिश्याद्मयतिमोत्तमेतस्मिन्नर्थेजप मरणामति। वतयेनो होतारंत्वा प्रागिनेत्री ईशो
हेनतिभ्यपने। किं पुनस्तत्सपोजनन्तदिति। अर्थनामात्म्यमध्यजसोनमाच्चंदुते रेवतात्तिस नयोंवकुरु
यादर्शांतमपि चयद्विगुणं जनत्वादिति अच्छमपि त्वामरुद्येवचुर्वीदिति। तशोभयं अपि पथ्याशा
लमेवास्मार्क त्वपारुतं। अतरहानो। पुरिसमा सएतास्मिन्यज्ञेम। सा भाष्यते अस्माभिः। अधगयाः
तं अत्यमपिहुतं अस्माभिर्दृष्टिः। अधनेवकरुमेव देवतात्तिसममर्थेवहुकुले त्वयात्वया गमकारि
तिस्यर्थः। किंच। अरुपगुनाशनिष्ठा। अनिवाः। परस्पपि किं चित्विगुणं अकार्यं नरमेतस्मिन्नपोहितः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२३६

विमर्षे मे लुप्तमस्मद्गुरुमेव कुर्वन्नाप [illegible] स्याशामित्राः [illegible] मित्व्यानन्ति । [illegible]
श्रीरस्मात्केनेतन्निपतितं [illegible] । [illegible] नयैते [illegible] तेन [illegible] ज्ञानेन मकुर्वेण जानन्ति ॥
अस्मार्क आम्य नउ पपरोनक्ति पुनः पुनरुप [illegible] उपागच्छयन्ते । एवं नानादेवे । [illegible] गया [illegible]
ताशामित्राः स्येतो [illegible] आदेश [illegible] नस्मिन्न [illegible]
यदि [illegible] । अन्ये पुनर्मन्यन्ते [illegible] गया [illegible] ताशामित्राः [illegible]
[illegible] । [illegible] इति नेदं तद्वपपद्यते ॥ [illegible] पिदर्वी । [illegible]
नाति नेति [illegible] गेवक्लातनो [illegible] तेमं मो [illegible] । [illegible]
ताशामित्राः [illegible] एव । पूर्वमत्वर्थ [illegible] धोन्य [illegible]
[illegible] ताशामित्राः [illegible] । अथाप्य [illegible] इति [illegible]

[illegible] तोय सुपान्तो निगमः [illegible] इति । एवं च निरुक्तेन पुनः [illegible] कुर्वन्नसाती [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible] अस्येति च पदद्वयं [illegible]
पुं सं द्वयं [illegible] । विषयं [illegible] नाभिधायि [illegible] तिगुणा [illegible]
ति । उच्यते । उदात्तं [illegible] मुख्यनाम । मुख्यत्वं प्रधानं उच्यते [illegible] केचिदर्थमनिर
धत एतद्द्वयसुपान्तं भवति । अनुदात्तं भवति । तमन्वादेशे । [illegible] र्थमनु [illegible] तेन [illegible]
तत्पदद्वयमन्वादेशे [illegible] अनुदात्तं भवति । आह । कस्मादेतत्सु [illegible] प्रधानेवर्तमानमनुदा
त्तमप्रधानमित्युच्यते । लोकेऽपि हि [illegible] प्रधानतरं [illegible] मित्त [illegible]
दात्तमेतत्कुलमिति । अस्यायोर्थः [illegible] । अन्त्यापमार्थेन [illegible] भवति । तदनुदात्तं [illegible]
धानमित्यर्थः । उदाहरणे [illegible] नपोर्विभागं दर्शयति ॥ अस्माकुर्गेषु । अपक्रुवे । पदत्येपस्त [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३४० दाः ३ तिमु [illegible] नरतिपदानि अस्याः अस्य मातं [illegible] कथं नाम चपमभिमेनं [illegible] नेन हि इतीनमर्थमु
२ दिश्य हेतु [illegible] कं मुष्टु उपमर्मी [illegible] त्वायेमन्निहेत्वदनुपहादेनम [illegible] इत्यभिप्रायः कथं
पुनर्नके अहेन [illegible] अनुध्यन मर्यो [illegible] ध्यतीत्यभिप्रायः इतियानदान [illegible] दानाभिप्रा
य मंपुन्नेनवेतसा [illegible] अजाश्व अजनाश्वगमनाश्वछागाश्ववाश्ववश्वनामस्याव [illegible]
वा जनाश्वछागश्वस्यर्थः [illegible] तीमहि आ [illegible] पदानि आवद्रती मिहि [illegible]
आनिमु [illegible] नमस्ते मे [illegible] अथवा दांतमावु
[illegible] हिवानेन [illegible] अनीत्यमाधुनगं [illegible] विद्न्यान [illegible]
आदृणे आगनर्दी [illegible] मस्मात्स्वनिमाद्रः [illegible] चेनेनत्वाहम [illegible]
व्यपह्नुते [illegible] दमित्यभिप्रायः एवमन्ननाति [illegible] अस्यास्येतन्य [illegible]

[illegible] मपि चलु [illegible] शाम्वोदान [illegible] स्मिन्न नुदानमेनन्मरं तु
[illegible] नस्मेन [illegible] आर्षे विषा [illegible] निमु [illegible]
[illegible] आपुषाप [illegible] सान्ने नस [illegible]
[illegible] पवेतनदे वमस्याद
[illegible] स्यापतिः मदीचोद्भुर [illegible] शारदः शा तनिति
[illegible] यत्स्वात् अनएव नाभास्य ते शार [illegible] एतस्मिन्मंत्रे भनेव [illegible]
[illegible] नत्ववप्रधाने तस्यस्वाप्रशास्य [illegible] पत्नी तस्मादी घोषु रस्यायः पति
[illegible] नदनुदाने निगमप्रसक्तमुच्यते शारदं [illegible] हिस्मनाः पद्या ओषधयो [illegible] शीर्णा आपइति
वा चर्मामुद्दिमयरुनिमोनां मिशारादेविशीर्यते अस्य [illegible] पुनिमयंयस्वंत अस्या [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२४१ पदेषा पदेनैव व्याख्यातं। यदेवोक्तसु दानं मस्य भारेशो अनुदानमन्वादेशः इति तदेवात्र लक्षयति स्मेति शा

यः। उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते॥ अस्य वामस्य पलितस्य होतुः। अस्य वामीयमिति सूक्तं दीर्घतमस आर्षं तार्तीय

सवने त्रहाव्यते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। अस्य सर्वस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुः। अयं हि स

र्वमेवेदं जगत्पालयति होतुर्ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्य। आह। तस्य किमिति। उच्यते। [illegible] लक्ष्म

तस्य भ्राता नागन्तर्भावेन [illegible] उदवे। नमस्य केम ध्यमस्थानः। अस्ति विद्यते [illegible] मध्यमः। अ

शतो व्यापनो वायुरिति [illegible] घुलोकाद [illegible] नभिप्रयते [illegible] घुलोकान्त्तर्नीयो

स्य भ्राता [illegible] विशिसंत [illegible] आदित्य [illegible]

मेवाग्निः घृतपृष्ठः [illegible] सर्वस्माद्दिवायुर्बलवान। अधुना [illegible]

मस्यानां अस्तीति [illegible] आनेनियुद्धिः शतिर्नामि [illegible] मिति [illegible]

मंत्रेवायुरा [illegible] एवं परिसंख्यायवा [illegible] गुर्नेयति। वायुरपि [illegible] पुनाः [illegible]

हि विज्ञायते। तत्रेन [illegible] ज्योति [illegible] प्रधानस्य [illegible] सप्तपुत्रमिति। विश्पतिं [illegible]

स्य जगतः पालयितारं। [illegible] सप्तपुत्रं [illegible] तेनापश्यमित्येवमेनस्मिन्मंत्रे

सर्वः प्रधानः [illegible] विकाराणां। तस्मादस्य [illegible] शब्द अंतोदात्तः। वायुरग्निर्म [illegible]

तस्मात्तृतीयो भ्राताघृतपृष्ठो अस्य [illegible] अस्य शब्दो नुदात्तः। एवं [illegible] उदात्ता

नुदात्तावेतावस्य शब्दौ प्रधानाप्रधान प्रधान विषयाविति [illegible] आह। तृतीयो भ्रा

ता घृतपृष्ठो [illegible] सर्वएव कस्मात् संबध्यते। अपि [illegible] प्रकृतानुक्र

मा विरोधे [illegible] सुखतरयो न नानविष्यति। उच्यते। [illegible] मस्य [illegible] राजे परमितरं

स्य तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्येति समानरूपमेवमस्य [illegible] नुदात्तमिति स्वरस्तु नाहि [illegible]

३४२

त्तेनापि विशेषणेनानि... मित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्य संख्या...
पुत्राणामप्रधानः प्रत्ययः तादादित्यात्। तस्मात् ... विषमेवेदं अस्येति द्वितीयं तु ममुदात्तं ... अतः
मुनत्र मुपपन्नं न भवति। उदाहरणं ... नुदात्तममतादेशे इत्यत्र ष्यमादेशान्नादे ... शब्दान्यो प्रधा
नाप्रधानानुत्पन्न इति। अन्ये तु मन्यन्ते ष्यमादेशो नाम भावेन। तत्र यद ... तत्तदुदात्तं ...
नार्थे तत्र ममुदात्तत्वेन भवतेन। तस्य ... अनुदात्तो भवति। अस्य वामस्येति अन्यादेशो नाम अन्य
स्य पदस्य पदस्य पदस्यादादेशः। न ... भवति पदान्तस्य निघातो भवतीति
... विशेषः प्रिय ... न ... अनुदात्तत्वेन ... नाल्या योऽर्थे तामप्रधानार्थे न भवति।
त घृष्या। ... पुरस्तात् प ... त्तेनापि ... अस्येति। आह ... सप्तपुत्र आदित्यस्
स्य ... सप्तमो ... आदित्यः पुत्र इति। एवमिति ... ॥

याय ... सिन्ध्वादित्यः पुत्रस्तत्र ... इति ... अस्य वामस्य ... पुत्रा ...
। ... आह ... तामय पापुत्र नित्य सर्वं गा
... पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः सप्तस्थानं ... सका
... यस्य पुत्राः ... एवमादित्यस्य ...
णान। एवं सप्तसंख्यापेताः ... एन एवादित्यः ...
विशेन स्थंने। यथा चास्य सप्तभिः ... नियुज्यते। तथा ...
के ॥ सप्तयुञ्जन्ति। अधितस्थुः इति सप्तसंख्यापेताः सर्वेणाप्युञ्जन्ति ...
यः। रथं रहणमादित्यं ... वसामादित्योऽ ... नियुज्यते रहण ... मुहूर्तेमप्यनवस्थायि
त्वादेकचक्रमेक एव ... रति ... राणि ... नाश ... स्वेनेजसा प्रकाशेत
एकोऽश्वः एकवाच्यः अश्नोत्यापनः सर्वेतानां वहति गच्छति। सप्तनामा सप्तस्कन्धः सप्तपुत्रः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्येच माघाः सप्त संख्याकालतयोः स्य। अथ यास प्तास्मिरथे बोरसाः न स भिमन्नाम यं त्येन स्मिन्नं उक्त
रतिसप्तनामा। अथ मप्तेन मृश्वयोन मंतिस्कवंति रति सप्तनामा। रश्मयी न रश्चेप नामेन स्मादेवा। अ
भि संना मान रश्चि स्वमर्थं प्रस्थापयितुं त्रिपापरस्य चा गुण नाचनाभि मुख्येन संनमति। न एवं
त स्पथ एकश्चा ... पनः सप्तनामा सर्वतः सप्तनिर्वाह श्मि निर्गु को ... रावहेति। ...
पाचर स्तमिति। तदेवं वहन त्रिक सनिवेशयतीति। उच्यते त्रिनाभि चक्रमजरम। न ... त्रिनाभि सं
युक्तं कालचक्रं चक्रन धर्मि चक्रं नं चलनं नुच्यते। ... मिवा। अजरमजरण धर्मीणां। अन
र्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्नाश्रितमित्यर्थः। त्रिनाभि चक्रं स्य तु हि संवत्सरो ...
त्यते नस्तनुविभागेन ग ... रेणास्य त्रिनाभित्वमभिप्रेतं ऋतुभिर्हि संवत्सरो नेत्यते संनेत्य न
रत्यर्थः। संवत्सरप्रधानं उजरो देवैः॥ ... धानः। संवत्सरः संवत्सरत्याप्मित्रिति प्रस

क्रानुप्रसृतं। ... स्तानि हि भूतान्येनस्मिन्त्रनं मिनेषु नाभि प्राप्योवा स्यान्ये वासः। प्रीष्मो ... स्तिन्नेसि भ
साः। सूर्येण वर्षा वर्षत्वान् पर्जन्यः। नेदनं ... हेमंतो हि मन्या ... हि वेहु नवृतिमेहि। हि
मंतुनहेने वा। न हि ... नस्यतीन प्रकिरति। हिमो तेनात प ... स्यातेन हि पुष्यंति सभा दयः॥
गनना ... ते। तद्विगमयति सर्वं नतानि अजरं न ... संवत्सरचक्रमजरणधर्मि। न हि संवत्सर
स्य जरा नाम धर्मोस्ति। अनर्वं च ततः अप्रत्यृतमेतस्मिन्नगतमनाश्रितमन्यत्र कुचित्॥ आह। यदि
मिति उच्यते। यत्र यस्मिन्निमानि विश्वानि भुवनानि भूतानि अधि उपरि तस्थुः। अभिसंतिष्ठंते। आ
श्रिताभिवीनाशमुपयांति। विनाशंति हि मे स्यो च्यते। संस्थितः पितामहे स्तुके मृत नर निगम्य ते तत
त्रे वंतस्य त्रिनाभिकालचक्रमजरं। प आदित्यो भिनिर्वर्त्तयति। य स्त्रे रसमभि निर्वर्त्यते कालच
क्रं न रेतदुनयमप्यहं ... मस्य मंत्रस्य पूर्वोर्द्धे आदित्यप्रधानः। उत्तरः संवत्सरप्रधानः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आह कथं गम्यते संवत्सरमध्यानेन [illegible] द्वेइतिन [illegible] संवत्सरस्य [illegible] त्रिनाभि चक्रमिति
त्रेत स्मात् तुसंवधारणाद् एतदपि विशेषलिंगमस्त्र [illegible] शब्देनोच्यते इति तस्मा
देतदप्ययुक्तमेवेति यस्मात्पर्वस्मिन्चर्द्ध [illegible] न सूर्यमाभिवि [illegible] ते संवत्सरो [illegible]
नि [illegible] सम्भि संविशंत नेत संवत्सरप्रत्यस्मि [illegible] त्रिनाभिचक्रमित्येवमाद्या
भि सर्वमात्राभिः सर्वैः अवयवैः पंचारे [illegible] शनानि [illegible] नि [illegible]
वं प्रकारे सोति तस्मात्स्व [illegible] वपव [illegible] तिप्रायदर्शनादित्यपि [illegible] क्रतुविष
यत्वमुपपद्यते [illegible] मानस्वभावावस्थिते नाभिप्रायेणा [illegible] अपि [illegible]
संवत्सरं सर्वमात्राभिः [illegible] नाद्येन सर्वमात्राभिः [illegible] पंचारे च [illegible]
[illegible] तुनयामं संवत्सरस्य [illegible] तिः॥ ॥ पंचारे चक्रे॥ [illegible] २५॥
[illegible] माने [illegible]

न [illegible] नानि [illegible] तिस्मिन् [illegible]
[illegible] नानि उपरि अधि [illegible] निकानि भुवनानि [illegible] विश्वानि सर्वाणि कालचक्रे [illegible]
[illegible] तापि सर्वं [illegible] चक्रेण [illegible] कालचक्र [illegible]
[illegible] संवत्सर [illegible] त नन सं तापत्र तिनाभि [illegible] अपि च
[illegible] नाद्येव [illegible] नत्यापि न तप्यते न चान [illegible] विशी [illegible] श्यते आह
यथ प्रसीनेन तप्यते [illegible] किमेवमति चर्लीप [illegible] नानि [illegible]
[illegible] नाभिरसेयान शीर्यते न तप्यते नाभिरादित्य [illegible] आह कथमेतदुच्यते पंचारे चक्र [illegible]
[illegible] शब्देन [illegible] अपि च [illegible]
पंचार इति श्रूयते तस्मादनुपपन्नमिति [illegible] संवत्सरस्या [illegible] दुपपद्य

२४५ नोपंचर्त्तवः संवत्सरस्येति वक्ष्यमाणं हेमंतशिशिरयोः समासेन एकत्वेनोक्तिः । तस्मादुपपद्यतएवं पंचर्त्तव
मृतवो अरत्वं चास्य हल सर्व सर्वं धारयतीति । पंचपादं पितरं । अग्निः सर्वमाहुरर्पितमिति षल्लव्
तयाप्येव सरस्यक्ति । पंचपादं संवत्सरं । ऋतवो हि संवत्सरस्य पादा ह्येरमौ एतनिगच्छति । पितरं पा
लकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं । द्वादशाकृतिं । द्वादशमासा अवयवा यस्य । द्वादशमासाः संवत्स
रस्येति वचनात् । दिवो द्युलोकस्य परे परमे अर्धे स्थाने योयमवस्थित आदित्यस्तस्मिन्पंचपादं पि
तरं द्वादशाकृतिं पुरीषिणं उदकवंतं संवत्सरं नदीतमाहुर्विशेषज्ञाः स्वरूपज्ञाः । तस्मात्सर्वं ऋत
भोग्यं समेतरत्वतिह विज्ञायते । तस्मात्संवत्सरस्योदकवत्त्वमुपपद्यते । अथ पुनरिमेन्ये उपरेतेउप
रेउपर्यवस्थिताः मरदेवता वा पंचस्यपांचविधानामर्चनेनकर्मणां द्वारमेतमादित्यं वरोक
पर्यवस्थिताः सुरान स्मिन्संवत्सरात्प्य अर्पितमाहुः । अथवा सप्तचक्रे आदित्यः सप्तसप्तमो रश्मिभिः

ऋत तेदर्शयते ॥ सप्तयंत्र नेच एवं दंतस्मादेवमर्पितं वदति । एवमेकं संवत्सरमादित्यमस्तिद शाहुः । अपरे तु
ादित्यं संवत्सरं तत्र रश्मिवत्समस्तान्देवान् । एवमेतस्मात्पित्र आदित्यं लेना वा नित्य पते । वस्यति हि चंद्रमसा
वाधुना संवत्सरं रूपेण लक्षणः । संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाम्याविनिः स्तुतिरुपपद्यते । अरा मस्तता नानी
मतिमता स्वयमः । स्वयुनः सप्तते । नेहिपंचंतसंवत्सरमनिन्द्रयपक्षे नेद्वादशारं नहि तज्जराय तिद्वादशानद्य
प्रमाणमेव । मितिमासानामेतो पादौ नवत्रत्विशाक्यशेषः ॥ ॥ द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं । न चलाचलामः
। मासामानानां । मीयतेहिनो संवत्सरः । प्रधिमहिनः प्रश्नवाचक्रे नितिनोभवति । गंउए ह्यः मर्हितु
च्यते । द्वादशप्रधयोमासाः स्वाः संहताः संवत्सरमुत्तमेकं नवति । तत्र च पुनस्त्रीणि नभ्यानि कलाका
नि नवंति त्रयचक्र तवोग्नीष्वोवर्षादेमंतइति यदितदेवं लक्षणं । चक्रे । कउतद्विवेक । कस्तत्तयाचा
ति तवे तित्रयचक्र तवो गीष्मो वर्षा हेमंतइति यदि तदेवं लक्षणं । चक्रं । कउतच्चिकेत । कस्तत्तथाचा
स्यतो विजानाति । तस्मिन्चक्रे चसह त्रिशतानशंकवोर्पिताः । त्रिशतानीत्यद्योरात्राणि । शंकव इवार्पि

ताः सर्वेभ्य – धिकानि [illegible] निर्त्रीण्यहोरात्राणि शाकल्यापि नालिनासताति [illegible] नीयोन कार्यः सनुष्य
पाद्ये [illegible] चलानि च अचलानि च चलान्यनुचस्यादित्यादि । अचलान्यहोरात्राणि नातानि
ति । आह । कथं गम्यते । अहोरात्राण्येतानीति उच्यते । संवत्सरमति प्राप संवधा [illegible] सर्वे [illegible]
च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः इति वाह्मणेन मानेन । अहोरात्रपारे कत्वेनेत्यर्थः । [illegible] रं नहि
[illegible] तस्यु [illegible] नहित [illegible] । किं तर्हि अन्यानि नूतानि जरयन्त [illegible] पुनः पुनर्वर्जने । पति घेप
[illegible] चतुर्विधां च नतो [illegible] ॥ [illegible] स्यादेकस्य पूर्णो । अथवा [illegible] स्यादित्यस्य स्व कृतं । अथवा
[illegible] तस्य [illegible] स्युः पुत्रा [illegible] कोमियुनाह्व [illegible] स्याये । [illegible]
[illegible] संवो [illegible] । [illegible] ॥ अग्निः पुत्रा आनस्युरिति । अग्निभ्यां [illegible] एवानिम
नस्स्याहोराणाण्येव पुत्र [illegible] । [illegible] त्वाद्होरात्राणां आह । किं [illegible] नति [illegible] ॥ न

[illegible] शतानि विंशतिश्च । ब्राह्मणमपि चेतस्मिन्नर्थे भवति । [illegible] शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहो
रात्रा इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विनागेन विनागेनेति । एकस्मिन् [illegible] संवत्सरं [illegible]
सर्वे [illegible] । तस्मादुपपद्यते । समयुं जनीत्येतस्मात् [illegible] संवत्सर [illegible] नि च [illegible]
मित्येके योऽर्थः तदेतत् [illegible] मपि [illegible] पुत्रं [illegible] मित्येतस्मात् [illegible] प्रसक्तं [illegible]
प्रकृतमिदानीं वर्णयिष्यामः । किंच पुनः प्रकृतं । एकपादिकं समाम्नातव्याख्यानं । तत्र यदुक्तं [illegible]
मेव । यदुक्तं [illegible] मिनोदमारभ्यते । [illegible] विंशत्यरकोनद्रीनामिति ॥ ॥ नवमस्याध्यायस्य च
तुर्थः पादः ॥ पंच चतुर्थोध्यायः समाप्तः [illegible] मित्यनवगतं । अर्थाप्रतीतिरप्यनवगम्य [illegible]
[illegible] पंचमं स्यात् । [illegible] अविज्ञातमित्युच्यते ॥ तत्रैवं सति [illegible] मारूतादेः संस्कारस्या
नवगमः । [illegible] चार्थाप्रतीतिः [illegible] विदुः [illegible] स्याथनवगमः । [illegible] मिति न विज्ञायते [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५०

मप्युक्तं भवति। प्रकरणादयमेघाभिधेयं अन्यथान्योपि कश्चित्स्यात्। प्रकरणादि गोआदेवरण त्रेसर्व
ग्रेणोपलिस्तव्यं। प्रकरणमाम छ्योछव्योप्य पीतरं भजते। सलिलमविंद द्वरणेन दीनामपाद हीनां लि
ख्याव सोहंवगं घर्वेस्यपयमा र्षघमी स्मारंन पिति पुक्ता। तत्रोक्तेपति षिक्तेतं घर्वे नाम निरुपति
ष्टंत अलिजोयजमा नभ्मति। तामामुपस्थान श्चोमियंन ध्येमेनाव यात ते। सलिलंमस्मातं। अद्भिः
पारो ह्रतं मर्वतः पारेस्कंतं धानं चामेघमविंदत। अतनतं दः। द्वितुनरलभत। चरपोनदीनाय त्र
नरना आपमवंति गच्छेति। तथालभतं अंतरि सलोकं उत्पर्शः। आह। लर्ध्वंनेतरं किमकरोदिति
।। उच्यते। अपावरणात। अपाद्धनगात। उद्धारितवानित्यर्थः। दुरोदाराः। आह। कस्य। उच्यते। अ
स्मब्रजानां। अपानस्मात्रेघः। तमभियान्नजति। मचपामांत्र जन्हतोमा एभ्नतः। ता अश्मब्रजा आ
पः। तासां निर्गमनद्वारणपावरणान। तारुता एवं लक्षणा आपः तासामस्य चंद्रस्य गंधर्वो विश्वा १५७

धनुः प्रबोध दमृतानि नामानि ज्योदमलतानि तु कानि तानि हि निस्तत्वादमृतानि। आह। कस्मात्तु न रसा
मृतानि नामोबदासां वापाननाः। उच्यते। श्वेतायस्मादसावि द्वः दसंदानां नेत्रं अत्र मासामहीनामयग्नानां
नपोहाणेध्य वाप नेत्रुदानाम नमपीना ख्याति। श्वेनं पतिनां नानात्पतिज्ञानेयानपरिज्ञाय पा
नतु तश्मव्रजानां। तस्मादस्येंद्रस्यामानंतानिनामानि नाओचदद्धिश्चानेन प्रकारेण इंद्रेण रत्नाभिः म
वेमघेरंन गच्छियत। त्मानव्यपाने नहेतुनामाओचदिति। एवमेतस्मिन्नंवेचरणे नदीनां अपि स
पारण्यो चदुगतस्यब्रजानां दसंचयारजानादित्येकजावयतार्थसंबंधात्सास्मिन्प्रावेघेमे विशेषण
मुपपद्यते। अथवायमप्युत्तमं जलपादव्यत्ययेनार्थः स्यात। संस्मातंमेघमविंदल्लनं तं
षमाणः क्षाविंद छवरणेनदीनाम पामंतरिसलोके। लब्धाचसरएवांतंमेघं दसंदातारं अद्भीनां अ
पोपतिश्चौनात। परिहायचसमर्थायमिति। ततस्तस्य हागणनपाद पात। अश्मव्रजा नाम पामोनि
ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गेमनाय । तनूएतानि निर्गतान्यतान्युक्कानि मस्य संपन्नकरागमको चरियमाकथ्यपदिन आमादिङ्गेगंध
नेअन्तांपजानां जातलब्धमे निरुद्धेरसमद्दनेरितिः। इंद्रोगंधर्वस्तस्य मरुतोः सरसरति श्रूयते। तस्मादित्या
पिगंधर्वत्वमुपजन्मनत्पमच गोरेतम्पधारयिनाः तिनं [illegible] ॥ वादित्यस्यवगतं। ओ इनन इत्यवगमः
। वादित्योवा । त्वष्ट्रिनागायन्त्री निन्नमनमोवेपश्वस्येयमार्षे। पितृको स्वस्य। [illegible] रनुवाकाष्विनयो
शस्यते॥ इनगेमवेला नेव [illegible] स्तोमानां आम्हात्रणांच स्वगलस्य वादि [illegible] अतिशयेन बोदा आ
ह्नात्तनमः। अयमेवह्न रत्नपुवाकुशदाहु [illegible] त्यर्थः। पोयमेवंत्तसपां स्तोमः अस्मन्नो [illegible] तिनि
कालमेव सुजान्यां नतुनव [illegible] अश्विना विजिमं वोधनेः। स्तोमोऽद्नरत्येना न्यांनना [illegible]
नत्वाना हिरण्यादः स्तोमवि शेषणानि स्तुप इपते। निगमप्रसनः। मिस्तुयेत [illegible] अपिद्विनगडचेते
जेदित्यमेति गानागतुनः पुनः प्रक्षिपतिकर्मसु। [illegible] स्यते स्तुतान्यनुतिष्टमाना। इनोजवने [illegible]

पंस्या। सद्विगच्छति। इत्यनेनांगन्यर्थस्य [illegible] यतेवी॥ सद्विआर [illegible] नर्थान [illegible]
कोन्यर्थस्या॥ वाध्यते वोशव्दार्थस्यत्रावधानः स्यात [illegible] रुपी वायगाःनो। [illegible]
स्यस्येयमार्षं। आमेपो विदुपमातरनुवाकाष्विनयोः शस्यते। मग्रस्वसामेन [illegible]
ममानाजन्यत्वात। अयवासहस्र पर्णास्वमारम्बादिमद्द सर्वे [illegible] आगचनाः रीता इत्यर्थः॥
यासवंत्तसपा अविघत्नो अग्निर्वा वपानः काममा मानो वाख्य [illegible] शब्दे कुर्वाणः मा जिघाना
न्मोरव [illegible] जानानः मधो घनस्यरुविषं [illegible] उरुनारा। उर्ध्वहतवानेषां को [illegible]
ये स्यर्थ एवंता। उर्ध्वहत्वादर्शं [illegible] मभिव्यंजयित्वा जनानां। अंतः आदित्यस्य [illegible] पदंतरि [illegible]
नचोपनियमितनाम [illegible] उ गुताः अग्निः महिसर्वरवेभ्यः प्रयाम [illegible] जातः। इच्छन्नव [illegible]
पाम्य पृष्ठ आदित्यस्य कल्पेनाना [illegible] वादित्योदीप्तरूपः स्याद तोनरादित्यस्ये मे। तं वा [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मविरन अलननेन [illegible] सएवदी मरूप आदित्यः मं[illegible] इत्यभिप्रायः एवमत्रम्य सर्वोवशान इत्यनेना
मानाधिव. रणाछन्दमा [illegible] वावशानस्यम्यकोत्पत्वेत्वंशब्दोपेतं [illegible] तो वार्यमित्यनवगमा
[illegible] णांतस्य [illegible] तिनत्वापिमिस्मुच्यते। अथाधिकत्वेन शब्देमय रुरत मस्मे ए तम [illegible]
वनितरुच्यते। तत्पयवर्णीमदे [illegible] सोमा। विश्वमनमरयमा धि मत्राग [illegible]। तरायवर्णीमहावर
चितव्यं चरणाहेघनव [illegible] हेस्तोतारः वति [illegible] गोपायस्व। गोपापितव्यो पद्मा [illegible] र्थः। अ
च्छवागोपायस्वं गोपितागपम्यस्य नस्व [illegible] विध्यं न रुर्णामदे [illegible] अथवायुष्मन्तं [illegible]
अतितरुर्णीमदे। किंच। नित्यका [illegible] ध्रुवमित्रात्रकणायमाणां यत [illegible] तारस्तेतां [illegible] तरुर्णीमहे। तत्र
वामित्राच [illegible] पमाणां [illegible] त्सनेनमंत्रेवा [illegible] पाभ्यस्यपद्यते। [illegible]
णार्थमनन्तमन्ते। आध्यानं [illegible] मित्यर्थ [illegible] तीतिः [illegible] नतीतिस [illegible]॥ अच्युतं [illegible]

[illegible] मारस्य [illegible] ग्यस्य मदस्यय मार्क [illegible] वित्वर्थोभिगम्यते। हेतुः शब्दविनिपुणो अत्र [illegible]
[illegible] अभवर्षेय [illegible] प्यतेमसो भूएतस्माद विडौनादुनर अहिंरद्राय इत्यर्थः। अथवा [illegible]
[illegible] ततश्चेन अमत्रेभिः अमत्रैः पात्रैरनि [illegible] सोमबरमसन [illegible] आमंधनत [illegible] सोमरामदनीयो।
[illegible] सोमास्नेभ [illegible] तस्मात्पुनरेनेत [illegible] मोहितवार॥ कामयत वीर इन्द्रास्यासो मम्यमदे॥
सदेतनित्य [illegible] पीतिपानमित्यर्थः॥ तस्मात्कारणात्तु [illegible] पिबेत्रे इन्द्राय एतेसोमं [illegible]
तेन नेव केवलं सोमम [illegible] कामयते। नेत्युच्यते। नहि देव वष्ठितन्त सोमपदानं [illegible] इन्द्रोल हि कामय
त इत्यर्थः। नवेवलं गत्विपर्यायो [illegible] तस्मादामिचनर [illegible] सोमं [illegible] मित्युपि [illegible]
वमवचदानसंबंधादध्यः शब्दोंशार्थ उपपद्यते॥ पठितमपिचानूनामसु अनेकार्थत्वात्तु संस्कृते
उत्सेवनिगमउपात्तः। निगमश्च मनोनुन्यते। अमत्रपात्रे। अमा अभि [illegible] ततो स्यार्थः अमाशब्दे

प्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न पुनर्यदिदमिति भिन्नपरिमाणं किंचिदुपास्ति तदुच्यते । नहि तेषां [illegible] मस्मिन्नाभं तमस्मिन्नरंति [illegible]
ता पायते हि तेन । तमोप्यंधकारमुच्यते ॥ किं कारणं नात्मनि ध्याने दर्शने रतं ननु तिच्छ [illegible] स्थिति रोधात्वो
विकाश्यपि दर्शनविशेषमति ॥ अंधं तमः प्रविशंति नार्थं ते ॥ [illegible] ततः [illegible] उभे । विनाश [illegible] अस्यार्थामीय
। च्यायते । पालनार्थस्यात्र त्यागः शोधनिमच्यते । पालनिवृत्तः पर्येताः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः । एतएवार्थः प्रमया
नाडी निर [illegible] कामिरनुप्रविश्य प्रा [illegible] प्रारोपपत्पत्तिं कुर्वंति । ततः [illegible] एतत्
यर्थं प्रदानेन कृतं जगत्त्रायंते । तस्मात्ताणार्थं यएताः तानि तिनकारां तं परंउ शंति । तद् [illegible]
नेवं लक्ष्यान्तर्धर्मान्याप्तविदस्मतः । पिम मेति मंत्र दृगात्मानं विदि शांतिमम तान्युप आ [illegible] [illegible]
दृष्प फोकृप्रतानाः देवं प्रस्पविदः आहुः । एतएवायं पश्यात्मानोपकारं वा पश्येति [illegible] गत्वाय
ते ॥ एतएवतु दः सर्वार्थ सर्वा [illegible] नोपकुर्वंते ॥ स्यनिप्रायः । आदित्यांतरं [illegible] ध्यघिदेवताल

दयथयन्तान्त्रयप्रतस्तेन । [illegible] ध्यात्मेपुरुषस्य विज्ञानं तु पश्यंतीति आत्स्येवानुपमनात्मनत्यनु
पपत्ते । आह । कः पुनरेतान्तदर्शनेन [illegible] पश्यंदस्य एवान्वेषिवेतदंघः । योदस [illegible]
भवति । दर्शनवान्विज्ञानवान्वेदार्थविज्ञाने नोपजनितेष्वनः स एव ताम्यां गुणाभ्यां युक्तान्यश्यन्नात्मनि
स्यकाले नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तयोऽधः । अज्ञानवान [illegible] नवेदोपनिषज्ञः । स मंदबुद्धित्वात् [illegible]
तनैतान्यथा यात्म्यतः पश्यति । न विजानातीत्यर्थः । पुनरेव मेतान्याथात्म्यतः पश्यति । स एव कवि
र्क्रांतदर्शनो भवति । परिनिष्ठित विद्यत्वादेव पुत्रः पुरुषो यः पुत्रो ह्यसाक
न्याय प्राप्तमवगुणयुक्तः स ईमा विकेतेति । परस्परमा आचिकेत । स एवैतानेवं आनिपुं [illegible]
यथावत्पश्यति । नेतरोमूढः । यस्त्वेतानेवं पश्यति स एव पितुरपि पिता भवतीत्यर्थः । मत्याधिदे [illegible]
त्मानमभिसंपन्नो भवति । नहि तस्य पितानामकश्चित् । स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवमेतस्मिन्द्वैचे पर्यासगला भवति। मएव वप्यतोस्य स्यमन्निधौ न विज्ञानात्मं [illegible] न तोपा ददर्शनतस
णतमोधः शब्दतो व्यतरस्पुचरपते। असमञ्जतो इस्मनन्नमते। असमञ्जमाने रति चेन्नाशुमनोतिः। अव्युदस्य्स्या
छतिवर्तिं॥ ७॥ २ असमञ्जतोन्नृ कि। स्मनुदितं भरद्वाजस्यपमार्थ। अनिभवथस्यपदद्दस्य त्वंच मेऽद्द नितनं।
प मपनेयेस्व देवेशगल्यधावापृथिव्योयेनिविज्ञातोयेमज्ञे शप्यते। असमञ्जमाने अंतो। क्लिष्यमाणो परस्व
रतः। एतेयावापृथिव्योनृषिः भोन्नेकदेवनजानि [illegible] वेएव। अथवावृकुर्भूतयारक्लिष्योपयस्वतं।
उदक [illegible] तमुदकं अंचेते उदाने [illegible] तेरत्न रतगमं सोगनमुचंतेशो ननेकते। अथवा शो नना
तो स्या [illegible] मुजा तो [illegible] मेषांक [illegible] गुविभ्रते गु [illegible] दशां। इस [illegible] तनौदी। ध्यमाने स्वेस्वे ते तो
[illegible] अप्यनुसनम्यन तजातन्यगत [illegible] पृथिव्योरेण एतेन [illegible] पृथिव्योते अस्के अ
स्मन्येते: [illegible] मिं वते। आन सते कालेनिं तत्सण। पुनःसिं च्यते। [illegible] तुदितं। मनुष्यहितं। असार्तस्य

सपदन। मिन्त। रप्रायः। एवमेतस्मिन्द्वैचेनृनिर्धारेरस्यच नादिनिः स्मनानान [illegible] देनत्वात। अस [illegible] तोउनिधा
वापृथिव्यो विशेषयामुपपद्यते। अन [illegible] मानउतिनहितेमर्न्यते [illegible]। अव्युदसंख्यावा। अनुनासिय
व्याव विपर्यस्य तो व्यानहिते उदसीर्यते [illegible] स्वतेरे ति। अनुष्यानिहितिनकर्मा। इंस्त्र्यर्थे अन्तमानोऽनवग
तस्यैन्कामिनवति। यदि ग्राम्ना जनाउमे। केमने। नानाक स्पर्धे। मह्या भेतेमहदुक्थ्य शस्यते। अस्याः पुनर
श्चारः सधारा क्षेदमां सुन रनु च मर्थादा [illegible] मत्तो यो त्पत आरम्भजाग नाति [illegible]
अनुक्रांतानि ते स्याम यांतं [illegible] उंदाग्नियतयदाउमेजनायेः स्पर्दी। [illegible] उभयेपि विव्हयंते।
स्यन्स्येनेतरेतरमाह्वयंते [illegible] सुतपातनामंतनयागि [illegible] अथवा [illegible] नेन निभिन्नं तेन जा
तव्येनपुरस्कृतेन [illegible] तेन तदासुनामस्माकमपि स्पर्धा येन्मपि मनुष्यः सहितौ मनु पास्तानय संयुनान्यास
हिताः सा सधामा पुनः पुनरपि नवेन कान। यएते एतन्यतः कृतनामस्माभिः सह कर्तुमिच्छति वा नवि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२५२ भवेमा किंचावनुयावेमेनुष्यतः ये चैते ग्रामस्थाभिः सहसं मनारण्यसं महाति भूतान्वनुष्यंत्यस्मान प्रत्येषु।
एतांश्च वनुष्यतः वनुयामो वधेयं हन्मरस्यथः। च यंतुन ईन्मरति। उच्यते। यथो नेनं नामन्यते। सर्वेस्तु वयो
रनुग्रहादन्यद्रन्य निभागः एवमेतस्मिन्संग्रामे ग्रामएतन्यतत्त्वेन तस्मिन्संग्रामाधिकारे वनुष्यते हेत
थमुपपद्यते। नहि संग्रामे हननादन्यत्तेन्य मस्तीयचितः पते॥ ॥इंद्रावरुणा युवमध्वराय नो १२ घः वसि
ष्ठस्यायमार्षं जागतं। नात्तीयमन्नतिरेषा येमैत्रावरुणम्यशाल्वेनिर्निष्टा। हे इंद्रावरुणौ युवं युवा निः
अध्वरायनः॥ यज्ञायास्माकं विशे जनाय सर्वस्मै मनुष्यजाताय अस्मत्सर्वकामायमहि महत् नः शर्म
र्वं प्रच्छतं दत्तमित्यर्थः। दीर्घप्रयज्युं दीर्घमनन्तयज्ञं नियमवन्तं अग्निहोत्रादि विद्यमति यो वनुष्यति
निजिघांसति। यो निहंतुमिच्छति। तस्यैतु च्यते। वयं जयेम पृतनासु संग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियं पापधियं
पापया धिया हिंसितुं ध्यन्तत्यजनमनिजिघांसति। एवमत्रापि प्रवृत्तं यान्तु नुष्यतीर्ईत्यर्थः। अत्यप्रया २५२
ध्र

गाढिद्रुयन्त्रा द्रा द्यु कारोषा निगमहृदयंपुहितं। आख्यानमसत् तुच्यते। पापः पाताः वेजा ये पान्यन्ते त्यानि
तान्यमापित्वा विस्रय अमुतः इत्सद्यः पाप्तस्मानः पुनः पुनः पात्सन्तः तेनैव पापेन कर्मणा अत्राजे
जनरकेत्वमति पतन्त्य सातस्मादपापः। तरुष्यतिरयंकर्माहंतिकर्मेत्यर्थः॥ ॥ अस्तु श्रेष्ठुर्मि। नरं
जैवासिष्ठस्यायमार्षं त्रिष्टुप्। अविचाक्ये तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्र आग्नवैश्वक्ते निविद्धानीयेश
स्यतेऽस्तनचउरुमासोअयं उरुगामिश्री मुनिर्देवैः सहिताः॥ अग्निः स्यान। अग्नि नजे मयुष्मान। नयं
हे विः कोषि नुनि विनंतवलेर्युष्यानिः सहिताः शवसास्वनवेत्वे नैतेसामभिमविद्वृणां शजासिव जा
स्वपिनवे मयचंशानु मित्यर्थः। अनिमनवाधिकारान्तरुष्यति हैत्यर्थ उपपद्यते। नंदनानेप्रपयमेहनि
। आग्निमारुतेशस्त्रे निविद्धानीये वैश्वानरीये सूक्ते पास्यते पिनाय ज्ञानां पालनिनाय ज्ञानांश्चग्निरेसु
रः प्रज्ञावान्। विपश्चितां प्रज्ञानतामपि प्रध्येप्रज्ञावान् विमानं विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः। अग्निनेवध

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५३ ग्निर्होत्रादिकर्मद्वारेण सर्वं जगद्विनिर्मीते । अस्मिंश्च प्रजानमयमेव व्याप्नोति कलिलो हृदयमेषा ग्निर्वि
ष्टि रूपयत्र सार्थं समित्वेत्रं मन्यते । यो यमेत्रे लेखकाः । त्वं आविवेश पारोदसी द्यावापृथिव्यौ न निवर्यमानस्तु
रूपत्वेन तमेवं गुण सुक्तमग्निं पुरुप्रियो जरुकाम प्रियः । नो नाभं देते लोकोः धामनिर्नीमनिर गनेक प्र
कारैः कवि क्रांतदर्शी न रत्यः पुरुप्रियो हि नो नाधाम निरगत्वे । कि मन्य तन्त्रं ने कुर्वीता तस्मा पपद्यते
स त्वर्थं मस्य ॥ ॥ मनेरनाउदिया बन्त्रा । सो विमस्यय मा जेन गनी न द आपा प्रभवः पवमानर्धाज यद्
वेरि प्रावेशम हामज्जे एक चत्वारिंशत्र सोमपावमानसोमी ॥ यदि न स प्रायेक सो पन मेकत्रलेपामदमेतं सोम
तत्वे निधत्य व निर्य काले नाम्नि । प्रशंसां मनमनस्यितां सामक सं प्युपमनने देसा मनलनं दुनाम न सोम उदियु
र्विः । उदा निमनां जलेः प्रजामसृजा काम जातिगा रत्यर्थः । विश्वा विश्वमयतीति विश्वायुः सर्वं गाम
जन्म त्यर्थः सर्वं सौनानि प्रायुः विश्वाः सर्वे प्रकाराः नाम वे धुक संस पमं वे धाम तो नाम्नाके धुनिः न

गा रूपेणोति सृजते स्तु न रा स्तु नान्मुपुष्टाः स्थानवरत्यानुप्रदानं स्मो सुधा डांबिना वे सुपि वधेना रूप
का नित्यं जनमुनराः मृजे नाः सुपुष्टाः स्थानचर पानुप्रदानं नेसो सुधुण रलं कृता अहरहिर नियेग
या वरानि पर्यायानि प्रायैरानि व्यकाल मेकत्य निप्रापः । वेपुनः यं नु पेत्नस्त । नि हरयति । प्रसंप्रजा
यता । अन्नं प्रजामसृजते जस्महितं रूपं च धनं गोहिरण्यादि अश्वपत्नं अस्मे । पुनः नमस्तुनः । गोपे
मं पुजे पोतत्वमस्मासि रत्निनः । हेरद्रो सोमसं द्रमस्मा रयिया नीत । त्यर्थः एतमर्थम
निप्रेत्य मन्ते ता । रुदारयति । मंदनाउदिप त्लिस्तु दारण्यमंवे धात्त । न रेधेत । मंदना प्रावे नो वीतेरत्नु पय
घ्रते घर्भमाख्यात परमंसदत्तु सहरणं पुरुप्रियो नंदने धामनि नि तिद्र देवनाम च वरं स भदना
उदिय जिप्रजा लतेति तिच उनयथा प्रयोगा लाल्नुनरमुपप्रदर्शितं । अन्यप्रयोगलिप्सु
दनरत्येतदमतंसं । सोमन मनन गत मप्रतीयमानार्थत्वात ॥ आद्रं सोऽस्यर्थे प्रतीति ॥ नजिर्गति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५५ मि
निषंवेनेव चकाव्यमस्य यम्यामृसंवादसूक्तं । तत्र यमस्येयमार्षं सूयमीं मिथुनाय प्रार्थयमानां प्रत्वीति ॥
इयमिमामंस्यामां प्रत्यहोवक्तेन इति । किंतु । न तिष्ठंति मुहूर्तं पश्यंते जनानां भ्रान्तेषु पातस्य ग इत्यनि
प्रायः । अपि चाननिमिषंति अनिमिषा आदावेव इति अपि प्रायः । के पुनस्त इत्युच्यते । एते देवानां स्व
भृताः य इह एतस्मिन् लोके स्पशः स्पाशयितारः सुकृतां सुकृतानां कर्मणां चरं इति । उच्यते । अस्मद्ग
विभ्रुउभे च संध्ये सर्पी चंद्रमसौ नानाम्नांतरपुरूप इत्येवमादयः । न ह्येतेषां किंचिद् विदितं परोक्ष
मत्ति इत्यभिप्रायः । एतेन जानीति । अस्य कुलेनेनकेन वित्सुरूपेण मन्त्रस्ते हे आदनः मैथुने या कि
पंक्षिप्रमाहेमीआसन्यमेतद्राघमाचानो । नाहमेन इमम्यं श्रोतुमप्सु लंहे तव किं पुनः कर्तुं तस्मा
मेनान्येन नेसुनां … नेवमहविरुद्ध अभ्युपगच्छत्य आगताने मैथुनकर्मणि । एवं न द्वकारयत्र
केइत्ययं यथैकमसंभवचनेहे अभ्युछेयतः एवमेव मनस्त्वमुपाधते नेकनते नमनसाक्षेपयोमेऽ २५५

पिशगौ त्वं च तस्य कामिनः सक्तं । स च तव यतेनेव सदृन वैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति न मया सादेमे
तस्मिन्नर्थेः सुपृच्छमानानमां शास्यमेकं पालितु मित्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मंत्रेः निरुत्वान्मैथुन
समाचारस्य आहन इत्येतधर्मो विस्रयं संबोधनं । आहन्यत इव लिंमयमत्तया नेन दुर्वचनेन न तस्मा
त्ते चसेबोध्यते आहन इति । एतस्मादेव कारणादाहनः स्यात् । योयमशास्त्रदेशः स्त्रियाअमावपि
हृयस्यसंनिधौसंकीर्त्यतेम आहन्यत इव अस्मत्प्लाजस्य अयत्नियो चेपुरुषोऽन्येय आहन आगमा
यत इति विज्ञायते । नद इत्यनवगते । ऋषिर्नदो न चरतीति शब्दस्य पर्यायेणात्तत्ववचनं । नद इति मन्ति
क.मंगः इतिस्तुत्यनिर्नेदितावानर इतोवेत्यर्थप्रतीति ॥ ।। नदस्यमारुधतः । स्वसंतं । अगस्त्यलोपामुद्रा
नस्तचागिमस्कसंवादे लोपामुद्राया इयमार्षं । सावर्वा इगस्त्यं नर्तोरेम मिलितत्लन्दस्य नदस्य । न दिनुर्वा
देवनात्मोनुरस्यागस्त्यस्य रुधतः संरुद्धेनतः । उद्रियग्रामं मामयंकाम आगत । आगतमान्येनाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२५५ सांप्रतं पाद्यं। सा पुनरेवं नजाने किमित एवास्मच्छरीराज्जातो मनोमयोपरि तनियन्तोऽस्मर्य इत आ। अथवा अ
मुतः अन्यस्माच्छरीरात्पुरुषगुणानुस्मरणात्स्त्रियाः कामो जायते। स्त्रियाश्च पुरुषस्य चान्यानुस्मरणात्
। अत एव स्मर इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते। इतो वा अस्मच्छरीरात्। अमुतो वा अन्यदेशादागत्य तु तं आके
ते इति। अथवा अन्यत एव कुतश्चिद्देशादागतः स्यादिदं तु न जाने इत्येवं विलपमाना कामा
र्त्ता लोपामुद्रा जज्ञे पुत्रिकादेव नं तमो व क्षिता रं अगस्त्यं नाति प्याति निक्षसं या कं वा द्रोण
गच्छति। यदि न मर्मता तु दर्शनं जननं निरोद्धुं ततो नापि कामो मामगमिष्यत्। इत्येवं रोषयागच्छति
। ति प्याती तिग निकर्मसु पठितं। अन्यकारणेन तमा नोरिणाति उपगच्छती इत्यर्थः। इदं पुरुषानुचिन्तनं हि
कामान्त्याय: स्त्रियाः स्वभावजं। तस्मादेवमस्युपपद्यते। धीरं स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये अधीरा संक्षुब्ध
सर्वेन्द्रियग्रामा धयति पिबति। रेतो न साचस्र्वीजापश्यति श्विसं तं चेतमा ध्याचज्ञे मानं तस्याः सका २५५

शात। ब्रह्मचर्ये स्थितबुद्धिं तथापि धयत्येव। श्वसन्तं निरन्तरं। इत्येवं गतिकर्मसु पठितं। एवं लोपामुद्रा ...
स्तोऽधयत्। मा आगमत्। काम इति तत्र तत्र गणात् इदन्नं दशाब्देनोच्यत इत्युपपद्यते।। संतृप्तमजननं ... ब्रह्मचारिणा
... विलपितं वेदयते। इति निदानं संलापनं। सोमो असामि इत्येतदे... अत्र असामि इत्येतत्पदं
अनवगतं पक्षेण चानेकार्थं। अतो वचनं वेधातुपलक्षणार्थं ... समाम्नातः। ... नामनु
स्य द्यावापृथिवी इत्येतदेवोदाहरणमत्र उपलक्षितं स्यात्। अत्र हि असामि इत्यस्य शब्दः। सोमशब्देन संबं
धोऽयथार्थतः शब्देनामेष शब्दो मे सोमतो नि ... द्यावाग्निर्निर्णय इत्यनामिशब्दः। अत्र चाग्नि ...
असामि इति अस्य शब्दस्य तु पुनरुदाहरणार्थं भवति। तस्मादयमत्र उपलक्ष्यते। अन्येन ...
स्य त्वादस्य मंत्रस्य प्रतिपदस्यर्थे सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाने मा ते सति निगमस्य द्यावा
स्थिराणि। रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः स्य स मार्षे। ईद्रेम ने ... सक्तानामेवादृ स्तुते ... निषेव ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिवत्सु शालेत्रिनिविशानो येशाः स्वतेः। न यस्य द्यावापृथिवी। न यस्येन्द्रस्य द्यावापृथिवी महिमानं अश्नुवाते। व्याकृत
इत्यर्थः। न धन्वानः क्रो। नदीः धन्वन्त्यर्थं नदीमस्तौ क्रमतः। नौ नदीः सिन्धवः इयः। पर्वता अश्नुवते महिमानं। किं तर्हि। सोम
एवास्य महिमानमश्नोतीत्यर्थः। कथं पुनर्गम्यते। सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्नोतीति। उतोच्यते। इन्द्रस्य मन्युर
भिनीयमानः यस्मादिन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसा मत्थ्योदु परि शत्रून्मानीयमाना मा
मानः श्रुणातिर्वीलुहन्तुः दृढं सन्तर्दयन्बलं भवति तदपि श्रुणातीव हिनस्तीत्यर्थः। रुजतीत्यस्थि
राणि। अपि इन्द्रानि नवं दानि मित्नतीत्यर्थः। एवमेतस्मिन्मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्यानोतेर श्नोतेः इत्येष प्रयोगो
दृश्यते। इत्येवमेके मन्यन्ते विशेषमन्यन्ते। अनूपेगोमायतोशतेः स तर्षाणामार्थे चद्रनी आह मानो सौमी।
अनूपेऽगोमानगोभिः मदितोमत्वाक्षियति निवसति। अथ तदा सु एव तत्सलान्तम्य देशस्य सोमोऽश्नु
तिं पुनः पुनरेष्यानो गोभ्यः सवर्त्यत्र। कथं पुनः सम्भ्रतोऽस्मिन्प्रोच्यते। समुद्रे सरांस्यापानि। समुद्रमिव सं

सरांसि। समुद्रमिव संसरत्यापस्तुरकाणिद्रकानि हृदे नातनान्सेन्द्र पर्यन्ति। तानि यथा सर्वेऽन्यां गोभ्यः
संसरत्यः समुद्रमानि सुरैनन्नअन्यन्नगच्छन्त्येवं दुग्धान्यः सोमः सर्वेभ्यो गोभ्योऽभ्यः संसरणा उच्यन्तेति सरति न
यथैन्द्रस्य अससर्पदृङ्गकरति तेन सोमेनाना। यास्याघा मान्तान्यनन्दतरं सोमे रोहर्षं गीतो स नचानसान
चूननानेनदिनस्तीन्दुःखानितो क्षयति निवसेयनीतिह्रेति। कमेमसुपठितं। एवमेतस्मिन्मन्त्रे क्षियतिनिगमः
पूर्वः। अनूपे गोमानगोभिरक्षाः इत्येकः। क्षरति निगम उत्तरः। कोमानुग्धाभिरक्षाः इत्यत्र। पुनरेके मन्त्राथं त
दोमन्यन्ते। तान येतेषुयोपक्षाः ख्यानं। सर्व एवैते क्षयोपिक्षियते निगमाः। अनूपेगो मान्गोभिरक्षा नियाना
र्थी गतिमाकपूर्णिराचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यो निवासो न धन्वनीतरिक्षे निवासः किं तर्हि सोम एव
चयस्य निवासः सर्व एवोक्षन्माक्षियतिवर्ततीत्यनेनाभिप्राये ण सोमइन्द्रस्य निवासस्तस्य सोमस्य नि
मिति। उच्यते॥ इन्द्रस्य मन्युरभिशत्रून्मानीयमानः श्रुणातीर्वीलुरुजति स्थिराणि समानत्यो मे त्वदीयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५६ षेन। अनुपेगमान गोनिरस्ता इत्यन्न निवासार्थेने पूर्वे स्मिन्निवार्थे। अवसेते दुग्धाग्वाति गा पूर्वः। निवन
तिन निदुग्धाः कर्त्तृत्व अर्थेने रत्नानि नाय। एवामते पूर्वे नैयो पि स्थियाति निगमार। तेशा व रूपेण गवा पो मन्तव
स्याव मित्यन नेन गतं॥ आशा अनते नचतो तेशब्द समाधिःसपूनामे नामिदेय पवचने ओहेता मीत्वा।
जातवेदाः। रुंहति ष्यातीयस को। निष्वन पूर्व इन्च तां निरसेनरु ष्टवामरेष्णे नथा। पुस्स्य पंचमेहानि
आग्निमारुतेशब्दो निविशनीय नदृयति। याग्निहोतामीत। आहृताने रूपानानि पम: प्रथानः मनुष्य
होतुः मकाशादेस्य शोदेयेरा मिवित: पतमांजन् समुत्सितनवंतः जन आत्मेनारुणानाः लनगनानार
त्यर्थैः। तत्र किं मिति। उच्यते॥ सएव विसोग्निः ततानि यपदेनदित स्नेत स्य पततः। स्वयं चपद्यात्मिस्ता
स्यावरं यच्च सालि जगत यदेनत्को गमंगयादित स्थापि। निस्यु च्यते। तत्संवैन दल्पका लेश्वात्ये निनान्तं
मारतंनगति। जातवेदाअग्निरित्रमेतस्मिन्नं बेश्वानरो निति तत्पस्य जनाम। यत न्द्रिसावेर्जगनानाम ग

रहनारत्त्वि: किमन्यनुकृतिन स्याद पृथम्बक्षेत्रेणम नानेति॥ ॥डति निग्न नय यर्थो अयन मिस्तर्थमतीतिः
।अन्यथा हि तत्पारिभ्रसरः॥ आत्मा र यंच। मन्यते। प्रियपमं ध स्यादिः। नुस्ताय चायेत्यर्थः। पुन्नाप च मुत्या
पद्य। व। पपुनर गवत यान हारति। उच्यते। रयंपत्या। श को हि व। पूर्व पथाय पमानाक्रमेन, एवमा न जेगा
मस्य पर्वत्वो भ्रातिनिः। किंतु सर्वं पुनर्गवतमावर्त्तयामहे। उच्यते। हवि दूर्मिव दुनाम ने। ष। नका शर्णा च
जोग। ऋतापदं च। आर्गोनाम निनचितार्हे द्वंद्वशलि द्व बलिष्ट मन्यते मे तो पते। एतजना जेन्ने ने ने जां
क्या निर्मंक देन दुति शब्दो रक्षणार्थ रस्युपपद्यते। क्षाम माने रस्युपपत्ति शाखा प्या स्याः स मं वेता न मुच्य
तीउपस्थादिस्य ने। पद्धि निस्थ नयाग तं॥ पानेति निबास्याश्चने निनिये निशब्द समार्थी। एवामहो अमुष्मि
माताः। वम्रोनाम वैश्वानम मस्यायमार्ग्रे। इंद्राप उ पएत स्विन्स्को मतिपाकेतोः विततः एवमनेन
प्रकारेण वर्त्मान हेरे अमुर अमुमन प्रजानजन। जलत्र न्वा गृस पस्तति नक्रमहेनेयजमानात
व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५८ पूर्वकल्पोनरीणाय पूर्वेवकल्पांतरीणएजयमानकः पद्भिः सोमपाने रक्षुदितैरथवागुपास्थाने स्तुतिगतैः
उपसर्पत उपसृप्तवान् ॥ अन्यकल्पांतरीणमिंद्र । एतेनतथास्थानः ईयमानः अनुलिप्यमाणःका
निरूतयानः । किंस्वस्तिस्वस्थापनं । नमस्यजमानायप्रतोक्यचोमि । सोमंतत्रमेतस्मिन्कल्पेयम्रकः
त्वेचंद्रः । ताएवेताः स्तनवः पाभिरहमुपासर्वेमां प्रतनवंतं । तत्रनेअभिजिताप्रासैवजमानायपज
मानायस्वमभिकारेजानानः कुरुस्वस्त्ययनं । किंच । रक्षमृजे रव मनेद्धीहियचादि । दुर्जेक्षीरादिनुत्त
तेचशोननतिष्ठाम स्येनेनतनमवेमानाः आनिमुत्पनास्मेयजमानायनाजयस्व । एवमेतासि
त्रेशब्दसारूप्यान्मकेरयाज्ञपद्भिरिन्येतत्सानाभिधानंस्याशानानि आ मे स्तुपपद्यते ॥ समभित्यन
यगमः ॥ नमानुः प्रनगं स्त भेतः । अग्निर्वैश्वानरस्याग्निर्लोमश्चावकस्यलप्र [illegible] वाजंनरस्यैपमार्थः । आग
यांचिक्रुषप्रातरग्नेणोकाम्कनयोः शाम्यतः । समानुः प्रनरंम [illegible] वागततरंगहुरं मानुः मर्वनिमोडुवे

नअग्नेर्यो [illegible] पोरस्युमुपसर्पेत् । उर्वीः ॥ दुर्गे [illegible] ॥ प्रच्छाद्य [illegible] निर्जेरप्रदेशान [illegible] निर्जेरप्रदेशेयजमानाः
[illegible] हिताः स्युः [illegible] काम्यनं [illegible] । कथं पुनरयमर्थ इति । उच्यते । प्रमातुः प्रतरं [illegible] मिच्छन्कुमारो [illegible]
यथा कुमारः प्रकर्षेण गुह्यनरं सर्वांगन्य [illegible] देशं स्तनपानमिच्छन्नुपसर्पति । एवं यो [illegible]
[illegible] केवमेः । निर्जेरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशं [illegible] उपसर्पेत । तत्रैव च निर्जेरप्रदेशे [illegible] पुनः पुन
[illegible] स्वादयमानं आ [illegible] धोः तिपः अस्या एव [illegible] पस्य उपस्थाने निर्जेरे हि [illegible] आप उपतिष्ठंत
इति । निर्जेर एओपस्थ्यं [illegible] स्यांतमेध्य इत्यर्थः । [illegible] लक्षणे प्रदेश नमाग्नेय विदत । कस्मि
न्निरन्योत्रा ओषधीः [illegible] पुनरविरहितेति । उच्यते । समन्त्रपदेष्वमविदत । यस्यैवस्वपनशीलं
माध्यमिकं ज्योतिः घृतास्यं पवमानमिन्द्रं [illegible] उपसेवस्यामा रयत्नेनवरेश्ययेत । सर्वां निर्जेरान ६
: प्रविष्टमपि संतमग्निमतिमहत्त्वाद्देवाः । विरदेवाप [illegible] । भुवं नंदाप्यमानमित्यर्थः । निर्जेरान्यातु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५८ प्रविष्टो न विज्ञायते॥ अग्निस्तु निर्दग्धोपि स्वपादोष्मा[illegible]तएवेत्यभिप्रायः॥ एवंगुणस्तु कोग्निः सर
र्वेनामकोगतिः स्वमाशायोज्या॥ तत्सुष्टे[illegible]ना[illegible]सान्माद्य[illegible]तिर्नेदृश्यते॥ तस्मात् नित्यदर्शनात्स्वपनमिन्दु
च्यते॥ पर्यं[illegible]नाभिव्यक्तमिति उच्यते॥ एवमिदृशात्स्मात्स्पारद्यौ पपत्रेस्व सत[illegible]नशब्देनस्वप
नमुच्यते र्स्तुपपद्यते॥ [illegible]तेस्वनवगतं[illegible] धर्मस्व[illegible]गमः॥ गस्वद्यो तापूर्वो अग्नेः देवयोनेः[illegible] तस्य
देवामिश्रस्य प्रयोगे[illegible] एव प्रागेरन्तु वाक्यैः न याः शास्यते॥ हे भगवन्[illegible] [illegible]स्या नत्वज्ञायः
[illegible] ध्यमस्या नोवानु[illegible] सान्त्वपि हिंसा तादेवानामिति प्रयते आदृता अग्निनन्नग[illegible] [illegible]
रतिषेधु नोग्नि[illegible] [illegible] विन्यस्यं नो प नो पान्यपूर्व[illegible] चसत्ता॥ हेथं यस्य विघ्न[illegible] ध्यमेव
स्याने[illegible]धुन[illegible] [illegible] स्याने स्यन्नाये नस्वयं[illegible]न्निनसहैन तानांवर्णानां[illegible]
स्य नाव्यपि तानस्य[illegible] मिलुप्यते[illegible]नुधर्मतस्य नाथो वेत्ति तानमन्वाम्मनोदो[illegible] सर्पान्दति

प्रतिष्ठान[illegible]बन्धा आपुर्व॥ अग्निर्नित्य स्मादाद्दुरग्निमन्वेतां॥ त[illegible]॥ हे अग्ने प्रयजम[illegible]
यजेद्वान्॥ हे[illegible]त्वना[illegible]नवभिन्यधे॥ अ[illegible]वमस्मार्थयागं कुर्वन्॥ [illegible] कर्मयं कुर्व[illegible]
अध्वरं ध्वरयथा[illegible]तारे वनपं णायेन्व[illegible]॥ एवमत्र शास्वमा[illegible]पपत्रेस्व हिनस्य पट[illegible]
मित्येवमुपपद्यते॥ आइस्व[illegible]॥ आन्पारस्व वमः॥ गा[illegible]॥ अग्निं[illegible]गस्मत धेनुभिः का[illegible]मया
तिष्ठिः॥ प्रियमय[illegible] [illegible]दरशानुः॥ [illegible]था[illegible] [illegible] हनिमरुत्स्वतायेषा
[illegible]नुत्रे शास्यते हे भगवन्[illegible]त्वामन्वयजमानाना[illegible]भिः स्काति[illegible]पा[illegible]
निस्वतपेपिर्नौ[illegible]तिविरभिस्त रतिअग्निगच्छति॥ अग्निव्याप्नुनेति॥ तथा[illegible]
॥ किं कारवांदृतो यस्मारेतस्मा[illegible]रति रिक्तपा[illegible]न्यायन[illegible]सकाशात[illegible]
संस्तव संयुक्ताः स्तोमतिप्रहिताः मृगमिव रन्तेत्थु[illegible]काः प्रास्याः मृगयं ने[illegible]तेन्वो॥ तस्मा[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६० तिरेवा दिहेतोरस्मानेव मत्यन्येष्विप एवमेतस्मिन्देवेनूनं संवेधाग्न्यावाशब्देनलुप्यकाउच्यते॥ रत्युपपत्ति
॥ ॥यगदरस्येनरेतनगतमनेकार्थं चमेवलान्तरुणाहेउच्यते। सहिवर्णहागोनजाति। तस्यवरमु
रेव. मानाग नरमाहारमादाशीति ति वृणस्यणोनिवे चेनस्यरठमतोस्येनास्यणमाचार्येपात्र
र्थितं। यथा मेघोत्रणहशब्देनोच्यते। तथैव निगमः। अस्येदुमानुःमन केइिगम्नानो धानानगोतम
पुत्रस्तस्यपमार्थ गें शनिरुणं अभिलिरिश्च जिनाह श्रेतादिपु आह। तिवं. पु अहः सु अहानम्र. जेमा
ध्यंरिके सयनेना लणाछेमिनः शास्त्रेविनियुक्ता। अस्पेदुमातुः अस्यजगान्दि नीनुवंतस्य जातः सव
नमाध्यंदिन नीननय ऐसुमहतोयत्तस्यमहानेतोमनागं पपिवान वीननोदानपी त्वायार्थेना
याऋणि वशोनमानस्य च्यानि अल्पान्त्य पिहवोधिनस्य जित्याबेदं विनिश्चिन यमोनेनदि उच्यते
सघ एच पन्नवे धनिनं ऊदकृदानममये मे थेदि विम्न,रेड़ः मत्रेनृतागीतवेश्यामागभात्रेनसु २६०

चायन। अमुस्मादित्यर्थः। मह्रोपान अनिम विन्दनना कवेतु रमुस्मादिति। उच्यते। विष्ट गाहेतिरो
अंइमस्त्ताम घेनगाहे ध्वर्यु विष्पहत्यादमिति। उच्यते। तिरो अंइमस्त्ताइ रएन्नाचास्यिनस्यादि
ज्ये अस्मासेतेन्यर्थः। तनमस्मिन्नुषायतन्दमंत्र चाहेगाहोमेघ रत्युपपत्तिः अयमर्गालते गाह
एतस्मादेवा। अमाबोपाहि अं मूलाख्यमाह्ारमाद नेना नंवरंमूलंरहति उपछतानर्थ
यमपानगवनन शाद्छेदमित्रगंदरनुच्यतेतथैव निगमः। विक्ष्या नाविस्फूरा। एमुषां का एव स्यजु
रुमुतेत सर्वरंद्रा। विष्पन। दिव्ये निविम्म. ग नेरत. उदकमोवकु विकातत्वाचितः संरोपितः रंद्रोवा
वं नदुगोत्वाइन्द्रदर्तो चोचधाए नवाहेरेति अनेनत्वाउनिन. अयर्ट विनागः। तपापिनुत्वेपितःस्त
केपदंस. त्वेव निरुक्त. पत्तो लज नत्वान्मंत्रम्यनास्यथार्थे उपपद्यते. ना निमनस्तानि न र निआदर
दिति उच्यते। शलेमहिष्मानवदून महतोपत्तान अहरवः किंलक्षणानिति। उच्यते। स्रोर चाव. मोर्द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाय गीया एवमादिनः कृत्वा येश्विये ते तान् सोमपान् नित्य मित्याय ॥ कुतः पुनराहुरदितिः उच्यते । असुरं व
राहु रूपेणाक्ष्यितं सर्वेषाम् मुरुणा मध्ये मोहस्थानं । यं मायया यनिं [illegible] पाना । तस्य मध्यादाहुरत यदं
यशह्रंसिंहस्य मुखं । एक विज्ञाना: पुरुं पाय स्तुच्यते । इत्येवं ब्राह्मणं न्याय णीयके । नरस्तु वा दिनौ चिधाक
क । तस्मादन्य वगहरण् ज्योच्य नरस्तुर प्रपद्यते । अंगिरमोपि वराहाउच्यते ॥ ॥ मरईमन्त्वेभिः । व्यानद । आजा
सम्यां गिर मस्ये च मा [illegible] लक्षणस्यत्यस्य काम्यप शो: सलचैव विनिपुताः मैत्राय णीयके । म य स्मणे च
भिः मत्स्ये भिः मत्स्य जातिभिः मादिभिः ममान स्थानैः शुचद्विर्दीप्तिमर्द्भिः लिंगन से विविध धन य लिवे
स्थाने व वित् नित्य गई: यमं स्वेरनिः धर्मनापत्यितं भिः नजर्णक मर्त्या । अयं वाय तत्व देनि [illegible]
पितृ निर्यत्तमद्विर्जारण अनुपालि भिः हे रंगि रोभिः मदिनो नस्य [illegible] निर्गोधायसौ गोजो चोधार यिता
र अपांबामय अदर्दः अजारयदिति विपणिनामरोक्षस तत्वान्यत्र स्यादा रवित्वाच्च वित्तमुदयं [illegible]

नरस्या प्रातीस्य छेः एतस्मादृचि अंगिरसां विशेषणे मंना तिय राह याद् वाच्यत्वं सूक्तेतु एतस्मिन्नं
गिरसोलिंगमस्ति । सतत शंसंत मनंता । सत्यंवा प्रशंसतः अपि च नरस्तु अंकु [illegible] लमं जिलं नित्यकाल मेव
दीधाताः ध्यायमानाः सर्वे भजानानु पदि सम चेतस इत्यमिमाय ॥ दिजस्तु वा सो द्योतनवतो ग्रे:
असुरस्य प्रज्ञा यज्ञनः पुत्रा वीरा दिविभानाः [illegible] नाव्जारः । ईश्पितारं जामे [illegible] त्वा द्विमर्घ देविमासं
सर्वेनः प्रासं न गिरसोर धानायत्य रं स्थानं ज्ञान सहित कर्मस्य [illegible] काष्ठानाम गिरसोर धाना
रथं तक्षेत [illegible] वरुपन्नत्वा घृतस्य धाम प्रमे छे मनंता । यत्तस्य यत्तस्य मे मु [illegible] रमात्मा रव्य मना
वृत्तिलक्षणं धाम स्थानं तत्वेन मनंत नमानन इत्यर्थः । एतदेतत्स्यामृचि अंगिरसो लिंगदर्शनं [illegible]
निगर्मी भाष्यकारेणाहुतोऽगिरसोपि चराहाउच्यंते इति । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराह
वउच्यंते । मरुतो रुद्रा इत्येवमौरय: अंगिरसोहा [illegible] विसमा ग्याम पिलनं तेः तस्या माध्यम मकुलेः पिस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२६२ ति ए घ गु हृत्सोक्ताः। या तावन्मरुतो वराहुशब्दो नोच्यंते नद्यं दु निगमः। एतस्य [illegible]। वराहवराहवगणस्याग
तंमस्थेयमार्द्दी। आदि पुनम्द्रिमेरु तरतीयं चेतस्मि [illegible]॥ हेमरुतः एतद्दले [illegible] गमा गच्छ
ति विजिता [illegible] द्रुवतांन युन्यतरम्य थे॥ तस्य [illegible] विमिमि। उच्यते। स [illegible]॥ अंतर्हि
ते यत्सर्वे षांमनुष्याणां यस्य च मध्ये युष्मान् वराहून् परं शत्रूणामुदर्केनु [illegible] हिरण्य च क्रान
मुचर्णविरत च क्रान् अघोरं स्तान् अपोमयात [illegible] विधावतः नाना प्रकारं धावतः पश्यत
स्तोतिगो नमस्ते रेतन्त्र यो जनमचेति। अचेति गतार्थं स्य समाहुप्यात्। एवमत्र प्रकारेण मरुतो वराहु
च उच्यंते। इत्युपपत्तिः॥ मरुतां [illegible] हि सर्वे एव मा [illegible] कारे वगणा वराहे व उच्यंते। ते षां शा
तरे पुनस्त्वा निगमाः निगमानुपलभ्यं च मा [illegible] प्रकारेव गणा वराहव उच्यंते एतद् द्रुप च च नेम
[illegible] योजं। ते षां स [illegible] गणा [illegible] हि प्रयंते। ते स [illegible] मरुतां [illegible]ति। तस्मा देव २६२

म [illegible] पपद्यत एव वराहु च च नं भाष्य कारस्य एव देवता विषयोऽपि क दाचिद्वराहु शब्दो न [illegible] तदस्तु
[illegible] तथ्या [illegible] वराहु मरुत [illegible] तिरूढ उक्तः। स्वसराण्यस्य नवगतं। [illegible]
वगमः। अहानि। [illegible] निहि स्वयमेव संगतिं गच्छंति। अपि [illegible] उच्यते। सए
तानि सारयति तेन तानि स्वसराणीत्युच्यंते। विश्वेदेवाः स्वसराणाम धुच्छंदस आर्षं अग्निष्टोमे प्रउग
शास्त्र गायत्रेत्र चे [illegible] शस्यते हि विश्वेदेवाः। अस्तुरः कर्म प्रति त्वरमाणा स्तेहि याजिकं कर्म प्रता
गं तु त्वरंते। अतएव मामं [illegible]। [illegible]। अस्मा [illegible] सुतमेतं सोमं प्रति आगंत आगच्छत। हे दे
[illegible] वरण शी। [illegible] पुनरागच्छत। उस्रा इव स्वसराणि। यथा उस्राः रश्मयो हानि प्रति शीघ्रमा
गच्छंति। एवमागच्छत। [illegible] सस्थिन [illegible] संके धात्व [illegible] पद्यानीत्युपपद्यते। शर्याइत्यनवगतं। शारम
प्य इत्यवगमः। इ [illegible] निघंटपाः। शारः शृणाते र्हिंसार्थस्या हिंस्यते हि तेन॥ अभ्यपिहि। गतस्त्वोः॥

२६३ स्तुवतः यस्तस्मुत्तमपदं पुनरभ्यस्यान्नमात्र इति यावन्तां नैमेषः इकवाण्ट यातुः प्रियो लिंगमध्या लि
स्तोनुष्टुभः पत्नं प्रथं स्तद्यस्यलासा मिप्रलिंगीया। अमिनतर्दिवि संख्यत्तेद्र इस्रातं सो मेहि अभिष्टोताः पु
नः पुनरो नद्दतेस्यर्थः स्तयमानजणीयेनमंत्रेण। कथं पुनरभिनतर्दिवेति। शंयो निर्नरमाणः प्रारमर्या निरिग
ति। यथाकश्चिकनद्देन धनुर्गद्यमाणः एवमनेन सोमेन निर्माणनिर्मन्तस्थोत्स्थोरव स्थितरभितं तर्हिष्टु
विं चा एवमनेन सोमं अनिदन्तर्दियते परिच स नो वरीमिदिरा व्याख्याय उत्सेनकतिन रूपमित्यर्के विज्ञेय
पानं महतो देवजनो यस्य पानं हि अस्मिन् अक्षीणं कुरुत महतो देवजनो यस्मान्नामान् प्रभूतं कुरुते तान्य
निमाय। एवमिडा मिनर्दिन्निपास वंधाछर्या शब्देनरस्थवउवेतरलेपप्रपधनो। अर्कस्य नेकाधिपस्व
बन्मस्त्रे एवार्कं इत्युच्यते। आह। किंकारणं। उच्यते। यस्मादेनेदेवमंत्रेति सोमारः। अर्का मे नो नेय लिंगि
कारणं। यस्मादेतेन मंत्रेणार्कं ति तस्मादर्क। अर्कं मनैन्त्र भवति किंकार मो न दृअ वृतिस्ता नि यो लिपक २६३

लस्यान्नमनिसेत्कारविशेषेण संस्कृते प्रगीरत्वे यते जनेच सर्वे स्थेयान्ने। अग्निरसोन याति। स एव गीत
के। आह। किंकारणमिति। उच्यते सरत संगतः संख्यानं कुक्मिन्याकरत्व भावेन भवेति। यथा तान्वेद्यः
के शब्दे नोच्यते न येमानि न ग्रायंति त्वागा पवित्राः ये निमे। इति मधुच्छंदस आयेन तु ह्येवं नो हि नगयन्ति
गायंति त्वागायत्रिणः स्तवंति त्वां सामगाः मामभिः अर्चंत्यर्कमर्को। याः श्रउयंति त्वां मृत्स्येहोता तामंवि
णः। एवमनेन प्रकारेण सर्वे एते पासनाः यात्रे कर्म गाह्वे यातक्री। उद्गातारः अभिरे उपे मिर्वंश
मिवत्वां स्कतिनिर्हि विमिश्र यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्धयंतीत्यर्थः। वंशो वन शशो भवति। वनेशातित
रवासित्वन वाछ्यत इति यास्नेन जनावार्जितिः। एव मन्त्रे देवोर्क शब्देनोच्यते। मंत्रस्यार्क शब्दे
याख्यते अर्चत्यर्कमर्किणाइत्येष एवनिगमनिगमः। आर्किणो हि मंत्रिणा एवा भिनेताः। रससत्र नि
रुएव। तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति। पविति स्वनयगते। यथने मिनेयनीसं नि जे

ह्रिपुनामिति चेत् । सांद्र विष्णुनामि इति तिपत्तिः । उतस्पने गरुस्यात् । त्यौजना [illegible] स्पन [illegible]
मरुतः पवांस [illegible] रानविंतुमाविंतुं न वितुं च कालेशा [illegible] ते पेउतस्स अपि च [illegible] स्मिन्न काले
शु [illegible] मद्गुलस्य [illegible] न धोमा [illegible] वा वित [illegible] यमेय शु [illegible] अपितारः दुर्गा
व्रआज्ञितानि [illegible] यनस्मिन्नेन रिसतोके । अपि च [illegible] न कालप्राप्त [illegible]
पव्याधाग [illegible] कोऽहं ने [illegible] ॐ जमाचलेन किमुत [illegible] नमायः [illegible]
यमेवागाम्य [illegible] नरस्य चक्रे [illegible] नाशण [illegible] आर्ष [illegible]
नेद्रु [illegible] समत [illegible]
तप नाउतिण तास्मिन्नपि च प्रास्रणे चक्र नेमिः [illegible] पश्चिम [illegible]
जन्मन [illegible] पत्या दुरादरणदं । अमो [illegible] उवाज [illegible]

[illegible] गतः । आनमिस उत्याद्येय यच्च [illegible] पश्यति ना [illegible] निर्देशः [illegible]
येनेः ननः [illegible] दिष्टः । अग्ने [illegible] स्यपमार्ग [illegible] गरा [illegible]
जातवेद [illegible] निषिद्धानां [illegible] रिस्याम्न [illegible] नः परस्याः पगतेनः [illegible]
[illegible] तिमर्यादां तमनेन [illegible] नहि संध्यत्व [illegible] तीत्य अस्मा [illegible]
[illegible] ज्ञानेन [illegible] नापि तिता [illegible] नमायः । नस्य किमित्युच्यते । स नः सो स्मावं [illegible]
न अति मर्त्येनः मा [illegible] हिषः [illegible] समासन्ना दित्य [illegible] तिसंचे [illegible]
सानिधानमित्युपपद्यते [illegible] मिस्यनचगा [illegible] तिश [illegible] युक्तिः अन्ने [illegible]
तिन्न [illegible] अन्येन हि [illegible] रमा [illegible] विस्या [illegible]
यमामतार्गा [illegible] पुरुष्यपथी [illegible] सिशं [illegible] विपुरुः [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६५ इमारथ्यौ पुत्रपौत्रैर्मयः सनयः स्यात्स्यत्से स्तोत्रं निरुद्धार यामहेनाः पुनरेनाअस्मि पुत्राणेते सुष्मदते नम
अनहृते यजमानायतं यथा पूर्वं तु स्यादाना यामिमनानां अर्थेन। अमूर्धनत्व नसुः। यतो नेयं। चि॰ हे
रं ह्राव रुण्णे कृत्य तत्कतनं। पुत्रयोः स शोमाह्य भाग्येन तेयेन माह्य भाग्येनेनानिः स्त। ति॰ न गति दुतौ मनो
मिनमत्रं नरयोस्यः पुष्ट्रां वा करुथः मत्वित्स्यः ममानस्थाने स्या यजमाने स्यः अन्य नेव द्विमायेण
यजमानेः भाग्यं न इति मिनशब्देनान्यान्नमभिधायतत्रस्तु पपत्तिः। अपि चाति त्वादनिधानानां मुखेनिन
पिस्यादीनि चिन्धि विधानत्वेन परिता अपि मंति नैव दुके प्रकरणेन समाम्नानात्येन गस्मि नैव कपदि वेपथ
रक्तः नत्वगतमं स्मार्गति नाचेण्यानि विदेने काथानि मायेण रक्षे त्येव निपाताः। सुधे स्यने नन्यात्म्ना
तोः स्वमत्यास्मि सतेत्यपतां। नार्थोनिहामः। सदेस्यर्थ प्रतीति। अग्निने दे वाचरुपेनसमर्थे नान्यान्मा
स्य यमार्गेन्द्रिशुपत्र्योति यदर्ना। हे अश्विनौ एतानि गम्यादिति देवता निः स चानुचो सक्तितौ सु॰ ॰ ॰ ॰ ॰ २६५

तो चमरुमौ तोरमे पि चतेपान्वा चेननाना सा के अर्थे मनिमतं कुरु नमित्येव अशोर्यो न्यायरवमिह्य स्यादिदे
वनानि मंचं धास्तवे तो तनद्ध यो गे नवनौ। स्येत दु पपद्यते। चिदित्येव निपातो। नुशनः। न थ्यशाम यास्मि
यः प्राच सायं च रुपतिति। न पुरस्तादेव व्याख्यातः। चिदित्येषोनेककर्मेत्यत्र। अपायमेव आधुराना
नवतितः पशुनाम नवति। तथ्यथा। चिदमिमनामि धीरसी तिगजकृपणी गोसतौ। से वोच्यते। चिद
सिमनामीति। अतः पुनरेतद्भाष्येण व्याख्यायते। चिदसीति॥ एतव चिचिसतर त्वेवमाधाध्वर्य वे।
आरत्याकारउपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः। आदुस्यर्वा गर्थे इति। अथापि वोपमार्थे प्रयते। निपा
तत्वेन जार आ नगमिति। अथ मध्यकरा विदधार्थे प्रयते। अर्चा स्तु परिमात्रमेष्व वर्धनेति यथा यत
ध्यर्थेपि नवतितथा अम्न आ अपर स्येष निगमः॥ कदु निपाय वाग्नेम नामा पिनी अधुना परविना
गमस्य भाष्यकारः करोति। उपसर्गविभागो पपदर्शनार्थं। अम्न आ अपरति अधुना आदुः पर्यगीति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६६ अपोन्ये। धीमिड्डुकैस्यान्तरेवोक्तं। नवत्यन्न आंअउरति। मतिना नोराम्यस्यमार्थे। विंशदेवस्य मस्यमजगतो।
अत्रेपुनः मावेणापलस्यंते। आपोवेलिरेवाः सर्वाण्ठयादेयनारस्ये नेनभाज्ञपारर्थे नेनापांदिन्द्रेरेव
त्वमुपपद्यते। तत्पुनः सूत्रं अभिसमस्यपरउदस्यपं चमेहनिरतीयसवनेनेम्ब्रदेवे शाल्लेशस्यनै॥
कद्रुप्रियायधान्नेननामहे। कःप्रियायवस्तुग्वायप्रियायच धान्नेस्यानायावेश्वदेवायतस्मात्मा
प्तर्थेनान्नेवय विश्वानरेध्यानपोननामहे। तएवस्तुपास्यमानास्तस्यान्नेभापयितुंसमर्थाइत्यर्थे
मन्नामहे। स्थानविशेषेणान्येत्रीशेषेणान्येत्नरापपिस्वसन्त्वाशि। निच्चन्नानच धान्नेन्नवेलाये
त्यर्थ। प्रथममेववर्लनन्नति। नयन्नरकोयंवलमा शास्त्रेनेयएव हलेस्वयशोपन्नम्यमहिमर.
नमेवयशोमन्नति। नमै। पौमिव। उत्यव। तामहेमहेते धान्नेमभाप्तर्थेनाएवापोमननामहेमत्याहो
पास्मद्दइत्यभिप्रायः॥ आमेनस्वनेनामाधमिका वाध्व। स्पायउजोलोकोंतर्गिसलोक। उत्पर्थः। तस्य २६६

आउपतिघरन्नेपोमेघः तत्रपाअभ्रपो। अस्थितारपाना मंमजमानावेननोति विस्तृण्यातिवर्षनानेनमा
मितीमस्तावतीमाध्यमिकावाकता अपोवयनेननारिपुण्णपुण्णस्तासामेवसर्वगतस्य आन्तः। मान्न
र्थेमननामहे। पावामहे। न्नएवत्स्पापोनन्तेतइति आउ। म्यर्थे पद्यते। उत्पचेचमन्यथा स्पर्शेन्नना
र्थः स्यानकद्रुप्रियायमुखायप्रियायचेतस्मैधान्नेस्थानायपयत्रवर्षेन्नमहे। कथंनानेनतस्यां
सुखंनप्रियंचास्वसन्तं चन्यपयशोमननत्वस्यादित्येनमयं विश्वानरेवानरेशब्यानेपोमननामहे। मेदन
नामहेइतिपाज्ञावलेमनुपपत्तेः। कतमाःपुनरपोपाचामहेइति। उच्यते आमेन्यस्यजलो आभिमुखेन
मननेनायस्परजमंतपिसलोकस्ययरभमुपरिवर्जते। तेस्मिन्नन्नेकोवर्णानामंनजमानामाप्नोपाप्य
मिकावाक्वितनोति। एवन्नावेननाननामहे। पाचामहे। कद्रुप्रियायाधुयमित्यनेकार्थे। यथोवान्तंवा
रत्यभिधेवचनं। शतंतेभिमिरतरः। ततंचधेहि। वशिष्ठस्यार्थे। त्रिष्टुवमहाघेतेमदरुद्धन्धरत्रिणोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६५ केशस्यन्ते। हे शिप्रिन् इंद्र शतं ते तव ऊतयः। आगमनानि संतु अस्मत्सु दाशे। कल्याणदानाय तस्मिन् यजमाने। तदे
नमनुगृह्णाण यथ्या नित्यय त्वेवायं यजमानस्या इत्यभिप्रायः। आगतस्य च मत्तस्य मदस्पर्शांसा वह्नि
स्तोत्राणि संतु। उतरा तिरक्त। अपि च बहुविदे गीरस्त्विति एतदेवानुवर्त्तते। एवं च त्वमागत उपस्तुतः सन्
सखु स्तुः प्रत्युत्तरभ्य व्यधः। वधयेतः वसु सोमस्य स्पर्योष्मान्हेतुमिच्छति मत्सो मनुष्यस्तस्य स दीर्घतमः
हि। हत्वा च तत्स्य ... स्वहत्वा स्मआस्मासु घुम्नं। अन्नं यशो राजन्येव धेहि। स्वर्थः। रत्नं धनं। एव मे
तस्मिन् शत्रुवधसमर्थं धातय म्न शब्देन गोत्रा अन्नं चोच्यते। स्तुपयतिः। हे ते दिशायो स्वधो निर्भवतो।
तो। घुम्नं द्योतनेरिति। अन्ने यत् हि स्तुं जानल्परा हिर्न वर्त्ती। ति। घुम्नं द्योत लिन्न वाय शब्दं धातु प्रकाश
स्य नाम्नादिति॥ ॥ रुक्माम्न्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ पवित्रमित्यनेकार्थं पुनाते ति ति भ्यानु तिरं द्योति २६५
केवलाभिप्रायः। मंत्रः पवित्रमुच्यते इति लिंगदर्शनं। तेन देवाः पवित्रेण आत्मानं अस्य पवित्र

त्व मस्यापकोनियमः। पवित्रस्य ... तस्याज्ञतं पावमानं। सोमी ये न पावमित्या नं तेन देव
क्र ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनते। मन्त्रान्तनमेवा प्रसक्तत्वं ... तत्सामर्थ्यं तेन मंत्रेण
यर्वा संवता मह ... पवमानः सूयमानः सोमो मां पुनातु मंत्रेणैव देवा
ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनंति तस्मादुपपद्यते। नेमा केवलमिति। न हि रतरेष्णां देवानां पावनत्वि
यस्म ये तानन्तु वैदेवान्यायं गच्छति इति देवनायते। तस्माद् एव शब्दे नात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यंते। ते हि
हविर्दातारः पावनेवन न च अर्हिनस्त स्मादुपपद्यते नेमा केवलं। एवमयः पवित्रमुच्यते ते हि स्वश
ने नैव पावयंति॥ वाचस्पतये ... अंशुभ्यां ... देवो देवेभ्यः पवस्व ...
सिरस्येषा उपांशु ... सोमवाचस्पति ... स्वेतमर्थं ...
सो च षितु अन्ये प्राप्ता हृस्वार ... स्वस्य चार्थ ... तान्नहितो मंत्रो सकल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२९८ पतं व्याप्नुवानो निषिच्यमानस्येव तान्यंगलस्य। अपि च त्वं भाग एव भिषज्यान। गनान्निन्द्र तरणेवरोचिन
तः। किं च रश्मिलक्षणानारिगुणसुतः। देवानामेव रोनारिगुणसुक्तानां पा। विश्वमसि पावमितासि। किंस
तं भागमिव नेनुच्यते। देवानां गासि। येत्वाम भिषज्यादिकि। पयान जंति कालिंपज नामालियवदेव
त्वेनामि येनाः। पावनसंवे भातानहा। तरमांरे आनां पापमति पूर्वेवनकिं विन। पयमानस लक्षणो
विधावसि चेन्नति। एतं मं देव्या वसने। कर्पिणो गेर्द्रश्मात्यादि निर्ष्यतिसमस्तेभ्य त्रिनि मनआ
शावत्येतस्य: शाचत्वारिंशदेवस्य सक्तस्य चत्वारिंशनान्दयोरशरशा वोरशा: तनेकावतुस्त्रिंश
नर्मीहेयचमानद्रपमानसोम अव्यपानि यन्ययत्रा अतिनयेन औणोनपवित्रेण पूयमानस्त्वं नहि
मतअणः उरव मुरक्कत्वेनाति तं परः तत्त्वभावमुपगतः नि कर्जालः स्वच्छोन्तत्वात तोद्रोणा
लशंप्रति विधावसि कोरश: पुनः पूर्वं भूत्वा एतार तालस्यामापयमेत्वमिति उच्यते। पूर्वेतान २९९

रश्मेवक्षितः। गनान्निन्द्रनागमन्दतः तत्रातत आहृत्य कोत्या मोमन्दावनिन्तावविक्रपविधानेन
त्विम्नुलिप्यजमानेः अंद्विरिगंधवोनःसुतोनिपुनगत तोमहेवा जाय अन्नाय धन्याय धन्व सि॥
देवंजगरता पवित्रे आय। त संनामरस जगदुपकारित्वमानन्निष्य धेनरहितिनिमित्तेनेस्तत नेदि
पुरस्त्यरमभात्रमापश्चोद्रोणत लक्षंमति धन्व सिमा क्रोशोनायंः तरोत विचः तयेरव प्रजनीय:
गच्छमति गमनमिपूतरस्येनस्मात्याः न लक्षं धारश्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते। वेलक्ष्यतित्रवेतयो
थावमानतरतिगत्वनिगमोविधीयते। आपः पलिवमुच्यंते। स्य अपि हि पावयंतिा शतपवित्राः
स्वधयानुहोत अदेवगा विष्ठपूत सोमस्यार्थं वहुपाव पिच्चोपारेभ्यः स्वधया अन्नेन सहिता
स्वामरेनोर्देवादीनादिगुणयुक्तादेवानां दानादिगुणयुक्तानामेव पाय्यः पानं सोमांस्व आ पिपति
अपि गच्छंति तां रत्नेलक्षणा आपः रेद्रस्यनमिनं तिनहि मंतिन तानि कर्माणियेनान्नव तानं नरम

२६४ विलेव मानानर्थं नायेनमस्सरंतीत्यानेमापः। पारनाय एवं तुणा तु ना आप त्नोन्तोऽसः सिंधुभ्यः स्यंद
मानाभ्यः इत्यंहसुते द्वेंन तत द्वतमित्रं जुहोत। हे ऋत्विजः। अर्हतीमाहविरित्यभिप्रायः। एवेन
चापः। पवित्र शब्देनोच्यंते। अनेन तत्वात्स्य मे च स्यः। अत्यार यो पि घेते पवित्रशब्देनोच्यंते। ते पि
हिमर्ल न... गेयंति। आग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इंद्रः। एते च ते मा पुनंत्वित्यपि
निगमो भवति। निगद्यमानि द्र एवेष निगमः। तोऽद्दंस्यनस्य गतं। नुद इत्य... गमः। ऋघ स्यंद्यमानाद्
स्येति धातुनिर्देशः। नूमेर्विलतानः इत्युच्यते। नहि नु ऊं भवति रा। - त्यान्नूप दस्येव। पुरुत्वा दाश्वा
न्वोचेम हृस्मेतगतमस आर्यः। अउस्मिन्. तात नुत्या काष्ठि नदीः शास्यते। पुरु त्वा दाश्वान् वोचेम
न वान दंभ त्वाहे अग्ने त्वामहं तो चेताम हं वोचेत्यामी माह्वयामी त्यर्थः। किं पुनः कारणमन्या
देवताउत्सृज्य त्वामाह्वयामीति। उच्यते तस्मात अग्निरेतत्व एव हे स्येतद्वि चक्षा श्रेमु चिरम पि त्वा २६४

र्थं न वाहमरिरेव सोमाना मुह्वा गो। अर्थे ह्वियरा वम म थोदं आह्वया मित्यो स्नोनुषहुव रानु मित्स्य नि वाहः।
किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्वयामीति। उच्यते। उतो यस्मात तोर स्य ल शरणा आमह स्यानु
त्र स्येव लिरी यो स्यकस्यः विछ अस्य ऋ पस्योपरि। आउ ध्य र्थो मह स्य मह तरस्यर्थः। शारणो रित्यहिसः
योतस्य शारणो लिलतद्विदारितं भवति न त्याहिस्वन्ते विलेव. स्यिंम्बि हल्य आपोग द्वंपतिन चन स्यग...
स्य महतो यद्दयाशक्ति परिहाणं भवति। एवं तवाने काष्ठानेन देवताश्चाहुतोरश्मा... मंताः ... तो
तोन मा माख्य परिहाणं नास्ति। अतो देवतानां अस्मान्. त्य मे यातिविशिष्टेपकारे म स्यः जः अतः ...
वाह्वयामि। ता जमन्न ग वसारूप्या दुपमा र्थो यपते ये नो दशा व्स्य भू प्रदेशास्याभि प्राय क रस्तुपप
द्यते। तथा चोक्तं तोदमध्यनिहिंस्याई चतुर्दशास्य शंकं निरुक्त्या दिति सरसोनिर्माणे क्रियाअ दि ...
स्य देशमात्रः इत्युच्यते। तस्मादेनरपि तुन्नस्य भू प्रदेशास्याभि प्राय क. मिद्धुपपद्यते॥ अग्निरमिश्नतेति
दु

२७० निगमप्रसक्तं स्कन्दः सोऽर्हिमार्थस्य रेभ्योऽप्यविरेतस्मादेवधा तोयेरन्यदेवत्या अग्रानव्याहृत्य सोऽद्भुतं नेयमस्मार
न्यदेवताश्च अन्यदेवत्याश्चापरिसंख्याश्च अयावाहृत्य नयोहूयंते॥ न चान्येतासां देवता प्रशा[illegible] परिहाण
मत्ते। न तज्ज्ञायते स्वन्ये विलरक्षणेषिका आर्वा[illegible] ति ना आहुतयः रस्येतासामन्यं दैवतमनवोच
न्ते त्वरक। तोरस्यैव शारण आमहस्येति तु दस्येच शारणे धिमद्दतरस्यार्थः संचारस्यनवगतः। सु अंत्न
रस्यनगमः॥ ॥ संप्रतनु नामेत्याह। अग्नेरग्नेः [illegible] ति कुपा पस्यस्य जमा रस्यनित्यस्यापप्रकल्पा नेसु
ते सुकर्मसु उत्पालिता [illegible] आजुहाव। आ[illegible] प्रमालः अभिहूयमाना [illegible] ततरथः चनाम रथः
त्वंशाः धामनगमजः स्यनग्नकः शेननानुनासना [illegible] एतन्ते संगच्छते सस्य उते स आग्न येषभाति
रामन्वातः। तस्य [illegible] तिमिति उच्यते। तस्मात्क्वामृधा अमृता आत्मा [illegible] उग्रसः सुच्छानलिनं
तीन्यर्थः। यस्मैतन्नतिहूतमानोऽग्निर्निस्य कालेन [illegible] येषा संयतं ते तस्य वपुष्पस्तः सुमना [illegible] २७१

यानवंति। वितः [illegible] पव्वनरस्यनिमाय्यः। अति [illegible] माह अथ यान्यपि समानानि [illegible] द्वा
यरंडार्थे नुननाम अनिवपुमः तो मनिति तस्यापि [illegible] पानिव्या [illegible] सुमना [illegible] समानि सु
नयः सुनोर्ते त्वति गामः [illegible] सर्वेण संयतन रतिअनेन संधात्वं चास्येच नो [illegible]
स्यरशीनारिस्यु पपद्यते। [illegible] दिनामनो [illegible] अतो [illegible] पिविरोन्येन सु
यापदमनत्रगतं पक्षे पचाने [illegible] पिविष्टः शेपउजनिर्लि [illegible] रत्नर्थमनोतिः अस्य संवे आरत्र
विस्फुभ्यः समाम्नातः [illegible] था असारस्यस्य संवे धा [illegible] सोमो असारति। नत्वत्र माधान्येनलिप्त
श्वाः समाम्नातः। देवतापदत्वात्। अनयो [illegible] रपिना। [illegible] तनपुत्लिनार्थो [illegible]
न्यैव आचार्यो मन्यते। यथा त्र कुत्लितार्थो [illegible] तथैवादाहरणार्थं मेत [illegible] वनरशी [illegible] किं मिन्ने विस्मो
मननेअचेतिवनमिष्टस्येतेस्मार्ज विस्मोः [illegible] पिविष्टस्यान्वारं नणीपे [illegible] तस्येते यान्यानुवाके [illegible]

२७१ पेव मत इ ऐशाल्वेशास्यते। सो मा तिरेकशाल्वेचतुर्तीय सजने चा किं रूपस्वमिति टहः ऽपि विशेः स्मीत्सुने
अनंतरं मन्विजते। किमिते विसो वि मितरै जेवं विगत ऽपिमरूपं पदि व सं पदिस्थापनीयं भङ्गते। नान्या
न्निरूपाणि नयमति येनेवं प्रवन्न सेतुनः पुनर्मुव असाक्यतः ऽपि लिरो स्वाति शेपरच निर्जेद्दितः
स्मीति अप्रतिपन्नरस्मि हिर्सूर्यउदयकाले निर्वोद्दितः जोपमरूपानमतीनस्यत दूयगुणाआे गितमामेन्नो
मनुत्सितार्यामितसुपदघुते। अपिवानशं सानुजत गुणमेवेतन्वान स्यातः ऽपि विश्र३ति। आहाकेत्र
पिति। उन्यते। ऽपि सः अन अस्मिन प्रसंसापश्लेर ज्ञनयउच्यते। सच स्जो नुहूते तः ऽपि संजेनो मर
त्वमिनि रविशेत स्थात्छिति नीं त्रुत्सु व्यनो गच्चमेतत्सुन्यायप्रमानं प्रशंसानामैवनचागे। नाऽस्लीके
पमा मंत्रव विलदिसाप्र। हैवि स्रोः किमतरै वेकेरूपं तजवरि चमंपरि स्थानीजमत्ति। यदेतद्द्रयना ।
ले प्रतिपन्नमात्रे पुरुषिमपु। नास्यानिमतापिजस्थापनीयामिमति। यद्‌तदनं मद्रूवं ऽपि विशेः २७१

स्मीति प्रतिपन्नरस्मि प्रतिपन्नमात्रेनुर जिस्थिति। विजानीमतावेन द्रूपवपं पतेप्रमः। मावयो अस्म
दपगृद्दएतत्‌मेनद्‌र्यारूपमस्मत अस्माकं अदतः। नस्थापयविंतर्हि अप गृह्य एतन्त संदनं कुरुव
तच्छिपिवीद ज्ञानकाचं उपमेयरूपं अवकाशर जिसं तु कं। किंतर्हि यदन्यरूपः येनानुन कदपासीत
येमंपाने नकलिनं यतर्वियिः मव जनेवां जिज्ञास्वः तरेचनामा दितेरूपं अने के रचवं विके चं प्र
काशयम्वित्वनिमावः स उपनाच्य संप्राप्तेषु नयतिन स्वार्थस्यप्रवर्तनस्यपथा प्रशंसानामैकार्थिति
उन्तराऋगन्यायनरुतायात्स्वचः स्वपरेनिर्वचनायः अत्रहिमप्राहनेयास्सन शंसानामलत्सुचं
ते।। ॥ प्रततेष्व इति हे ऽपि विविह विसो नरहतेन वनामप्रशंसामि। तत्मशंसार्थोपमेवपद्गानि। वद
न्नेकुत्सितार्थोयंपश्यति। वयुनानि सुष्टु हे अयापि प्रज्ञानानि विद्वान्नातः। किंच अपोह मस्मि
यस्मादेश्वरः स्तोतानानुदारणे दुदारणो पुष्पहुणा भित्रत्तस्मादहे प्रशंसामि॥ अथजायस्व प्रति

२७५ अथ ईश्वरोमरत्नुप्रसादममर्षः। तस्मात्प्रशंसामि। तन्नेत्यावेति विमुचः नं प्रशंसानामत्वमिति। सत्वे
सर्वेगुणसंपन्न ईश्वरः। तेत्वामहं गणामि तोमि। तन्मचसंमहौते। अतव्यान महानहं आत्मनिं वाज्ञ
यतेष्वत्वर्तमानं निश्चमनं अस्मरजसोः। तदिसलोकस्यपराके पराकांतस्यानेहराहरतरे त्रियमंतं लो
मि॥ आघृणिनिस्वरतगनं॥ आगतऋणिमिसकृगमः आगतदीप्तिगत क्रोधो वाजियः। एहि वां
विमुचो। नोमत्वानं नाजस्ये मनार्म॥ गायत्रीपौस्नामन्ते॥ एहि आगच्छ॥ हे विमुचः विमोचयितः नजा
नां नमोऽस्यः वृषन्तं तदेन पालनं तः अज्ञो ग्निर्जोयते ग्निरादित्यस्य नयोनरुराजा वा त्वं तद्देवस्य॥ अ
एवा मनुष्याणां येन तास्यानात्मस्यस्त्रियो मनुष्योजायते ग्निः अग्नेरपि च मर्त्यो जायते॥
यदुक्तमग्नुयध्यानेरश्रमानः प्रसुवर्ती। ति आघृणे आगनदीप्ते संसचावहै संसेवावहे। वां आवां
परस्परतः। रथीः तस्यादृतिनारामयितानां सर्वं पितानात्वयतस्य नवालहदुस्त्वमी तोसद यदे २७५

यत्नमारं नेत्रस्याशासे॥ सत्वमुद्विरिनव्युरितेश्नोत्सर्पितामयं यत्नरूस्यानि मायः। तत्रक्रमयमत्वत्संप
धारा घृरिणिशल्दोदा लिनात्वतः शोमिकर्मसुचपरि तराव्यासहे दक्षिणि इति क्रोधो विद्यानि दुष्यते॥
दुःहार्हणि इति तेन विनारजंगव्वानुपेसितत्वं। रथुनूपारस्यनगाने। रथुजन्नरत्नजगमनः नेतुं
नेकिः एतनासुमुद्रस्यो। विश्वामित्रस्मप्रमासंविधु पूर्वं दृश्यते। तस्यदशरात्रस्य हि नो येहनि मरुत्वतो
येशस्विशस्यते। येनतुकिः यासिंदूनवाच्छिद पि एतनासुसंग्रामेषु स्वरार्जं अपराधीनरां नदिनाद्वि
जेनापिकलेन मोनेः। गिरेः ओरमेनच तरतिज्यतिसर्वेष्वायोजेनुनशावयतस्तु। अथवाद्वितात
रतिद्विषेक आयावदृधावाजर्ते मानं एतनासु येन कश्चिदपि नुशक्नोति। तत्रसमनुष्यतमं दृदि
र्योः स्थानात्। रतनमः ईश्वरनमस्कृतः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः। सत्वानि योद्दृशाये अनेकसत्वसं
श्वरथयदातिलसयोः तो योगिके वलैः। क्लेशकर्म विशेषैरवअपरामृष्टत्वशरणिशपुरुषविशेष

२७२ षशब्दः स्यात्॥ सत्यमुक्तेः शश्वेदितीति॥ एधुन्नयाः पितॄणां जनः अग्निनाशयुः कस्यस्यो मेघस्यासुर
स्यतमहं स्तोमि। मदरेनामकरोत्वित्यनिमाः पः एवमत्र शब्दसामर्थ्याद् धाधिकारात्र एधुन्नयाः एधु
जन्वरस्तुपपद्य॥ अथपर्युमित्यनुगतं अनन्तलालित्यवनमः॥ ॥अग्निं नरोदीमथर्युवलिहस्ता
च्यविरारनुष्टप॥ महाव्रते आग्नेयेस्तेऽमथमेवेपप्रुरस्य दशारात्रस्य चतुर्थेहनि आग्निमारुते
शास्त्रे जातावरस्येस त्रेमप्रथमे च॥ नेरो मनुष्याः दीधितिभिः रंगुलिभिः यो ऋत्विग्भिस्त्वउ नरारणी
चेहस्तच्युतां हस्तच्युते स्यात् हस्ताभ्यां मथ्यावसनः अरण्योः सकाशाज्जनयंत। प्रशस्तं प्रशस्यमि
त्यर्थः। दूरेदृशं दूरे दर्शनं गृहपतिं अथर्युं अथ न गतं गमनवंतमित्यर्थः। एवम् अत्र अततिगत्यर्थ
स्य सामर्थ्याद्ध्यन्वाधिकाराद्धान्युत्तनेवानिस्तुपपद्यतो दाधिनांगुलयो नरेति। तासि धीर्य
ते कर्मस्वनुर्ध्यायमानेषु। अरण्योमन्थनः। प्रतिगतर्तिने अग्निर्वास्यानातस्यात् समरपागात् २७३

नरेति वा अरण्योर्हि समरणात्ममाग मनारणिर्जीयते। कायुके स्यनिवगतं। अनेकार्थं च। कांतकानी
तिवा कांतकानीतिवेल्येजना घाः शब्दसमाधयः॥ ॥एकयाप्रति कायुका। कारवस्य कुतसुतेति
यमार्थं त्राययं॥ एकया प्रतिधा एकेन प्रतिधानेन सकृत्स्तुतिहितेन जरेतसापिवतां ऊंतानां
महेन्द्रपर्यं। कानि पुनः पिबति मतानि किं यति विंशतानि। कस्यपर्णानि पिबति। सोमस्य। किंगुणयुक्ता
नि का। कांतकानि प्रियाणीत्यर्थः॥ अथवा सोमस्य कांतकानि। आदित् सोमस्य इन्द्रं नीलवर्ष॥ अ
यवाहुतकानि मेस्व तानि क्रतुलिप्सितानि द्रष्टव्यानि जेत्वे यस्मात् सोमस्य कांचल्लत्वाद्धिपिबत। अन्यथं
द्विशेषणमेवस्यात्रमतो विशेषणं। आह कथमिति। उच्यते आकणेधानं पिबतीति यावत् कं
केहन्यतरस्यर्थः। कणेहत्य कांतिहत्यर्थः। कामः प्रार्थना कणेरतिसमानार्थाः। कामयोः विहतः स
केहन्यतरत्यर्थः। एवमेतत् कानुकेतिमतो विशेषणं दूद्विशेषणं वा
कणेहत्रस्तु च्यते। हत्पानाभिलाषस्यर्थः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७५ पानविशेषणं आसवं आमस्मिन्मंत्रे प्रकृतत्वात्। एवं वाग्विवक्ष्यमानस्यानेकार्थतापि र ।र्थि
तेव भवति॥ यदेतदुक्तं मस्मिन्मंत्रे सरांसि त्रिंशतानिति॥ अस्याभिधेयविषयप्रत्यापनप्रसंगेन
दमुच्यते। तदेतद्याज्ञिका वेदयंते। तत्रैतस्मिन्त्रिंशच्छब्देन दर्शनीयेयमर्थवस्तु याज्ञिका वेदयं
ते कथयंति। किं पाडुक्थ्यपात्राणि माध्यंदिने सवने एकदेवतानि। तान्यत्रेहि माध्यंदिने सवने उक्थ्य
पर्यायाख्यपत्रयोप्यं द्वाएवं भवंति। त्रिरपि चैते पुदशदश च भवंति तत्र दभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसि।
त्युक्तं मंत्रदृशा। तेषु च त्रिंशत्सु द्रव्यमरक्षा अभिप्रेताः सोमधुमरकाश्चेतरस्य नस्य दित सामि न स्य यानि
तान्युक्थ्यमंत्रवद्दानि च सोमपात्राण्येकेन मतिधानेन पीयंते। तान्यत्रैव संस्तूयंते ऽरन्ये अयानि
कानामभिप्रायः। त्रिंशाद्यपरपक्षस्याहोरात्राणि पात्र्यपक्षस्येति नेके ना। तत्रैवं सति यावत् २७५
ष्मांद्रमस्यः चंद्रमसि भागाष्मांद्रमस्यः आगामिन्यः प्रतिपदितीपानानु तिथि या गच्छंतीति किं

तामापिति। उच्यते। रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबंति यथाचैतदेवं तथैव निगमः। यमक्षितिमक्षितयः
पिबंतीति चंद्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते रश्मयः। पूर्वपक्षे मासि पुनराप्याययंति। आप्याययंति।
यथा चैतदेवं तथैव निगमः। यथा देवा अंशुमाप्याययंतीति यथा देवा अंशुमाप्याययंति। य न्ति
तिमक्षितयः पिबंति। तेनैवा इंद्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययंतु भुवनस्य गोपाः। राजयक्ष्म ग्रहीत
स्येश्व देवश्वरुनिरुप्यते तत्रमाकं त्रिष्टुभानया ज्याहुतिर्हूयते। यथानेन प्रकारेण देवाः सूर्य
रश्मयः अंशुं सोममाप्याययंति पूर्वपक्षे। एवमनेन प्रकारेण यजमानत्वामिंद्रो वरुणो बृहस्प
तिश्चैते भुवनस्य भूतजातस्य गोपाराः। आप्याययंतु आप्यायनेन च। किं च। यथाप्यायनप्रकारेण
अक्षितिमक्षीणं सोमं अक्षितयः सूर्यरश्मयः पिबंति। तथा त्वामपि दुर्वि दीताः मंत्र दिवं तु उ प ...
तु एते देवाः। तियेषां तु यमक्षितिमिति पाठः। तेषां यमक्षितिमक्षितयः पिबंति सचत्वामाप्याय यं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७५ त्विन्द्रेवंयोज्यं।आह।एकया प्रतिधापिबदित्येतस्मिन्मंत्रे सावं.सरोमितिंगतमिंद्रः पिबतीत्युक्तो।ने
ह्नः पक्षे योज्यं.तथा एतां।अहं इमस्य आगा त्विन्द्र आ यो नर्व तिर श्रमयस्ता अपरपक्षे पिबे।नो।ति।तदेत
नदृष्टिमपुष्पात्तपुर्चंद्रमसि च वीयमानेमर्जमेजेरसंवत्सरं भवति।एपेकया प्रतिधापिबदित्येत
स्य मंत्रस्य द्रष्टत्वात्।रेतस्मिन्नम।सितिमस्तितयः पिबंती।तिरश्चिभोयान संवेधादादित्य उच्यते।
आदित्यो हि हिंद्र शब्देनोच्यतएव।अमावादित्य इंद्र इति विज्ञायते।तदेत्य यज्ञ कृताश्वर्यमयः
।आदित्येन सह दर्शनालब्धास्त्ते.तिनान मरः शब्दः खल्वपि उदक.राज ।नेते।पयः लदः मेघज
मित्युदक.नामसु पठितं।तं चेऽंसतियानि तान्युदकानि सर्वाणि यं चरशाद्वः संवृत्तानि साकमलस्थि
तानि नवेति चंद्रमसि तानि सर्वाणि द्रोरश्मिभिरपरपक्षे पिबती।त्येवमेतत्सर्वमुपपद्यते एवं तेः
ज.पक्षे।अध्रिगु इत्यनुगतमनेकार्थं च।अध्रिगुर्मंत्रो भवति आह।किं कारणं।उच्यते।ग पिब २७५

धिरन्तत्वात्सोयमध्रिगुः मन्त्रध्रिगुरित्यर्थः।गध्रिग्वो ध्रिरत्ना मेत्रः सो ध्रिगुः।अध्रिजागुः।अपिवा
गोरनिरस्तत्वात्प्रशासनमेवैतदनिषेतं स्यात्।अध्रिगुनीमकश्चिद्दस्तिरेत्यः शामितानस्यैतत्प्रधान
सनं स्यात्तसंप्रेषण।मित्यर्थः।किं कारणं तच्छब्दवत्त्वात्।तथा चास्य मंत्रस्याध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतद्रोगोरु
पपद्यते।तद्दृष्टेनैव निगमेन।अध्रिगो शमीध्वमिति।हे अध्रिगो नरेऽपूर्वसमीधं शमयध्वमेनं प
शुं इति।।दैव्याः शमितारः शासानामेधपतिभ्यांमेधानदस्तोत्तन पेरविनारः।अध्रीगोशमीध्वमिति से
धः।हे दैव्याः शमितारः।अपि च हे मनुष्याः आरभध्वं।उपनयत चैनं पशुं एतान् धाउरः यज्ञगृहद्व
ररस्यर्थः।आशासानाः प्रार्थयमानाः मेधपतिभ्यां आस्याम– मेधापतिनौ मे मेनं पशुं शमयितुं।किं चा
ग्नास्ता अग्निं भरता प्रभरतासैषप शब्दे संगम्यमानाय अग्निमुल्मुकं पुरस्तादारयतेत्यर्थः।।किंच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७६ स्तृणीत बर्हिः ईमं पशोः संज्ञप्यमानाय। उपाकरणमेनेन दर्भेण पाय्यते इत्यर्थः। किंच अन्वेनं माता मन्यतां। स्
नेनं संज्ञप्यमानं ज्ञातानुमन्यतां अनुमन्यतां पिता भ्राता सगर्भ्यः अनुमन्यतां सहगर्भ्यः सहोदर इत्यर्थः
। अनुमन्यतां चैनं सखा सयूथ्यः। सहयूथचारी। अनुमतमेनमेभिः संज्ञपयते इत्यभिप्रायः। किंच उदी
चीनां अस्य पदो निधत्तात्। उदक्पादमेनं संज्ञपयतेत्यर्थः। किंच सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। ततः सूर्यमेव
गमयतात् वातं प्राणमन्ववसृजतात्। असुं शरीरं विधारकं प्राणमंतरिक्षमन्ववसृजत। दिशः श्रोत्र
मन्ववसृजत किंच। उपाकरणेन दर्भेण पामदस्याकमेकधास्य त्वचमाच्छ्यतात्। आच्छ्यतेत्यर्थः। ततो
नेतरमेव पुरा नाभ्या अपि शसस्माछ्छमः पशसान्तरे शाद्धयामुष्मिद्द्वान उद्धरत। किंच। अंतरेव
अभ्यंतरतरा वा उष्माणमस्य शस्यमानस्य वारयध्वात् श्येनमस्य श्येनाकृति वक्षेन वर्णा पाके २७६
नच पुरः कुरुत प्रशसा लाहुशता दोषणी इतिवाहोर्वैव तदभिधानं अंत्र्य वशा:। अत्रवाहुश

शारः प्रायेण सर्ये वर्ज्जते। आ अरत्नि संधानो बाहुप्रशस्तो कुरुत स्वधितिपारतो इत्येको शलाशब्दो र
त्पोरेव वर्ज्जते। तौ च शलादोषणी द्वेपास मर्थौ प्रशस्तौ कुरुत शलाकारतौ निर्म्मासौ कुरुतेत्येवं श्येन
नशलाकश्यपा कव आस्ते कपर्णा पारुति विशेषवचन मिठु साधन स्यादिति नैयायिकाः पठंति
। कश्यपेवांसा कच्छपाहिं वं सौ कुरुत। किं चाः छिद्रे श्रोणी अविकले कुरुत। कव षोरु कवषे गतिसम
र्थे कुरुत। कव तिर्गत्यर्थः। स्रवुनेक वर्ते गवते इति गति कर्म्म पिंडिका त्से ऊरु अच्छिद्रेण व कुरुतेत्यर्थ
:। स्रेक पर्णा करवीरपत्राणी अष्टीवंता अस्विसं पुक्तो कुरुत। षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्ठोच्या
वयतात् यथा एता वंक्रयः पर्शवः ता अनुष्ठा अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थ्ये एवम्प्रच्यावय
तविं गात्रं गात्रमस्यानूनं अविकलं कुरुत। किंच ऊवध्य गोहं कुवध्यं पार्थिवो गर्त्तः प्रदर्ड संव
नोतितमु जरम्भालाल स्यर वत्वतात। अस्नारक्ष संसृजतात्। असम्पं जिरक्षां सिकुरुतेत्यर्थः। किंच॥

२७१ वनि कुं दृष्ट्वा मारा विष्टमाशङ्कनीय्यया उलूकं मन्यमाताः। उलूकं लंलंब निङ्गं मन्यमानाः उलूकोहि भयंक
करत्वाद्दृष्ट्वाजनैर्विराव्यते। अथ मुलूकोऽयमुलूकइति। तदा शंकया उलूकसारूप्याद्निष्टो मा राविद्वेत्स्तु
च्यते हे शमितारं नेदृस्तोकसमये शमितारः नैतत्कर्मेकुर्वतां रवितार अलं। पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्॥ अ
रलणशीलं वः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे अध्रिगो शमीध्वं मेनं पशुं सुशमि शमीध्वं। यथा वा
ये सुशमितः॥ स्यात्तथैनं शमीध्वं हे अध्रिगो मांप्रमादं करिष्यथ। एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगोः
प्रशंसन मित्येतदुपपद्यते। तस्य संबोधनात् दस्मिं अप्रेषे पशासंभवं प्रशासना निदृष्ट्वा निप्रास्स
प्रशोसननमित्येतदुपपद्यते। तस्य सं ... अधृगमनोऽस्माविन्त्यध्रिगुः। तुभ्यं श्रोतं स्मे धिर
।अ॰ भरनेत्येव मा शीति। अमिरप्यध्रिगुरुच्यते। अधृगमनोऽस्माविन्त्यध्रिगुः। तुभ्यं श्रोतं स्म मे धिर
॥ कु। फ्रोक पुत्रस्यार्थे विरद्पात्रिस्य स्तोके सक्ते विनियुक्ता। हे अध्रिगो अधृतम। न शाचीनः कर्न २७१
अनतु स्पृत्वर्थे। एते स्तोकाविंद वो वयामतीत्यश्नोतं निसरंति। मेदसश्च घृतस्य च॥ यस्यत वेत र्न

ते॥ सत्वंक विशलः प्रसरणं प्रसरयो कविभिष्ठुतः स्वहुता महुता मानुत्वाभासा आगाः अगच्छः आगत्य वेमानिहव्या
ते॥ सत्वंक विशलः प्रसरणे प्रसरयोक विभिष्ठुतः ... हे मेधिर यत्तवानित्यर्थः। एवमत्राध्रिगो त्वेरे
हुवे विया निस्तो कास्यानि त्वर्थे मेअस्सरं ति जुषस्वसं सेवस्व हे मेधिर यत्तवा त्वित्यर्थः। एवमत्राध्रिगोत्वेरे
हर्वे धियानिस्तोकास्यानि त्वर्थे ... इंद्रोप्यध्रिगुरुच्यते। तस्यापि नवक्विड्मन धारस्यतास्ति॥ तस्मादुम
न्तिस्तकत्तस्मादग्नेरध्रिगुत्वमुपपद्यते। इंद्रोप्यध्रिगुरुच्यते। तस्यापि ... मयोन्ते मय र्व
तवसे। तत मानो घसरथमार्थ॥ अहीन स्तुते शस्यते। असौ इंद्राय मंहिष्ठं प्रभरामि तोसं॥ मयोन्ते मयस्व
अन्त्रमिने॥ यः स्ते मस्त पिंकारोति प्रभरामि। तव से महते तु रायल्ल रमा व्याय माहिनाय महनाय राचे
किंच। शची समाय-कु समायस्तु तिसमायपावती स्तुति रुशीर्थेतेता वानेवा मो भवति। माहा नाम्पा
ता अध्रिगवे अधृतगमनाय अप्रतिहतगमनाय। एवं लक्षणायेंद्राय औदसं मंहप्रायपभिन्नस्ता
पि हर्वो भिगतनमादात व्यतमानि। यान्यसावेवा हृति तानि रत्वभिप्रायः। एवमस्मिन्नधि गुशाद्वेर
दुविशेषणत्वादिंद्राभिधानमित्युपपद्यते। ओंगृ ष्रस्त्नवगतं स्तोमोमि भिधेयः। आद्यो ष इति शब्दसमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७८ धिः॥ एनां गृत्सेया उत द्यौः त्रिष्टुप्॥ कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षी वैश्वदेवस्य चरोन्नीतव्यव
नो पाज्यौषा॥ अनेन वयमाघोषवीयेन स्तोमं मेंद्रवंतः। इंद्र संयुक्ताः स्याम वयं च ततो विश्वेस
र्वैरण अनवखंडिताः संतः सर्वान्भ्रातृव्यानभिष्याम अभिनवेम वतरेतन्नः सर्वसर्वमपि मित्रो
वरुणश्च मामहंतां पुनः पुनर्महयंतां पूजयंतु। अदितिश्च पूजयतु। सिंधुश्च पूजयतु पृथिवी चं पू
जयतु उत द्यौः पूजयत्वित्येतरेखानुवर्त्तते। एवमत्र स्तोमीयमांगपशाद्वेनोक्तः शब्दसारूप्यादर्थोप
पत्तेश्च। अद्यौः पूजयत्वित्येतद्देवानुवर्त्तते। एवमत्र स्तोमीयमांगपशाद्वेनोक्तः शब्दसारूप्यादर्थी
पपत्तेश्च। अयोतमस्तुं रित्यनवगते। पक्षेण चोने कार्थ्यं। आपातितमस्तुरित्यवगामः। आपोतमस्तुरि
ति वैश्वा मित्रस्य रोचोतियमार्षं त्रिष्टुप्। सूर्यस्तत्स्यैकाहे निष्केवल्ये विनियुक्ता पारितरीतिरस्यादि
तमस्तु॰ योशन्नुभिः सन्धामेतत्पत्नमभस्मीतमप्रहारीत मप्रस्कारीवां सोमो वैंद्रो वा धुनिः॥ धनपितावं २७८

पपिताशत्रूणां पात्राणाशशिमीवानस्याधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवानशत्रुमान्ऋजीषी पदिसोमो
भिप्रेतस्तस्यैवऋजीषित्वमुपपद्यते। अपेंद्रोभिप्रेतस्तस्यहर्योरश्वयोः ऋजीषभागइत्यनयाऽपेक्षया ऋ
जीषित्वं। एवमयमर्द्धर्चः सोमस्येंद्रस्य आ। यस्मिन्पक्षे सोमस्य एषोऽर्द्धर्चे अस्मिन्पक्षेऽपंततीयः पादः
अयं सोमेनाभिसंबंधयितव्यः। य एवं गुणयुक्तः सोमः स एतानि सर्वाणि अनसा अत्तुपक्षीणानि वना
नि उरकानीनतानि भावनानि वनस्पत्यास्व्यानि स्वेन महिम्ना व्याप्नोति सदितेषामधिपतिः। एवमे
नेत्रयोपिपाशसेभवेति उत्तरऐंद्रएव। नावीमिंद्रं प्रति मानानि देभुरिति नैनमिंद्रं प्रतिमानानि ये
प्रतिमीयते स्तोत्राणि नेतानि दभ्नुवंति नाभिभवि। तं शत्रुं वंति। किं तर्हि अर्वागेवतान्स्वनान्येव तस्मा
दिंद्रादूत्वा तमिंद्रं अप्राप्येवविनश्यंतिनोपमार्यं कुर्वंति सिद्धितेषां विनाशः एवमेषपाइरैंद्रः। एव
मुभयप्रधानत्वमस्य ऋचः अपचैवं अन्यथास्या ऋच उभर्चे यप्रधानत्वं। हि प्रथमोपादावैंद्रत्वेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७६ व्याख्यायेते। तृतीयपादस्तु स्वस्य चतुर्थः पादः॥ आद्याभ्यामभिसंबंधयितव्यः। योऽयमेवंगुणविशिष्ट इं
द्रः। आपातिमन्युस्तृपप्रहारी धुनिः शिमीवान् शरुमान् ऋजीषी च। तमेनमिंद्रमेवं प्रभावं न प्रतिमानानि
नि रुन्धंति किं तर्हि। अर्वागेवेनमप्राप्य वर्तमानानि विनश्यंति। एवमेते त्रयः इंद्राः पादाः। द्वाभ्यां चतु
र्थस्य। अयं तृतीयः सौम्यः सोमो विश्वान्यतसवनानि। निम्नेथः सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि महित्वा
व्याप्नोति॥ यं चेंद्रं न प्रतिमानानि रुन्धंति तौ सोमेंद्राविदं नाम कुरुतामित्याशीर्योज्या। एके पुनरिंद्रप्र
धानमेवेयमृगित्येवं मन्यंते निघंटुकमस्यां सोमकर्मेति तेषामियं योजना। य इंद्र आपातिमन्युः सुप्र
प्रहारी धुनिः शमीवान् शरुमान् ऋजीषी च। स सोम इव आतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति। न
चैनं प्रतिमानानि रुन्धंति। किं तर्हि एवैनमिंद्रमप्राप्यैव विनश्यंति॥ एवमिंद्रप्रधानैव भवति। एवम् २७८
स्यामृच त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः। तथा हि भाष्यकारेण दर्शितं। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थ

माह। भाष्यकारः। यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते। रसाद्रसात्सारमतिरिच्यते। तदृजीषमित्युच्यते। तद्य
पार्जितमपवर्जितं भवति किं एवं भूतत्वात तेन संयोगादृजीषी सोम उच्यते। अथायस्मिन्पक्षे ऐंद्रोऽर्द्धर्चो भव
त्येष तस्मिन्पक्षे इंद्रस्य ऋजीषित्वाभिधायक एष मंत्रो भवति। इंद्रस्य ऋजीषित्वमनुपपन्नं मन्यमानो नि
गमं पठति॥ ॥ऋजीषी वज्री वृषभः। तुराषाडिंद्रः। अवेदि समार्ग विष्टुप्। ऋजीषेण तद्वान्। ऋजीषी। वज्रो
यतद्वान्वज्री। वृषभो वर्षिता। तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणां शुष्मी बलवान् राजा अधिपतिः। वृ
त्रहा शत्रुहा। सोमपावा सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवंगुणयुक्त इंद्रः स युक्त्वा हरिभ्यामश्वाभ्यां रथं तमधि
रुह्य उपनासत। उपागच्छत्। अर्वाङ् अस्मानभिमुख्येन माध्यंदिने सवने एतस्मिन्सोमे उपागम्य च मत्तत
माद्यतामस्मत्तेन सोमेनेत्यर्थः। एवमेतस्मिन्मंत्रे ऋजीषी इंद्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषित्वमिंद्रस्य
न विज्ञायते केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह। हर्योरस्य स भाग इति। हर्योरेवाश्वयोरस्यैंद्रस्य स भागो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२८० पश्चजीवं धानाम्ब । प्रसंगात्तत्र धाना उक्ताः । तद्युक्तं हर्योर्धानाः हरिवती इति । तेन हरिसंयोगेन अंजीवेषालक्षितल
स्य पापात्त्वा इंद्रस्य अंजीविति त्वं आह । धानाः कस्मात् उच्यते । ताहि न्यष्टे हिता भवंति । अथवा आ धाराहरणता
र्य फले फलकेनिहिता भवंति । तत्र हिता विसार्यमेति इति । तद्दाह नयात्तपयाअंजी । मं धाना स्वहर्यो र्हरयो रिंद्र
स्य भागस्त्वथैव निगमः । वध्वांतेहरी धाना उप अंजीषं जिघ्रतामिति । अत्र वध्यामि त्येतत स्मिन्न वरे कपए प
व भास्ति र्होतुरत्ति कर्मा नस्य पार्श्वे ॥ स आदिनाप्या सेनोप्या सेनो पहितेनो पधामारत्ने ॥ आदानप्यासेनो
पश्चे पितेनो पधामारत्ने धकारेण निमित्तेन रुते नउप धाम कारमारत्नेलुंपति । घ सिम सोई ह लिवेत्स्का
रत्नो पस्तनो धत्वे वृत्ते जस्त्वे च कृते वधामि त्येतद्रूपं भवति । धाना सोमानां मिं द्राहि च पिव च । वध्वां
तेहरी धाना । उप अंजीषं जिघ्रता । मारथ वर्धयोसिं च स्का । पत्वाप्रच्छाद्य प्रत्लीकांमीमरप्या इत्यसि-
न्मुंचति यजमाने तस्मै किमरास्था ॥ सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्या गुरउक्थं । यघरचीकमतो तो तत्तथा २८०

ह । वीतर्यज्ञ । हारियोजनस्याग्नेषः । हे इंद्र धाना सोमानामेते णाम द्धि नस्य पिव च । अस्य हारियोज
नस्य सोमस्य पिव च । वध्वां नस्य पत्नां तेन व ए ता वध्वो हरी एता धानाः उप अंजीषं जिघ्रतां । उपजि
घ्रतामंजीषं च । आरथ चर्म योसिं च स्वजठरे सोममेनं तेरथ च र्षणो रथ गमन असिं च स्वन न किं
च पत्वा प्रच्छात । यम हरित्वां प्रच्छेतरु हमनु प्राप्तं असम्य स्य प्यत्तात हे वृषन्व र्षितः पत्नीकामीमर
प्याः कयान त्वां त्वमतो वश्याः त्वम स्य यजमानस्य नामगृहीत्वा अस्मिन्मुंचति सोममभिषुण्वति यज
माने ततः सायरिपुनरपि प्रच्छेत तस्मै परितुष्टः त्वं किमरास्था ॥ किं दत्तवानसि । तत स्त्वं तां प्रति ब्रूयाः
सुष्टु सुवीर्यं शोभनं वीर्य अहमस्मै दत्तवान् । यज्ञस्य आगुरउक्थं । यदसावनेन यज्ञेन आग ध्यान
प्रार्थितवान् एतत्सर्वमहमदां यज्ञस्य चोत्कर्षं अरवं दाप्तिं अहमदाम स्मै । किंबहुनायघरचीकम
तो य प्रत्नो मिजानप्ययजमानः फलमस्य कर्मणः सर्वमेतत्तथा प्रार्थितमेवाभूत् न कश्चिदस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८१ मृषाकामो वभूवेत्यभिप्रायः। हे होतस्त्वमपि योपमेवं गुणविशिष्टं इन्द्रं तं सद हरिभ्यां यजेति। एवमत्र हरी उपजि
घ्रतामित्येतस्मात् हि शेषलिंगात् जीषितं अमृयो। अश्वयोगाद्य ऋजीषित्वं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योप
पद्यते। ऋजः शेत्यनवगतं। आसिनी त्यवगमः धमाशिनी वा ध्वाशिनी शीनी शीघ्रा पिनी कुल्या नदी वा
धमाशिनी पुनर्नाडी वा हिंशा शरीरं व्याप्नोति। एवमेतद्विहितं विगृह्यमानमनेकार्थमपि भवत्॥ कदा व सो
स्तोत्रं हर्यत आव॥ वातात्याय २ जिकुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षं। उसिकार्यैन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमे वेयं
हे वसो वसुमन् इन्द्र कदा कस्मिन् काले स्तोत्रमेतन्मयोदीरितमस्य यजमानस्य हर्यतः कामयतः का
मान् प्रार्थयतः। त्वामुपरोत्स्यति। अवथ अवाः कुल्येवो रकं विसर्पमार्गे॥ नाडी वा। यथा ध्मात्मासि
कीनी डी शरीरानि तरसे। आह॥ कतमत स्तोत्रमिति उच्यते॥ परे तरी घे सुतं सोमं सत्रा त्वं सुतम
भिषुतं प्रवर्जते। वातात्यायाउरकार्थं। एवमेतत्र ह्मपशेत्येतशाश्वाभिधानं कुल्याभिधानं वाशब्दोप २८१

पपन्ने र्थोपपन्नेश्चेति॥ ॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ उर्वशीत्यनवगतं। अप्सरा इत्यभिधेयं
प्रवचनं। उर्वभ्यश्नुत इति व्युत्पत्तिः॥ उरु महद्यशोभिव्याप्नोतीति॥ अथवा ऊरुभ्यां मैथुने धर्मे पुरुषमश्नुते
व्याप्नोतीति उर्वाशिर्नामतो उर्वशीत्युच्यते। अथवा उरुर्महान् अस्या वशः कामः सेयमुरुवशिती उर्वशीत्युच्य
ते। एताः शाश्वसमाधयः। अधुना अप्सरा इत्येतं शब्दं समाख्यानपुरस्कं निर्ब्रवीति। आह। अप्सराः कस्मादु
च्यते। साह्यं सारिणी भवति। अपः प्रति नित्यमेव सरति। तत्प्रभवत्वात्। तदेवतस्याः प्रियमुदकं तस्मादप्
सराः अथवा अप्स इत्येतत्प्सराः अपि चैवमन्यथा स्यात्। अप्स इत्येतद्रूपनाम। अप्सातेः प्रतिषेधपूर्वस्य प्साते
र्भक्षणार्थस्य तद्धि प्सानीयं। अनदनीयं भवति। नहि तद् दृश्यते। किं तर्हि आदर्शनीयं तदाभिसुख्येन स्थित्वा
दृष्टव्यमेव भवति चक्षुषा। न पुनर्मुखेन नक्षयितव्यमित्यर्थः॥ व्यापनीयं वा व्यापनमर्हतीति आप्लृ व्याप्तौ
तस्य वा प्सस्तद्विर्नियनेनर श्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति। स्यद्दं दर्शनायेति शाकपू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८२ णिराचार्यो मन्यते॥ न च तदस्य दर्शनाय किं तर्हि स्पष्टमेवेत्यर्थः। परस्य रत्यभसस्य पुरस्तादुक्तं। अपि वास्या
तेः न हि तद्रक्ष्यते। किं तर्हि दृश्यते इति। तत्राभस्य स्यासमशब्दे न्यायत्वप्रख्यापक एष निगमः। यदेन स्वरू
मा नयं परस्य स्वरूमा नयमिति। यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिंद्रियेय देनस्वरूमा नयं परस्य स्वरूमा
नयं परेकस्यापि धर्म्मिणि। एतेन रवयज्ञा महे स्वाहा इति वरुणप्रघासेषु करंभपात्रहवने पत्नीयज
मानयोर्मंत्रः। यद्ग्रामे वयं किंचिदेनस्वरूमयचारण्ये य च्च सभायां यदिंद्रिये प्रजनेने निमित्तभूते सति
यद्यान्यत्रापि क्वचिद्ग्रामादिस्थो वयमेनस्वरूमा कृतवंतः यच्चास्य स्वरूमयदभस्यामस्यणं कृतवंतो
वयं किं चित्तत्त देवाने कप्रकारमेवैकस्यापि आवयोस्त्वेत सिनिमित्तेभूतं उत्पन्नं किं विधदेकस्यापि
धर्मिणि यदस्तं तदनेकप्रकारमे। कस्यावयोः धर्माणि कर्माणि निमित्तभूतं यच्चैतत्सह कृतं यद्वयपृथक् २८२
तं यच्च मानसं यच्च शारीरं तस्य सर्वस्याप्येनसो ऽस्माकं अवयजनं कृत्वा नतो वयजनेन मासि मरुतां इ

हविः करंभपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे मरुतः इत्यतो विशेषलिंगान्मारुतत्वमस्यावसीयते। परस्य रत्येष
शब्दः अनस्य स्याभिधायको दृष्टः। तस्मात्साधूक्तं अपि वा ध्य इति रूप नामासा ते इति। अधुना पर्युक्तं
व्यापनीयंव... आसन्या प्राप्तोरिति अस्य वा स इति तस्यार्थस्य व्यापकं निगमं ब्रवीति। असो नामेति व्या
पिनरति यथा प्रोतिरभिव्याप्त्यर्थस्तस्यास्य इत्येतद्रूप नाम भवति। तस्यैष निगमः। पृथिव्याः पुरीषम
स्य सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणंतु देवाः स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्वि
नाध्वर्यू सादयतामिह त्वा। इत्यग्निचयने हितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टका स्तासामेकस्या मयमनु
पधानमंत्रः। पृथिव्याः पुरीषमसि प्सु पिन्यमसि। हे इष्टके असा नामतः। त्वामहं गुपायुक्तां सती विश्वे
सर्वे अभिगृणंतु अभिष्टुवंतु देवाः। किं च। सा त्वं स्तोमपृष्ठा हे वेदुरी इति तेन सोमेन स्पृष्टा वृतवती उदक
वती उदकसंसिक्ता सिता इह अग्निचयने। असीद। किं च। अग्निनो देवाव ध्वर्यू मा सादयतामि। हत्वां। तो हि वि

२९३ सज्ञानीतो यथा त्वं सारथिरित्यभिप्रायः। एवमत्रापर्थ्यापर्थस्यापरत्वमुपपद्यते। इहलक्षणायासंभवात्।
एवं तावदपरास्वस्याभिधानस्यासंरत्वमेकदेशउपपादितः॥ अधुनापरत्वेकदेशमुपपादयितुमाह
। तद्धानवतीरूपवतीरोमत्वर्थे तेनापशब्दाच्छंदेनरूपेण तदीतामानवत्यप्सराः। तद्धानवतीत्येवमुक्ते
पि सतिरूपस्यमत्वर्थे तावतारूपवतीति मन्यमानो भाष्यकारः स्पष्टमेव मत्वर्थमाह। यदुतरूपवतीतिरूप
संयुक्तेत्यर्थः। तस्या एव सर्वयोषिद्भ्यः प्रतिविशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः॥ अथ चेवमन्यथास्यात्। तदनया
पशब्दाच्छंदरूपमात्रं गृहीतमेव कुतस्त्वित॥ एतस्मिन्पक्षे नैरात्ययमादानादानाद्ये॥ अथ चेवमन्य
थास्मात्तदस्यशब्दवाच्यं रूपमतिरिक्तमिव॥ असमेदनं विधात्रा तथाहि तेनस्मामतिशयेनानपायि
नलक्ष्यते। एतस्मिन्पक्षे रात्ययेदानापूर्वस्याभिलाषिनी एषा अप्सरा भवति॥ ॥उतासि मैत्रावरुणइति॥
१ नस्या एवंगुणविशिष्टाया उर्वश्या असरसो दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कंद स कुंभे तन्न्यपतत् ए॥

वसिष्ठस्य सदुत्पत्तिरेव मार्ष्टे। तस्यैव स्तुतिरिंद्रस्य वा। उतेत्ययमपिशब्दार्थे वर्तमानो धात्वाचार्याच्चि
दजन्म गाव सिष्ठस्योक्तेते संभावयति। सा पुनरियमुक्ता विद्युतोज्योतिः। ज्ञत रा विद्युतो विशेषेण द्योत
ते देदीप्यते इति विद्युदुर्वशीत्यस्या ज्योतिः प्रकाशस्तस्मात्परितोधिकं संजिहानं उजिष्टं तं जायमानमित्यर्थः
। मित्रावरुणौ देवो यदपश्यतां त्वा तत्र तव जन्म एकं हे वसिष्ठ अपि च। यत्त्वां अगस्त्यो विश आजभार अ
गस्त्यस्य ऋषिर्विशो मनुष्यान्प्रति मनुष्यलोकमाजभार॥ आहृतवान्॥ तत्तेतव द्वितीयं जन्म उतासि
॥ अपि चासि मैत्रावरुणः। हे वसिष्ठ कथं पुनर्मैत्रावरुणयोरुत्पन्नोसि। किं संघर्षेण। नेत्युच्यते। उर्वश्याः
सकाशात्॥ हे ब्रह्मन्मनसोधिजातः न संघर्षेण। किं च निर्बीज एवासि मनोभिधानमात्रादुत्पन्नः ने
त्युच्यते। किं तर्हि। उत्संधुक्तं उर्वश्या दर्शनात्स्कन्नं मित्रावरुणयोर्ब्रह्मणादेव्येन देवानां स्वमृतेन त्वा प
जुः सामात्म्येनस्त्वं तो विश्वे देवाः मेतद्भूमौ देत त्यतेदितिकुंभस्योपरि पुष्करे उदके अंतरिक्षेवा त्वां तेन शु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८५ द्रेण सहैकतासुपगतं अरिष्टं न अघातयेनेत्यर्थः। एवमेतस्मिन्नद्भुते स्वर्गमित्रारिनासंबंधेन उर्वशी शापे
न अप्सरा इत्युपपद्यते। रौद्रेण किल तेजसा निर्गच्छो वसिष्ठो मित्रपतिगृहीतायामुर्वश्यामुत्पन्नोऽवरुण
तेजसो जात इति पुराणान्तरेऽप्यनेनदस्युपेक्षितव्यं। अनेकविधो मंत्राणां विनियोगः। वसिष्ठस्येयमार्षेयु
प्परश्चात्र प्रयोगः। उतासी मित्रावरुणयोर्हि रूपार्थमुपलक्ष्यते। नैतद्धि हृदिनिमित्तान्मंत्राणां भवति आह
रेतः कस्माद्यप्परे इत्युच्यते सहितेन संज्ञकोऽरसः पुरुषस्यांगारंगात्संभूतः स्त्रीयोनेः स्थानीयो भवति
नक्षत्री योभरणीयस्य। एवंस्यते भेरतेऽश्मयथासंभलेद्रूप्यरत्वे पशाखोद्रूपस्यः। पुष्करशब्दोऽने
कार्थस्तस्मिन् प्रसज्यमाचष्टे। पुष्करमंतरिक्षं तद्धि पुष्पाभिभूतानि अवकाशदानेनोपकुर्वत उर
कमपि पुष्करं तेन हि शृज्ञाक्रियते। देवादिभ्यस्तत्सृजाकरत्वात्पुष्करं॥ अथवा पूजयितव्यं पूजाना
हैमात्मनरएलेति पुष्करं। इदमीनरस्यमेतस्मरेवकारणात्पुष्करमित्युच्यते। तदपिहि पूजाकरं २८५

यितव्यं च। शोभनत्वात्स्य अथवा पुष्करं तरितिय पुष्करं। आवह्वेहि तस्मिन्नव पुष्पात्र भवति प्रथमं सं
गात्पुष्पशब्देनिरुद्धः। पुष्पं पुष्पातेरिति। पुष्पतिर्विकसनार्थः स्मर्हि विकसितं भवति। वपुनमिष्यते
कार्थमनवगतं च। वेतेरिति धातुनिर्देशः। वेनमितिन्याय्यं। कांतिर्वा निधेयाप्रत्ताव। सइतमोव सुनेस्व
धावः। भरद्वाजस्यार्षं त्रिष्टुप्॥ ई ईट्टे स्तत्के स्वरस्य दशशाक्रस्यनवमे हनिमहत्वनीयेशस्त्रे शस्यते। यत्त्व
मेवं गुणविशिष्टो हे भगवन्निंद्रप्रयाशुणं त्वामवोचाम। सत्यमेतत्क्षार्वरंतमः अवस्तुनं अप्रज्ञानलक्ष
णं तेनत्वात। स एव तत। सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशात्मेन संतनोति सूर्येण वपुनवत। प्राणो हीद स
स्मात्सूर्य उदेति प्राणाद्वारए प उदेति प्राणोस्तमेति इति श्रुतेः। तस्मात्प्राण इंद्रः सूर्यस्येंद्रियदेहेषु मतेसूर्ये
मुद्गमयन्। तेन सूर्येण वसु नवचकार। एतज्जगतत्तानवतरकरोति। तस्मात्सएवेंद्रएवमुच्यतेसूर्यं
यत्वमेतज्जगद्धुनवमत्तानवचकारऽनवान। सीतिभर्थः॥ यत्त्वमेवं प्रभावस्तस्य करावस्मिन्को

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लेमर्त्तीमरणधर्म्मणो मनुष्या अमर्त्यस्य अमरणधर्म्मिणः धाम स्थानं रयसंतोप स्पृमिच्छंतः नमेनेभि
नमस्यंतिः हविधानैः अन्नेन नमस्कारेण तं चापरिक्लिष्टस्थानं। कृतानकाशास्त्वयंते व्विस्पभिनायः। ए
नमिहेतमस्तं तन्वनस्वर्पेणपुनर्नमस्कारेति अनेनमं चंभाद्युतशब्देनमन्तानमुत्पन्तरस्तुपपत्तिः
।कांस्यर्थत्वमपिध्रुविदुपेस्यं। रद्वेवचापसेणयोज्यं। वाजपस्यमित्यनयागतं। वाजयतनमित्यव
गमः। नेमखायः पुरोरुचं। जपस्यं। पावमानी सोमो। अंवरीषऋजिश्वायस्तेदरशतुः। स्वत्रैषा
तमेनं सोमहे सखायऋत्विजः पुरोरुचं अग्रतोरोचमानं पूर्यं वयं चसंस्कृताः संतः हे सूरयो मेधावि
नः अथ्यामस्मा पुत्रामवयवाजगंध्यं प्रतिविशिष्टान्नं समानगंध्यं। अथवावाजग्रहीतारं। अथ
वावाजसंमिश्रधितारं। किं च सनेमसंभजेमहि वाजपस्त्यं अन्नमेतत्स्याक मितिमन्यमानसं
तः सोममभिमुख्येन देवाः पतंतिगच्छंति। सयानपस्यः सोमसंनिस्त्यकाले मेजवर्पनजेमहि

एवमत्रशब्दसारूप्यात्थोपनेश्वाजपस्त्यशब्देन सोम उक्तः। वाजगंध्यमित्येतदपि परस्मेकस्मिन्नेव निग
मेनिरुक्तं। केवलं समाम्नायानुक्रमलिपयोमः वाजपस्त्यं वाजगंध्यं रत्येषसमाम्नायानुक्रमः। निगम
पुनः अस्याम वाजगंध्यं सनेम वाजपस्त्यं इति। गध्यमित्यनवगतं। ग्रहणीयमित्यर्थमतीतिः॥
पासिकुत्तेन मरथं। पनस्तातवामदेवस्यार्षं ऐंद्रीत्रिष्टुप्। अद्दीनसक्ते चतुर्विंशउक्थेमाध्यंदिने
सवनेमैत्रावरुणस्यपशंशस्ये शस्यते। हे भगवन्निंद्र या भिकुत्सेन ऋषिणात्म समानः। अथवा कुत्सेन
नज्जेणा। पुयातेनसरथं समानगमनं अभिवहनरथमारुह्य अथवा मरथं रथसंयुक्तं। परनी कंभ
वस्यः शिरसि पुरात्मी यान्नि मार्ई शुष्णपरकीयानतोदमः न्न रखकेन। चिरात्स्यज्ञनेनयालितधापि
चगछुनद्धर्योरश्वयोरीशानर्ईश्व[illegible]तेनशावतिलपि अस्यतगव्लान्हतुः सत्वंतास्व जुसेव
मार्गणनकोविदध्यांगतिं धावमानः वाजगंध्यं वाजमिव यद्गाईनो कुमाभिमुख्येन सुरजर

२८६ पुनः पुनः संमिम्नायिष्यन् आत्मानं पात्तु मिपुंडेक यिक्रांतदर्शनो असंमृदंपरहन्नुपाम्मिन्नहं निपा
र्थायपारणापशत्रूपामुपरिचेतः करोषि। पागपितव्यामयेत इति तस्मिन्नेवाहनि तान्सर्वान् दर्पा
न॥ अतिक्रम्यवर्जमेसेरत्वर्थः पर्यग्रहात्वयेरक्षदल्पकामदितिएते भृत्येरथाः। एवमेतस्मिन् शास्त्रसार
प्यारथेपपन्नेम्नगाध्यमित्येम शब्देगृह्णातेत्युपपद्यते॥ गाध्यतिरमतीतार्थः। सपुनरेषमिश्रोभाव
कर्मी॥ ॥आगधितापरिगधिता।ज्यांशतानावयव्यस्यर्थ। आगधिता आगृहीता आमिश्रिताच। प
रिगधिताचपरिमिश्रीकृतावाद्वम्प्यां मयापरिष्वजेष्यर्थः। पाकशीकेवमतिवशंकशाकेवसाहिन
कुलज्ञातिः काचिद्विवेकशामिति मूपतेः स्वमेधेः सायथामदकालेमतिकपामतितरांपरिघ
नतिसहितस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवंयामौजंगहेपरिगृह्णाति वाद्वम्प्यां परिदृह्य चदरातिया २८६
दुरीयाआदरवती। अथवायादसारेतः सेकेनतरु[illegible]तिपारदत्सुरकौवनामसुपठितं॥ आहकिं

इतिमन्यसि॥ उच्यते॥ पाश्नां मेथुनात्स्यातांशतानाशतानि वेहुंशरत्वर्थः। पारवंमममकाशसामम[illegible]नो
न्यापत्नीत्वभिप्रायः एवमत्र मेथुनसंवंधाद्धः रमारुष्पाद्गगाध्यतिर्मिश्रीभावेकर्मेत्तुपपद्यते॥ कौ
रयानरत्वनवगतं। रुतयानरत्वनवगमः। यम्नेदुरिद्देमरुतः। भानमानं। मेध्यातिथेः काण्वस्यार्षया
नमनेयाप्रशस्यते। यन्मरुद्गवंतोमरुतः इदुष्पाकस्यामाविपघनापः कौरयाणः संस्कृतया
नः विश्वेसांत्मनासर्वेषाम पियानानां अभ्यमतिगृहीतृशक्तीनांमध्ये आत्मनातदेवशोभितंशो
ननतमे। अनेकरत्नविचित्रत्वात्॥ दिवीलज्योतिष्वक्मुपध्यानमानंदृश्यते॥ एवमत्रशास्त्रसारुप्या
दर्थोपपन्नेम्नकौरयानाः रुतयानः इत्युपपद्यते। कौरयाणरत्वनवगतं। तूर्णयानरत्वेवगमः
-नेपत्वापरिदेवा अनूषन्महेभराय पुरुहूता विश्वे। सतौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिंद्र सखिभिः स
जोषाः जातं जातमात्रे विश्वे देवा यपत्त्वां पर्यभूषन्परिगृहीतवंतः महे मैतेमरायभरणाय महां
इ

२८७ नमस्तुरेः महस्रग्रामकरीष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण सत्वं हे पुरुहूत इंद्र तोरयाणः त्वरितया नोऽन्त्वाउपया
हि उपगच्छेत्यर्थः मरुद्भिरत्विग्भिः सह संप्रीयमाणः उपागत्य चास्माकमाशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः
एवमत्रागमनसंबंधात्तोरयाणात्तूर्णयानरत्नमुपपद्यते। अह्रयाणरत्यनवगतं। अह्रीतयान
नरत्नवगमः। त्वयावयं सधन्यः ह्रयाणत्वा महेरव्याबंत्रिष्टुप्॥ अग्नये रसे घे अष्टाकपाल स्तत्र
स्मि[illegible] रतः पुरोवाक्येषा मैत्रायणीयके हे मघवन्नसे त्वया वयं सधन्यः समानधनिनः परे तरस
कृ हे धनमेतदानयोः महे इत्यभिप्रायः॥ यतएवमतोऽभूमः। त्वोताः त्वयैव रक्षिताः संतः तव प्रणीत्या
नवैव प्रणयेन अश्याम वाजान् प्राप्नुयामो गातिं किं च उभा शंसा उभावपि शंसितारौ पश्चात्तो
नः पापानि शंसतिय अन्वरहलसालुभावपि सूद्रयस्व पुत्रहि। हे सत्पताने यज्ञतनिनः। किं च॥
अनुष्ठया आनुष्ठानेन रुणुहि कुरुक कर्मणेतत्संपादयपदं हे अवरीमि। हे अह्रयाण अलज्जितया २८७

नेत्यर्थः। एवमत्र अह्रयाणेरत्यनेन अह्रीतयानोऽभिरुच्यते। उपपद्यते हि रेवनाया अलज्जितयानत्वं॥
ह्रयाणरत्यनवगतं। ह्रमाणयानरत्नवगमः। ऋज्रमुक्षण्यायने। षाम णिरति विश्वमनसो वेय
श्वस्येयमार्षं उषिक्ययानमनया त्वयते। ऋज्रं ऋजुगामिनं रथं रजतमयं रजतविरतं वा युक्ष्मश्वैः
॥ अमनाम लब्धवंतो वयं वृ पुनः इचे ध्ववंतः। उक्षण्यायने। उक्षण्यायन इति वे क्षिदासीत्। तस्मि
न यतमाने हरयाणेह रमाणेयाने नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने सुषामणि शोभनं सामास्य सु
ष्ठामातस्मिन यजमाने तादृशः संदेशो दातेत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शाखसारूप्यादर्थोपपत्तेर्ह
रयः नो हरमाणयानरत्नमुपपद्यते॥ आतिनरत्यनवगतं॥ प्रतीत्य स्पष्टार्थे आह॥ प्रत्यत इत्यर्थम
स्पर्धमतीति॥ यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी। हला महे। कुत्सस्येयमार्षं बृहस्पतेर्दशरात्रस्य नवमे
ह निमरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्ते। शाम्यतोयरंद्रो अश्वानां गवां च गोपतिः। किंचाय आरितः कर्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८८ णि कर्मणि स्थिरः आदितः सर्वान् स्तोमान् प्रतियोवस्थितः केनदेवता रूपेण सर्वेषु स्तोमेषु नागस्थाना
ताय कर्मणि अभिष्टोमादौ स्थिरो नित्यः प्रभृते न किंचनकर्म प्रवर्त्तते इत्यभिप्रायः। योलोष्मितसंस्तध्व
स्यापि दर्पितस्यापि यइंद्रोः सुन्वतो भिषजमनुर्जोगस्य नेभः वधापि नानमेवं गुणयुक्तं मरुत्वंतं मरुत्व
द्भिस्तं इंद्रं सरव्याय सख्तिनावापए तस्मिन्कर्मणि हवामहे॥ आह्वयामहइत्यर्थः॥ एवमयमादिति शब्दोः
र्थोपपत्या प्रत्यन इत्युपपद्यते। अंदीस्पन। वगतेर्मदतर्मद्दुमावार्थस्य। धातुरायमप्रतीतः। एव
एवं निगमः॥ निषद्धणा सिभ्वसना त्वापति॥ संज्ञस्येयमार्षं आंगिरसस्यैपंजगात्स्यैंद्रीमयु नदिद्
एवांगिरसः पुत्रत्वमापन्ना निषणास्ति निवर्जपः सिपतयस्त्वं हे भगवन्निंद्र मे बुंदस्वाश्च सनस्य
पात्वकाणिणोवायो मूर्द्धनिउपति शुसस्यचित शोधपितुरपि भगवन आदित्यस्यपंदिनोमदूभा
वकर्तुः। आदित्येन हि परिपव्यमाने संस्तव्धे अपि वदरती दुकादिमदुभवति। तस्मादसौ मंदीनस्या २८८

ण्येव कर्मकाणि वोमं इलंप्रतर्दयेत वतस्तनपित्तु शाद्वं कुर्वीण्णो वनानि विक्षिपसि। उर्दमधश्च वना
न्युदकानि विक्षिपतो नन्ते शक्तिप्रतीघातोः स्त्रीत्यभिप्रायः। यस्मिंस्तपक्षेवधेनेति निर्वचनं तस्मिन्य
क्षेवनेस्ये पशाब्दोमे घवधेने तियोज्यः। उदकशाब्दस्य तस्मिन्कर्मण्यपि मुखेन मा। न सायद्धेनावनादि
सावनापद्याः पित्वं कर्मसूणवः करोष्येव अस्तकरमन्येः। तस्माद्भवी भिरुत्वापति। कोन्य स्त्वापति। को
न्यस्त्वा उपति वर्जते त्वमेव सर्वभूतानि पतिरलवजनेसइत्यर्थः। एवमत्र मंदिशब्दे नादित्यउक्तः। तस्तु
नेरेतदस्यर्वं मदुभावकेरणादादित्यस्य मंदित्वमिति। अतो मंदिशब्दस्य मदुभावार्थो पपिपादयिजयाः
र्थो उपति नासंस्त्वम्पार्थवाचिना सहसंबंधो यत्र मंदतेः प्रयोगः॥ ततो निगमात्र मंदते र्हि मदुभावार्थे
तास्य स्पष्टतरे तिदर्शयति। अप्रपूर्वोप्ययं स्पष्टतर इत्यपिशब्दः॥ नीउपतिस्वनीउपतिस्वरातो हावपि
संस्तंभकर्माणो पूर्वेण अनेनैव अनंतरेण मंदिनायस्मात्समानवाक्यतामुपगतौ प्रयुज्येते। तस्मा

Gandhi National Centre for the Arts

२८६ द्वन्द्वशास्त्रस्य मनुष्याणामर्थत्वमुपपद्यते। तदेवानां देवतमाया। सर्वपत्वं गन्तुं मनस्यार्थे जगतो जाह्नस्थत्वे सूके
तत्कत्वं तत्कर्म देवानां देवतमायदेवतमस्य रहस्यते। यदश्नस्य नस्त्याग्य भवन्‌ इयन्त्यपि संतिमेघ
वृंदानि। किंच॰ अभ्रदतामूर्ह्यन्यभवन्‌। कानि पुनस्तानि मूर्हन्त्यभवन्ति ति उच्यते। वीडितायानि वीलिता
नि। वीडितानि सम्प्रदानि दर्पितान्यसुरकुलानि अन्यानि वायानि कानि चिन्ता निमूर्हन्त्यभवन्तीति। किंच॥
उद्गा आजन्‌। उदाजन्‌॥ उदगमयर्‌पः अभिनद्वलं मेघं प्रस्त्रणात्तपमानं॥ किंच। अगूहत। अनाशय
तत वोवैश्रुता स्वना। किंचन्यचस्सपत्न्यस्य दर्शय तत्स्वरा रिन्वं। अन्यवधानीकारणेनं मम॥ एवम॰ त्रान
दंतवीलितेतितेदनेवीलयतेर्वंदिना सहसम योगो न्यत्र कश्चित्‌ दृष्टव्यः। निष्पीत्मनवगतं विनिर्गत
पमारतिशास्त्रसमाधिः स्वो। कामः पुंस्त्वलोनिधेयः सहितिनिस्वे निर्गतशे पएवनवतिस्पराखयते: स्पशा
त्वर्थे वर्जमानस्पशेप:। तेन हिलीमस्प्रयते। प्रतिपत्स्यानीथादर्शिंपी पराशः॥ कुत्सस्यार्षं। ऐंद्री त्रिष्टु २८६

पहे नगवन्त्रिद्रयस्मान्मःस्वरशिंप्रतिपश्यतीव न्यासानीथास्तूतिः। नीथाविदोजरितारश्चेत स्नान्तिगमा
त्स्तुतिनीथे तिप्रतीयते। रस्यो शचोः शासपितुसलवर्डुकोनर्बुकरवनियासमिव अच्छ आभिमुख्येनेद्र
रयमनुप्रविष्य सदनं स्थानं यज्ञनयानीथा। पास्तूत्यामनं स्यंयस्तवाभिमतो गुणोऽनेनयविना ममामेव
स्तोतास्तूयात्‌ साधा स्यादितितमर्थमनुप्रविश्यैव भवतो हृदं तेनार्थेनात्मानमभिसंबंधयित्वा एत
न्ममसदनमित्येवं ज्ञानतीनतदेव अगात्‌ नित्यकालमेवागच्छति। पतएवमतःस्तुराप्रितारीवयं
भवत्व अर्थेतस्मात्कारणद्ध्येद्वमःदेमयवनवर्जुतान पुनः पुनः क्रियमाणात्त एतस्मान्न मेधाः आत्म
स्त्वस्याश्वयन्तात्मानमस्मानं पराशः पराञ्चुखानदधीथाः। उपनामयततकर्मसाधनानि। कथं चयु
नः कर्मसाधनानि कथं च पुनर्मा पराशः। मद्येव निष्पवी। सर्वथा धनानि विनिस्व विनिर्गतशे यो विनाशा
यति। एवमस्मांस्त्वं मायसा दयिष्टाः। धनभृतास्त्वव यं अतोरसस्वेत्याति प्रायः। एवमत्रेशास्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६०

त्यादर्थोपपत्तेरष्वधननामसंबंधात्स्थपीतिर्मतपसाः स्त्रीकामरस्तुसपयने। तूर्णाशमितेनयगते। उद
कंमन्वनीत्यभिधेयत्ववचनं। रू स्यैहि स्मिमंतयाप्नोति तूर्णाशनमिति व्याप्ये॥ अपठितेचेत उदकनामसु तेना
प्रतीतार्थ। प्रतिष्कुतायचो। प्रतये धाभियेराष्टे। – – येइंग त्रिपर्याये शम्पते मे त्राव्रूपाम्यप्रथमेशास्त्र
विनियुक्ता। हे। ऋत्विग्यजमानाः यस्मया प्रतिष्कृतं आर्त्विज्यमुपगच्छत। अहमिंद्र स्तातिभिराहूयिष्यामीति
तस्मै प्रतिष्कुतायवो युष्माकमुपकरणार्थमेतस्मिन्कर्मणि युष्मत्प्रतिष्ठं अंगलनं। हुवे आहुवे। सुषि सं
सु हेनुं मुन सं वेद्रं अह्वं उतये तर्पणाय। अथवा भवता मात्मन रक्षणायेति स्यात्॥ कथं पुनराहूयामि
तूर्णाशानं गिरे रघि। यपात्तूर्णाशं उदकं मेघस्यो पति नर्तेमान मा न्वयेतिज्ञ सार्थिनो जनाः॥ एतमाह्वया
मीति एवमत्र गिरिसंबंधात्तूर्णोरमुदक मित्युपपत्तिः। क्षुंपमित्यनलगतं। अहिच्छत्रकं भवतीत्यभिधे
पवचनं। यस्मात्तत्स्पष्टमात्रेक्षम्यते चलति तस्मात्क्षुंपं क्षोभणमितिव्याप्यं॥ कदा मर्तमराधसं। इं २६०

द्रो अंग। गोतमस्योयमार्षं उष्णिक्छंदः इंद्रो देवता। गौतम्ये दर्शिके सुउष्ण्यपर्याये सूत्रास्तणात् इति नः शास्त्रे विनियु
क्ता। कदा कस्मिन्काले मर्तं मनुष्यं अराधसं अनाराधयंतं यज्ञमिंद्रं नाराधयतीत्यत्स्साइविभाचान्ते
कराया दैनान् स्फुरत्। अवस्फुरिष्यति। अभिहिंसिष्यतिमद्रं। स्फुरतिः स्फुलतीति वधकर्मसु पठितं॥
किंच। कदा नः कदा अस्माकं परिचरणमाणानां स्तुतिर्गिरः शुश्रुवत् श्रोष्यति गिरः स इंद्रः। अंगः स्वि
प्रमित्यर्थः। कदा स्माकं परिचारितःणां इंद्रः श्रोष्यति गिरः शुश्रावत्स मर्द्यिष्यत्याशिसः। अनाराध्नय
दापादेनाभिहनिष्यति कदा नाराधयितां ग्रास्राधयितो विशेषसंज्ञास्यतीत्यभिप्रायः। स्वरूपेणतावदेषा
ऽस्य मंत्रस्यार्थो मयाल लक्ष्यते। ज्ञातं पुनरत्र लौकः पादेन क्षुंपमिवावस्फुरसि रवेपेम धीतानत्रा पे
कदानःश्रवोतिगिररक्षि। तरेतत्क्षुंपमिवात्र स्फुरसिश्रणोतिगिर इत्यनयो। व्यवस्थयोः पुरुषा
वैलक्षण्यान्दुर्बोध्यो मंत्रार्थ इति। अवस्फुरसि इति मध्यमपुरुषप्रयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणाभिमं धाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६१ त्र्यम्बकशान: शृणोति जगिरश्च इमे न त्यागे सस्कृत:। एवमेतद्वाक्यं दुर्योन्यं। पदेषु भाष्यस्य सम्यक् पाठ:॥ अथ पु
नरस्य सम्यक् पाठ:। सस्य क्वाद्येन्वेष्ट्या। अहं तु लक्षये यथैषम पासंत्रो भ्राख्यात: स एव सम्यक् पाठ: स्यात्
देन कुंपमिवाव स्कुरिष्यति श्रोष्यति च गिर इति न याहि मंत्रार्थस्या विरोधो लक्ष्यते। सूक्तेऽपि वास्मिन्काष्वि
त्वरोक्षर कृताक्षर च: कोचिन्स्म न्यसकृता:। अतो पि दुरवध्यरोऽस्य भाष्यस्याभिप्राय:। अहिंछत्रकं हि पाठेन
स्य ष्टमात्रे शीर्यते॥ तथा चात्रानाग ध्रपितुर्विनाशो भीष्ट इति। संपशब्देना हि छत्रमभिधीयते। निचुंपुण
इत्य वलगतमनेकार्थं च। नचुंपुण: सोमो भवतीत्यभिधेयाभवचनं। निचांत पृण इति शब्दसमाधि:॥ स
हि नित्यं तोभ अस्तित: प्रीणाति पत्नीवंत: सुता इमे। निचुंपुण:। सुकक्षो नाम आंगिरसस्तस्येयमार्षेगा
यत्रीरेंद्रा त्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये होतु: शास्त्रे विनियुक्ता। पत्नीभिरद्भिस्तहंत: सुता अभिषुता
इमे सोमा उशंत: कामयमाना इवयंति। देवानभिप्रती नयेतिकपं नामास्मान देना: पिबेसु इति सेवम २६१

र्थकाम समाना इवयंति। किमेन देयनेन्नुच्यते॥ पुन: पुन: देष निचुंपुण: सोमो पांवोर्येण सहित स्तामुना
सुक्रियासु प्रशंस्यमान: अस्माभिर्देवान प्रतिजस्मिरेव भवति। गंतेऽभविष्यति। एवमिह सोमाधिका
रान्निचुंपुणशब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते। समुद्रोऽपि निचुंपुण इत्युच्यते। स हि निचमनेन। उदकेनप्र
र्यते। उदकं हि निचम्यत इति निचमनं। ऋग्वोत्र निगम:। अवभृथोऽपि निचुंपुणेना उच्यते। नीचैरस्मिन्क्व
णंति शब्दं कुर्वंति। नत्र स्तुक्रमवभृथे सोपांश्व वचरंतीति निचुंपुण:। अथवा नीचैरस्मिन्यज्ञपात्रा
णि दधतीति निचुंपुण:। तानि हि तत्राप्सु निधीयंते॥ अवभृथ निचुंपुण निचेरुरसीत्यनेनाभिसा
द्याप्सु प्रहियंते सोमपात्राणि। हे अवभृथ अवभृथ देवते वरुणनीवक्रमान निचेरुरसि नीचैक्वण
शीलोऽसि निचुंपुणो नीचक्वणो नाम त्वागहेऽन्देयज्ञत्वं तिष्ठसे। सत्वमेवंगुणविशिष्ट: अव
ण दैवै: देवकृत मेनोयसि अवयक्षि णादेवे: सहितो देवकृतं देवानि मितं। देवो परा धजमेन:॥ अव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२४२ + २४३
२४३
पसिमर्थ्यैः सहितोमर्त्यस्तं मनुष्यस्तं एनः पुरामर्हतो दिरेवरेणोपरे स्मात्पाहि। एवमत्र निचुं पुनः शब्देना
वमृष उच्यते। निचुंकुणोप्यनेनैव व्याख्यातः। पदिरित्यनवगतं। गंतव्येषनिर्देशः कृतोभवति पत्स्यते॥
यस्मात्सोपद्यते गच्छतीत्यर्थः। अभिधेयः पसीवर्त्ती। सहि नित्यकालमेव पतितो भवति। सुगुरसमु
त्सिनाति। कक्षीवत आर्षं। त्रिष्टुप् स्वनस्य दानस्तुतिः। सएव सुगुर्भवतिशोभनगुः सएवसुहिर
ण्यो भवति। सएव स्वश्वो भवति। एदह्वमहेवास्मै वयो नमिंद्रो दधातिर दातिः। आदयस्य ति। मिति
उच्यते। यत्वा यं तं वसुना प्रातरित्वः प्रातरागामि त्येतिथिः। सहि प्रातः प्रातरन्यानि गृहेषु पश्येति। जे
नैव मामंत्र्यते। प्रातरित्वरति। आयं तं मध्यंतं वसुनान्नेन स्तधा विअशमनेन प्राणारकृणो मुक्षीज
येव पाशपयेव कुमारः पदिपतितारं सिणं उत्सिनाति। उत्कृष्य सिनाति बध्नाति। प्राणांस्त्व यिसन्निपच्छ
तीत्यर्थः। यस्माद्धि अतिष्ठिरध्वगो भवति सपतमस्कधितोः कूर्मयोगे मकस्य चिद्धि दिवोरहेणतिष्ठ २४२

ते। एव मेतत्स्यात्। एवमत्र यसीपदिशब्देनोच्यते। सहि अतिक्रममाणः पाशयावध्यन्तरस्तु पपद्यते।
मुक्षीजामोचनात्। साहि अवमुच्यते पासिनः पादे। सयनावसीयनेनबध्यहितयापसी। ततना वसा हिप
पासिनो बधार्थं तन्यते। एतास्यः किमाभ्योपथासंभवं मुक्षी येमेतदभिधानं भवति। पादुरित्यनवगतं
पद्यते इत्यर्थः प्रतीतिः। सातेजीवातु सुच्यते। अस्फक्त्स्येयमार्षेरेंद्री त्रिष्टुप् महाव्रते महत्वतीये श
स्यते। हे यजमान सा तेन वजीवातुः। जीविकायाः स्य भगवतः सूर्यस्य नापस्मकाशरस्तुरयात्तम
परमारानारिलसच्यापवजिरनेन सौर्येणाकर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसिरित्यभिप्रायः। यतएवम
र्थं मस्मात्कारणाद्ब्रवीमि। तस्य सूर्यस्य विद्धि विद्धि विजानीहि। यस्त्वयात्त तिद्विदीनारिलक्षणः प्रत्युप
कारः कर्तव्यः। सात्वमस्मै सूर्यायेतादृक एतादृशामुपकाररमप गृहः। मासंवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारोया
स्मै त्वमस्तु घञ्चस्वन्याभिप्रायः। अपिवा समर्यं संग्रामे रणतस्मिन्तेमृत्युनामहत्वर्जमानेमवंभूतानां श्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६५ घाताभिप्रायः। कोहितदुरक्षस्य कदाप्यस्तु इति। मत्वैवं तत्स्वतानि शोभनाकार्याणि मन्यमानः शीघ्रमस्तु
पकुरुष्वा मैसर्यापेत्यभिप्रायः। आह। का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिर्याज्ञीवातु इति। आविः स्वरूपं तेऽग्नेऽह
न्ते पुरं। आविः कुरुते प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वमिदमुपभासितं स्यवहारायकल्पते स्वेरादित्ये
।प्रहृते संरणोति रश्मिभिर्बुसमुद्रके। किं च सपाद्युः। तस्य रनेतं स्वमनं अवभासनेन चरसादानादिक
र्तुः अस्य सूर्यस्य निर्णिजउपनिर्णेजयितुः॥ तमः पंकदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेनप्रकाशिमरश्केन धौतानी
वकरोतीति निर्णिक् सूर्यः स्वस्य निर्णिजो न मुच्यते नोपरमती त्यर्थः॥ अतएवमयम घ चस्वस्योपका
रेप्रवृत्तः। अतः प्रस्तुपकुरुष्वास्मइत्यभिप्रायः। एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः पादुःपुरन्मि स्तुपपद्यते। नु
समिस्तुरकनामत्रवीतेः शब्दार्थस्य। न द्विशाब्दवद्भवति। नं शातेर्वीत दिम्न श्यते मे धात। यद्वर्षन्यातय
स्तुरक्षमादित्यलक्ष्मिभिः प्रोत्सादनं इति समासतो भाष्यकारेणायमस्याऽर्थस्यार्पउक्तः॥ ॥दशमः २६५

स्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ ध्वकइत्युनगतं॥ अनेकार्थं च॥ - कस्माच्चंद्रमा भवति। स हि विचतज्योति
ष्कप्रकाशिज्योतिष्को भवति तस्मात् कः अथवा [illegible] ज्योतिष्कइति रकः। तद्धितस्य विरतंज्योतिः श्रीनत्या
दिनतरास्तु स्मानिज्योतींषि सूर्यादीन्यपेक्ष्य। अथ वा वि - तज्योतिष्को रकः। तस्य हि विक्रोतज्योतिरितरे
भ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात्। एते शब्दसमाश्रयः॥ अरूपो मासस्रोरसी विततस्य
यमाहस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य नाम आर्षं॥ पंक्तिर्वैश्वदेवी। अरुणा आरोचन आभिमुख्येन सर्वस्य ज
गतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया मासकृत् मासानां चकर्ता मासशब्दसंबंधाद् एष मासशब्दोऽत्राध्याहृतः
तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति। चंद्रमा वृकः। अ[illegible]कं करोतीति। उच्यते प्रथायन्तं ऋक्षशीर्षि। नसत्रमं
डलस्याधोऽवस्थितः। पथा स्वेन मार्गेण यान्तं दर्शोपपश्यति नक्षत्रगणं। नमामं धपेपतितं प[illegible]प
दिनामपश्येत् कथं चिदपे श्रुमत्या [illegible]पे तापदो मामित्यभिप्रायः। किंच उज्जिरीते निचाय्य। [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२९५ स्नामयीवि। यथा कश्चित्तस्करः स्पष्टरोगीकं चिरं संतरसा लुछेदनास्यरवयं यो पानवेस्यनेनोक्तं
टीत्वा निचाप यतिपश्यविरणं चंद्रमा अप्सु जिहीते येन नस्ततेपायोस्यमायो अमुनाम पापयो
क्त्वारविएवं निरुप्यष्टा स्येनरश्यात दर्शनेन ततस्तदेजाभि जिहीते नेनेवसहोदेनीत्यर्थः एवमस्य
येनार्थस्तमपमारयेणोढका यो हिमत्वाप पश्यति मया स्वस्याथौनास्तीति मानपश्यस्य धोवज्ञमानं
यस्यवमतोजवी मिपिताव रोरोहसी विज्ञे विजानीतं अस्य वित स्यार्जिमलापस्यसोर्थः। हिरित्वावा
न्तुनरतं मामस्मात्कूपान्दुत्स्व मिप्रायः। एवमत्रारुण शाव्दान्मासरुछ्वात्र्व र कथं इमा श्वं इमे स्नश
व्रा छेन सत्रगणो ध्याहृतः तथा थीं सपत्स विरोधात। येषां तुशा। विनां मासकृदित्येतत्परछं यं नयति
।तेषां सकृन्मां ददर्शी चंद्रमाः। यदि पुनः पुनः पश्ये दर्शपेमोचयेदस्मात् आपदः। पश्चात्तु यंतेनसंत्रग
णं पुनः पुनः पश्यति नमामित्येवमादियोज्यं। आदित्योपिवृकउच्यते यः शर्वरके। यस्माद सौ नम आ २९५

वं ऋतेतस्माद्वृकः॥ ॥ स्वंद्वारअहोजो हवीदश्वि। विस्रेण। कक्षीवान आर्षे अमश्चेनी त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाक्या
श्विनयोः शस्यते। अजोहवीत आहूयत॥ आहूतवती उषाः हे अश्विनौ युवां वर्जनशीला वर्त्तिका। क
दा पुनराहूयरित्युवाते आस्नः आस्यादेनां युवाममुं चतं वृकस्यादित्यस्य। उषाः किलादित्येनाभिग्रस्ता
श्विनावाहूतवती। तामश्विनौ प्रमोचितवंतावित्यारव्यानमेतस्मिन्नर्थे वेदपंते निदानविदो वृकेचा
स्तदपुपेक्षितव्यं मंत्रार्थे निर्णयाय। एतच्छ युवयो महाभाग्यं। विं चान्यत्। वितयुषा यय थुः मात्वंद्रैः
। विजय। मिछं तो पुरां यय थु र्गच्छथः सानु समु च्छितमद्रेर्मेघस्य शिखरमारुह्य किंच। युवामेवजा
नसुपद्रवं दुर्भिक्षात्मकं रूतस्य जगतो विश्वाचः विश्वगंचनो सर्वतो गती न्त्वामेघजालेनेदसर्वेम
भिप्राछाद्यततः अरूतं कृतवंतौ स्थः विषेणाद कोनेत्यर्थः। यथा स्मिन् वृकशाब्देनादित्य उच्यते। तथा
रव्यानादुपेक्षितव्यं। श्वापि वृक उच्यते विकर्त्तनात। वि वि धमसौ कृंतति तस्माद्वृकः॥ ॥ दवकश्विदस्यवा

२९६ रथाधिया। प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षमनोवृहत्यैना। महाधनेन चाशीतिषु विनियुक्ता। एकस्मिन्नेको
पिश्वासारमेयो। स्यंदस्य विघ्नतएव। वारणोवा रुपिता शत्रूणां किमुतान्येषु प्रकरणानि। उरामथिः। उरण
मथिः॥ उरान्मेषान्यो मथ्नाति स उरामथिः॥ सपुनरस्यंद्रस्यान्नूषतिन्वषुनेषुमत्तानेषु पदेनासौ विज्ञा
नौते आनुषत्वयं शत्रून्नितिनरेवासौ आनुषति। पस्पतये वंस वोपकारेण संपन्नत्वंहि इंद्र सत्वमि
ममस्मार्थं स्तोमसुपस्कृत्य आगहि आगच्छ मंपहं प्रकृष्टेण चित्रया चायनीयया कमनीयया धिया
बुध्या। सरमा हिरेवशुनी अप्यपनेतस्तुत्र नमृ निष्करेवानां भवितव्यं तस्मात्छापिरक उच्यते। रक्षुप
पद्यते। इतरेषांआर प्रकाणां पापिय हाना वारस्यमैत्रस्य पूर्वो दर्भः। पतोसलतः। एकस्मिन्नस्येत्यस्य
स्मात्वष्टीयोगात। उनरास्तामन्यसरुतः आगहीन्द्रस्य सान्नध्यमपुरुषयोगात्तसंबोधना है।रे
वताकिलपयोसात्तपमानामन्यक्षी। भवति। तदेतत्सर्वेष्वेवं तेलसणेषु मंत्रेषु योजितव्यं। निगम २९६

प्रसन्नमुच्यते। उरणउर्णावान उर्णयातदानभवति। उर्णापुनर्वृणोतेरिति विज्ञेयमत्रं। तानपिशी
तत्राणार्थे विस्त्रियंते उर्णोतेर्वा छादनार्थस्य। तामिराछन्ने उरणोभवति। ऋजाश्विन्यपिरक्षुच्यते
ये॥ येयापायर्वांवाशतेशिवामापिरमुच्यते थिकर्जेनारेव॥ शतंमेषान्वृक्यो चनर्वेन। अजोह विदित्य
नयासमानार्थेयं। शतंमेषान्वृक्योशिवयेतयावाशितेमतिपरितुष्टः चक्षत व्यादिष्टवान् दानं। ये
पमेवंशो भन्नमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थे सिद्ध्ये वाशते तस्य शतंमेषाणांदायता मित्येवमाज्ञाम
पितवान् जाश्वोनामराजपुत्रस्तं चपुनरेनंज्यादिष्टवंतं अतिसाहसिकोयमितिपिता कुपितो शापेनान्धं चका
रकृतवानित्यर्थः। तस्मैऋजाश्वमंधीभूतायाभिपितुरभिशापेनाक्षी अक्षिणीनासत्यौ अश्विनौ देवौ विच
क्षेविगतदर्शनायधत्तंरस्तो दर्शनीयावश्विनोरेव नियुज्जो भयप्रसादापिताविअनर्वन्नचक्षुराधत्तंअ
नाञ्जितमन्यत्र पुचित्स्वप्रभानमित्यर्थः। एवमत्र मेषसंबंधाख्याने चतथार्थत्वोपपत्तिर्दर्शनात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८७ वरुवाशिनी इत्यपुचते इत्युपपद्यते॥ जोषः इत्यनवगतं॥ अविज्ञातनामधेयमित्यभिधेयवचनं। जोषयित
तव्यं भवतीति शाखसमाधिः जोषयितव्यं भवतीति शाखसमाधिः यमार्षं॥ वृद्धतीं हे इंद्राग्नी यो यजमानः
सुतेषु अभिसुतेषु सोमेषु युवां स्तवत् स्तौति तेषु तेषु कर्मसु रुतावृधा सत्यस्य वर्धयितारौ तस्य युवाम
श्नीथः। मय्युवयोर्बहुमत इत्यभिप्रायः। अयमु नर्यो यं जोषवाकं अविज्ञातं किमपि उपांशु वदति वि
जं तपः केवलमुदकतीरे वस्थितो [illegible] पिष्टभाजो देवतानां तस्मा ब्राह्मणस्य रा
जाचभूपिष्टभाजो मनुष्याणामिति हविज्ञायते हे देवौ न भसथः अस्मन्। न कदाचिदपि तस्य हविषि भे
सयथः। तेन युवयोर्नामुवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः अत्र जोषवाकं वदतो न भसथ इत्येत
दस्यायं सुतेषु सोमेषु स्तौति तस्य भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। एवं अत्र विजंजपस्य भ २८७
क्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुत्वाभाव्या जोषवाक शब्दो विज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते

वृजिनि त्यनवगतमनेकार्थं च॥ रूं तते रिति धातुर्निर्देशः। पशो चान्ने चेत्सर्थ वचनं। कजेन मिति त्याय्य
।पशोर्हि हिंसतां मन्मानि रूं तति। अन्नमप्यस्य उपयुक्तमायुरेव रूं तति॥ ॥ तमु त्वा नूनमसुर॥
अश्रवन॥ नृमेध सः प्रियमेधस्य आर्षं। सतोबृहत्यैश चतुर्विंशादिषु मात्रिकेहः सुमाध्यंदिने
ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रस्तोत्रिया नुरूपवर्गे विनियुक्ताः। तमु त्वा हे असुर प्रज्ञावन्प्रचेतन संविरुमन्ता
नं राधः धनं स्वमिव पित्र्यं भागमुत्यन्न प्रणापत्यास्महे तन्नो देहि स्थिरशरीरपातरेन रक्षा नैनः कोष॥
महीव कृत्तिः महति विपशः महद्वान्नं। शरणा शरणं गृहं ते इंद्र प्रदंनति सतो वेतदहे प्राश्रवम्॥ किं
चैते नव समुन्नासुन्नाति त्वत्संबंधी नि सुत्यानि। त्वद्धोग्यानीत्यर्थः। पद्यासु सुक्तानि सुखसाधनानि अ
स्परः प्रभूतानि प्राश्य यामसहे। तदहे शोमसुत्वानः तस्या भिषवकर्मणो माहाना गेष नयेन तत्सा पुज
मस्मृ यां देरु पातोनरकालं इहे वामुत्रचे तन्नः फलहयमस्तत्वत्र इत्यभिप्रायः। यशो विशीर्णं भवति
त्वी।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२९८ तेन गृहस्थो प्रमानमुपपद्यते। परस्तु प्रविशतां असत्नापि पातेन स्तः। तद्दहं तव गृहं मा क्षयामित्येवम
न्वेनाप्युपपद्यते। एवमपीतराकृतिरेतस्मादेव सूत्रमयीकंथेतियाप्नति शलाभ्येतस्मादेव कृतत्वेः साहि
वस्त्रावपवेः कृते ग्रंथिताभवति। उपमार्थे वा चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते। तयेतरा सूत्रमयी उपमीयते
विकर्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः कंथकृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेति व्याख्यातो यम
मप्यमेधाये निगमः। स्वघ्नी त्यनवगतं॥ कितवो भवतीत्यभिधेयवचनं। स्वं हंतीति शब्दस्तु व्युत्पत्तिः
।स्वहारतित्याप्यं। विग्रहप्रसंगमुच्यते। स्वं पुनराश्रितं भवति। तद्धि स्वापि नमामिसुत्वेन श्रितं
भवति स्वत्वेनाकृतं नस्वघ्नी विचिनोति। ततस्ततः। कृत्स्नस्यांगिरसस्येयमार्षं ऐंद्री जगती तानीय
वतिके पुउक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रे विनियुक्ता। यथात्र कृतादीनां दायानां मध्ये कित
वः कृतं विचिनोति देवने आस्कारे। अपि नामात्रकृतं पश्यात्ततो जयेयमहमित्येवं मघवा रंद्रः संव २९९

र्ग उदकसंवर्गं जितारं अंतरिक्षे वरुणां मेघानां मध्ये विचिनोति। कतमस्त्वेषां मेघानामुदकदाने सम
मर्थ इति ते विज्ञाय यदजयत तम् ऐंद्रं सुष्टुरे पितारमणां। न तत्र तवान्यः कश्चिदनुवीर्यं शाकतरनदीर
कर्मतावकमन्यः कश्चिदनुवर्तिम शक्तः। नापि पुराणो नापि नूतनः नवरत्यर्थः। न इत्वेचवनु नापरेक
रिष्यंतीत्यभिप्रायः। नूतमं वं धारेवन संबंधाच्च स्वघ्नी कितवरस्तुपपद्यते। अस्यमंत्रस्य पृश्नोई चैप
रोक्षकृतः सर्वं विपरिणमयितव्यः। अत्र चोक्तः समाधिः। निगमप्रसंगमुच्यते। कितवरत्यस्य श
ब्दस्य किं तवास्तीत्येषा शब्दानुकृतिः। सहि नित्यकालमेव हरिदे विधुः प्रतिदेवितृभिः कितवैः पृच्छ्यते
किं तवास्तीति तस्माच्छब्दानकरणात् कितव इत्यसौ वभूव। अथवा कृतवानयं पश्यास्यादित्येवमता
वा शास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः। सहि तस्मादेव माशासनो दाशी निमित्तनामकः कितव इत्यसौ वृ
त्तः। समम इत्येतस्य विग्रहार्थीयं सर्वनाम। तस्तु नरेत्तदस्तु दानं नेमसमम त्तिमत्यनुज्ञानाति युक्तं। विग्र
ह। समम इत्येतस्य विग्रहार्थीयं सर्वनाम।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६५ तिपन्नस्वरत्वाच्छ भाष्यकारेण स्वरोपधृतः। पक्षेण चाप्यनेकार्थता प्यस्य भवतीत्येतत्प्रदर्शितं भाष्यकारेण॥ ॥मा नः समस्य दूढ्यः। पावधीत् विरूप आंगिरस एतामाग्नेय्यस्त्रेदं दर्श्या गायत्री॥ आग्नेयी दशरात्रस्पतती येहनि प्रातः सवने आ घे सूक्ते विनियुक्ता हि भगवन्नग्ने युष्मत्प्रसादास्मान् मास्मान् समस्य सर्वस्येव दूढ्यः दुर्धियः पापधियः परि द्वेषस उभवतो द्वेष्टुः स्वभूतः अंहतिर्वध इत्यर्थः दुर्मिर्न दुर्मिरिव यथोर्मिर्नावमाभिमुख्येन गत्वा च धयति मैवमंहितिरस्मान् द्वेष्यमंहितो वधीदिति। एवमत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधानभीष्टत्वात् समस्येत्येतत्सर्वनामेत्युपपद्यते। दुर्मिरूर्मिर्नौका तेराच्छादनार्थस्य। मा ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये वा परं न प्रद्रवति। नौः प्रणोनव्या भवति पारगमनाय। नमतेर्वा स्यात्सा हि भूते वनमन्तति। पारगमनाय। आह। य एतत्समसितिशब्दरूपमनुदात्तं प्रकृति अनुदात्तस्वभावेन तत्कथं नाम स्यात्॥ अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः। उदात्तप्रकृती निनामानि भवंतो २६६

ति॥ उच्यते। इदमस्यायं त्वेन यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेपि समितिस्याशमेवेतद्भवति। आह। क्व पुनरस्यव्ययो दृष्ट इति। उच्यते। उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः॥ विद्मा सखित्वमु। गोमतिमो भरे सार्वे। सतोवृहतीरींद्री। आ त्वा न सूक्ते विनियुक्ता। विद्म विजानीमो वयं सखित्वं सखिभावं उत। अपि च। हे शूर वज्रिन इंद्र भोग्यमशोपजीव्यलं मित्राणां यतो वयं आ ईमहे। आभिमुख्येन याचामहे। मत्वया निधनानि। किं च। उतो अपि च समस्मिन् सर्वस्मिन्ना शिशीहि। इदस्माकं। हे वसो वसुमन् इंद्र। क्व पुनरा शिशीहि इति वाजे अन्ने इत्यर्थः हे सुशिप्र हे सुनस। अथवा हे सुहनो गोमति गोभिस्तद्वति अन्ने अस्मान प्रतिष्ठापय इत्यर्थः। एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः। उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पंचम्यां व्ययो दृष्टः। स नो बोधि। समस्मात्तस्मात् नवं बोधर्षो। आग्नेया द्विपदा। अग्न्युपस्थानो वे नियुक्ता। यस्त्वमेवं प्रभावः यथाप्रभावं त्वां वयम वोचाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३०० सत्वं हे भगवन्नग्ने बोधि। बुध्यस्वास्मदभिप्रायं शृणु चास्माकमिदं॥ आहूतस्य उरुष्याण उरुष्य अस्मान् अघायतः
पापमिच्छतः समस्मात्सर्वस्मात्पाहि। एवं मन्त्रस्य समस्मादिति॥ पंचम्यां स्यो रुः तस्माद्यदर्शनादरुषा
तु विधिछंदसि भवतीति रुत्वा ऽनुशासनः प्रकृतित्वेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते॥ कुटस्य चर्षणि
रित्येतेऽनवगते। कृतस्य चापि तत्येतौ शब्दसमाधौ। एक एव निगमः॥ हविषा जारोऽपां पिपर्ति। इति
प्रस्कण्वस्यार्षं। आश्विनीमातरं तुवा काश्विनयोः शस्यते। हे नरा अश्विनौ युवामेष आदित्यः पितापा
तारुतस्य जगतः कुटस्य कृतस्य कर्मणः सार्वभौमस्य माधवसाधुनः चर्षणिर्द्रष्टा पिता द्रष्टा युष्मद्धि
देवताभावेनावस्थितः सर्वस्तानामपां जारः अपां सर्वभूतांतर्गतानां प्रणाभावेनावस्थितो जर राम
यिता शोषयिता पपुरिः स्वयं पूरयिता च॥ प्रातःकाले हविषा उदकेन दीपनेन दस्यति वा प्रीणयति वा ३००
यो युवामेवं गुणयुक्तो नादित्येन पर्यग्रो मीष्पेहे वा। तौ युवामिमां नामासात्कमाशीः सं समर्दयत

मित्येव माशीर्योज्या। एवं मन्त्रे कुटस्य चर्षणिरित्येते कृतस्य चापि तत्येवमुपपद्येते। नरा वर्त्रयावा
पृथिव्याव भिमेन॥ नयोश्चार्द्धेनादित्यः पिता। तस्मादादित्य एव पिता चर्षणिशब्दस्य। तस्य
च युष्मद्धि देवताभावे तत्तेस्य कर्मणो द्रष्टृत्वमुपपद्यते। पिपर्ति पपुरित्येवमेतौ निगमस्थौ शब्दौ द
यात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा॥ शंवरस्य नेवगतं। वज्ञ नामेत्यभिधेयवचनं। शंभस्थितावा शान स्थिता
वेति शब्दसमाधौ॥ आराच्छत्रुमपबा। जरत्नांवस्मस्थां गिरस्यार्षं। त्रिष्टुप् माध्यंदिने सवने स्तोमा
तिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे पुरुहूत बहुभिराहूत यद्यस्य आरात्समीपे अस्मा
कं वर्तते शत्रुः तं दूरमपबाधस्व नाशयस्वेत्यर्थः। आराच्छब्दोऽत्र समीपार्थवाची। अन्यत्रापि वे
त्के। आरात्मार्गं शाहुरस्यात्मयाविति। किंच पुनरपबाधस्व। उग्रोयः शंवः उग्रा योवत्रसेना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१ पवाधस्व। किंचतं द्रमपवाध्य अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि यच्चमत। यथैतद्धत्त। भी हिंसो धमापत्वं। अपि
चगोमत। गोभिस्तद्धत। पश्वादिभिः। किंचसत्वमेतदेवं वगुणकमस्यन्भमन्त्रं द२ऋ धिकुरुष्व रमां धियं
तनक्रर्मवाजरत्नां वाजरमणीयां पुत्रुरेयाल्लेनयथैतस्मिन्कर्मणि भर्जे मानारमेमहितथाकुरुष्वेत्यभि
प्रायः। धीरितिकर्मनामसु पठितं। धीः शचीति। एवमत्रापवाधनसंबंधाद्धवरत्वे तदज्जनामेत्युप
पद्यते। अपठितमेतदज्जनामसु रत्नतोऽप्रसिद्धार्थतस्यैवं प्रकारणार्थसिद्धिर्भवति। केपयरुत्न
नवगतं। कपयावेतेसंत। केपयरत्नुत्रंतं। आह। कश्यमिति किमुक्तं भवति। उच्यते। यदेतत्या
कारीप्रायश्चित्तेनपुनातिकर्मकुत्सितं यथनदुष्पूयंदुष्प्रावंभवति दृपरमात्मनपिगतत्कर
पमिसुच्यते॥ ॥ दृयरुप्रायम्भथमाः केपयाः। पूर्वयेवसमानार्थविनियोगार्थं तु जगती। पृष्टव्या ३०१
यत्रदृषप्भ्रताएवविद्याकर्मानुरूपेण। देवयानेनपथापितृयानेनवाभायतं। अथपुनर्येनाश

क्रुपनय लियां नावमारोरुविं तर्हि विषयप्रधानाः कपूयमेवदुष्पूयमेवकर्म्मचक्रिरे तेनैवकपूय
नकर्मणाप्रेर्यमाणा रद्देवलोकेयथाकर्मानुरूपायां योनौ न्यविशंत तेनेदमुक्तं। अथयइहकपूयचरणा अ
भ्यासमनुत्पद्यते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेत्येवमादि। एव
मत्रनयेशाकुर्यक्रियां नावमारोरुमित्येतेन संबंधात्केपयाः कपूयारत्नुपपद्यते। शब्दसारूप्यमसं
गादुच्यतो। ईमेरति वाहुर्नामेति सहिसमा। ईततरो भवत्यन्येभ्योंगेभ्यः। तनुमारुष ईरयेतेऽनवगते
तूतुमिस्यस्यवर्णमितिशब्दसमाधिः॥ आरुष्य रत्नस्य उपाकुरुष्वेरतिशब्दसमाधिः। एता विश्वा
सवनं तं तचः। इंद्रस्य वैकुंठस्यैषमार्षं। एंद्रे सूक्ते निविद्धानीये महाव्रतेमहेंद्रमस्येशस्यते॥ एतानेता
निविश्वा भ्वो विनिमर्काणि स्याना निलमुपागम्यतेनतेनदेवतानाम कुरुष्वनिवर्तयेत्यर्थः। आह
कम+निपुनः स्नानानिउच्यते॥ स्वयं सूनो सहसो या निदधिषे। हे सूनो सह सो बलस्य पुत्र या न्येतो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३०२ निश्चयमेवदधिमेधारयति। तान्नित्यमेव कुरुषे। पुनरप्यकुरुषेत एवत्वमेनधारयितास्त्वशाश्वास्यजगतः।
अत एतस्मात्कारणादहं न्यायवरस्थितस्यापेते नव पात्रमेतत्सोमपूर्णमुदिशामोधर्मणोधारयित्री तना
च धनं च। सर्वतवैवापत्तश्चरुतस्तवैव। मंत्रश्च कर्मकरणस्तवैव। भेसचान्नंतवैव। उपतंचे
तरदनेकप्रकारमपित्वं तिलसर्पंच तवैव। एवमत्र शब्दसारूप्यान्न तु पितृत्वे मशब्दस्तूर्णामित्येवमु
पपद्यते। करणसंबंधानुपपत्तिकत्तूर्णामेवकूरणमिष्यते कुर्तेभिस्तस्मादुपपद्यते। आवत्सेरस्यत्रा
पिपद्विक्रियतेतदुपगम्यामुख्येनेयस्यित्वा क्रियत इति उपशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः। अत्र
सूनोसहमरत्येतस्माद्विशेषलिंगादाग्नेयीमेता। मृचंकृत्वाकेचिद्याचक्षते। अग्निर्हि बलेन मथ्यमा
नोजायतइति। तथाहि प्रकरणविरोधो भवति। सत्कंखेतदैद्रं। ऐंद्रत्वे त्वस्यायमर्थः प्रजासुख्याधिष्ठ
नो महसरत्यनयोः पदयोरर्थयोजना। अधिरेवाभावेन प्राणइंद्रोऽस्य वस्थितः। तस्येतरो यः ३०२

प्रजासुख्याधिष्ठः प्राणास्त। पुत्रइत्येवमुपपद्यते पितृपुत्राभावेः। तदुक्तं प्राणोवा अहमस्मस्य ऋभाण
स्त्वं प्राणाः सर्वाणि भूतानि। अंसत्र मित्यनवगते विकल्पतश्चाने कार्यहे अंसत्ता णामित्यर्थप्रतीतिः
।धनुर्वा कवचं वेत्यभिधेयवचनं। तेभ्यो हि पुरुषाः सांग्रामिकाः रंहमस्यायंते। आख्यानप्रसक्तमुच्यते।
कवचं कुअंचितं भवति। कुटिलमंचितं। सहितस्य स्वभावः। अथवा कां चितं कुटिलीकृतं भवति। अथवा
क्वायेचितं तद्रुतं भवति। प्रणीताश्वान्। प्रमाणं तु धस्य सोमपत्रस्येय मार्गे। वेभ्वरे वेसृजे। मीणीन मी णायत
पप्रसोरकारादिनाश। तान्श्वानुपस्थितोर्थः संग्राम इत्यभिप्रायः। मीणयित्वेतान् श्वानेनिरश्चेरुपजातवी
र्यैः सुहितं जयथ। जयनं वो हितमस्त्व॥ अहितोपि जपः। कश्चिदूजत्ते वा यत्र सुहृज्ञातपुत्रादयो हन्यं
अभिपूजितत्वादहंरथं करूणु ध्वं कुरुध्वहे देवा॥ एवमेतौ सांग्रामिकौ मितिकर्तव्यतां कृत्वा दुममे
पमेत माहावमाहावस्थानीयं रथं कृत्वा। अवतमेतं संग्राम रूपं। अश्म चक्रे। अशन चक्रं व्यापनच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यं स्थापयंति हितं त्रसिप्रानि च कापिशब्दं। अथवा असन चुक्के अस्यंते हि तत्र च कापि। असत्रकोः
शं असत्राणि यो धत्ते त्रिकबचानि वा कोशस्थानी तत्र संनु। तैः सिंचत उत्तिं चतेनं संग्राम कूपं। न पा
पानरपाणं। नराए त्रनत्रोरक्ष स्थानी। पास्तए वोच्यंते। एवमत्र कूपधर्मण्णा असि तुंजोरः वैचेकिं वि
त्साधर्म्येण संग्राममुपमिमीते मंत्ररक्षः। एवम। यसंग्रामोपमासं वे धातुत्से च न संवेधा। असत्रशा
ब्देन धनुः कवचं चोच्यत इत्युपद्यते। तत आहाव आह्वानादित्येतत्पप्यावस्थितस्यैवमंत्रपरस्यानि
वेचनं। आह्वयते स्मिन्नित्याहावः। उदं त्वन्परावदः आवहनादित्यस्यैव विपत्तिः पाद्यते। उच्यते।
स्मिन्नुदकमित्याहवं। अवतः कूपः स हि खन्यमानो महान् वाति तः। अवातुः न्तितो भवति। गत
इत्यर्थः। असत्रकोशमिति। कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः। कोशाः कुत्सातेति सहि यंधि कुषितो न
वती चर्मकोशः सुषिरत्वात्। आयपीनतो इस्यकोशानि शराः तस्मादेव वृत्तते। त्वचैको त्यु [illegible]
प

त्वा प्य
शः स हि मात्रामिराचितो भवति महत्। काकुदमित्यनवगतं। नात्वित्वाचस्तेतस्याभिधीयचते। जिह्वा
को[illegible]रित्युच्यते। सा हि कोकुवा स्याजिह्वा लल[illegible] स्मिनता लु लिचर्ण भि[illegible] मयर्थंमनुर्व कु घीयते तेन त
चौकु वाधानं सत्काकुदमित्यभिधीयते। जिह्वा कोकुवा कस्मादित्युच्यते। शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वायाः
कोकुवात्वं। तथाविधं हि साकुर्वाणा शब्दानातल्लु निवर्णानुदत्ति। तस्माद्धाकोकुवांतुरत्काकुदं स्यात्। आ
हत्ति देवतावत्कस्माज्जिह्वेत्यभिधीयत इति उच्यते। सा हि जोहुवासती जिह्वेत्युच्यते। तया प्राणिनोऽन्न
मात्मन्ये वजुहुतितया ह्वयतीति वा जोहुवा आप्यताल्लुकस्मात् उच्यते। तारते ह्रीतोः। तद्धितो पोत
इमितरेंगे न्योपि सोर्वाल्वेन भवति। तत्त ते वी स्यादारंधं तत्वे पर्वण यथा तत्लमिति। समानजातीयश
ब्दोपमप्रदर्शनेर्ष्टप्रतीत्यर्थं। अस्येव तत्तते लेवनार्थे स्यतत्त्वे त्येन छुव्दरूपमाविपर्यये पाभवति
सुदेवो असि। तमिन। प्रिपमे घसआर्के अनुष्टुप हि नरुपाशोभनत्वमसिदेवः। यस्यते तवेतास

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३.४ प्रसिंधवोः त्तरि स्मन घोवावदुलाहूत्येवमाद्याः अस्वानामासि नितुग्रानामासि अन्त्रपत्नीनामासि मेघप
त्नीनामासि वर्हयंतीनामासि पुरस्तारंधानामासीति सिंधुनद्य उच्यंते समेताः समुद्रा एव यात प्रसिंधु
श्रद्देनोच्येरन्नाकाकुर्वतात्वनुसरंति। स्मर्मिसु पिलं नगरो देवनिस्सरणन्त मिमिव सर्वतः समभ्यव
तेत्यभिप्रायः। एवमत्र सिंधवनुसरणसंबंधात काकुर्वतात्विसुपपद्यते। उर्वेचनत्वे सर्वेस्य मंत्र
स्य वृत्त्याध्ययने प्रयोजनं। अन्यासु हि ऋक्षु पारेतस्मिन्प्रकारे धीतानासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्यो
न्यस्यपि अनवगतसंस्कारण्यनेकार्थानिवासंती सुपप्रदर्शनार्थे वृत्त्याध्ययनं। अस्यां पुनस्तदपि
नास्तीत्येवं दुर्लोच्यत्वं। अथवा काकुदशब्दस्य प्रत्ययलान्वेष्यत्वात् वृत्ते यमग धीतास्यात्। वीरि
टरस्य नवगतं। पक्षेण वानेकार्थं। भीरस्मिनतन्यतरतिभीतनमंअंतरिक्षं निरालंबत्वात्सर्वेषएव वि
भेतीति। तदेवं भीतननं सद्वीरिटमित्युच्यते। अथवा भासो वनस्य आदी नांता न्यां तेतरेतद्वास्तनमेस ३.४

वीरिटमित्युच्यते॥ गणाभिधानपक्षेः पियथासंभवंयोज्यं॥ ॥१०॥ प्रवारजे सुप्रया नियुत्वान्॥
य त्ये स्पार्से त्रिष्टुप्। प्रवरज्यते प्रस्तीर्यते नरस्यर्यः सुप्रयाः सुप्रयावं सुप्रगमनं यत सु खमभिग
छंति देवताः प्राप्तायेत स्मिन्नाविश्पतीवर्वीरिटरयाते। एयाते विश्पतीसर्वस्य जगतः पालरोवा
पालपितारोवाधात्वर्थस्य त्वमर्थयत्वं। उवः पादपूरणः। एवेत्येतस्यार्थेवा। कंपुनरयस्थितोएया
तेरतिउच्यते। वीरिटेअंतरिक्षे रस्यर्थः। अपियायमिरशब्दउपमार्थएवस्यात्। विश्पतीवसर्वपती
इवराजानौवीरिटेगगनेअस्थितौ। आह। कस्यपुनः एयाते कौवाएयाते। कंवा अर्थेपुनस्वस्यएयाते
इति। उच्यते। एषांमनुष्याणांविशांतामृत्विपासु आहूयमानौ अक्कोः एव्या अपगमे सति। उषसृष्या
इति। उच्यते। एषां मनुष्याणां विशांतामृत्विजासु आहूयमानौ अक्कोः रात्र्या अपगमे सति। उषसृष्या
गमनकाले पूर्वस्यामेवाभिहूतौ प्रथमेरावाह्वानकाले। वायुश्चनियुत्वान् पूषाचस्वस्ययनार्थं रा
पातेयजमानस्य। अंतरिक्षे लोके हि देवता आगच्छंतीति वीरिटमंतरिक्षमित्युपपद्यते। यस्मिन्नपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३·५ पक्षे विशयती। एजामी सर्वे रागणमध्यगता। येन आगच्छन्त। सुपप्रयत एव। आह नियुत्वान कस्मात् इति। उ
च्यते। नियुतो ऽस्याश्वाः॥ अथ नियुतः कस्मात् उच्यते। नियमनात्। नीचैर्हि नियम्यंते। नियोजनाद्वा। नि
युज्यंते हि रथे। नियुतो वायोरित्येतस्मात्कारणात् विप्रकृष्टोपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देन संयोजितो वा
क्यकारेण। नहि पृक्तो नियुद्भिः संबंधोस्ति। अच्छत्वेषशब्दो ऽनेतर्थे भवति। आभिमुखितियो ऽर्थ उक्तः स्यात्
स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति। एवं शाकपूणिराचार्यो मन्यते। यदीदं सोऽरत्नेत्याख्याताः पञ्चमेऽध्याये नि
पातोपसर्गप्रकरणे। एतां। इति पदद्वयं अस्या अस्येत्यनेन पदद्वयेन व्याख्यातं भवमेध्याये। निग
माम्नातम्र ग्याः सृणिरित्यनेन गतं। अंकुशो भवतीत्यभिधेयवचनं। सरणादिति व्युत्पत्तिः। सरणा इ
तिव्याख्यं॥ सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि॥ अंकुशोंचतेरिति पर्यायप्रसक्तं। अंचत्यसौ गच्छतीति हस्ति
शिरसि आकुंचितो भवतीति वा। मस्ताभिमुख्येन कुटिलीभूतो भवति॥ युनक्त सीरा वियुगा॥ पञ्चमेयो ३·५

तद्युधस्येयमार्षं त्रिष्टुप्॥ वैश्वदेवी ऋत्विक्स्तुतिर्वा अग्नीमध्यमदांतयोजने सीरानुमंत्रणे विनियुक्ता
युनक्त योजयत हे योजयितारः सीराणि वितनुत चैतानि युगानि कृते रहेऽस्मिन योनौ क्षेत्रे बीजं वपत॥
तथा वपत यथा गिरा वाचा यत्साध्यं यात्साध्यया मस्तत क्षिप्रमेव असद्भवेत। सभरा स्थ अतिफलना
स्वस्य एतास्युरोषधयः अस्माकं। किंच। नेदीय इत्सृण्यः। सृणिरंकुशो भवति यावति प्रदेशो ऽवस्थि
तमाक्रष्टुं शक्नोति। ततोपि नेदीयो ऽत्र पक्वो माषधंमचुरत्वात ओषधीनामेयात॥ आगच्छेदस्मा नम
ति तथाशीघ्रं वदत्त वेपतेत्यर्थः॥ एवमत्र नेदीय इत्यनेदीयनेन संबंधात्सृणिरंकुशो भवतीत्युपप
द्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत यथा आमा ग्रामाकर्षणा मुष्टिः पूर्येतेति दात्रमेवास्मिन्पक्षेऽंकुशश
ब्देनोच्यते। तदाकृष्टस्य अंकुशाभावात्॥ दात्राकर्षणात्प्रागति कृतमसंनिकृष्टतममोषधप
कं आगच्छेदिति। युष्माभिरेवमुक्ते सति यत्तद्वयमाशास्महे। पक्वमोषधमागच्छेदिति। अथायसमा

३.६ श्रुपमर्शिनोऽर्वीयहिंस्यास इति॥ ॥इति निरुक्तटीकायां दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादोध्यायः समाप्तः॥४॥
आशुशुक्षणिरित्यनवगतं। आशुशुचामनितावास्याशुशुचा सणिनावा। त्वमग्ने द्युभिः। गृत्समद
स्येयमार्षं। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् अग्ने त्वं द्युभिः अहोभिर्निमित्तभूतैः पौर्णमा
स्याद्यैरेषां मथ्यमानो नृणां जायसे पौर्णमास्याममावास्यायां रधीतेत्युक्तं। किंच त्वमाशुशुक्षणिः
।आशु इति च शु इति चैते क्षिप्रनामनी भवतः। शु इत्येतदत्र प्रासंगिकमन्योपकारं करिष्यतीति
तद्यथा। शुनो वायुः शु एत्वंतरिक्षमित्येवमादौ। आशुशुक्षणिरित्येतेषां पंचानामक्षराणामा
द्यं तावदक्षरद्वयं आशु इत्येतत् क्षिप्रनाम। अधुना शु इत्येतत्तृतीयमक्षरमिति। अस्य उत्तरम
क्षरद्वयं निराह। क्षणिरित्येषद्व्यक्षरः शब्दः क्षणोतेर्धातोः। तेर्हिंसार्थस्य। सनोतेर्वा संभजनार्थस्य
।मध्यमं तु शु इत्येतदक्षरं शुचेर्दीप्त्यर्थस्य। अथ कोयं मन्त्रैरप्येते रसैरभिधीयत इत्युच्यते ३.६

आशु शुचा दीप्त्या क्षणोति हिनस्तीत्याशुशुक्षणिरग्निः। अथवा आशु शुचा सनोति संभजतीत्याशु
शुक्षणिरग्निः। क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः। शुक शोचतेरिति पंचानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृ
तीयमक्षरं शु इति तस्येतन्निर्वचनं। एवं तावदयमेको निर्वचनप्रकारः आशुशुक्षणिशब्दस्य। अथ
त्रैयमन्यथा स्यात् पंचम्यर्थे प्रथमेयं विभक्तिः। आशुशुक्षणिरिति यदुक्तं स्यादेतदुक्तं भवति। आशु
शुक्षणेरिति। आह। किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पंचमीत्वेन परिणाम्यत इति। उच्यते। तथाहि
वाक्यसंयोगस्तेन प्रकारेण पंचमीत्वेन विपरिणामे पंचमीत्वेन विपरिणतस्य शब्दस्यानेन वा
क्येन संयोगोऽर्थसंगतिर्भवति न यथावस्थितस्य। आह। कथं वर्तत इति। उच्यते। त्वमद्भ्यस्त्वम
श्मनस्परि त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्य इत्येतान्युत्तराणि बहूनि पदानि पंचम्यंतानि। तस्मादेतेना
पि पंचम्यंतेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पंचमीत्वेन विपरिणाम इति। आशुशुक्षणिरित्येतस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३०७ स्तरपंचकस्यपरायुरस्तारा कारणत्वात् उपसर्गः । पुनरेव शुशुक्षणिरित्यनेनाभ्यनुरक्षाराद्दरा
सचिकीर्षितजः चिकीर्षितार्थाज्जातः सर्वतोरित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थ इति । उच्यते
यः कश्चिदाशुशोचयिषु नरादिदीपयिषुर्भवति स आशुशुक्षणिः स्मादाशुशुक्षणे त्वं हे भगवन्नग्ने जा
यसे । किमेतावदेवानेत्युच्यते त्वमद्भ्यो जायसे वै घृतात्मना । त्वमेव द्याः स्तानपतिः सर्वतः इतोऽनराभि
घाताज्जायसे । त्वं वनेभ्यो दारुभ्यस्त्वमोषधीभ्यः शरादिभ्यः । त्वं नृणां मनुष्याणां हे नृपते मनुष्यप
ते जायसे ॥ अभिव्यज्यसे शुचिर्दीप्त इत्यर्थः । शुचिः शोचतेर्ज्वलत्यर्थस्य । अयमपीतरः शुचिर्लौ
किकस्तस्माद्देवेति विशेषाकरणामन्यं तेनेलक्ताः पुनर्निः सृष्टाः सिंचतेरितरः शुचिरित्येवं मन्ये
तोनिः सृष्टं हितस्मात्पापकं म शुचितं अन्यस्मिंस्तत्त्वं भवतीत्येवं अत्राग्निर्वाच्य आशुशुक्ष
णिरन्योवायः वाश्चिरग्निं मथित्वा तेन विंचिदादिदीपयिषुर्भवति । स चा आशुशुक्षणिरिति । आ ३०७

शाभ्य इत्यनवगतमनेकार्थं च । आमरना दित्यवगमः । रेद्र आशा । चर्षणिः ॥ रत्नमदस्येयमा खे । अभि
पतत्वस्य द्वितीये । इतिमउ गे शास्यते । रेद्र आशाभ्यो दिग्भ्यो दिषुदूरमुत्ययतेजगतां नाना दिग्भिश्चाभिभ्योन्
तेभ्यः अभयं करत् करोत्वित्यर्थः । आह किं लक्षणः पुनरसाविंद्र इति । जेताशत्रून् विचार्षणिः अधिद्र
ष्टा सार्व भौतिकानां कर्मणां । आशा दिशो भवंत्यासदनात् । आभिमुख्येन हिताः सर्वत्र सन्त इव भवं
ति । आशा उपदिशो भवंति । अभ्यशनात् । अभ्यश्नुवते हिताः परस्परेणेव । काशिरित्यनवगतं काश
यितव्य इत्यवगमः । मुष्टिरित्यभिधेयवचनं प्रकाशनादिति निर्वचनं । मुष्टिरित्येतत्पर्यायप्रसङ्गेन नि
रुच्यते ॥ मोचनाद्वा मुच्यते ह्यसौ । मोषणाद्वा तेन हि मुष्यते । मोहनाद्वा । तत्र हि मुह्यति परः किमेतन्मु
ष्टाविति । उताभये पुरुहूत भवेभिर्विश्वामित्रस्यार्षं त्रिष्टुप् । ऐन्द्री एषाभिप्लवयोर्द्वितीयपञ्चमयोरह्नोः संपा
तसूक्तं नाम तत्रेयं शस्यते अच्छावाकेन मध्यं दिने सवने । महद्दानुमत्वात्पण उरुद्दरस्य रस्येताश्वत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०८ वैव। अपि भयवति संग्रामे अभयं रक्षति पुरुहूत एकोपि स असहायः प्रगोभिः स्तवनीयैः शब्दैरन्यैर्वा हविर्भिर्को
त्रतः सन्नहं तं समर्थमकरोत् वृत्रहा शत्रुहेत्यर्थः॥ किमेतान्तरे त्वमाहाभाग्येने स्तुयते। ददचान्यारति। उमे
चिद्धिमे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यावेव मपारस्यौपम्यं गम्यासि त्वं महोकाशि स्तेम हाना। एवमत्रसं
ग्रहणासंबंधात्काशिशब्दो मुख्याभिधायकस्तूपपद्यते। प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते। ये एते रोदसी एते
रोधसी किंकारणं। विरोधनात्। विविधानिहि भूतान्येते रुंधः। कूलमपि रोधउच्यते। तेहिपिहि
उदकस्रोतांसि निरुंधाद्भिः॥ कूलं रुजते र्विनोस्त त्वनेवै परीत्येन। लोष्टः पुनरस्यैव धातोरविप
र्यये पालुणामि। त्यनलगतं मे लोभिचोय। यः। कणानमिति शब्दसमाधिः॥ ॥ सहस्रानुं पुरुजं घ
प। सहेस्त्वुरकनाम। उदकहातारमेघं पुरुहूतं ह्रस्वयंतमंनति। संतोके। तिनसं तंगच्छं तं वा अहस्ता
अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः संपिणकं संपिटि संचूर्णया। कुणां रुंप रीक्षणानं शब्दकारिणा ३०

मित्यर्थः। एलं ताल्वडेनं कुरु। अस्म पुनर्यीय मपरोवृत्रः वर्जितामेघः। एवमस्तु परिवर्धमानेपि याहंहि
सनशीलम पारंगमनहीनं कृत्वा ततएनं तं वसावलेन नघ्नन्जहीत्यर्थः॥ एवमत्र वधाधिको
रमेघाधिकारात्र कुणारुक्षणानशील मित्युपपद्यते। अलातृणारत्वज घंघ्नजहीत्यर्थः॥ एव
मत्रवधाधिकारा मेघानेवगतं। अलमातर्दितरत्वकगम॥ अलातृणो घमंतीद्वेद्वयोऽयम
तरेनपर्याप्तः अलं आतर्दयितुं उदकं सूर्यो वलो मेघः। नहि आप्नोस्तु रकं। अजस्र सएव॥ अ
नतिस्रजन्नीतिरुणांनरत्वादजामितआह। किंतस्येति। एत्तगारस्यामाध्यमिकापायाचोभावत्का
याः शब्दमुपस्कृत्यपुरे वहननादुवतोवधाद्धेयमानः विभ्यत अस्सत्नोऽयमस्य वधइति मन्यमा
नात्यारविक्लवीभवतीत्यर्थः। सत्वमनेनैव प्रकारेणाएनं मेघं विदारयन् सुगमानपथ उअवृणो
तकरोर्त्विकतयान्वानिर्गमनयेतासामेघोदरं तगेतानां गवामपां विशेषांहि तस्मिन्मेघे सुखे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३०६ नैतास्तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छंति। किंच। निर्गताः सत्यस्ताश्चानीः। आपः प्राक्तनकर्दमपावन रसंतिधमंती
गेच्छंत्योयथा ति स्नमम्लि मरमावपः पुरुहूतमुदकमदेत मुदक पानेन रागनयादितस्नति। धमंतीः
स्तस्मान्मेदेव रसंति। न हि उपरस्येत त्यदिमपतेरंता आपः। एनमापो वाणी शब्देनोक्ताः। तां हि च
नाधावरना द्वावाणीति स्नुव्यंते। एमत्रत्वापो वाणी शब्देनोच्यते। यदा विदीर्णान्मेघाद्विगतमुदकं
पुरुहूतं भवंति वर्षभावेन अपतदा तेषामेव प्राप्तिनाम होदयमिति एवमापो वा वाणी वीचोधमं
गीर्मुखेभ्यो निर्गच्छमाना स्तदेवोदकं प्रावनमागच्छन इत्यर्थः। एवमत्र पुरादन नाड्यमानोऽप्य
रेत्यनेन संबंधात्। तात्पर्येण घटस्तुपाघतेलहुभीः प्राणिभिरहूयते ममेदं ममेदमिति तस्मात्
पुरुहूतमुदकं भवति। धमतिरेव गतिकर्म्मवनात्र लक्षितिकर्मेत्यभिप्रायः। लक्षितिकर्मत्वपिध
मतिः पठितः। धमतिनरतिसरतीतिसरतीति। निरुक्तेगारस्यात्रके चित्य शुगन्ध्यएतार्हतिव्याचख ३०६

ते। तासांहि इंद्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पंथानो निर्गमनाय भवंति। सुयवसत्वाभीरजस्क
त्वाच्च प्राक्तन्या वाणीति त्यक्त आरभ्यसमानमेव दर्शेण। सलल्नकमित्सनवगतं। संलुब्धमिति शब्द
समाधिः मरहकमिति वा॥ ॥उद्दहरस्स। हे तिमस्य। उद्दोरेन दस्सः सहमूलं। हेरं द्रय क्षास्यछिंधि
मध्यं अग्रं चास्य प्रतिशृणीहि। प्रतिजहीत्यर्थः। किंच। आकीवत आकियत इति पाठांतरं आक्रस्मा
द्देशादेन दुरुत्पस्मात्क्षित्तंकयमाना अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं कियतोपि प्रदेशादेतदुद्धृतमिति।
यथा न किंचिदप्यस्यावशिष्यते तथैतद्दुद्धरेत्यभिप्रायः। तथा चैवंदुह्रत्य सलत्नकं समग्रं अप्र
तिपक्षं कुरु। अथवा पापकं पापतरमस्मत्तः कुरु। एतदिति नेरक्तपक्षेण अथवा सरहकं
सरघाशीलं प्रकल्प्य तं स्वदेशादेताकुरु। ततएतदुन्मत्तं स्त्वात्स्यानप्रसूता यास्मेरस्ससेनसहि
खेलास्तदेतपुषितापश्यि ज्ञीह्रेतिदं ज्ञी आयुधजातिं [illegible]लेमं मध्या[illegible]गच्छेदनाय पुनः पुनरस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१० सिपेत्यर्थः ॥ एवमत्रसलक्षणमिति ॥ तु मे मोद नार्थस्य वाक्सारूप्यासंत्तुध्व मित्युपपद्यते। सर्वै
रप्यत्र सारूप्यमस्तीति सरलकं वाक्यादित्युक्तं नाक्यकारेण। रसो विशेषणं चेत्तत। तस्य हि संमोहोका
माशनं वानीष्टमिति। कत्यय मित्यनवगतेः। कृपयमित्यत्र मः सुखपयस मिति पर्यायेणाभिधेय
वचनं। मधुरोदको यो मेघः। सौ भिधेयः। किं कारणं सुदं हि सुखोत्पादकम स्य पयो मधुरत्वात ॥।
त्यंचिदि॥ जवाना। गानीमात्रेयमस्येयमार्षं। त्वंतं मेवेरच्छा अमुनाप्रकारेण अथवा अमुष्मि
न्नेत लोके वत्स्यर्थं सुखोदकेशयानमसूयंतमः कृत्वा वा इधानं वर्द्धमानं मेदमानो व
षभो वर्षितेंद्रः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य त्वमंशपीत्वा तत उद्धेजनमधस्य जर्तवान। यस उघम्
वेगुणविशिष्ट इंद्रः सो ऽस्माकमिदं नामकरोत्वित्येवमाशीर्योज्या। एतमत्रेद्रीजवानेतिसंबधा
त कत्यय: सुखपयाः मेघ इत्युपपद्यते। तस्य वधस्याभीष्टत्वात्। विस्कद इत्यनवगतं। विस्त ३१०

वसृत्यवगमः॥ आपो न दंबनीत्यभिधेयवचनं। विसृकणादिति हेतुनिर्देशः। वैश्वानरस्य विभि। विस्क
दम दाजस्येयमार्षं। मातरनुवाका ग्निनयोः शस्यते। वैश्वानरस्यनगावतोः नं अमृतम्य अमरण
धर्मणः केतुना कर्मणा च समादर्शनेन दिवोः पिधानि सानूनि समुच्छितानि स्थानानि तानि विमिता
नि विनिर्मितानीत्यर्थः। अग्निमकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्त्तते साधून्यसाधूनि वा
साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यः पापेन च सा वै लौकिकेन कर्मणा स्व कर्मफलभोगाय इदं सर्वं वि निर्मीयत
इत्यनया पेक्षयोक्तं वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना दिवोः पिसान् निनिर्मितानीति। अग्निरेव हि वा च
धिदेवता भावेनाव स्थितः सर्वमिदं ख्यापयति। ततः कर्मप्रतायते। तदुक्तं। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं
प्राविशदिति। किं चान स्येदु विश्वा त स्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनाव स्थितस्य रक्षं वाग्निर्वै
श्वानर इत्युक्तं। विश्वानि भुवनानि सर्वभूतमावयित्त्युदकानि। भुवनमिति ह्युदकनामसु पठि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३११ तं मृडंत्स्व पविष्याऽश्वाशाखाऽवरुरुहुः सप्त विस्रुहः। सप्तसप्तयोगा विस्रहो विविधस्रवणा भूत्वा ततोस्यां
पृथिव्यां। नयादिभावेन। ततः शाखाऽवसेनोः पृथिव्या उपरि पर्यानिम्ने विसर्वमाणा आपो लस्पं
तरस्येतत्सद्रूवमवोचत्। तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वयाऽवरुरुहुः सप्त विस्रुहः स्येवमत्र शर
सारूप्यादयोपपन्नेश्च विस्रुह आपो भवेति स्युपपद्यते। भुवनशब्देन भूतान्येवोच्यंते इति केचिदुस्य
पंति। चतुर्विधश्च भूतग्रामः विस्रुहश्च वयाऽवरुरुहुः। पृथिव्या उपरीति। सप्तशब्देनापि समु
द्रामेव केचिदुस्यपंति। ते हि पृथिव्याः शाखाऽवलस्पंते वि स्रवंति वा। वीरुध इत्यनवगतं वि
रोहणात्विवगमः। ओषधयो भवंतीत्यभिधेयवचनं। विरोहणादिति हेतुनिर्देशः॥ ओष
धीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः र्धिएवः। भिषज आथर्वण स्यमार्षं। ओषधीसूक्ते याश्च पुष्पव
त्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पास्ताः सर्वा अश्वा इव वडवा इव सजित्वरीः सहजैत्र्यो। ३११

रुधः सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुसः पारयिष्ण्वः पारयित्र्यः संतु एनमत्र पुष्पवतीः प्रसूवरी दिले
तस्माद्धिशोषलिंगादीरुध ओषधयो भवंतीत्युपपद्यते। नसदामित्यनवगतं। नसणदामित्यवग
मः। अश्वावान् नदामित्यपर्यायेणाभिधेयवचनं। अश्वशनेन अभिव्यापनेन योदश्नोति हि नास्तिसन
सदामः नमुनः पुनीशाविष्टं। भरद्वाजस्यमार्षं। ऐंद्रीः। संपातसूक्ते माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्य
ते नमो। मदेरती पंचततैव। तमिंद्रमस्माकं। ये पूर्वे पितरगणाः। सप्तसंख्याकाये प्राणोपमेते। अथ
वामपस्प्राः पूर्वतरमस्माल्लोकादमुं लोकं ते च नवावनवगतयः। अभिनवाहि तेषां गतिः। अ
र्द्धमासेः अर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागंतुं। अश्ववानवनीतगतयोनवनी ते हि तेषां मननमाग
तिर्भवति। इदमस्माकं स्यादिति॥ स्वयं विलीनं पितृणामित्युक्तं विप्रामइतिविप्राः प्राप्तप्रज्ञापि
तरो लोके व्यवस्थिताः। प्रतिभिरभिवाजयंतस्तवंत आसते। किंलक्षणं पुनरिंद्रमति निरभिवाजयंतः आ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१२ सतः इति। उच्यते। नसद्यामं यो ऽभिव्याप्तनमात्रेणाप्निरेनोति। विमुतवद्धेन यस्य व तुरीः त्वरणशीलः। य
स्य पर्वतेष्वामेघस्यार्या। यस्य चाद्रौ गध्वानोरः अनतिक्रमणीया। यद्वस विष्टः वलिष्टः य एवं गुणवि
शिष्टः इंद्रस्तं मतिभिरभिवाजयंत आमते। सोऽस्माकमिदं नाम कोऽलि त्यैवमाशीर्योन्या। एवमत्र शारद सा
रूप्या रथोपपन्नेष्वयोऽस्य शानेनदन्यो जिमनसद्याम इत्युच्यते। अस्तृधो युरित्यत्र वगतं। अकृता
युरित्यत्र गमः। दृढिति ह्रस्वनामतद्धि निकज्जमित्वमवति। ह्रस्वत्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे अरू
ढ्वति भवति॥ नमीमहे॥ मादयध्वे। तं वयमात्मनः पुत्र मीमहे। मा चाहे। हरितत्वामिंद्रमीश्वरं आह। यः
किंलक्षणः पुत्र इति। उच्यते॥ सोऽस्य रायो धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः। किंलक्षणस्य पुनर्दन
स्य इति। पुरुवीरस्य बहुभिर्वीरैः स्तुत्भिः नरैर्वृतस्य। दासेस्तद्वनः पुरुसोऽस्य बहु लिवासस्य अनेकप्र
कारस्येत्यर्थः॥ नच परिपालन समर्थ एव यः केवलमपकाल स्तमा मपकालस्तमीमहे किंतर्हि॥ ३१२

यश्चासत्धेषु रथवायुर्दीर्घायुरित्यर्थः। अजरञ्चयोरः शरीर इत्यर्थः। स्व ओ ऽम्यायः कश्चुशत्रूणामीरयिता
य एवंगुणविशिष्टः पुत्रस्तमामहे॥ आहरः। हरिओमादयध्वे। अस्याके मात्मनः नव्रमदः नायतर्पणा
येत्यर्थः। एवमत्रासृधोस्य इति त्यनेन दीर्घायुरुच्यते॥ मस्याभी त्वात॥ शारसारुप्यात्वो। निषंभा इत्य
नवगतं। निष्षाह्यतिकार इत्यवगमः निष्पद्य यादरयागत्साहरंतः॥ आनासः प्रषणं। विजतः। नरा
जस्यार्थं। आवहेत्वजाः अश्वानिषंभा निष्षहातिपाः य एवं लक्षणास्ते अश्वा। आवहंतु॥ प्रषणां दे
वं रथे आवस्थितं हिन्वतो धारयमाणाः। जानश्रियं जातश्रियं उद्भूतश्रिय मित्यर्थः। एवमत्र संमाने
विनकांतत्वारजा स इत्यनेन निषंभा इत्येतस्य विशेषणं। सति चास्य विशेषणे निष्षाह्याहाणाः शीघ्र
हारिणः। तस्याभीरत्वाद्यागमनस्य वहुत्स्य इत्यवगतो महदुक्थ इति वाचक्मोक्थ इतिवाशब्दस
माधी। वयदुक्थ्यं ह्वामहे। तवसेव. प्रथपस्यार्थं। प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे तृचाशीतिपुर्वमहा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१३ भ्रतेशास्यते। उक्थ्यमिति शास्त्रमुच्यते। तद्यस्य हृतमरवडुक्थ्यः। अथवा तद्यस्य वक्तव्यं समरवडुक्थं तं र
वडुक्थंरं इंद्रहवामहे। वयमाह्वयामहे। एतस्मिन्कर्मणि स्प्रकरसं सुप्रवाइंदीर्घेवाइंदं। ऋतये अवनोयर
स्रणायात्मनः। साधुवक्ष्यंतं साधुवक्तारितं। नित्यकालमेवास्यजगतः साधुकर्तिष्यामीत्यभिप्रायं अव
मेतस्येवतर्पणायतमागतं संतमेतस्मिन्कर्मणि तर्पयिष्यामरस्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे। एतम
त्रइंद्रवामहे रत्यनेनसंबंधाइवडुक्थ्यामहइंदुक्थ्यावजःक्थोक्थ्यौवेपयपद्यते। यएवहि महदुक्थ्योन
रति। वजेक्थोक्थ्यौवामरएवसुनरामाइयतरति॥ ऋ८ इराइत्यनवमतं। म८ इदररत्यवगमः॥ सोमोऽभि
धेयः॥ ऋ८ इदरे यामरव्यामेम्यायुः॥ सोमेंद्रस्यप्यामाकस्यचारोर्याज्यैषासोमवायिनमायस्त्रिरेषा॥
ऋ८ इदरे याम ८ इदरेण सोमेनमुदिसोमस्योदरं। सुषिरत्वात्॥ अथवाम्रदुरयमुदरेस्यादिति॥ एवमा
शास्यते पातृभिर्येमनाशंकयातस्मान्म ८ इदरः सोमः। सपुनरेषम ८ इदरःसन्म ८ इदररस्तुच्यते। तेन ३१३

म८ इदरेयासख्यासमानख्यानेनैवचेचित्सुरूपेणामित्रेणसखेयसंमचेयं। संसेवेयं। पुनरागामिषुकाल
नेषुयः सोमोमामांनरिष्येत्तनहिंस्यात्सीतःमनः। यथाहमनेनसोमेननहिंसितःतेनसचेयंहेहर्य
श्वएतरस्कनः। किंच अयंयः सोमोस्माध्यस्मे निहितोऽस्मास्वामीत। येनेमामापरमापादितोः
सोवमनडारेण। तस्मैतदर्थंतेनास्माकमायुषोयदवखंडनंरत्नतस्मात्प्रतिरमायेंद्र। प्रतिपूरयाये
द्रं। प्रतिरंप्रतीर्णमनवखंडितं सर्वमायुरेभियाचामीत्यर्थः। सोमवामवनवैगुण्यारामुषः। छेदमा
शंकमानोयजमानरंद्रादीघेमायुर्यजाचेयजमानाय। एवमस्मिन्तरदरःसोमः प्रकरणाद्धवसा
न्। अथ्याव्वा। ऋ८ इपेचिरद्रवआरत्यत्र। पुत्रकाम। इत्यनभंवगते
पुत्रकामरत्यवगमः। इमंनुसोममंतितोहिमत्स्थः। अगस्त्यस्यलोपामुद्रासंवादे। अंतेवासीब्रह्मचारीर
मांसोमीयद्हतीमपश्यत। इममहंसोममंतितोऽतिकेऽवस्थितमुपागम्यचेतसाशुने। नचवहिरंति

३१५ केवलस्थितमुपभुंक्ते। किं तर्हि पीतं सन्तं हृत्स्वेव स्व एव हृदये ऽवस्थितमुपभुंक्ते। यत्सोमागच्छत्यमयत्सर्व-
तः सर्वप्रकारमागच्छत् रूपा पंक्तः पीतो ऽवयं तदयं सोमः सुमृडतु। सुष्ठु सुखविधिपरीणामं करोतु। किं
कारणं। इतो यस्मात् पुलुकामो हि वहुकामो मर्त्यः। पुलुकामत्वान्मनुष्यस्यानात्यादवश्यमागः कृणो-
ति तदयं पीतः सोमः शमयत्विति अभिप्रायः। एवमत्र पुलुकामशब्देन पुरुकामो वहुकाम उच्यते।
मर्त्यशब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च। अभि न्वर्ती इत्यनवगतं। असंखादंत्यावित्यर्थप्रतीतिः॥
अपश्यमस्य। दर्चं ऋ... वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा। वाजंभरस्य वा सप्तेर्वा मार्षं त्रिष्टुवाग्नेयी महद्-
भाग्यवतो ऽग्नेर्महत्ता महित्वं माहाभाग्यं अमर्त्यस्यामरणधर्मिणः मर्त्यासु मरणधर्मिणीषु विक्षु म-
नुष्यविक्षु प्रजास्वपि। आह। किं पुनस्तन्माहाभाग्यमित्युच्यते। नानाभावेन ते हन्वी हनू असंमर्थ्यात्ते अव-
स्थिते विभृते विविधमिवधत्ते सत्योऽसंभोरेतरा कन्दरे ते हवि। मिदारुपिता। संभत्य च असिन्वती। ३१५

असंखादंत्यो असंखादयंत्याविव। अथवा असंचूर्णयंत्याविव। अनेन प्रकारेण शीघ्रं वसती न क्षयं त्योन्-
र्यपिदारुजातं हविर्जातं वा यदन्तो भक्षयतानि च आप्नुतः। एतदस्य महामाहात्म्यमस्मिन्मनुष्यलोके रति
हनुरूपसंबंधाद् अपि ज्वालास्तु द्विवचनमेवस्यते। एवमत्र हनु संबंधात् सिन्वती। असंखादंत्या
वित्युपपद्यते। कृपना इत्यनवगतं। कृपना इति शब्दसमाधिः। क्रिमयो भवंती त्यसिद्धेय वचनं॥
जि अग्ना गिरि शार्दीपथ्यासुरां॥ स्यावश्वस्यात्रेयस्येयमार्षं मारुती जगती दाशरात्रिके त्रिवृत्स्तोमे प्रथ
मेहनि आग्निमारुते विनियुक्ता प्रशर्द्धयेत्याग्निमारुत इति सूत्रणात्॥ अग्नाजि न्वाज ते वोहे मरुतस्त
छर्द्धः तद्वलं येन वलेन मेघाद्रूदमुदके पूर्णं अनु प्रविश्य मोषयमुष्णीषयथ पनि रुदकं कुरुते स्यभि
प्रायः। कथं पुनर्मेघं प्रतिवर्षं सकृपनेन वेधसः॥ कृपनां क्रिमय एव वेधसः। वेधारो यथावृक्षं मनु-
प्रविश्य क्रिमयः तरुं तदारु चूर्णं रसं वा मुष्णंति। एवं पृथममुदकं मुष्णीथ। अथवा हे वेधसो मेधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३२५ विनश्यति मरुद्विषयमेतत्संबोधनस्याध्यस्माध्यमेव मादिनाभ्रमागेनोक्तः अथैतस्मात्कारणादस्मा
कमेवार्थ नित्यमलमतिप्रयोगमतिं परिसमाप्तवितं यजमानस्य कृतेनैव कर्मणा विघ्नाया यामन्तरेतो
लोकाद मुं लोकं सुगं शोभनगमनं स्थानं सूपममप्यनुनेष्यः ॥ हे सजोषसः सहप्रीता गमनानुग्र
हः स्थानं धर्ममित्यभिप्रायः । कथं च पुनानेष्यथ । तस्मात्पथा गच्छेतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहेव
र्तते । एवमनुनेष्यथेनं सुगमिति । एवमत्र दृष्टसंबंधात्त्रिमयः कंपनालेहिरसमुत्सं तिमो नयति
चकंपयंतिचपंरवादंति । स्वयमेव वा कंपंते च लेन स्वाभाव्यात् । भाऋजीकः इत्यनवगतं । ऋजु
भा इत्यवगमः प्रसिद्धभा इति पर्यायशब्देन निर्वचनं । देवो देवान् । यजीयान् । अं गिरस्य हविर्वि
नस्यार्थे । त्रिष्टुप् दिवस्त्वं दानादि गुणयुक्तः हिभग्यवन्नग्ने देवान् । परिभूः सर्वतो नवसि ऋते
नयज्ञेन सहितस्त्रुक्तः । अरोरवाग्नेनेमिरिवां त्वं परिभूरसीति । यत्त्वमेवं प्रभावस्त्वं तान्प्रवीमि ३१५

वह प्रापय नोहव्यनो हव्यं देवान्प्रति । प्रथमो यस्मात्पूर्वेद्युस्त्वं मनुष्यहोतारमापेस्य तस्मादेतेन तत्कृतवि
कित्वान् स्वमधिकारमेतं जानानस्त्यभिप्रायः । धूमकेतुः धूमप्रज्ञानः धूमध्वजो वा समिधास
मिंधनेन भाऋजीकः प्रसिद्धभाः मंद्रो मंदनः तर्पयिता देवानां होता अह्वाता नित्यः इतरं मनुष्य
होतारमनित्यमपेक्ष्य अग्नि रयनि स्तोहोता वाचा वा मंगधि देवताभावेनात्र स्थितो यजीयान्य
ष्टृतरो मनुष्यहोतारमपेक्ष्य एवमत्र भाऋजीकः प्रसिद्धभा इत्युपपद्यते । ऋजाना इत्येतदेकं पदम
नवगतं । ऋजं तस्य इत्यवगमः । नघोमवंतीत्यभिधेयवचनं । ऋजंति कूलानीति हेतुनिर्देशः । अथो
द्ध्वा उद्दशात्रुः । हिरण्यस्तूपस्यार्षं । अग्निष्टोमे निष्केवल्यो शस्यते । अयो देव । यथा कश्चिद्योग्यो
दुर्गदो दुर्मदः वाक्यात्रसारः आह्वा मयथा किं करोतीति । उच्यते । आहिनुते । आ हूयतीत्यर्थः । स
मा हूयति । महावीरं महाविक्रांतं तुविबाधं बहूनां शत्रूणां बाधितारं ऋजीषं ऋजीषिणामित्यर्थः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१६ तदुक्तमृजीषीवज्रीति ॥ तमेवंप्रभावमिंद्रमाहूयमेघोनातारोनाऽरतरवद्द्दमेदः नतउंशक्नोति । अस्येंद्रस्य
समृतिं समागमं वधानां प्रहाराणां अंतरमा एतान संरुजानाः दुर्मिभिः कूलानि वहंत्यो रुजंति
ताः प्रतिविशीर्णमाणाः पिपिषे इंद्रशत्रुः । इंद्रस्य शातयितव्यः इत्यर्थः । एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेन यो
रुजानाः इत्युपपद्यते । जघ्निरित्यनवगतं । जवनाद्वा द्रवणाद्वा दवनाद्वेति शक्तसमाधेयः । शक्ति
रभिधेया । जवते र्गत्यर्थस्य जूर्णिर्भवते । गत्यर्थस्य जूर्णिः द्रुनोतेर्वा हिंसार्थस्य ॥ प्र याशे अस्मै
स्वयशोभिः । नैवसति । परुच्छेपस्यार्षे अति छंदाः एष्टां स्य साष्टे ऽद्दमिनि स्थेव लेप्स्यते । प्रवर्वो
मि दे स्तो । तारः प्रभूतास्मै स्वयशोभिः आत्मीयैर्यशोभिः सयुक्ताः तीः किं कारणं । यस्मादेष इंद्र ।
स्कृतः दुती । अविता रक्षिता । परिवर्गे संग्रामे । यत्र हि प्राणाः परिवर्ज्यंते वियुज्यंते । तत्रायमस्माकं
रक्षिता भविष्यति दुर्मतीनां पापमतीनां अस्मद्द्विषां हंता भविष्यति । तमेनमेवंगुणविशि ३१६

ष्टमिंद्रं ईमेच्छ दारयितव्यमं दुर्मतीनां पुनः पुनः स्तुत आह । कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यती
ति । उच्यते । स्वयं मा रिप्सयध्वैः रक्षणाय भविष्यति । किं चिदप्यप्रार्थ्यमानोऽस्माकमिंद्रप्रभावात् स्वय
मेव विनंक्ष्यतीत्यभिप्रायः काः पुनरमाविति यान उपेक्षे अत्रैः । यास्मानुपेक्षे उपआगच्छति । अत्रैः
अदनैः रक्षोभिः प्रहितासा । हंते ममन्त्रवसति । ईमित्यनर्थकस्य । हंतामतो इंद्रोणानेन क्षत्यस्मात्प्र
तिक्षिप्ता पिचते पुनरादेशापित सोभिः जूर्णि जवसंपन्नापिशाती शक्तिर्नवसति । अस्मान्नति
न प्राप्स्यतीत्यर्थः । एवमत्र क्षेपणसंबंधातजूर्णिः शक्तिरित्युपपद्यते । अंमनेत्यनवगतं । अव
नयेत्यनवगमः । युवोः क्षियंपदीयो ॥ लयोगात्रे । वसिष्ठस्यपमाको प्रातरनुवाकाश्विनयोः श
स्यते । हे अश्विनौ युवयोः श्रीः स्तांपरि अरणीतसर्वतः संभजते योषा । आह कतमेति । उच्यते । सू
रो दुहिता सूर्यस्य दुहिता । करतां क्षियमुषसः संज्ञिका इयमरणीत । पतितकपायां राज्यां उर्ह इन्ने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तस्याश्विनोः कालः। किंच यदेवयंत देवान्युस्मि छे तं यजमानं अवथः शचीभिः स्वैः कर्मभिः तेन कारणे
न वां पर्यग्नात परिगच्छति सर्वासु दिक्षु यजमानैरीयमानं युवां प्रति वयो। न ह विलैस पर्णेसं प्र
ति अहः प्रति अहः प्रति अह निष्क्रमो ह्योयश्विनोर्यागकालं तदुक्तं। प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्व
मिति। कमर्थं पुरस्कृत्य वयोनं गच्छति। उमना अवनायतपं पायेत्यर्थः एवमत्राश्विनोर्हविः
संप्रदानसंबंधाद्रोमनेत्यस्य शब्दस्याव जायेत्येतद्विपरिणाम उपपद्यते। केचिद्रावनेनान्नमित्ये
वमधीयतेभाष्ये। ते वांयोजना अवनेन तर्पणेन भवतो निमित्त भूतेन पर्यगाद्वन्न मिति के
चिद्रनेनान्नमित्येवमधीयते भाष्ये। ते वामनेन मंत्रेणान्नं परिगच्छंतीति योजनास्यादिति॥॥
॥ ॥एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ १॥ उपलप्रक्षिणी त्यनवगतं सक्तुकारिकाभिधेया॥सा
हि उपलेषु यवान्प्रक्षिणोतीति हिनस्ति। एवमस्योपलप्रक्षिणो शब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य निग

हेणार्थप्रतीतिरवगमः। अथवोपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान्प्रक्षिपति। साहि गौडेषु प्रसिद्धिः। उप
लावायवेभ्यः प्रक्षिपति। चिक्षिणोतीत्यर्थः। सेयमुपलप्रक्षेपिणी सती उपलप्रक्षिणीत्युच्यते॥
का हरहे। पतिस्तवा इति शिशुरांगिरसस्तस्यार्षं। पंक्तिः। एंद्रीस्वद्रुः रुत्वाशंकया विलाः पतिलयति
। सोमेपापसंकीर्तनाद्रात्मशुद्धिर्न विष्यतीति मन्यमानः आत्मानमेव निर्दिशन्नाह। अहं ताव
त्कास्मिंश्चिद्रनाकाले परेषां स्तोमकर्त्तास्तृतीनां प्रणेता यज्ञकर्मणि होता त्वेनावस्थितो यदि
धीयज्ञात्प्रियव ज्ञा लौकिकीभिर्वाचोयुक्तिभिर्जीविकापरतयालं तो मम पिता पुत्रो वाभिष
गासीद्भ्रस हि प्रायश्चित्तरोगउत्पन्नेयत्तस्य भेषजं करोति। तदुक्तं भेषजकृतो ह्याराग यज्ञोयत्रै
वं विद्वान्स्याभवति इतरोलौकिकोनाभिषक्। ततइतिसं [illegible] नामपि तुर्वा पुत्रस्य वा पितुर्हिंस
काशात्पुत्रस्तत्पते एवमपादाने कारके ततः पिता। पुत्रः पुनस्तत्पते अर्थं ततः कर्माणि कारके

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१८ उपलप्रक्षिणीः सवनीयानां पेषी दासी। पिनष्टीति पुत्रं। एतदेषां लौकिकानां सन्तानां पेषीननामाता समभा
सीत्। माहिसन संप्रदानादि उपकारार्थं अपत्यं प्रति नताभवति। दुहिता नानना स्यात्। सापि हि परि
चर्यार्थं पितुः सह्यी भवति। यस्मिन्पक्षे पिताभि सवक्तस्मिन पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते। यस्मिन्पु
नः पक्षे पुत्रोभि सवक्तस्मिन पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते। नेवयमेवमनाकालेक स्मिं[illegible]जो वि
काप्रधानाः संतोनानां नाधियोनानाकर्माणि यथो केनच मेपकारुरद्द मित्येवमादि नानस्वरू
वो वसुकामाः कथं नाम वसु लभेमहि येन प्रधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण अनुगा इव तस्थि
म अन्वास्थिताः लोकमिमं। कथं पुनरन्वास्थिताः स्म इति गाव इव यथा नेवैरूपकारप्रकारैर्लोक
मन्वास्थिता गाव एवमन्वास्थिता स्मिन वयं अपीमं लोकं। मत्वमिंदो विज्ञाये तरनेन स्वदुरितानुवी
र्तनेन सपिनकल्मषाः स्म इति मन्यमान एतस्मात् शापविद्यादि द्वायरंद्रा पंथपरिस्रव। अस्माभिरेव ३१९

श्रि

मध्येस्थमानाः कथं वा न पतिस्त्वविष्यसीत्यभिप्रायः एवमत्रोपलप्रक्षिणीः संकुकाति काश्यार्थोपपन्ने
दित्युपपद्यते। उपसीदत्यनवगते। उपस्थ इत्यवगमः। पन्नोजगाम। तिन्नमिं। वसुकस्येंद्रपुत्रस्यार्षं ऐंद्री वि
ष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते॥ पन्नः यः इतोऽस्मिन्निति तोलोकादपरादित्यो जगाम गत्वा सुद
केनतरिंद्रो मध्यस्थान आसीन आत्मानं प्रत्यचितं प्राप्ते तेननगव-दित्येनशीस्मोत्स्रष्टं अनिस्वीकरोति
इत्यर्थः। तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां शिरः प्रतिद
धे। शिर उत्सेपतिरधाति करुणं वर्तनं सुद्कं। एवमयमिंद्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरमेतां द्युलो
कात्स्थां गामादित्योपसृष्टां उर्वीमुपर्यवस्थितां अंतरिक्षलोक आसीन उपसि आत्मन उपस्थाने अंत
तरिक्षलोके क्षिपाति प्रसारयति। यद्वा प्रसारयति तिनरिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति। [illegible]नो स्तर्ष्टंन्य
कृतां चेदोषेनावेनगच्छति सर्वे उदकानां भूमिं यथा निम्नमन्वेति। एवमत्रे[illegible]स्य प्रासारुप्यादयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१८ पपन्नस्य उपस्य इत्येवं प्रतीतिः। अपि वा शिर आदित्यो भवतीत्युक्तं। तस्माच्छीर्षत्वेनोपपद्ये शिरस्त्वमादि
त्यस्य। प्रकलविदित्यत्र वगतं। प्रकला विदित्यस्य अगाः। वणिग्भवतीत्यभिधेयवचनं। स हि कलाश्च
वेद प्रकलाश्च। कलासंबंधेनेह प्रकला उच्यंते। कला एवाल्पेस्य प्रकला भवंतीति। यथाधि
ष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानमिति॥ ॥ इंद्रेणैते तृत्सवो नाम सुदासे। वसिष्ठस्यार्षं। त्रिष्टुबैंद्री। महाभ्रेत
लिष्के अल्पे दक्षिणे प्रक्षेप्स्यते। इंद्रेणैते तृत्सवो दारयितव्या मेघा वेविषाणा पुनः पुनर्व्याप्यमाना आ
पोन आप इव सृष्टाः केन चिद् घर्वत॥ अगच्छन्नीचीन्नीचैर्गत्यर्थः। उच्चैर्गतय एते संतः इंद्र भला
न्नीचैर्गतयः संपन्ना इत्यभिप्रायः। किंच दुर्मित्रासः सुमित्राण्यपि संतो ये अतिसंधानपरास्तेषु
न दुर्मित्राः के पुनस्त इति। प्रकलविदो वणिजः इत्यर्थः। ते यथा अभिद्रोह बुध्वा किंचिद् व्यमत्स्य ३१९
ददति। एवमेते मेयाः पूर्वं अस्मादकदातारो भूत्वा अधुनेंद्रबलेनोद्यताः संतो जहुर्विश्वानि मर्त्य

भोजनानि भोजनानां सुदासे राजनि यजमाने वा कल्याणदाने एवमल्पोदकोल्पशानोपमासंबंधा
प्रकलविदः वणिजः सुपपद्यते। अवमवमत्सवयवादिकला प्रकलाशब्देनोच्यंते। तेषु च वणिगेव
निपुणो भवति। गणितकुशलत्वात् न तथान्य इति। अभ्यर्धयत्वेत्यनवगतं। अभ्यर्धयन्त्तनिवर्द
यद्यजति अर्धयति स्वदानार्थी। गमिम्यस्य ये पुरोनिम्नविंजेऋजिश्वानाम भारद्वाजस्यार्षं। विश्व
देवे सप्तमे। हे मरुतः ये युयुष्मासु रोदसी देवी रुद्रस्य पत्नी सिम्यस पुनः पुनरेकतां गच्छति। म्यसति
मिपसतीति गतिकर्म सुपठितं। यद्य पुष्माकं मध्ये वा स्थितः सिषक्ति सेवते पूषामर्योरश्मिभिः अभ्य
र्धयन्त्वा अभिवृद्धदानः। ते स्वयमेव गुणायुक्ता उच्यध्वे॥ कृत्वाह नमाध्वानं यरूप गप्र पमायाप्र अ
स्मा अति तरां भूमवद् निवलानि ध्वजाया धिनारेजं ते कंपंते। तस्मिन् ध्वनि अंतरिक्षे प्रविजे विविजे
विन्नौ णैरित्यर्थः। एवमवष्टाभ्यर्धयजा। सहि सरस्मियो यं युष्यनभृता स्याभिमुख्येन रक्षायोजय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति । ईशे इत्यनवगतं । ईशिषे इत्यवगमः ॥ ॥ त्वं न इन्द्र । त्वं दद्दं तो न
रघाजस्यार्षं । ब्रूटस्य दशरात्रस्याष्टमे ह्निमरुत्वती ये शस्त्रे शस्यते ॥ त्वं जे । यथा मनुष्याः केचिदु
त्पन्नपणयाः केचिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः संभजेरन् तेन वयं त्वां नृतमाभिर्मनुष्यतमयोग्याभिरु
ती भवंतीभिः तर्पयंतीभिः स्तुतिभिः वसीमहि संभजेमहि । वामं वननीयं स्तोमं तेभिः स्मरणीयत
मैः शब्दैः केन तु पुनरर्थेन वंसीमहि इतो यस्मादीशे ईशिषे त्वं वस्वः वसुनो धनस्य उभयस्य दिव्य
स्य पार्थिवस्य च वसुनस्त्वं हे राजन्धाः । त्वं हे हि धनं कीरये पुनर्देहि महि महत् तव स्तवतं तस्य रेव
दु च ददतं तच वद्दु कालं यत्स्यात् तर्देहि । एनमत्र वसुं वं धारीसे इत्येष शब्दे ईशाष इत्ये वसुपपद्यते ।
क्षोयास्येत्यनवगतं क्षयपास्येत्यवगमः ॥ ॥ युवं श्यावाय ध्व धनं ने ऋ. सोनतं आर्षं आश्विनो । त्रिष्टु
प्प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । युवं युवां हे अश्विनौ श्यावाय राज्ञे रुशतीं ज्वलितं रूपां स्त्रिय ३२०

मदत्तं । युवामेव च महतः क्षोणस्य क्षयणस्य निवासस्य दातारौ कण्वाय ऋषये । किं च प्रयात्वं प्रक
र्षेण वननीयं स्तोतव्यं तं युवां पारुतं हे वृषणौ वर्षितारौ यन्नार्षदाय ऋषये वधिरीभूताय श्रुवः
श्रोत्रं । अध्यधत्तं अधिकं दत्तवंतौ स्थः । एवमत्र दानसंबंधाधिकारात् छंदसारूप्यात् क्षोणस्य गृह
स्येति प्रतीयते । क्षोणस्येत्येवमेके मन्यंते । तत्पुनरनुपपन्नं क्षयणस्येति भाष्यकारो निराह । अ
स्मे इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यंतं तत्स्मादनेकार्थमेकमेव स्येत्तच्छंदरूपं सप्तम्यपि विभक्त्यर्थे युक्तेते
। प्रकरणादिवशात्तस्य नियमो भवति । तत्र प्रथमा यास्तावत् । ३ अस्मे ते बंधुः । वयमित्यर्थः ।
। तृपसंस्तवन्नरसि प्रजापतेर्वर्ष्दः पश्मेपा पशुना क्रीयते सहस्त्रपोषं पुषेत् - अस्मे ते बंधुः । पु
बेयमिति । तिस्रो मत्र यस्य द्रव्यापाकरणामंत्रेषु अजायाः एषोः पाकरणामंत्रः । सोच्यते । हि अ
जे तपहः अनेन त्वं तन्त्रः शरीरमसि अग्नेर्धेषा अजेति स्तुतं । सण्ता राभ्यः मेराच यदि तिन । तस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२१ ऽपपद्यते। अग्नेस्तनुत्वमजायाः प्रजापतेर्गर्भः धारणीयत्वात्। सहस्रपोषम् अस्माकं पुष्यंतौ। एकस्मि
न्कर्मणि अंगभावमुपेहि। एवं प्रजामभिष्टुत्याधुना सोमं प्रत्यब्रवीति। हे सोम अनेन परमनन्त्रे
छेन पशुना क्रीयसे किं कारणं। अस्मै वयं तेन वचं भवो विनियोक्तार इत्यभिप्रायः। एवमत्रमप
मो तेनैवं धुशब्देन सामानाधिकरण्यादस्मै इत्यस्य वयमित्येवं प्रथमया विपरीणाम उपपद्य
ते॥ ॥ आश्येनस्य जवसानूतनेनास्मे यातं। सुष्टोकसीवत आर्षं त्रिष्टुप्। मातरनुवाका ष्ठिन
ष्णोः शस्यते। आयातं अस्मे अस्मान्प्रति हे नासत्यावश्विनौ। कथं च पुनरायातं श्येनस्य पक्षिणो
जवसा जवेन वेगेन नूतनेन नवतमेन परिश्रांतस्य हि श्येनस्यापि मंदतरो जवो भवति। सजोषाः
मया सह प्रीयमाणौ परस्परेणावां युवां कस्मात्पुनरेवं प्रब्रवीमि। उतोयस्माद्धवे हि वां आह्व
यामि युवां न वृथैव आह्वयामि किं तर्हि रातहव्यः दत्तहव्यः। सुबामु हि ३२१

योत्त्रद्धमेतद्धव्यं मया तौ युवामेन द्विताय शश्वत्तमायाः शाश्वतिकतमायाः अस्या उषसो व्युष्टौ
छेदनकाले आह्वयमाना आगच्छतं। एवमत्रायातमित्यनेन संबंधादस्मे इत्यस्य अस्मानित्येवं
द्वितीयया विपरीणाम उपपद्यते। भृतिश्च कर्म॥ रश्मा म। ईडमहन्तस्य वादे महता मार्षं। ऐंद्री त्रि
ष्टुप्। महाव्रते वच्यरस्परशाराज्ञस्य मप्रमेहनिर्मरुत्वतीये शस्यते। ईड उच्यते। स त्वं महेरिज हुच
कर्षवत्नवान सिकर्मन स्मिंस्तस्मिंसंग्रामे। तस्मुन पुत्र्येभिरेव अस्माभिरेव संयुक्तः समानेभिः समा
नैः पौंस्ये निर्वले देवयमवर्धितः नैकाकीत्यभिप्रायः। किंच। वयमपि न। गीर्णाय हि निष्कर्माणि
सकावामतस्मिंन्संग्रामे हे शाविष्ठ वलिष्ठ [illegible] न केवलं बाह्यात्रेणैव न इमः। किं तर्हि कर्मणा
कर्मणेन त्वं पारयामः। पदृशामः पालका [illegible] महेत्यर्थः। एवमत्रयुज्येभिरित्यनेन संबंधा
दस्मे इत्यस्यास्माभिरिति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते॥ ॥ अस्मे प्र पंडि। मेना घोरस्यांगिरस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२२ स्येयमार्षं त्रिष्टुप् । ऐंद्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । अस्मै अस्मभ्यं प्र यंधि देहि हे मघवन् धनवन् इंद्र ऋजी-
षिन् रामो धनस्य विश्ववारस्य तको आपदो यद्रुनेवारयति तस्य भूरेः बहुनः यस्याधिपति त्वं तस्याभि-
लषितां मात्रां देहि । किंच । अस्मै अस्मभ्यं शतं शारदः यातं वर्षाणि जीवनाय धाः देहि । अस्मे अस्मभ्यं
वीरान् पुत्रान् शश्वतो दीर्घायुषो देहि । हे शिप्रिन् । एवमत्र अस्मै प्र यंधीत्यनेनैकार्थेन संबंधा-
द् अस्मे इत्यस्य अस्मभ्यमिति चतुर्थ्या विपरिणामउपपद्यते ॥ ॥ तस्य वयं सुमतौ । युक्ष्व तु ॥ गर्गस्य
भारद्वाजस्यार्षं षष्ठे मंडले पुनरपि वेयमेव सूक्तं । त्रिंशामात्रेन दशमे मंडले दृष्टा । धरेयाहनिष्ट
मस्य विश्वजिति वैयं नतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रे विनियुक्ता । तस्येंद्रस्य यज्ञियस्य यत्ता
ईस्य वयं सुमतौ शोभनेध्यनमायेस्याम । अपि चास्य भद्रे भंदनीये स्तुत्ये सौमनसे शोभनमनसं
कल्पे मनसि निपमे वस्याम । स सुत्रामा इंद्रः स्ववान् धनवान् अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् इद्रत ३२२

रमपनीमहे ब्रं यापं ततः सतुतः त्वं न हिंतं रुत्तेयथा न पश्येम तथा द्युयोतु नाशय त्वित्यर्थः । एवमत्र
हे अस्मे इत्यनेन संबंधाद् अस्मे इत्येतस्मादित्येवं पंचम्या विपरीणामउपपद्यते ॥ ॥ आ नो भर भगं वसूनां ।
उद्धृत स इत्यस्या एवानंतरा । आभर आहर नोस्मभ्यं हे इंद्र भगं भजनीयं धनं ताशिंचुमंतं दीप्तिमंतं घु
आहृत्य चास्मभ्यं देहि । तथा प्रभूतं देहि यथा भुक्तशेषस्य प्रेरके अतिरेके सति तिनिरुधीम हिते
तव स्वभूतस्य हे स्मस्य दानस्येत्यर्थः । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि प्रभृतं हे ति इतो यस्माद्वेरव यथा वद् रू
यामुखेन स्थितः उर्जाग्निः अपः पिबन् पमथे प्रथते एवमयमस्मे अस्माकं कामः प्रथते विस्तीर्य
ते त माभिमुख्येन पापूरय वसूनां । हे वसुपते । एवमत्र कामः पप्रथ इत्यनेन संबंधाद
स्म विभयत्वारा शिषः । अस्मे इत्यस्य अस्माकमित्येवं षष्ट्या विपरीणामउपपद्यते ॥ अस्मे धत्त वस
वो वसूनि । अत्र धत्तेत्यनेन संबंधादस्मे इत्यस्यास्मास्विन्येवं सप्तम्या विपरीणामउपपद्यस्वसप्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२३ दशोध्याये सुगा अदेवाः सुपथा इति शेष उच्यतएव ॥ पाथ इत्यन्नवगतं ॥ अनेकार्थत्वा । अतेति क्षेता वस्या
थ उच्यते । तत्तुनरेतत्पथा व्याख्यातं । पंथाः पतते र्वैस्य त्र ॥ ॥ पत्राचक्रुरमृता तदेवैः । वसिष्ट
स्यार्षं ॥ अस्याः प्रथमो र्ऋर्च सौर्य इति प्रतिस प्रशोन कोमैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवंस्त्वाह । अर
चः सौर्यो गीयंत उक्तेतीस्य र्ऋ पंचमा इति । यस्मैपरा चक्रुः कृतवंतः । अमृता देवाः । गातुंगमन
मार्गं उदयाद्यारभ्यपाजदस्तमयइति । यदा वाय मारध्वः सूर्यः श्येनो न इवदीयन्नन्वेति दीय
मानः गच्छन् पार्थोंतरिक्षं तेनमार्गेण अयत ॥ दा मारभ्यप्रतिविधेम वांप्रतीत्य चेतसां
वां उदिते सूर्ये विधेमपरिचरेमवयं हे मित्रावरुणौ नमोभिर्नमस्कारैः अपिचहव्यैः ॥ एवं
मत्र श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यनेन संबंधात्पाथांतरिक्ष मित्युपपद्यते । अपरितमेतं दत्त
रिप्सनाम त्वित्य प्रतीतार्थं । अथचेत्रेम स्यपाख्यातप्रथमस्य र्ऋचस्य सूर्यप्रधानत्वात् । उत्तरो ३२३

र्ऋचौ निरुक्तोऽस्मत्पापत्रयस्मिन्नभसः प्रदेशो गातुं कृतवंतः अमृता देवाः सूर्यश्च तेनैव प्रदेशेन
श्येन इव दीयन्नन्वेति अनुगच्छति पाथः । नतां मर्यादामीश्वरोपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥ उदकमपि
पाथ उच्यते पानात् ॥ ॥ अभिवो देवीं सन्त्वचसाः । वसिष्टस्यार्षं व्यदस्यद्दशरात्रस्य चतुर्थेहनि स्तु
ती । येमवने तेस्त्व देवशास्त्रे शस्यते । हे ऋत्विजः । अभिवदामिरः । एनां देवीमिये धारयध्वं पूयमे
तामित्विष्मान् देवान् प्रतिदधिध्वं धारयध्वं । किंच । प्रवो देवत्रावाचं कृणुध्वं । प्रब्रवीमि च एतत्
देवत्रा देवगामिनीमितां वाचं स्कृतिलक्षणां कृणुध्वं ॥ किंच ॥ आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः
। वरुणोपि देव आदित्य आ चष्ट इव प्रकथयतीव । जनानां वर्षमुत्सृजन् आसां नदीनां स्वभूत
मुदकं पाथः किंलक्षणः पुनर्वरुणः आचष्टे । उग्रः उद्गूर्णः पुनः किंलक्षणः सहस्रचक्षाः बहु
दर्शनः स्पर्शः । एवमत्र पाथः प्रावेदेनोक मुच्यते । नदीसंबंधात् । अन्नमपि पाथ उच्यते पानात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२४ देव॥ वनस्पते रशनया नियूया पाथो देवानां। हव्यं मे ५ आप्रीसूक्ते सुमित्रस्येयमार्षं हे वनस्पते रशनया नियूयपनि
कृष्व देवानां एतत्सूतं पाथो अन्नं हविर्लक्षणं। उपसर्गस्य समीपं वह सि विद्वान् जानन्। कस्मात् पुनरेवं
ब्रवीमि इत्यत आह स्मात्त्व दाति समदेवः त्वया दानिएतानि हवींषि। यानि रूपाण्यकरोऽयं यजमानः। व
नस्पातिमेव मुक्त्वा पुनर्यो वा पृथिव्या यद् हे द्यावापृथिवी यो वां पुनां मध्यवत्तावेमे गच्छतां एदल मा
ह्वाने मम एव मन्त्र देवेन संवन्धा रन्नं पाथ रसुपपद्यते॥ सर्वामनीत्यन वगतं॥ प्रसव इत्यवगमः॥
देवस्य वयं नृ मनः। नेरहा जस्यार्षं जगती। गृह्या मयने चतुर्विंशंनाम द्वितीयमहः तत्र पंतनी
यसव ने वैश्वदेवे शस्यते। देवस्य सवितुः सर्वार्थं प्रसवितुस्तस्य वयं सर्वाम निक्षे देप्रसर्वसर्वो
र्थोभ्यनुज्ञाने नित्यकालं वयमेव स्याम वसुन श्च धनस्य च दनि दाने भ्रेदे प्रवजे रवयमेव यमेवल
ध्वारः स्याम। हे सवितः यत्त्वं विश्वस्य सर्वस्यास्य द्विपदो मनुष्यादेः यश्चतुष्पदः गवादेर्नृ मनोः भृ ३२५

म्नः निवेशने च स्थितो प्रसवे च सर्वो प्रसक्त तत्तस्य ते रेवं गुणाविशिष्टस्य प्रसवे चदाने च वयमेवाग
र्तृताः स्यमेति। एवमत्र सवितुरित्यनेन संबन्धात् सर्वामनीत्यस्य प्रसवरन्से वंप्रिपणामउपपद्यते
सप्रथा इत्यनवगतं। सर्वतः पृथुरित्यवगमः॥ ॥ त्वमग्ने। तन्त्वते सुतंभरस्येयमार्षं। प्रातरनुवाक
आश्विनयोः शस्यते। हे अग्ने त्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथुः विस्तीर्णः जुष्टश्च आसे वितोयजमानैः हो
ता आहूता देवानां भव सि वरेण्यः वरणीयः सर्वथापि किं वहुनात्वया वहेतुभूते नैते यजमाना एतं प
सं वितन्वते विस्तारयंति। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च सप्रथाः सर्वतः पृथुरित्युपपद्यते वि
रथानीत्यनवगतं वेश्मानीत्यवगमः॥ ॥ होता देवो चोदयन्। विश्वामित्रस्यार्षं गायत्र्याग्नेयीप्रा
तरनुवाके आश्विनयोः शस्यते। अग्नीषोमप्रणयने रविवेनियुक्ताः होता आह्वाता देवो अग्निरम
र्त्यः अमरणः अग्नी पुरस्तादस्य यज्ञकर्मणः सोमस्य चाप्रणीयमानस्य एति गच्छति प्रायपास्वया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२५ प्रतयाएषां ऋत्विजां विरथानि विरतानानि प्रवर्त्यं पाचोदयन अनुगृह्णन्नित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्या
द्वयोपपन्नेऽस्य विरथानि वेदनानीत्युपपद्यते। आयंतद्दत्यनवगतं। समाम्नाताद्द्येवमर्थप्रतीतिः।
म्नायं तद्दवदीधिम। दहतीत मेधस्य आंगिरसस्येयमम नर्ग्रातिमिति। यमनंतरा चास्याः
महानतेद्दहती सहस्त्रेविनियोगः। आयंनद्दव सूर्य इबोद्रनर्थकः एतस्मिन्नथमेऽर्थे। समाम्नाताः स
मंतात्कृताः सूर्यमुपतिष्ठंते रश्मयः। किमिति। विश्वादिंद्रस्य भक्षता इत्यनर्थकः एव। विश्वानि
सर्वाणि इंद्रस्य धनानि सूर्यस्य स्वभूतानि उदकानि तेन प्रवृत्तानि विभक्षमाणा विभजंतुमिच्छंतः
अथवा द्दवेत्यस्यमुपमार्थस्यान्नानर्थकः। आह। कथमिति। उच्यते। सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंते
यथा सूर्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठंते एवं मध्यस्थानमिंद्रमुदकेश्वरमुपतिष्ठंते। तस्येंद्रस्य स्व
भूतानि धनानि उदकानि तेन प्रवृत्तानि आत्मनो जनानां वा विभक्तुमिच्छमानाः। किं च वसूनि जा ३२५

ते जनमानं तेजसा। यथेंद्रस्य आदित्यो वसूनि धनानि जात्यन्नेच जनमाने जनिष्यमाने च [illegible] जमाए
भ्यर्थ वलेन विभजति तथैव यथाविभक्तं स्तेन। तं भागं भक्तासु पजीवंति नदेभ्यर्थानुप्रदत्ते
वा यतर एवमतो वयमपि तमेव भागं प्रति। नदीधिम॥ अन्नेनेत्ययमनर्थकः। अनोकोस्थानेनं
वपंक्तागमनुव्यायाम इति भाष्यकारो निराह। एवमत्राप्यायं तद्दव सूर्यमिति सूर्यसंवंधाद्रश्म
यो ध्याहृताः। रश्मिसंवंधाच्चाप्यायंतद्दत्येष शब्दः समाङ्गलुपसर्गो व्याहृत्य समाम्नाता द्दवे
वमुपमार्थं भवतीत्युपपद्यते। ओजओजते वा [illegible] उच्यते वीप्स्य गभा वार्थस्य आशीरिति
नवगतं। अनेकार्थे च। आशिरमित्यर्थप्रतीतिः। यायजमानस्य व्रतधुक्तामाशीरेंदुहंति
एतस्मिन्नस्मिद्ध्यभिधेयं। तेन हिंसो म उपदिश्यीयते। तस्मान्नदाशीरमित्युच्यते। अथवा आ
म्नयणात दैव हितभूतं भवति दधिभावात्० अथ पुनर्मेयमितरा आशीः द्वयमाशास्ते [illegible]ः अः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२६ अपूर्वस्य शास्त्रे लाभार्थस्य॥ इंद्राय गाव इति द्वितीया। प्रियमेधस्य आंगिरसस्येयमार्षी। मध्यमे रात्रि
पर्याये चास्य याज्ये स्तिनः शस्त्रे विनियुक्ता। इंद्राय वज्रिणे अर्थाय गाव आशिरं। मनपण्यार्थपयः॥
पत्ते च पुनः पुनर्दुदुहे मम धुमध्वस्वा दयत्सीं सर्वैत उपह्वरे उपगृहेदुधः मदे शो रोग्धा अविद
त्तस्तेनेदुदुहे॥ एवमत्र गोसंबंधादाशीः शब्देनाशिरमुच्यत इत्युपपद्यते। अथेयमितरा शीशाते
रितिपदुक्तं। तत्रेदमुदाहरणं। सौमे सत्याशीर्देवान्गम्यात्। इत्युवतु ते समर्दयं तु जुष्टां नरा पण्णास्व ९
प्पूनरा॥ अहे दैताम नसा नुगच्छ। यज्ञो देवान गच्छतु॥ युक्ते प्रह्वियमाणे यजमानो जपत्येनं। स।
मे मम आशीः सत्या यथा प्राप्ति देवे देवान्गम्यात् मा प्रोतवत् पंवतु ते देवाः … त्वाच्च समर्दयं
तु। जुष्टादपि जुष्टतरा प्रियादपि प्रियतरा। पण्णादपि पण्यतरा स्तुत्यादपि स्तुततरा। किंच अ
हे दैतामनसा अक्रोधवता मनसा प्रदितोस्माभिर्हूयमानस्त्वमपि देवान्गच्छ। यज्ञोपि देवान् ३२६

गच्छतु। त्वमपि चान्यं यज्ञं त्वं यं याचामोः सावपि देवान्गम्यात्। एवमत्राशीरेवाशीः शब्देनाभिधी
यते। आशिषो हि देवान्प्रति गमनमनीष्टमिति। अजीगरित्यनवगत। अगारीरित्यवगमः। अत्रा
ते। एवं ३॥ यपदां तेम जैः। रजीगः। दीर्घतमस इयमार्षी। अश्वमेधे स्मृत्यतो विनियुक्ताः। अत्र ए
तस्मिन्काले तत्र द्वे। अश्व। रूपमहमुत्तममुत्प्रे अपश्यं। जिगीषमाणां। जेतुमिच्छमानं। दृष्टे अजे
तव्येति मित्तभूते आपदे गोः। उपरि भूम्याः शरपथेवेधाना। यज्ञेन। पिहन्नमेवासु प्रिं ह्यो केजीयते
। तस्माद्धा पि मनुपपद्यते। किंच यदा यस्मिन्काले ते नवमर्त्तो मनुष्यो भुगोगमाजत् प्राप्नोतिवा
हयन्वा उ… पत्नी तस्त्वमोषधीरगारीः ओषधीर्गृह्णासि गिरसिवा। अन्येहि प्राणिनः प… तां
प्रतितुं न शक्नुवंति इदं तु सुतरामोषधीर्नेसंयमीत्यतःरुक्तिकं तव। एवमत्रौषध्यश्वसंबंधा गिर
गिरतिवे… हातिकर्मा वेत्युपपद्यते। अमूर इत्यनवगतं। अमूढ इत्यवगमः॥ ॥मूरा अमूर॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२७ विश्पतिः सन्नः। त्रितस्याः अस्याः ऋचः त्रिष्टुप् प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने। अमूर अमूरः मूरा
मूराश्चयेभ्यो भवतो महाभाग्यपरिज्ञानं मतिं हृदनुष्ठिवा त्वयं यं भवतः प्रभावस्यांतं विजानीमः। हे अग्ने
त्वमेवात्मनो महिमानं महत्त्वं महाभाग्यं वेत्सि। कस्त्वन्यो महाभाग्यस्यांतं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः
किं च। शये शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये वम्रिर्विशेषात्मात वरूपाख्य श्वरति समिद्धत्वान्नु
हर्मुहुरति। सत्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितो जिह्वया ज्वलया तान्नितान्निर्हवींषि अदन्भक्ष
यन्रेरीह्यते। पुनः पुनस्तां तां आहुतिं पुनरास्वादयति। विश्पतिर्विश्वस्य सर्वस्य पतिर्मनुष्यपतिर्वास
न्यस्तमेवं केतोष्ठिहितेत्यर्थः यजमानानां सोऽस्माकमिदं नामकुर्विति त्वभिप्रायः। एवमत्रमृ
त्वात्मनिंदाद्वारेणाग्निरस्तूयतेत्यस्यामृचि। अस्यामृच्येतस्य विपरीणामत
पपद्यते। शाशमान इत्यनवगतं शंसमान इत्यवगमः॥ यो वां यज्ञैः। मस्य पृदीर्घा। तमस ३२७

आर्षं जगती छंदः। यो यजमानो युवां हे मित्रावरुणौ यज्ञैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानः स्तुवन्
राशातिरदाति हवींषि युवाभ्यां कविः क्रांतदर्शनः। होता आहूतायं जतिमन्मसाधनो मन। नसाध
नो विज्ञानसाधनमित्यर्थः। आह। तस्य किमिति॥ उच्यते। उपाहृतं मनु पागच्छ यो युवां चा। यश्च
ध्वरं अध्वराः अमिता निर्हवींषि स्विवयम पिचराणं गुपाविशिष्टाय वपतो व्रमः अच्छा गिरएना अस्म
द्गिर अभिमुख्येन आगंतुमिच्छथो युवामस्म द्रू अस्मान्हवींषि कामयमाना वित्यर्थः। एवमत्र
यज्ञैः शशमान इति यत्संबंधाच्छब्दसारूप्याच्च शशमानः शंसमान इत्येव उपपद्यते। देवो दे
वरूपेत्येते अनवगते। देवशब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थो अत्र समाम्नातः॥ देवो देवाच्या रूपेति
त्रीण्येतानि पदानि देवाच्येत्यस्य देवान्प्रत्यंचितयेत्येवमर्थं भवतीतिः। कृपेत्यस्यापि कल्पितयेते
वमर्थं भवतीति॥ ॥अग्निं होतारं। स्य सर्पिषः। परुच्छेपस्यार्षं। अतिछंदाः अत्यष्टिः अग्निं च पन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२९ इह कोपधाने विनियुक्ता। अग्निं होतारं॥ आह्वातारं देवानां। मन्ये दास्वंतं दानवंतं दातृतमं। वसुं वासयि-
तारं। सर्वस्य जगतः सूनुं सहसः बलस्य पुत्रं। जातवेदसं जातप्रज्ञानं विप्रं न जातवेदसं। विप्रमिव जातप्र-
ज्ञानं। यथा हि कश्चित्कश्चिन्मनुष्यं समानएछो दरपापिपारं विप्राः प्रज्ञानेप यथावज्ज्ञानी यादेव
मस्मग्निं यथावज्ज्ञाने यो ऽग्निः स्वध्वरः शोभनयज्ञो देवः॥ ऊर्ध्वया कृपा सामर्थ्या स्वया कल्पित-
या देवाच्या देवान्प्रत्यंचितया गत्या घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशं अनु वष्टि। आहुतिप्रक्षेपं अनु-
कामयते वोढुं ति। वष्टीति कांतिकर्म सुपठितमाज्यं हूयमानं सर्वं उपरिद्यमानस्य सर्पिषः सर्पणशी-
लस्य यमग्निमहमेवं जानेय श्लोकं गुणयुक्तः। सद्देनामासाकं करोति इत्यभिप्रायः। एवमत्र दे-
वाच्यारूपेत्यतो शब्दो देव अत्यक्रयाकल्पनये त्वेवमुपपद्यते शब्दसारूप्यादर्थोपनेयः। वि-
जामातुरित्यनवगते॥ उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थत्वनिरुक्तावगमः। असुसमाप्त इव वरोभिसे ३२८

तः इति भाष्यकारो निराह। विगतजामातृभाव इव चयो ऽसमाप्तजामातृभावस्स विजामातेत्युच्यते
।स हि दासिपणात्येषु प्रसिद्धः॥ ॥अश्रवं हि भिनत्यं। कुत्सस्यार्षं त्रिष्टुप्। अश्रौषम हे युवां हे इंद्राग्नी।
भूरिदावत्तरा भूरिदातारौ युतः। विजामातुः असुसमाप्ताज्जामातुः। यो हि असमाप्तजामातृभावो भ-
वति। स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्यापितरमाराध्यात्मन आत्मानं रोचयति। ततो ऽपि बहुतरस्य
धनस्य दातारौ वरं अहमश्रौषं भवंतौ उत वा घा स्यालात्। घेत्यनर्थकः। स्यालादपि बहुदातारौ युवामहम-
श्रौषं भवंतौ स्यालो ऽपि भगिनीप्रियचिकीर्षया बहु ददाति। यत एवमहमश्रौषं भवंतौ। एतस्मात्का-
रणात् सोमस्य प्रदानेन हे इंद्राग्नी युवाभ्यां स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः। एवमत्र वि-
जामातृशब्देन असुसमाप्तजामातृ नाम उच्यते। तस्य बहुदातृत्वादित्युपपन्नं विजामातेति शब्द-
स्तु सिद्धमेतत्। दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षते। तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्यामात्मनो भार्यां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२९ थे। तस्मात् सुसमाप्त इत्यासो वरो ऽभिप्रेतः। जामाता जा अपत्यं तस्मिं सोता जामाता स्त्रीत्वे हि मे पुत्रेन
व्यवहारेण सो निर्मि णोति तेना सौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति। स्याल आसन्नः संयोगेनेति निदा
नविशेमन्यंते। अपर्वस्य मिति तस्यैमुच्यते तस्मात् सोग्रहीत्वा विवाहेऽजामाता च पति। तस्मात् श्या
लइत्युच्यते स्वेश पूर्वस्यते र्लाजाः प्रक्षेपणार्थस्य। तेन हि तुषाः क्षिप्यंते॥ शृप्यम शनपवनं। ते
नलशनं पूयते। भ्रणतेर्जा न द्विशर भयं भवंति। ॐ मास इत्येतत्त पवमुपतिष्ठा ह्या ख्या स्याम स्त
प्तदशोध्यायो। ॐ मास भ्रंशणीध्वत इत्यत्र॥ ॥एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥सोमा
नमित्यनवमं मतं। सोतारमित्यवगमः॥ सोमानं। औशिजः। मेधातिथेः काण्वस्यार्षं अनुष्टुप्छन्दः
ने विनियुक्ता सोमानं स्वरणं मिति ब्राह्मणस्पत्य यो पाति ष्टते तिह्युक्तं। सोमानं सोतारं। वेषां ३२९
सोमानां सोतारं अभिषोतारं मां स्वरणं शब्द पितारं सुयशस्विनं कुरु। हे ब्रह्मणस्पते। कं यं न पु

नः प्रकाशनवंतं कुर्विति। कक्षीवंतं य औशिजः। स्तुतोपमेतन्न। य औशिजः कक्षीवान् नतमिव। अत्र
करोति संबंधात् प्रकाशनवंतमित्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। कक्षीवान् कक्ष्यातान्। अपि
त्वं मनुष्यकक्ष्या अभिप्रेतः स्यात्। म हि कक्षे उत्पन्नः। तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। औशिजः
उशिजः पुत्रः। उशिक् पुनर्वष्टेः कांतिकर्मणः। एवमत्र सोमानमित्यस्य शब्दसारूप्यात् सोतारं सोमा
नामित्येष विपरिणाम उपपद्यते॥ अपि चैवमन्वयः स्यात्। यो हं सोमानां सोता कक्षीवानौशिजः
तमेवं गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवंतं कुरु हे ब्रह्मणस्पते। अनवायं किमीदिने रक्षसे तेऽनवगतेः
अनपाय मित्येनस्य अनवयवं इत्यवगमः किमिदिने इत्येतं स्यामि किं इदं किमिदमित्येवं कारिणे
पुनः॥ ॥इंद्रासोमा। किमीदिनः। वसिष्ठस्यार्षं हे इंद्रासोमौ संतापयतं नवैतो अघशंसं पापस्य शं
सितारं अभ्यघं॥ पापमेव कुर्वन्तु मा भिमुख्येन नित्यकालमेव यो ऽवस्थितः संतापयतं। सवस्युवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३० भ्यां संताप्यमानश्चतराग्निर्वा इव चरुरिव अग्निसंयुक्तः पयस्कः सयंयात्वित्यर्थः ॥ किंच । प्रसन्नद्विषेनास
पाद्वेऽत्र स्याद्वेषव्यमदनेरष्टमां सभसयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय द्वेषः सर्वलोकद्वेष्यतां धत्तं ॥
पुत्रां अनवायं अनवयवं । सकलामित्यर्थः ॥ अथवा यदन्येतद्रुहः अदेवसोऽद्वेशतोन व्यवेयुः
। व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः ॥ तादृशं द्वेषो धत्तं किमीदिने पिशुनायेत्यर्थः ॥ एव
मत्र अनवायमित्यस्य अनव अवं अवियोजनीयं चेत्यर्थप्रतीतिः । तथाभीष्टत्वात् । किमीदीच
पिशुनः स हि किमिदानीं वर्तत इत्येवमन्वेषमाणश्चरति । अथवा किमिदं वर्तत इत्येवमन्वेषमा
णश्चरति । स हितस्य स्वभावः ॥ चरुर्मृच्चयो भवति । मृदादिसंचितो भवति चरतेर्वा । समुच्चं चरतिस्मा
दायः क्रव्यं मांसं तद्धि कृत्ताज्जायते पिशुनः पिंशतेर्विपीतोः स हि स्वल्पमपि पापं विपिंशति विपुष्यतीत्य
र्थः । अमवानित्यनवगतं ॥ अनेकार्थं च ॥ कृणुष्वेति षष्ठेः वामदेवस्यार्षं । अग्निचयने पुरुषशव्यापा ३३

रणे विनियुक्ताः । सोऽघ्नेन व्याघारयेदिति सूत्रं हे भगवन् अग्ने रक्षोघ्नेतरात्मीयं पाजो बलं प्रसितिमिव वागु
रां तन्तुमिव जालमिव च पृथ्वीं विस्तीर्णां तत एवमेतद्धि स्तीर्णं कृत्वा याहि त्वं रक्षांस्यभिमुखः कथं च पु
नर्यो हि राजेव यथा राजामात्यवानमीति युक्तो विजयाय याति तथा याहि ॥ अथवा यथाभ्यमनवान् गमन
नः परेभ्यो भयदाता यथा पराजेतुं याति तथा याहि अथवा यथा स्ववान आत्मविज्ञवान्सुभटसेनया याति जयायत
यायाहि । इभेनेरानन्तरा अन्नवृतेन गयोनेसुपुष्टेन युक्तो यथा राजा याति जयाय याहि । अथवा इभेन गत
भयेन शत्रून्पादस्तिना पथा यायात्तथा याहि । किंच । तृष्वीमनु प्रसितिं दूणानः । क्षिप्रमनु प्रसितया
गत्या संततया गत्या दूणानः हिंसन्स हि । कस्मात्तु नैवमुच्यते । इतो यस्मात्स्तासि । अमितासि प्राल
रक्षांसि प्रतिदीना अर्चिभिः स त्वमेवमागत्य विध्यात्तरक्षसः अस्मछु तपिष्ठैः तप्ततमैरर्चि
र्भिः ॥ एवमत्र राजोपमानसंबंधार्मवान्मात्यवानित्येवमाद्युपपद्यते । याजेरति वनामते नहि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३१ पाल्यते प्रसितिः प्रसह्य नाशनं तंतुर्वा जालं वा। उभाभ्यामपि ताभ्यामभिमृष्यंते मृगाश्च मत्स्याश्च। अमीवा
इत्यनुवाकगतं। अभ्यमनवानिति यदुक्तं आधत्स्व मंत्रे अनेनैनत सार्ध्यात॥ ॥यस्ते गर्भं नीनशत ा रक्षो
हा नाम ब्राह्मणस्तस्येयमार्षं पुत्रकामस्य ब्रडाहुतौ नाम स्थालीपाकस्तत्रेयं विनियुक्ता। यस्तेन वहे
स्त्रिगर्भे अमीवा रोगभूतः। दुर्णामा पापनामा कृमिः पापप्रदेशो नतः परिप्लुत उत्पन्नः योनिमागत्य
शायेशोते गर्भं हिंसिता एतमग्निर्ब्रह्मणा सह निर्नीनशत॥ मा शपनुक्तस्या इमांस भक्षयितारं। एवम
चामीवेत्यस्य क्रिमिरभिधेयः। क्रमयो ह्येते हि योनौ गर्भे न संभवतीत्युपपत्तिः। इति तृतीयानुवाकगते॥
दुर्गाणि गमनमित्यर्थोपपत्तिः॥ ॥वैश्वदेवीं सूनृतामारभध्वं शुद्धा भवंतो यज्ञियासः पावकाः। अ
तिक्रामंतो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम। वैश्वदेवीं वाचं सूनृतां सत्यां आरभध्वं। उपक्र
मध्वं वक्तुं। तयैवं लसत्पावकाः शुद्धा इह अनामिशस्ताः पताश्च यज्ञिके भवथ। यज्ञिपापयज्ञसंपा ३३१

दिनः। किं च। अतिक्रममाणाः व्ययं तस्या वाचो महाभाग्येन दुरितानि दुर्गतिप्रापकानि विश्वानि शतं हिमाः श
तं हेमंतानां सर्ववीरा अनन्तरं हितपुत्रपौत्रा मदेम हृष्येमेत्यर्थः। एवमत्रातिक्रमणं संवत्सरो दुरितं
दुष्कृतमित्युपपद्यते। तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति॥ ॥अद्येत्यनुवाकगतं अपत्यपतीत्यवगमः। रोग
जातिर्वाभिधेया भयजातिर्वा। तस्या हि विहोपचीयते। अपचेस्तत्प्रायो अमीया चिज्ञमित्युपरीक्षार्थः।
।अमतिरित्यनुवाकगतं। अमामयी मतिरमतिरेवमपि न प्रतीयत उत्पन्न आह। आत्ममयी यस्य मतिरसा
वमतिरित्युच्यते। कश्चासौ आदित्यस्तस्य ह्यात्मप्रकाशमयी मतिः॥ ॥अभित्वां सूपास्वः। इति नकुले
स्वार्थे। अतिच्छंदा अद्भिः प्रवर्ग्यदेशस्य ते। सोमसमाने बाधयेके विनियुक्ता। अभ्यर्चामि तमहं देवं सविता
रं नुण्याः द्यावापृथिव्याः यास्मंतरामन्नानिवर्त्तते तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रकाशात कवित्रतुं क्रांतप्रज्ञं सत्यस
त्यसवं सत्याम्नुतं। रत्नधां रमणीयानां धनानां दातारमभिमभिमंतारं सर्वेषां नामीश्वरः त्वाल्मि पंचम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३२ वेमृतानां। ऊर्ध्वा यस्य सवितुः अमतिः। अमतिः आत्मप्रकाशमयी मतिः। आत्मकृतमायुर्न रसात् दंदीप्यते। अदिद्युतत् अद्योतत। तमभ्यर्चामि॥ किंच सवीमनि प्रसवे य स्य सर्वमिदं प्रवर्तते हिरण्यपाणिः सर्वमिदं जगत् अमिमीत। निर्मितवान्। सुक्रतुः सुकर्मा। कृपा स्वया सामर्थ्यकल्पनया। स्वरादित्यः सु अरणात् स्पर्शः॥ एवमत्रामतिशब्देनात्मप्रकाशगतमादित्यस्य विज्ञानमुच्यते। स हि प्रकाशसतत्त्व एवनान्यत् प्रकाशांतरमपेक्षते रस्तु पपत्तिः। ग्नाशीत्यन वगतं। पुरंधिरितिच। ग्नाशीत्यस्याभिमननमित्यवगमः। पुरंधित्यस्यापि पुरुधी रित्यवगमः॥ ॥खं३॥ ४॥ तां अध्वर उशतः। ते हि यज्ञेषु यष्टि। त्या पुरंधिं वसिष्ठस्यार्षं। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् तेये विश्वदेवा यज्ञेषु यष्टि यास्तोयज्ञसंपादिनः ऊमाः अवितारो रक्षित्वा। अवसिष्ठस्यार्षं। वैश्वदेवं समानं स्थानं अभिसंतिअभिसतिष्ठंते। किंते वामितिनाः। अवन्यावार्पयाः स धस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानं अभिसंति अभिसतिष्ठंते। किं ते वामिति नारः। अवन्यावार्पणीयाः सधस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानं अभिसंति अभिसतिष्ठंते। किंते वामिति। तान्विश्वान्देवान्हे अग्ने गतस्मिन्नध्वरे यज्ञे उशतः स्वमंशं कामयमानान् ग्नाशीस्त्वं अभिलं ३३२

वमानोयक्षियज्ञ। भगं च यज्ञ। नामत्योवाश्विनो यज्ञ। पुरंधिं च यज्ञ। एवमत्र यागस्य विघ्नमयात्॥ सिप्रस्येष्टत्वात् ग्नाशीति सिप्रनामेत्युपपद्यते। अन्यत्र हि वक्ष्यति। ग्नाशीवरी स्तुरवनीति। तस्मादेतस्मिन्नेकार्थे न पिनवतिमस्या वेननासत्यापि त्योर्णवाभ आचार्यो मन्यते। तौ हि मस्यमेव ब्रूतः। न कदाचिदप्यसत्यं। तस्मान्नासत्याविस्युच्यते। हिः प्रतिषेधः सत्यमित्यमापादयति अथवा सत्यस्योदकस्य नेतारौ नासत्यौ तथा ह्याग्रायण आचार्यो मन्यते। अथवा एतिहासिकपक्षे नासिकाप्रभवौ हि तौ बभूवतुरिति। पुरंधिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात्संदिह्यते इति विचार्यते। नेत्कः पुरंधिरिति भगोत्र पुरस्तात् ग्नाशीभगमितिमस्यायमन्वादेशः इत्येकं आचार्यमतं। नासत्यावनंतरावपि संतौन संदिह्यते हिव वचनवाच्यत्वान्नयोरेकवचनांतत्वात्सुरधिशब्दस्येंद्रउक्तः। स्यात् पुरंधिशब्दे नेत्यपरं मतं। किं कारणं। स बहुकर्मतमो ऽन्येभ्यो देवेभ्यः। धीरिति कर्मनामं सुपठितं। तद्यस्य पुरु बहु स पुरंधिः इंद्रस्तुपपद्य
२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ते। अथवा अस्येनं धित्वमिंद्रस्य स्यात्। पुरो च दारयितृतमः। मेघपुरोह्लमावे वदारयति। वरुणः पुरंधिशब्दे
३३३ नोच्यत इत्यपरं मतं। किं कारणं। तं हि अन्यत्रापि मंत्रे२ रुमज्ञयानुध्यातोतीति। तथ्यथा॥ ॥ इमामूषु
कविस मुद्रं। अत्रेरार्षं वारुणी त्रिष्टुप्। इमां प्रज्ञां कवितमस्य मेधाविनमस्य। महीं महतीं मायां न किरा
दधर्ष। नकश्चिद् दर्प्पविशेषयितुं शक्नोति। कां तमां मायामिति॥ एकमेतं संतं वरुणमादित्यं यदेता उद्गाउ
दकेन रश्मिनाद्यः एनीर्गमनशीलाः सनतसुदकमारायादित्यमंडलं गच्छंति। एवंनामाहर्निशमेना
गछंत्यो: वनयो नद्यश्च समुद्रं सिंचन्त्यो न पूरयंति तु ध्यातेषां मायाया एवंलक्ष्या भगवतो वरुणस्य
आधर्षयितुं अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिद् पि कथयितुं। कथमप्यर्पणं न संपूर्यंत इति ए
वमत्र वरुणः प्रज्ञयास्तूयते। धीरिति च प्रज्ञानाम। सायस्य प्रज्ञीवड्ढीस पुरंधिः। वरुणश्च प्रशस्त
यास्तूयते। तस्माद्वरुणः पुरंधिरित्युपपद्यते। ऋशादित्यनवमेगतं। रोचते ज्वलति कर्मण इति नि ३३३

र्वचनं। रोचनमित्यवगमः॥ अबोधि होतारमो चि। गविष्ठिरबुधयोरार्षं। आग्नेयी त्रिष्टुप्। अग्निचयन इ
ष्टकोपधाने विनियुक्ता। अबोधि होता बुध्यते होताग्निः। यजथाय यजनाय। यष्टव्यतया देवान्। उर्ध्वो
ज्वलने क्रियायोगात्॥ प्रातरस्थात् अग्निहोत्रियां गृहे सुयोऽवतिष्ठते। सुमानाः शोभनमनाः॥
समिद्धस्य च यस्य रुशतो दीप्तवर्णः अदर्शि दृश्यते। पाजश्च बलं यस्याप्रमितं। यश्च प्रभावतो
महान्तमसश्च सर्वमिदं निरमोचि निर्मोचयति। बुध्यते देवान् यष्टव्यतया। एवमग्न्यधिकारादत्र
प्रारसारुण्याद्रुशदित्येन रूपनामेत्युपपद्यते। ऋशादश इत्युनवगतं। रेशयदान इत्यागमः॥
अस्ति हि वः न ज्यसे। मनोर्वैवस्वतस्यायमार्षं। सतो बृहती वैश्वदेवसूक्ते हि रेशयदाशिनो देवाः
।यो हि रेशयति हिंसां वा न भवति। तस्मै तत आयुधान्यस्यंति। रेशयदारीणा इति के। विदृढ ध्रियते
निर्वचनं तेषां रेशयं तं हिंसंतं दारयंतीत्यर्थः॥ अस्ति युष्माकं सजात्यं समानजातित्वं देवत्वं। अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३४ स्मिवयुष्माकमाप्यं आप्तव्यमनुष्ये ईक्षरायपयमित्यभिप्रायः। यतएवमतोऽन्नेवीसि। मत्रोचनपयमस्स
भ्यंमनुजानीतसुविताय सुभोगाय स्थानाय सुम्नाय सुखाय च पूर्वस्मे स्वन्हैं नव्यसेनव्यसेनचनेराय॥
कथंचतुनः प्रवोचेनेतिमक्षसिप्रमित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेक्षतिशादसोरेशायश
शिनोलारे [illegible] दाशिणोवेत्युपपद्यते। सुदत्रेरत्नमगमसुदानेरत्नगमः॥ तान्नोगसनतुरायः॥
भाप ।वसिष्ठस्यार्षं। दशराात्रस्य चतुर्थेहनितृतीयशवनेवैश्वदेवेशास्त्रेद्विपदाएताः शस्येति। तादे
व्योऽस्मभ्यंतासनूवसनिदस्लित्यर्थः॥ किंलक्षयादेव्यः। रातिषाचः। दावेदानेयाः सर्वेनेसेवं
ते। किंच। आभिसुख्येनस्थित्वारोदसीरुद्रस्यपत्नीप्रणोतु। वरुणानीच। किंचवरूत्रीभिर्वरपि
तव्याभिःसहितःसुशरणःस्वाप्तयोऽस्माकमस्त। त्वष्टासुदत्रःकल्याणदानोविदधातुचास्माकं
रायोधननित्यर्थः। एवमत्ररायःसंबंधात्सुदत्रःकल्याणदानस्त्युपपद्यते। सुविदत्रइत्यनंत ३३४

गतं॥ सुविदत्ररत्नवागमः। कल्याणविदइत्यभिधेयवचनं॥ येनातुःषुर्देमसद्भिः। शंखस्ययामायनस्या
र्षं। पितृयते स्विष्टकृयाज्येषा। येतातृषुस्तीर्णवंतोदेवत्र॥ देवान्प्रतिजेहमानागच्छंतःहोत्राविद
रःस्तु तिविदःस्तोमतष्टासःस्तोमकर्त्तारः॥ अर्कैःमंत्रैस्तोमकर्त्तारःयथयसर्वलसपासितःसाकमा
याहि। हेअग्नेसुविदत्रेभिःकल्याणविद्भिःअर्वाङ्। अस्मानभिमुख्येनतैःसाकमेवंगुयायु
कैःपितृभिरागत्यसत्यैरेतेयथावत्सं स्तुतेः कव्यैःपितृदेवत्यैर्हविर्भिस्तर्पितमुपयाहि। अथवा
सत्यकादिभिः। स्तुतिविदःकव्यवाहैःसाकमायाहीति॥ एवं पितृविशेषणत्वेनैवयोज्यमेतदपि
पदद्वयं॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात्सुविदत्रशब्दःकल्याणविदवाचीत्युपपद्यते। आनुषगित्य
नवगतं। अनुषक्तमिचगमः। नामानुपूर्वस्येत्यर्थवचनं। आघायेअग्निं। सुनासखा। इतित्रिशोक
स्यार्षं। बृहती। सहस्तेतवाशीतिसुविनियुक्ता। यएवनित्यमग्निमाभिमुख्येनावस्थिताऽइधतेयज्वान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३५ यएवयज्ञेषु वर्हिरनुष्ठं स्तृणंतितेषांमे वांद्रोयुनाम मानरत्नानोयाज्ञे कर्मणि भवतिनेनतरेषामपज्ञनो।व
र्हिःसंबंधादाजुवंणितिनामेतरातुपूर्वे स्येत्युपपद्यते।तुर्वणिरित्यनवगतं।तूर्णवनितित्यर्थेवचनं
तूर्णंहियःसंभजतेसतूर्णवनितासेनतुर्वणिरित्युक्तः।सतुर्वणिःदामनि।इद्र स्यसव्यचमापत्रस्ये
यमार्यं।येषुतेइनितिष्ठेवत्येशास्लेशास्यते।मरुद्ः।तूर्णवनिता।इंद्रोहिस्तोतारंतूर्णंसंभजतेमहा
नप्रभावतः॥अरेपुपौंस्ये अंतरिक्षे हियद्धनंभवति।तत्रतरेपावःसंतितस्मादरेणुपौंस्यमित्युच्यते।
पौंस्यमितिबलनामसुपठितं।तस्मिन्नरेपुपौंस्यबले अंतरिक्षे संग्रामेवागिरेन्द्रच्छिर्गारिरंगमिवो
च्छिनोजाजनेतुशावंजेणप्रगृहीतेनशावःशविष्ठोवलिष्ठइंद्रः।येनवज्रेणाहिंनिहत्यसुसंशो
णयितारंअसुरैभेद्यंमायिनंप्रज्ञावंतंआयसोःदेवानंमत्ययनशीलंस्यसोमस्यमदेप्राप्तेइंद्रोदु
धीरःशात्रूयामास्तु॥उपक्षुपर्येत्मनोभवनमिच्छनरामयन्निद्रामनि।राम्नोवन्स्परमयन्।सुमाव ३३५

ध्यादित्यर्थः।एवमत्रशाक्सारूप्यादर्थोपपत्तेश्चतुर्वणिस्तूर्णवनितिस्तुपपद्यते।गिर्वणसेइत्यनवगते
गीर्वननीयइत्यवगमः।गीर्भिःस्तुतिभिरेनंवनयंतीत्युर्थेवचनं॥ ॥आमासु।मेवहत।रमेधसःपि
पमेधसोवाइयमार्षेवदतो।रंद्रस्तुके।आमासुअपक्कासुगोषुक्षीरंपक्कमेरयःत्वमिंद्र।तस्मा
रामामतीपक्कंदुह्येतिहविज्ञायते।नरिंद्रमामायांसत्यांगविष्मृतंपयरति।किंच।आसूर्यंरोहयोदि
विआरोहयः।दिविसूर्यारिविधुलोकरत्यर्थः।एवमिंद्रमुक्तास्तोतृनाह।अस्मैइंद्रायएवंसुपाविषि
णायधर्म्यत्रधर्मेमिवसुतपृतेस्तुष्टुंसुगुणंसामनतपतस्थानकरणात्सुपदानवदुच्चारयेत्यर्थः।सु
वृक्तिभिःशोभनाभिःस्तुतिभिर्जुष्टंप्रियंइंद्रायस्तुतिसंभक्तेवृतमस्तुनःतस्मामेतिवहत।तद्धिप्रिय
मिंद्रस्य।एवमत्रअगिर्वणादेवउच्यते।शाक्सारूप्यादित्युपपद्यते।अस्तृजेसत्रेइत्येतेअनवगते।अ
सुसमीहिताःसुसमीहितेइत्यवगमः॥ ॥तआयजंतन्निमानि।विश्वकर्मणोभौवनस्येयमार्षं।तेषुवं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३६ मणीध्यांजुहोतीतिसूक्तमग्निमाधायने॥तत्रविनियोगः।असुनीतः असुः प्राणः प्राणश्चवायुः योपवमानः
।पवनेएषप्राणइतिश्रुतेः।तेनसमस्ताईरीताः असुसमीरिताः वातसमीरिताइत्यर्थः।केपुनस्तइतिमा
ध्यमकाद्देवगणामेघाः।इतोन्नमरुदादयः तेनवातेनसमीर्यन्ते।वातएवहितान्वहति।अपुनरेअस्थि
ताः समीरिताइति सूक्तेस्तुसमीरितेविक्षितेविलोडितेइत्यर्थः।रजस्यंतरिक्षलोकेनिक्षेत्तेमियमानेनिक्षेण
इत्यर्थः॥तेकिंकुर्वतीति।येभूतानिसमरुद्गणंस्तसमस्तानिरुतवंतइमानि।तेषांकिमिति।तआयजंतइति॥
अतिक्रांतंप्रतिवचनंमतिर्निर्देशः प्रतिवचनमुच्यते।सएषपूर्वकालेप्रयोगार्होयच्छब्दः पश्चात्प्रयु
क्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्चतच्छब्दः पूर्वंप्रयुक्तोमंत्रपाठक्रमेणानदेतद्व्याख्यकारेणप्रदर्शितमस्मिन्मंत्रे
।तआयजंतेत्यतिक्रांतंप्रतिवचनमिति।तकुर्वंतआयजंतेत्यस्यपाठस्यसमासेनेतद्व्याख्यका
रेणनिर्वचनमुक्तंतेरसेनपृथिवींतर्पयंतोभूतानिचकुर्वंति।तेमेघारसेनोदकेनपृथिवींतर्पयं ३३६

तोभूतानिसर्वाण्युत्पादयंति।स्थितिंचएषांकुर्वंति।आयजंतेतद्विषामुखं।आभिमुख्येनददतिसर्व
मुखंसर्वस्मिन्भूतजाते।एवंभूतान्युदकेनकुर्वंत्यनुगृह्णंतिच।अधुनादृष्टांतमाह।क्रोशसः पृथिवि
श्वसृजः जरितारः नभूनाः स्वकर्मणाआर्षसंहत्विकणमत्रेपातेर्हिसर्वोस्तनातः पूर्वस्तोत्र
गृहीतश्च।एवमत्रशब्दसादृश्यादर्थोपपन्नेश्च असुनीतेसुनीरेत्यंतयोरसुसमीरिताः सुसमीरितेइत्ये
तेशब्दसमाधौउपपद्येते।अभ्यगीत्यनवगतेः अमाकेतिवाचकेतिवेतिशब्दसमाधौ।अरक्षितिविधे
या।तांहिसंगामेशत्रवोमन्यंतेमामेषाप्रत्यंचितासिप्रामामेषाप्रत्यंचितेतिअश्वाभ्यक्तेतिवा
अभिपतेवलिन्यकालंशत्रून्प्रतिभवतीतिअभ्यगीत्युच्यते॥ ॥अभ्यवस्रातइंद्रप्रयांसि।अगस्त्य
स्यार्षंछंदोमेघुहितीयेहनिमरुत्वतीयेशस्त्रेशस्यते।अभ्यवसातेयदैवंतस्यणारेषणाशक्तिराभि
मुख्येनमेघमंचितात्वयास्तिप्रानवस्तात्मनस्तवमास्वभूता।अथतदामरुतोपितरनुचिवस्येता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३३७ व्याहरंतु। अस्मै अस्मदर्थं सनेक्षि विरंतनं अहं च हूरकमिह प्रातर्यितव्यमिति स्वाध्यायु भामि मेघ विहारयाय
जूनं तिगमयंति। किंच। सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कवशक्तिः अग्निश्चित अग्नि रिव अतेसकाश
शुशुक्वान् देदीप्यमान एतस्मिन्मेघे आस्ते। किंच। आपोनदीयं। पयानाहैष्य आपो दीपं परि वायोत्वा
नं धारयंति। एवमेतानि मेघानि प्रयांसि उदकानि महत्वाद्दृष्टेस्तानि मरुतः पितुमशाकु वंति दीपमि वप
तिवार्यधारयंति। एवमत्रा चनेर्गत्यर्थस्यास्य गिम्येतरद्दृष्टिमंबंधा रितुपपद्यते। याद्दृष्टिमन्तित्वनव
गतं। याद्दृशेरत्यजगमः॥ ॥ ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुनऋषिस्वरं। रकरत्। अवस्तारस्यय मार्ग।
जगत्याग्नेयी। तं प्रत्न यत्नेन तस्मिन्सूक्ते। उपहव्येतनीयसवने ये षष्ठ्ये देवेशस्यते। ज्यायांसं महत्तरं अ
स्यजंतुनस्य यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य केतुना प्रमं प्रज्ञापकान् ऋषि स्वरं ऋषिभिः स्वर्य
तेस्तूयते इति ऋषिस्वरः तं ऋषिस्वरं स्तु वंत्यार तिपचरति यास्तु नामतेयास्तु। क्षिप्रा सुभामनमनं ३३७

तेत्तवंहि भगवत्नग्ने। स एवं चरंस्तासु याद्दृष्टिमत्याद्दृशोकामेधा यिमनो धनेनादृशंकामं अयस्य या क्षिय
याहविः स्नत्या रिलस्त पयातवप्रसादात्। अलसतेत्यर्थः। किंच। पउस्वयंवहतेत्वांप्रात्पाद रवान्मा
पयति स्नतीः स एवा ऽरंकरत्। पर्याप्तमात्मनो भिप्रेतमर्थं करोति। एवमत्र शाब्दस्मात्प्या घाद्दृष्टिम
न्नित्यस्य याद्दृशोरत्येवं विपरिणाम उपपद्यते। जारयायोत्यनवगतं। अजायीत्यवगमः॥ ॥ सास्माके
भिरेतरीनश्रोवरन्निष्टवे दम आः पियतेः। भरद्वाजस्यार्षमानरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। सास्माकेभिर
तिछांदसमात्वं। सोग्निः असाकेभिः शरैः सुखैः स्तोत्रैः स्तवैस्तूयते एतरीन अतिथिरिव दमेयज्ञग
हेयत्ने आभिमुख्येनाव स्थितः स्तूयते। जातवेदाः जातविद्यो वा जातधनो वा। शोन्नः द्रुमात्तः। वन
कृत्वा वननीयप्रज्ञानोवानअर्वा अनाश्रितः कंचिदन्यं। उत्तः पित्तेव। सो उरुव गोपितागवांपि
ता अजायि। यथा सोऽरुः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते। एवं यज्ञेषु विह्रियमाणोऽनेकधाजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३८ यतेः क्विः । एवमत्र नारयायी त्वस्य अग्ना यीत्यर्थमतीति । अग्नियेत्यनवगतं । अग्रगमनेनाग्नियाः ।
अग्रगास्ते हि अग्ने इवसेन्यस्याग्रं लुंति । अथवा अग्रमात्मानं संपादयंतीत्यग्नियाः । अथवाग्रमेवा
ग्नियाः । अनर्थकश्चाग्रशब्दे याकाश्दुपवंधउपाजः । अपियाग्रइत्येनन्दनर्थकमुपतंधमाहर्दी ।
नेत्तुजं नास्य कारणं ॥ अग्नं वोयत्तः तवाज्ञाः । वामदेवस्यार्षं कुरस्य दशरात्रस्य पंचमेह्नि नित
वीयेसवने ऐष्वदेवेशस्यते । हे ऋभवः युष्माकमयं यत्तोयमहम्कार्षं । तमागम्य मनुष्यवत्
। इधिध्वे धारयध्वे एतत्स्तुत्ववोमितिं च । प्रबोळाजुजुषाणासो अस्थुः । प्रस्थिता निपात्यंता निद्
वीषितानि पूयं जोषयमाणा देवैः सेवमाना आत्मना अग्नियाभवत । उत वाजा अपिबद्देवाजा
पूयमप्येवमेवभवत । एवमत्र गामिने अग्रसंपादिनो वाग्रमेव वाग्नियाः । तथा योपपन्नेः शब्द ३३८
सारूप्याद्वा । वनइत्यनना मपचनत्सनवगतं वनघ्येकवचनं वाद्विवचनं वा बहुवचनं वा न वेति । प

कारणविशेषात् । आख्यातस्वरूपं चैतन्नाम पचतिर्नामीभूत इति नाख्यकारो ब्रवीति । अद्रीरिंद्र कामाः
इयमग्निसुतस्यवाग्निपूर्वपस्यवार्षं । अद्भिन्तसप । हे इंद्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनोन्नमेतद् विलं
स्पार्हं भिघष्म स्विपजठरेपवता । पक्तानीमानि हवींषि ॥ अतएव नमश्रोमिरं धिष्वेति ॥ उत सोमं अपिब
सोमं इधिष्व । प्रपस्वंतो नवंतो वयं हवींषि कामयमानं वा प्रतिहर्याम सि प्रतिहर्यामः कामयाम
हे सत्याः संतु यजमानस्य कामाः एवंचन इत्यभिप्रायेण हवींषि स्वनेन संबंध्यास्य च तेत्येतदत्र वि
घयं बहुवचनमुपपद्यते । पचतिर्नामीभूत इति धातुनिर्देशः कृतो यमुदाहरणं ब्रवीति । अ
र्थविशेषदर्शनादस्यामि । तं मेदस्वं प्रतिपचताग्रभीष्मा मितितं पशुं । मेदस्वः यतस्तस्यमेदोवपा
सद्रूपोगित तस्तेन प्रदेशेन प्रत्यग्र भीष्मामिंद्राग्नी पचताप्रक्ष मित्यर्थः । एवमेतदेकवचनं भवति
अपि वा मेदसश्च वपा सहयोगिनः पश्च वदानस्य चाभिधायकमेतत् । समस्त विषये द्विवचनं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३३६ स्यात्। संति स्वेच्छया यथोद्वि वचनान्यपि तथा यद्वा होतारा अभिमजा। किं कारणं उच्यते द्विवचनमेत स्या
दिति। यतो यस्माद्यत्र हि एकवचनार्थे प्रसिद्धमेवनिःस्पृहेदमेवतद्भवति॥ पुरोळा। यविस्स। वि
ष्णामित्रस्य द्विकपालस्य अति रात्रे यदि स्विष्टकृद्भवति। तस्येयं पुरोनुवाक्यानवति। पुरोडाः पुरो
डाशः पचतः पचुरित्यर्थः तुभ्यंत्यदर्थ। भगवन्नग्ने। वा येत्यनर्थकौ। नकेवलं पद्य। किंतर्हि॥
। पारिस्कृतः सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं जुषस्वमेव चन्द्रा हि सुजनमयविस्स। अथवाभिमायित्वतम। एव
मत्र पारिस्कृत इत्येतेस्माद्वेकवचनसंबंधात्पचत इत्येकवचनमेवमिस्यति। शुरुध इत्यत्र उगतं
आपो नवंतीत्यभिधेयवचनं। शुचं संरुधंतीति निर्वचनं। स्मरणधइति स्वार्थ्यं। क्रन स्यहि शुरुध
इति। देवतेशोषः। अभिन इत्यनपगतं॥ अमितमात्र इत्यवगमः। नयस्यमात्रायां मानसस्ति
। सोमिन इत्युच्यते। अल्पमितोवा। अनभिहिंसितोयः केनचिदसौ अमिनः॥ ॥ महां इन्द्रो यन ३३६

द्गभिर्भूत। नरवाजस्य वज्रिवृषभेद्री। दश रात्रस्या ष्टमेहनि मरुत्वतीयेशस्त्रे शस्यते। माहेंद्रस्य ग्रहो
न यैव गृह्यते। महान्प्रभावतः इंद्रः नृवल्लमनुष्यवत आवर्षस्य पिप्रमाः आपूरयिता चर्षणी नाम
नुष्याणां कामैः। यथा हि मनुष्यः ईश्वरः परितुष्टः कामैरर्थिनं मनस्मा पूरयति एवमिंद्रोपि स्तो
तारं। उत द्विवर्हाः। अपि च द्वयोः स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृढः। अमिनः अमितमात्रः अ
पवा अनभिहिंसितः केनचित्तरमित इत्युच्यते। सहोभिर्बलैरित्यर्थः नहींद्रस्य बलमात्राः केन
चिन्मितपूर्वाः इत्यर्थः। अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिंद्रः। अस्मद्यक् अस्मदनुग्रहाय अ
स्मद्दर्शनाय ववृधे वर्धतां ददैवी र्योपायो रीत्कर्मणो वर्मार्थ। उरुः महानपरिमाणतः पृथुष्व विस्तो
र्णो यः सोस्माकं प्रत्यभिमुखो दानाय यानि प्रेतानामाथानां सुकृतः स्तुतिभिरैनैः कर्तृभिः कृद्भि त्वि
त्वनिर्भूत। नूपादित्यर्थः। एवमत्रासिनशब्देनामितमात्रो नभिहिंसितमात्रे वेत्युच्यते शब्दः मास्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रर्थोपपत्तेश्च। जज्झतीरित्यनवगतं। शब्दानुकरणादाप इति प्रतीयते॥ मा आरु क्षैता मुनारि वः श्या वाश्च
३५० स्यार्थमारुतां पंक्तिं आभिमुख्येन शत्रुन् शातयितेस्यान्धेषाम्प्रति एतान्यायुधानि रुक्मे विरुत्तानि एता
श्च रुष्टीः शक्तीः मरुतः अस्त्रजंत केन रोमकृतः। किंच। अन्येनान्यजाताश्वि पुनोभानुरादित्य इव आत्म
तारिवः घुलोकादन्तीगछंतु॥ मे घो म्यो दन्त्यमाने न्यतरन्वे वचा यो पि आगे आ गछंतु कश्मिति
जं०ती तिव शब्दकारिण्य इव स्नोतस्या आप अस्या। प्रकृता इत्यर्थः॥ एवमत्र शब्दानुकरणादापो
जज्झतीरित्युपपद्यते। अप्रतिष्कुत इत्यनवगतं। अप्रतिष्कृत इत्यनवगतं॥ अप्रतिष्कुतोः अप्र
तिस्खलितो वेति शब्दसमाधी॥ ॥सनो वृषन्नमुं ति ष्कुतः। मधुछंदस आर्षं र स्यामिन्न व पेः
प्रातः सवनिक आज्ञापे विनियुक्ता ब्राह्मणाछंसिनः शास्त्रे। हे र अनिंद्र वर्षितः यत्त्वमनु गृहा। हे सत्रादावन्सनन्दा ३५०
नास्माकं सत्वं शृणु। सत्तुरुख॥ अमुं चरुं॥ अमुं अंतरिक्षे चरणशीलं मेघं।

न। अपावृधि। अपावृणु। उदकदानार्थमस्मभ्यं अप्रतिष्कुतः। नहीन्द्रः प्रतिष्कुतः पराभ्यति पराङ्मु
खः कतश्चर्च केनचिद्यथावा प्रतिस्खलितः संग्रामेषु। एवमत्राप्रतिष्कृत शब्दः अप्रतिष्कुतेवा
चीः अपगत प्रतिस्खलितवाचीत यार्था विरोधः॥ शाशदान इत्यनवगतं। शाशद्यमान इत्य
वगमः॥ ॥अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्। हिरण्यस्तूपस्यार्षं। गोसव विधयोर्निष्केवल्ये श
स्यते। अभ्यजिगात्। अभ्यगछत्। अस्येन्द्रस्य स्वभ्रुतः तिग्मः उत्साहेनान् वज्जः शत्रून् अभि सिध्मः
साधयिता शत्रून् वा वितिमितर्ता। स्योनत्वस्मेण वर्षप्रवर्तकेन पुरो मेघपुरः असुरपुरो वा। किं
च सममस्ज्ज ब्रजेरत्र मिंदुः स च मिद्यमानः प्रातिरत्यां मतिं नदात्तव्य मुदकमित्येतां मतिं स्वां भाति
रत्यानुद्दारित्यर्थः॥ शाशदानः पुनः शाशद्यमान इन्द्रेण। एवममत्र शाशदानः शाशद्यमान
इत्युपपद्यते। शब्दसारूप्यादर्था विरोधाश्चेति॥ ॥इति निरुक्तटीकायां एकादशाध्यायस्यतृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३४१ तीयः पादः ॥ ॥ सृप्र इत्येतदवगतं । सर्पेरसुन्नागमः । सर्पणादिति निर्वचनं । इदमपीतरत्सृप्र
मेतस्मादेव ॥ सर्पणाद्देनत्सर्पिर्वा । तैलं वा तदपि हि सर्पति ॥ सृप्रकरस्नमूतय इति निगमः
। बहुकर्मेदं ज्ञातमहे इति व्याख्यानः शेषः । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ निर्णेतारौ वा वि
सृष्ठः । सृप्रशिप्र इत्येतदवगतं ॥ तत्पुनरेतदेतेनैव सृप्रशब्देन व्याख्यातं । म एतेरेवैतदपि ॥
नू शिप्रे हनू नासिके वा । तयस्य प्रशास्तं सृशिप्रः ॥ वाजे सुशिप्र गोमति इति निगमो विद्यासहितल
मिति व्याख्यातः । नासिक्यमंत्रे नासिकयो हनोर्वा शिप्रशब्दो व्याख्यात एव शिप्रलिंगमस्तीति । य
तः शिप्रे हनू नासिके वेत्युक्त्वा विशिष्टं तल्लिंगमन्यदुदाहरणं प्रवोति विश्वस्य शिप्रे इति ॥
॥ ॥ मादयस्व हरिभिर्ये त ॥ कुत्सस्यार्षं । ऐन्द्री जगती । दशरात्रस्य नवमेहनि मरुत्वती ।
येषां नियमशस्यते । मादयस्व । हर्षय स्वमात्मानं हे इन्द्र हरिभिरश्वैः ॥ ये ते तव स्वभूताः तैः सह । क ३४१

येच पुनर्मादयस्वेति विष्यस्व विमुंचस्व शिप्रे सरते दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय नासिके वा ते अपि हि गंधा
घ्राणाय सर्पतः । चलतः स्पंदेत्यं हि आस्वादयतो वा जिघ्रतो वा हर्ष उत्पद्यते । अत इदमुक्तं । विमुंचस्व हे
नू हविर्भक्षणाय नासिके वा गंधाघ्राणाय एवं मादयस्वात्मानमिति । विसृजस्व धेने । आधस्ते इं
द्रे वाजिहे । पद्मि हि वेवा रस्यैकेतयो हि अंके नंधीयतो किंच । आत्वा बहंतु हरयः इष्टाः संत आव
हंतु त्वां हरयो स्मान्प्रति हे सुशिप्र उशन्कामयमानो हव्यानि हवींषि एतान्यस्मत्संज्ञानि स्तुति
भिरस्माभिरासेवितः प्रति जुषस्व नः प्रति संसेवस्व नः कामेनेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र मादनसंबंधा
तद्धविःसंप्रदानसंबंधाच्च सिप्रे हनू नासिके वेत्युपपद्यते । यत्तदुक्तं शिप्रे इत्युपरिष्टाद्व्याख्या
स्याम इत्येतद्व्याख्यातं शिप्रे हनू नासिके वेति ॥ हनू हंतेर्दीतानौ नासिकान सतेः ॥ नसतिराप्नोति क
र्मा वा नमतिः कर्मवेति हिवस्यति । रंस्विस्य नवगतं । रमणीय इति स्यवगमः ॥ ॥ आयन्ने भ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३४२ न्वं पुत्राभृत । सोमाहुत इत्यार्गवस्यार्षं त्रिष्टुबाग्नेयी प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । आपनंत आ
भिमुख्येन पनंत अस्तवन्त । मेम मस्तवन्त ते कर्मणि ॥ अभ्यंम ह्वां तम ग्निं वनर्‌ः वनीय स्यहविषा
दातारमृत्विजः पंचपर्वं रंध्रपवांति अस्मदर्थे तेभ्यः उशिग्भ्य मेधाविभ्य स्तम सोत्र पर्णा वरणं
प्रार्थ्यमानामि मीतन हिन स्ति । किंत हि यथा प्रार्थित मेवसम्र्ध्यतीत्यर्थः ॥ किंच । सोग्निरुक्षत्र
पावायनी येन भासा पुत्रोरं सुरमणी येषु स्थानेषु धु लोकादिषु अग्निहोत्रेषु चाविते किलक्ष
णो यो ग्निरिति । जुजुर्वान् पुनः पुनर्जरावान पि भूत्वा रंधनस्य पात्मुनर्गिं अनं प्राप्य तस्यो पादि दी
प्यमानो मुहुर्मुहुर्युवा एवभवति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्था विरोधात्स्वं स्वित्यस्युरमणी येषि
ति विपरिणाम उपपद्यते । द्विवर्हा इत्यनवगृहं । द्विपरिवृढ इति न्याय्यं मध्यमेन स्थानेवे सु
तात्मना उत्तमेच सूर्यात्मना । उत द्विवर्हा इति निगमः ॥ महांदेव इति व्याख्यातः शेषः । अर्क ३४२

इत्यनवगृहं । आक्रमण इति न्याय्यं ॥ आक्रमणादि तिनिर्वचनं ॥ प्रकारोऽभिधेयः अक्तेन वह्निः होअ
ग्निः । विश्वामित्रस्यार्षं त्रिष्टुबाग्नेयी ॥ प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ॥ अक्तेन अक्त इव वह्निभर्ता
धारयिताच समिथे संग्रामे कस्य महीनां महतीनां शत्रुसेनानां एवं लक्षणो योग्निः ॥ किंच । दिदृक्षेयः । दृ
ष्टव्यः सूनवे सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकालमेव भ्राजीकः प्रतिरूभाः प्रसिद्धदीप्तिर्नि
त्योज्वलित इत्यर्थः ॥ किंच उस्रिया उत्तजान । उस्रिया आकृतीः आत्मनि प्रसिद्धाः सतीर्देवता त्वपि
समर्थेन रूपेण उद्गा योजनयति । अथवा गाव एवो स्त्रियास्तुः । ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अं
गभावेन गच्छन् जनयति । यच्चापोगर्भाय प्रबुद्ध मौमसुत मोयक्ष्य सहो महान ग्निः सइदं नाम स्वा
कं करोतु । इत्येवमत्र शब्दसारूप्यात् सर्वाविरोधाच्च अक्तः प्राकार इत्युपपद्यते । असौ हि आक्रम्यते
तेजनैः । उराण इत्यनवगृहं । उरु कुर्वाण इत्यवगमः ॥ वेरध्वरस्य धनानि । वामदेवस्यार्षं प्रातरनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुकर्त्तव्यानि किंचोभावप्यंतौ रोदसी लोकाख्यिनयोः श्रूयते। हे भगवन्नग्ने त्वं वेः जानीषे किं अध्वरस्य
यज्ञस्य ह्रस्वानि दृढकर्माणि यानि दृढतेन कर्त्तव्यानि किंचोभावप्यंतौ रोदस्योर्विदाने अतिविजानीषे॥
किंचासमस्तमप्येतज्जगद्धि किं। त्वान सिनते विज्ञानप्रतीघातो ऽस्ति त्वं पि जगति विजानीषे सर्वाणि
देवतास्थानानि। प्रश्विएवातिदृढप्रिरंत तः सर्वेषां यजमानानां यतो ऽस्माभिस्त्वमेतस्मिन्कर्मणि द
तो ऽदृतत्वेन ईयसे याज्यसे। सत्वं उताणः अल्पमपि हुतं हविर्देवतानां पि समर्थं बहु कुर्वाणः विदुष्टरो
विद्वत्तरो मनुष्यहोतुः सकाशात दिव अरोधनानि आरोहव्यानि देवतास्थानानि प्रति वहैता
नि हवींषीत्यभिप्रायः। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च उताणा इत्यस्य उरुकुर्वाण इत्येव विपरि
णाम उपपद्यते। सिया इत्यनवगतं। स्यायना इति स्त्याप्य। आपो भवंतीत्यभिधेयवचनं। स्त्यायना
संहननादित्यर्थः। आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवंति। अप्यबाहिमभावेन ३४३

आत्मनैव संहृता भवंति॥ ॥ वृषासि दिवो। योवाय। शंयोर्बार्हस्पत्यस्येयमार्षं ऐंद्री। हे इंद्र वृषासि दि
वः वर्षितासि पृथिव्याश्च प्रवर्षितासि सिंधूनां स्यंदमानानाम पांच वर्षिता सियानां संहच्छीनां अपां। अथवा
संहतानामात्मनैव हि मभावेन पालयिता सि चित्से च न कर्म तत्सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवंगुण
विशिष्टाय वृषभेव र्षित्रे तुभ्यमेष इंदुः सोमः हे वृषभ वर्षितः पीपाय पुनः प्याप्यते। अथवा पातय
संस्कृतः स्वादुरसः स्वादुरससंयुक्तः मधुपेयो मधुरपेयो वा एपतु भ्यं भक्ष्यायेत्यर्थः। एवमत्र स्त्रिया
पा स्वेन संहृत्यः संहता वा आप उच्यंते। शब्दसारूप्यादत्रस्पेशा संधान योरित्यस्य। स्त्रियाइत्यनवग
तं स्त्रिया पालन इत्यवगमः कूपोभिधेयः। सहि उपस्थितान्पात्रन्पालयति॥ ॥ यंत्वा पूर्वमीलितो वध्य
श्वः। वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येयमार्षं। त्रिष्टुप् आग्नेयी हे अग्ने यं त्वां वध्र्यश्व ईडिते। पि सर्वैर्महद्भिभिः
र्ध समीधे समेधितवान्। उपचीर्णवान्। तं त्वामहमपि समिंधे। को हि नाम त्वां न समिंध्यात्। स त्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३४४ समिध्यमानोऽस्माभिरिंद्ह विर्युष स्वसंसैवस्त्वाक्तिंच। यएवमस्माभिरीअसेत्वंसमनः स्तिपाः कूपरवतनूपा
नवकूपोहितस्मयाज्ञोनपात्नपास्तुरकसंमदानेन किंच। रात्रेंदानंरक्ष स्वाकृतमत्र यदिदंते असौ जेत्पन
वगतं। जवमानरोही। अस्मासुवर्त्तवरत्यर्थः। एवमत्राविरोधाच्छब्दसारूप्या वास्तिपाकूचरत्सुपपद्य
ते। जवार्विवमाध्वाः शब्दसमाप्तः॥ ॥नमित्येरवस। जव-वामदेवस्यार्षं। वैश्वानराय मीढुषे
सजोषारत्येतस्मिन्वैश्वानरीयेसूक्ते। तमेवहेयजमानत्वमभ्यश्पाः। प्राप्नुयाः वैश्वानरंस्तूर्यसमन्वास
मानयेवतद्दनुरूपयेवकृत्यासमानंकेनपुनरभ्यश्याः कृत्वापुनती। स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मण्या
प्रज्ञानेनवा किलक्षणः पुनर्यो वैश्वानरस्तमभ्यश्याः। इहवानो आदित्यआसीत्नमाभ्यांपरि रक्षोप
रिष्टाज्जासांप्रजानांस्वदधुरिति विज्ञायते। एवमत्र जवारूआदित्यमंडलं उच्यते। तद्धि जवमानं ग
च्छतनमसो मध्यमारोहतिजायते। वाडरेतीत्यर्थः। जवमानमेवहितत्रतत्रोरेतिसर्वंभूतानिरो ३४४

हति। गरमाप्यरोहिया। तद्धिमरमाप्यंरसानारोहति। जरूपमित्यनवगतं॥ गरूपमित्यवगमः। गत्यातेरिति
धातुनिर्देशः। मग्नेसमिधानोवसिष्ठोसदानः। वसिष्ठस्यार्षं। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हेनगवन्न
ग्नेवसिष्ठस्त्वांसमिधानः संदीपयनजरूपंस्तोत्रेहरगमयन्त्वांमतिहंतिहंतिसेधतीतिगतिकर्म
सुपठितं। यक्षियजति। रायेधनप्राप्त्यर्थंपुरंधिंबहुकर्मतमंधनसंबंधावाबहुरात्रतमिति स्याद्य
त्वंवसिष्ठेनैवरंज्यसेतंत्वांवयमपिप्रजामएवसत्वेहेपुरुनीथावद्दुस्तूतजातवेदः अस्माभिरित्यमा
नोजरस्वरूपस्वेतरविः। असस्तजं। किंचाप्रयमस्मान्पातरक्षत। एकस्येवप्रजनार्थेबहुवचनं। रक्षति
भिः स्वस्त्यपनैः आशीः पेपोगेः पातानः सदानित्यमेवेत्यर्थः। एवमत्रजरतेत्वत्यर्थस्पशब्दसारूप्या
दर्थाविरोधाच्चजरूपंस्तोत्रमुपपद्यते। कुलिशाइत्यनवगतं। वज्जनामेत्यभिधेयवचनं। कूलशातत
रतिशब्दसमाप्तिः॥ ॥अहन्नवृत्रंवृत्रतरं। पहकएषिव्याः। हिरण्यस्तूपस्यार्षं अग्निष्टोमनिष्केवल्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३४५ शस्यते। अहन् हतवान्। हंतिवा। इंद्रो वृत्रं। मेघं रत्नतरमिति तस्यैव नाविशेषणं। अन्यो वा रत्नतरोपस्तम
यिहंतिवा कथं पुनर्हंतीति। यं संविच्छिन्नसंधिबंधनं कृत्वा केन पुनर्हंतीति वज्रेण। महता प्रहारेण किं
च स्कंधांसि। वृक्णस शाखा इव कुलिशेन कूलशातनेन वज्रेण विवृक्णानि स एवमहिरगमनो मेघः
छिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः उपपृक्। उपपृक्तः।। संकर्षकर्तृत्वोरकभावेन अस्यामेव पृथिव्यामहिः
शयते अगमत्। अवस्थानेमात्रमेव स्वभोभिमतः। एवमत्रलधसंर्वं ध्यात। कुलिशो वज्रेर स्तुप
पद्यते। तुंजे इत्यनवगतं।। तुंजतेर्दानार्थस्येति निर्वचनं। तुंजनमिति स्यात्। तुंजे तुं। ते। सुष्टुतिरितिमं
धुक्छंदस आर्षे रेंद्री गायत्री प्रातः सवने प्रासंख्या छंसिन आवापे विनियुक्ता। उं जेनं जे दाने दाने यउ
त्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया स्तोमाः इंद्रस्य वज्रिणाः प्रिंस्यंते एतेः स्तोमैरस्यायोग्यः स्तोतुमिति। किंते
षानविंधेनास्य सर्वैरपि विंदामि सुष्टुतिं समापिंसक्ते रिस्पर्धः। यावत्यः एवंस्तुतयो यउपाहीयंते ता: ३४५

सर्वोऽपि वेंद्र प्राप्य न्यूना भवंतीत्यभिप्रायः।। एवमत्र स्तोमसंबंधात्तुंजे शब्दो दानपर्यायवचनः। तुंजते स्म
दानार्थस्य दर्शनात्। वर्हेण। इत्यनवगतं। परिवर्हे पोऽस्तुप सर्गाध्याहारेण पार्थेऽमतीतिः। परिवर्हणा
परिवर्हिः परिहिंसा वा।। अर्चा दिवे वृहद्।। यो हि षः सव्यलमापन्नस्यास्येंद्रस्यार्षं। जगती एंद्री चतुर्थे
पादे रथः। हिसः। इति परानिहेस्तोतः।। अर्द्वि प्रोच्चारये द्रायदिवे द्योतनवते रहते च महते। स्वयं न
पुक्तं वलरूतिसंयुक्तं वा वचः। किं लक्षणायेंद्राय अर्चेति। त्वसत्रं पस्य। स्वमेव सत्रं धनं वलं वाय
स्य। न कदाचिदपि यः परकीयमाकांक्षतीत्यभिप्रायः।। किंच। यस्य धृषतो धर्षयतः शत्रून् धृषत्।।
एवधृष्टं मनो भवति न ऋध्यमर्द्धेति। किंच। येनेंद्रेण वृहच्छ्रवाः वृहद्वो असुरो मे घोनां वृहत्पो
परिवस्य। परिवर्हेनवधेन परिहिंसया वा पुरः अयोवदहिम्पां प्राप्ते नैवताव इश्वो हरी रथे युक्तौ
नमस्युप्रा प्नुतः।। अर्द्वे दिनाशीघ्रास्त्वात्। दूरपातित्वा अवयभोव र्षिताकतः।। अयचता वद्र

३४६ योऽद्रिवः इंद्र योऽद्रिशी घ्नः समेघः तथा हि येनेंद्रेण पुरो वहतीमाते: प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता तोमेघा न
मभ्यञ्चि। एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसंबंधाच्चवर्त्तृणापरिवहेयोऽस्तुपपद्यते। तत्तु स्थितित्यनव
गतं। तितनिष्ठुरयं स्यात्॥ ॥यो अस्मै घ्रंस उतवा। वा सरवः। इति प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षं। ऐंद्री ज
गती। यो अस्मै इंद्राय घ्रंसे अहनि अपि वा उधनि रात्रौ सोमं सुनोति अभिषुणोति नित्यकालमेव यः सो
माभिषवप्रयतते इत्यर्थः॥ तस्य किमिति। स एव निश्चयेन घुमान् द्योतवान् भवति। अथ पुनरि
तो योऽतिपरि- तो भवति। पूर्वैश्च पूर्वतरैश्च जमसंतानात् अनुष्ठितादयेतं अवं कर्मणि गृत्सेवा
दिनमलंकरिष्णुमयज्वानं अयज्ञनशीलमात्ममंडनपरं वा विषयोपभोगपरं तयास्व विजेति
न तिष्ठुं अनेकैः प्रकारैः॥ यो विज्ञानितनितुमिच्छति तम अवधानं धर्म। शक्रः शक्र इंद्रः आपोदन्यपो
हति। उपसर्गाभ्यासदर्शनात् इहतेरप्यभ्यास आरराच्यरूतः। पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः॥ तव्हशु ३४६

मंशरीरशोभयितारं। तत्तु स्वैरेवैतद्धि शोभयंपश्चान्योऽपि कवासरवः कपूयसखो भवति। तमप्यपोह
तिमघवा धनस्वामी इंद्रः अवश्यंभावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः। केचित्तु कवासख शब्दं तत्र
श्रुतविशेषणं एवं वर्णयंति। इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसंपर्कात् केशवितप्रपद्येत इत
रस्त्व साधुसंपर्कादस्य तत्र एवेत्यनेनाभिप्राये। एवमत्र तत्तु स्थिशारेन विषयोपभोगप्रधान उ
च्यते। शब्दार्थोऽविरोधादिस्तुपपत्तिः। घ्रंसः इत्यहर्नाम ग्रस्यतेऽस्मिन् रसाः सूर्येण गोरुधउत्ततरमि
तिशब्दसारूप्यप्रसक्तेन हि अन्येभ्यो गेभ्यउत्ततरं भवति। उधो नद्यमिति वात हि विज्ञायते केन चि
दुपश्लिष्य गोरूद्वेन द्यमिति। तत सामान्याद्रात्रिरपूधउच्यते सापि द्यवत्स्यायानो घधिवनस्यति स्न
हकान्दधाति। इल्ली विशास्येत्यतदेकपदमनवगतं। इल्ला विलशाय इत्यवगमः। मे घो भिधेयः।
।स हि इल्लादेतो रुद्रकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि संरुध्यशेते। तस्येवलाविलेषु इल्लाहेतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३४७ हद्रकं शीतं इति द्वली विशः॥ ॥न्या वि ध्यदिली विशस्य। ऋतस्तुं। हिरण्यस्तूपस्यार्षं। ऐंद्री त्रिष्टुप् ॥ गो सववि
धयो निष्केवल्ये शस्यते। न्याविध्यत्। निरताउपत। इत्थी विस्पमेघस्य रठानि दुर्भेत्तुरकसंरोध समा
पि स्यानानि। न च केवलमेतावदेव॥ किं तर्हि विषंगिणमभिनत। षंगिणां शिखरवंतं रीतिमंतं
नाविधुद्भिः शुष्णं बलवंतं मेघमिंद्रः। एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षी भूत। प्रत्यक्षस्तुतउन्तरोर्द्धर्चः। हेम
घवन्यावरो यावद्बलमेतस्मिन्मेघे तितावदेनं जहि। यावच्चतव व्यपनसमर्थमोजोबलमासि
। यानेश क्तिस्त येनं व रूपा शत्रुं शातव्यं अवधीः जहीत्यर्थः। ऋतस्तुं ऋतनामि छंतं एवमत्र इत्थी
विशोमेघः। शब्दसारूप्पदर्पो विरोधाद्वक्रियेधा इत्यनवगतं। क्रियरुः क्रममाणधावेत्यव
गमः क्रियद्भुरकमपरिमाणं धारयतीति क्रियरुर्मेघः। क्रममाणोवा धारयतीति क्रममा
णधामेघ एव॥ ॥अस्यारदुमभरा। चरध्यै। तोध्या नामगोतमस्यार्षं। आद्यानिकेवल्यः स्वही ३४७

नसत्के विनियुक्ताहे रंद्र एतदद्र्वः क्रियद्भुरकं अपरिमाणं धारयति क्रममाणोवा धारयति असै
त्वं तुतुजानः त्वरमाणो वज्रं प्रमव रईशानः। इष्वरोयस्मात्त्वमस्माकं तस्मादेव मुचासे। किंच। मरु
ना वज्रेण वज्र प्रहारसमूह स्यास्य मेघस्य गोर्न पर्वाणि विरद विरारदः। यथा गो विकर्त्ता गोः पर्वा
णि विरदे छिंछिं घातारण वं त्वमप्येतं मेघमवयवशो विरद विछिंदि। कथं वपुनर्विरदेति तिरश्चा
वज्रेण तिर्यग्गामिना केन पुनरर्थेन विरदेति इध्यन् र्यांसि उदकानी छन्न॥ चरध्यै चरणाय यां मजा
न्योदानु मेव मस्माद्धि शकलीकृतादाशो निश्चरिष्यंतीत्यनेनार्थेन विरद॥ एवमत्र क्रियेधामेघः श
ब्दसारूप्यादर्पो विरोधाद्ब। क्रियेधा रंद्रस्येवमेके मन्यंते। सहि यदपि नज्ञायते क्रियत्परिमाणमे
तद्बलं मिति तदपि धारयति। क्रममाणोवा शत्रुवर्गं धारयतीति क्रियेधाः एवं सती यथयोजना। य
स्मादीशानस्त्वं क्रियेधाश्च तस्मान्मरुद्भिः सह जयेति। न मि सिलान कथचीति क्रियेधाः। एवं सती यथ्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३४८ ष्ठना। यस्माद्दाशान स्त्वं किंचिद्गतं। नमण इत्य वगमः। न्नाम्पते इति निर्वचनं। अग्निरभिधेयः॥ इमा
मग्नेशा॥ मर्त्यानां। हिरण्यरूपस्याग्ने। मातरुत्वा काष्ठिनयोः शास्यते हे भगवन्नग्ने इमां। शारणिं
हिंसां इमां संसृतिं वा। मीमृषोनः माजेयुस्त्वनाशयस्वनः। फलमां शारणिं। इमम ध्वानं यमेनं संसा
रा ध्वानं अगाम गत्वंतो वयं। अमुष्माल्लोकादिमं लोकं॥ अस्मासुरं तां संसारहिंसां एतां वा
संसारसृतिं एनमार्जवं जन्मीभवंत मस्माकं माजेयस्त्वं। कस्मात्पुनरेवमुच्यसे इतो यस्माद्दपि
स्त्वमस्माकं प्राप्तः। अथवा व्यापयिता त्रम्लसाजगतो महिम्ना पिता च रक्षिता। साम्यानांसो
मसंपादितो मनुष्याणां प्रमतिश्च प्ररूपमतिः। भूमिश्च त्वमेव संसारे न्नामयित्ता यचाग्निवि
चो केन प्रक्रमेण त्वदधीन एव संसारो मोसप्ता। अन्तिकस्थ। दर्शनकर्त्तासि त्वं त्वदधीनमेव वद
र्शनं मनुष्याणां सर्वे विज्ञानप्रकाशेन अनुग्रहात्मान्मोचयस्वास्मात्संसारादित्यभिप्रायः। देव ३४८

यानेनैव पथागमयमापित्त यानेनेति। एवमत्र भूमिरग्निरर्थो विरोधात्त विशेष्यते। विष्ठित इत्यन
वगत्तं। विस्तीर्ण इतश्चेतश्च सर्वतोयः प्राप्तः स विष्ठितः॥ ॥इमे दिवो अपश्यन्॥ यद्य सर्वेत्रेवो
नागा इत्येतस्मिन सूक्ते। अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सैरीतिप्रतिजज्ञे शौनकः। अस्याः सर्वा मैत्रावरुण्य
इति। इमे द्योरेव मित्रावरुणयोः प्रजार्थेन द्विवचनं॥ अर्यमा वा तृतीयः स्यात॥ असावपि हि अस्मिन् सू
क्ते श्रूयसे। शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः। इमे मित्रावरुणार्यमणः दिवः एतप अनिमिषाः आ
दित्यंतः पृथिव्याः पृथिवीलोकादित्यर्थः॥ चिकित्वांसः सुकृतदुःकृतानि कर्माणि प्राणिनां जानंतः
। अचेतसं अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूप्येणामुं लोकं नयंति। यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि प्रेत्या
जे प्ररूढ एतस्मिन्नच स्मिन्न भजने जनमरणाभ्यो मृत्युकाल उपस्थिते। गाधं संसारगाहन समर्थं
कर्म विज्ञानं वास्त्यस्माकं ततोऽस्य विष्ठितस्य विप्राप्तस्य संसाराध्वनो नद्याइव पारं पश्येन। पारयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दुरीपमित्यनं
३४४ ल्वित्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च विच्छिन्नो विप्राप्तः समाराच्चेत्युपपद्यते। तुरीपमित्यनं
नचगतं। तर्णापीत्यवगमः। उदकमभिधेयं। तदित्यर्थमाप्नोति॥ तत्र त्वरी। अस्मयुः। दीर्घतमस आ
र्षे। त्वाष्टमनुष्टुप्। आप्रीसूक्ते। तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्मना। यद्दे
वेहिस्तसमासुपठितं॥ पुरुत्वारं चबहुदेशांतरमारप्यासुदकं। पुरुत्मनावहूत्मना। यद्दे
वेहिष इति महत्नामसुपठितं॥ पुरुत्वारं चबहुदेशांतरमारपयोसुदकं। असमयुः। असा
वंत्वसपमुदकं। नदस्मांकं नाभानाभौ मध्येत्वष्टा विष्यतु विमुंचतु वर्षभावेन। अस्मयुः। अस्मा
ननुगृह्णीतुं कामयमानः। रायेपोषाय धनपोषायेत्यर्थः। नर्मेद्विसति पशवः पुष्यंति। अथ
वानाभानः स्यैवं त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्॥ नाभानः। नअदीप्यमानः। किंतर्हि दीप्यमान एव वि
ष्यतु॥ एवमत्रमाध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यत्वित्यनेन संबंधात्तुरीपमुदकमित्युपपद्यते। रास्पिन
इत्यनवगतं। रापीति वा स्याद्रासीति वा रपतेर्वा शब्दार्थस्य रसतेर्वा शब्दार्थस्यैव रपणशीलो ३४९

वारसनशीलो वायः सरास्पीः॥ ॥ उतत्यामेयशानस्यपौः क्रसीवत आर्षे। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवे सूक्ते। उतत्या अपि
तावश्विनौ प्रेमपशंसाह विर्लक्षणेन धनेन तर्पयमाणो श्वेतनायाउषसः काले प्राप्तव्यं तापो ताबीतां नस
ताव श्विनौ। किंचंच
येता। पुरोशश। पिबतां सां मंयतोब्रवीमि हे अशिजः। मेधाविनः। अरत्विजः आहूयध्वं ताबश्विनौ। किंचपुनर्ध्रुवस्त
वीमि वः शृणुध्वं अपां नपातमप्येतस्मिन्कर्मणि अगत्या वितिरतत्वं आत्र वीक्षि। किंचपुनरर्थपुत्र स्व
त्वारानत कुरुध्वमिति। रास्पिनस्यायोः रूपणशीलस्य वारसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्यो
दकस्य प्राप्त्यर्थे अवोधे स्तोतः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थे॥ आयव इति मनुष्यनामसु एवमत्र रास्पिनशब्दो नोदके
स्तोता वा विधीयते॥ शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च। अंजतिः प्रसाधनकर्मा भाग्रजीक इत्यनेन गतार्था
मग्नसमन मानो भाष्यकारो निगमशधीते। केचित्वत्र एतं शेषमधीमते॥ ॥ इनं वो विश्वे सेगिसावा
+भागिने किंचप्रमातरोधा वाचिथ्स्यावपि सर्वभूतनिनीश्यो शृणुतेरेव रास्मिन्कर्मणि + ५ ॥॥

२५० मदेवस्यार्थे इन्द्रवायू इह विशां वोरारं अमर्त्यं अमरणधर्माणं यजिष्ठं यष्टृतमं ऋञ्जसे। प्रसाधयसि गिरा स्तु-
त्येत्यर्थः। एवमत्र ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा इह तत्संबंधात्। ऋजुनीत्यस्य स्येव ऋंजतेर्भवति॥ ॥ऋजुनी-
ती। ऋजीषा॥ गोतमस्यार्षं। सोम्य देवैस्तक्तं। गायत्री गता। यमेनस्य हितो येइ निशर्स्येते। मैत्रावरुणास्य
शास्त्र। ऋजुनीती ऋजुनयनः ऋजु प्रणोनात्मकः स्मानितो लोकात् अमुं लोकं कर्मफलमाप्त्यर्थं
नतु। मित्रश्च विद्वान् नयतु अर्यमा देवैः सहप्रीयमाणो नयतु। एवमत्र ऋजुशब्देन प्रसिद्धनयनं प्रसि-
द्धा मतिरुच्यते। प्रतद्वसूरस्य नगतं। प्रापवत्स्वरस्य वगमः। अश्वावर्गिमिधेयी। इहस्यास धर्मा
यायुजाभिस्वर। नारदस्येयमार्षं। उष्णिककुम्महाग्रते। उष्णिहीत्व वासीतितं स्यांशस्यते देवं इंद्र कर्म्मणि
स्यातान स्वोहरीभ्रतद्वस्प्रापघनो। तयोर्हि ऋजीषं धानाभ्यधनं। सहिता भ्यांयते भागः प्राप्तः। सध
मायासरूमदनौ युजानौ युक्तार स्थेतवसोमपीतये। सोमपानार्थं अभिश्वरार्थैः असामन्त्यम्याग २५.

छ। एवमत्र हरीइस्यन्नेन संबंधात्मतद्वस्प्रापवस् अम्वाविधुपपद्यते। हिनोस्येतनवगतं प्रहिणुनेत्य
वगमः॥ ॥हिनोतानो अभ्यापः कवषस्येयमार्षं। अपोनप्त्रीया स्व स्फ शस्यते। हे ऋत्विजः हितप्रहि-
णुत॥ प्रगमयत प्रोत्सर्पयत। एतमध्वर्यवः। देवयजनार्थं। किंच॥ प्रहिणुतप्र स्रस्त्र त्यस्वं। यथाशा-
स्त्रपक्रमेण सनपोत ध्ययेः स्माकं। धनानां किंचान्नस्य यज्ञस्य योगे यदेतद्धिवः सोमपूर्णं
अधिषवया चर्म्मवर्जते। अथवा योग संबंधात्तुकरं योगं न चतद्विपुज्यते। तेनाधिनाधिषवण
चर्मणा उधमो धस्तादवस्थिते नेतिमन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति। याज्ञशाकटरतिय देतप्यत्तशाक-
रस्यधिस्तादुपरि वाधिषवपाव मैतद्विथ्य धं विमुंबधं गृह्णचम सेसस्थात्यादि युयोनि बेकः
सोमस्येतद्विमोचनं अधिषवणचर्मोधमः। तद्धि सोमः उत्सिच्यमाने स्थलीभवति। यद्येतारतगोर-
धोदुह्यमानायांग्रवि। एवं ऋत्विज उक्ता अधुनानाएव सोमसंमिश्रा अपोब्रवीति। यमपिदेआ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५१ पराभिः श्रीत्विभिः हंसिष्यमाणाः स्मसी वसीः सुखयत्यो भूतमनभक्तानां सम्यं। एवं मत्रमशस्येनार्थस्य सुत्र
रां त्वकरताभक्तातिभाष्यकारेणाप्रशस्यो व्याहृतः॥ अध्वरमित्यनेन संबंधादिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते॥
प्रहिणुतेत्यापत्र च्यवनेरति केचित॥ शाकटंशाकटिरितं परान् शाकपुत्रः शाकन्मुचति। तेनेतमिति शानकेल
कतीतिवा। तद्विभाराक्रांतं शानकेर्गच्छति। शाब्देनतकतीतिवा। मद्विशब्देन गच्छति। चो॰ ... मा य
णः चोष्कूयते रत्यते अनवगतेन धातुरेवायमप्रतीतः। एतेसुवंततिडं ते तरनयोः भवेमुवंतं उत्त
रतिडंतं। दानार्थे वर्तमानस्य चोष्कूयमाणं इंद्र भूरि इति निगमसुत्काररदारंद्वेतिहि पूर्वस्य निर्वच
नं चकार भाष्यकारः। क्षुद्रसने वर्तमानस्य उत्तरस्य चोष्कूयते विशं इंद्रो मनुष्यानिति निगमसु
क्तारीतवर्त्तेन द्रष्टव्यः। चोष्कूयमाणं इंद्र भूरि वाममित्यस्य शेषः॥ ॥ निसर्गसेन इषुः प्रवृद्ध हि
रण्यस्तूपस्यार्षं। इंद्रो त्रिष्टुप्॥ उद्भिद्बलभिद्रोर्भिक्षेवत्येशास्यतेः न्युसमक्षः। न्यवधात इषु यो नूनं या ३५१

ह्यजति इष्टिः। न दृष्टरथस्य। सर्वसेन समग्रसेन इंद्र एनं तत्पान् समन्तयवध्या। गो धांगुलि त्वजानां मूत्वा स
मर्यो गा अजति। रश्मिभिर्मेघान् छिंदन्॥ समजति समस्तोः क्षिपति गा अपः अपः ईश्वरः इंद्रः कसे म
समजातियस्य वशियस्य राज्ञो देशो कुरंतिनो वा सेव्रेकामयते से मृतस्येव क्षिपति। वर्ष प्रवर्तयत
इत्यर्थः। एवं स्तूयमानः स इंद्रः सत्यसो भूतः यतः सत्यसरत उत्तरो दृव्वे हे इंद्र चोष्कूयमाणा
त्वं ददद्दुरकं जनेभ्यः भूरि वहु वामं वननीयं सस्य संपतकं इष्णु यतत्कुरु ख्यमापाणि भूर्मावणिक्
शील तो स्मास्तु तिमंशेर कदाता सपणो भूः किं तर्हि प्रवर्धो रकउच्यत चिजो स्मात्म निवहुदर करा
ता भव एवमत्र मापाणि भूर्भूरि वाममित्येभिः पदैः संबंधा च्चो ष्कूयमाण इत्यस्य ददद्दित्येव मर्थ
उपपद्यते। एवमत्र दानार्थश्चोष्कूयतिरयमानद्विलु भयस्येत्यत्र अस्य इसः नार्थः। अस्य शेषः॥
भरतेन वीर उग्रमुग्रं मनुष्यात॥ गर्गस्य वार्हस्पत्यस्येयमार्षं त्रिष्टुवैंद्री रमायत्रित्येकं पदं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५२ मरुत्वेवीरः॥ अश्नोठमहं वीरमिंद्रं इन्द्रं स्वजनं आररांथो द्विरभ्यासः आशरेचार्थभूयस्त्वं अभ्यासेभू
यांसमर्थमन्यंत इति हि नं स्यति। अर्थे वा उग्रंशत्रुं प्रति उद्धूर्णवज्रं रमायन्। र मयितारं शत्रूणां
प कयंपुनररंक्षामिति अन्यमन्यं देवताविशेषमति शायेनस्तोमीष्टैनेवकामेनतुष्टया अभुष्या
स्तुतात्कामात्मा स्य येत्सेवं पुनः पुनर्नैयमा किंलत्वयं पुनर्वीरमश्नोठमिति। एधमानदि
ट्। एधमानान्दीप्यमानानपि द्वेष्टि असुन्वतः। सोमाभिषवमकुर्वाणानयज्वनः इत्यर्थः
। अतएवं लेपरीत्येन सुन्वतोभ्याद धातीति अ ध्यजहारभाष्यकारः कं पुनराद धाति सुकृत
स्यलोक इत्यसामर्थ्याद्गम्यते। योह्वेसुन्वते ते इष्टां इद् स्या। येन सुन्वंति ते द्वेष्याः इत्यभिप्रायः। उ
भयस्यतजा हि व्यस्य च धनस्येश्वरो मानुषस्य च। किंच। चो श्रूयते स्तु इस्यतिमो विशार एवमा
नानसुन्वन इत रांश्च सुन्वतो मनुष्यानभ्याद धाति सुकृतस्य लोक इति एवमत्र एधमानद्वि ३५२

डित्यनेनसंबंधात्स्त्रोष्कृयति क्षुदासनार्थे उपपद्यते। सुमदित्यनवगतं। स्वयमित्यवगमः॥ ॥उप
प्रागात्सुमन्न। सुवं धुंदी र्घतमस आर्षं त्रिष्टुप् अश्वदेवताका अश्वमेधे म्वस्तोमी येनसोऽश्वाहुत
तयोत्प्रयंतेतत्रेयं विनियुक्ता। उपैतु मां प्रकर्षया एतु। तु ततस्वयमेव। यत परंनेनयज्ञेन प्राप्
पामितिमेममनोप्यधायिन्मध्यातवानिस्यर्थे॥ किं पुनस्तन्मननीयमर्थं जातं किं वा अप
मपिवी। तरप्त्वः कोतरप्शेअश्वः। उपैतु उपगच्छतु देवानामाशाय मेतं वयं देवानां पुष्टेपोष
पाव चक्रमरूतवंतः सुवं धुश्चो भनप्नू पवं घनं तमेतमुपगच्छेत मनुमदेवनुमन्यंतो विप्रा
ऋषयः मेधाविनः एवमत्र शारूसाद्भ्याद र्थोपपत्तेश्च सुमदित्यस्य स्वयमित्येष विपरी णाम
उपपद्यते। आश्वमेधिको मंत्र इति प्रकरणोपमर्दनार्थमाह। मंत्रार्थनिर्भुवता प्रकरणानपु
पेक्षितव्यमिति। एतदेतेनप्रदार्शतं भवति॥ दिवि रीष्ट्रित्यनवगतिर्भुवता प्रकरणमस्युपे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३५३ सितव्यमिति। एतदेतेन प्रदर्शितं भवति। दिविष्टिष्वित्यनवगतं दिव एष यो ष्टिस्य वागमः। यानिः
क्रियाभिर्दिवमिच्छंति गंतुं ता दिविष्टयः ॥ स्थूरं राधः शताश्वं। अमन्महि मेधातिथ्ये राजं॥ र
हती। दानमनया प्रशस्यते॥ स्थूलं स्थूरं महत्त्व राधः धनं शताश्वं च बहुश्वसंयुक्तं। कुरुंगस्य रा
जस्त्वेषस्य महतः सुभगस्य शोभनस्य दिविष्टिषु क्रियासु रक्षिणाभूतं सर्वेष पितुर्वेशेषु मनु
ष्येषु यागात यो दत्तयस्तासु च एतदेव स्थूलमित्येवं वयममन्महि मन्यामहे इत्यर्थः। एवमत्र
दिविष्टिशब्देन क्रियावद् उच्यते। ताभिर्हि द्युलोकमिच्छते गंतुं। स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्
भवति॥ समस्तादित्व मात्रा आस्थिता भवंतियमुपसर्गो लुप्तनामकारणः येन प्रत्ययेन व्याप्यमेश
मस्यास्तीत्यत्र लुप्तो नस्थूलै यत इत्यर्थः। कथं लुप्त इति यथा सं प्रतीति अस्मिन्नामकारणे लोपे न प्रयो
गप्रसिद्धिः सांप्रतमिति व्याख्यां तथापि संप्रतीत्येवमपि वर्त्तमानकाल विषयप्रयोगः प्रसिद्ध एव ३५३

मि अनुशब्दे। कुरुंगो नाम राजा वन्व कुरुंगमना वा कुरुंगः स हि कुरुत्व प्रति युद्धेन गतो जेतुं वा कुलगम
नाद्वा शत्रुत्वानि हि स नित्यमेव याति विजेतुं। कुरुः कृंतते। स हि शत्रून् कृंतते। क्रूरमित्येतदस्येव कृंततो
भवति। कुलं कुष्णाते। तद्धि विकुसितमिव भवति विस्तीर्णत्वात्॥ दूत इत्यनवगतं जूत इति व्याख्यं ज
वतेर्वेति व्याख्यातं। जिन्वतिः प्रीतिकर्मेति अर्थवचनं अप्रतीतार्थत्वात् प्रमानमेतदित्यत्र उपरि
ष्टाद्व्याख्यास्यामे॥ ॥इति निरुक्तटीकायां एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः संपूर्णः॥ ॥अमत्र इत्य
नवगतं। अमात्र इति शब्दसमाधिः महान् भवतीत्यर्थवचनं। यो हि महान् भवति न तस्य मात्राः प्र
मातुं शक्यंते। अतो सा च मत्र इत्युच्यते। अभ्यमितो वा स्यात्॥ अनभिहिंसितः केनचित्॥ ॥महां अ
मत्रो वृजने विरप्शी। ममंदन्न विश्वामित्रस्यार्षं दृष्टस्य चतुर्थपंचमयोर्द्वोर्मध्यंदिने छानाव स्यश
स्त्रे संपातं नाम सूक्तं वत्रेयं विनिसृज्ञामहान्त्र भावतः अमत्रश्च अपतिमाणमात्रं इंद्रो व [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३५४ मेविरशो दिनपवनशीलः नुर्यद्द्वेषोशवः शत्रुबलेपत्यते धस्म ओजः धर्षयितृयस्य बलं उद्भस्तत्पते॥
किंच॥ नाह निन्याच नैनं व्याप्नोति पृथिवीनापि द्यौः उपमानत्वेन ककदा पुनरेवं भवति यत्सोमासः
यदा सोमा इर्यमिंद्रं अमंदन्। अतर्पयन्नित्यर्थः॥ एवमत्र शवः पत्यते रजने रत्यनेन संबंधात्॥
अमत्रो महानित्युपपद्यते ऋचीषम इत्यनवगतं। ईकारो आनवगतः। ऋचासम इत्यवगमः॥॥
रेहस्मतरं इंद्रो असमो अघ॥ असामन्याविमदस्यार्थं॥ आस्तारपंक्तिः सपुनरेंद्रो या प्राज्यपत्योना॥ वाशु पुरस्ताद्दर्शि ५
कस्य त्वावं सुरुतः। एतस्य चतुर्थे द्रनिनि एवत्स्ये शस्यते॥ मतो विख्यातः स र्वासु दिक्षु इंद्रे तस्मि
न्कर्मणि अघ स्तवे विजेतुस्तयते स्तामिः अनो किंलक्षणः ऋचीषमः ऋचासमः। यावन्तेनार्थे
नयुक्ता धार्यते आकल्पत्वभिप्राये पातावाने वा सो भवत्यैश्वर्ययोगात्किंच मिचोनतित्र मिवयथा
हि क। स्थिदा यो मिथो जने षु यशः कुर्यादेवं यदिंद्रो यशः आचक्रे अभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु क ३५४

रोति। किंलक्षणं पुनर्यशः करोति संस्वः असामि असमाप्तं। अनंतमित्यर्थः॥ अएवं गुणायुक्त इंद्रो स्माभि
गीर्ह स्तूयते एवमत्र स्त्तुतिसंबंधात् छंदसारूप्याद्वा ऋचीषम ऋचासमइत्युपपद्यते। अनर्शरातिमित्य
नवगतं। अनश्लीलदानमित्यवगमः विग्रहप्रशक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह। अश्लीलं पापकमि
तिनयस्याश्लीला रातिर्दानं सो अनर्शरातिः शब्दसारूप्यप्रक्रमे माह। अश्लीलमश्रिमद्विषमं तत्सारूप्या
पपन्नितो श्लीलमित्युच्य॥ ॥ अनर्शरातिं वसुदां चोदयत्। आयत इव सूर्य इत्यस्या अनंतरैवनेमस्या
र्षे ऐंद्री तो बृहती। हे स्तोतः अनर्शरातिं अपापदानमेनं इंद्रं वसुदां वसुदातारं उपगम्योपगम्य वेत
सास्तु हि कार मांस्मा द्रुद्रा भंरनी यारं द्रस्वरात यो दज्जयः। किंच सः अस्य कामं अभिप्रायं विघतो
दधतः कारि नां कामान्त्सरोयति न पीडयति मनश्चेंद्रस्यात्मनो दानाचोरयत्र भवति यएवस्तु
त्वायाचते। एवमत्र शब्दसारूप्याद पविरोधाच्चानर्शरातिमनश्लीलदानमित्युपपद्यते॥ अनर्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५५ स्यनवगतं॥ अप्रत्यतरस्त्ववगम यो अन्यस्मिन्न आश्रितो भवति स्वप्रधान एव सो न वेत्युच्यते॥ अनर्वा
णं स्पमर्तो: अग्नस्त्यस्यार्षं त्रिष्टुप्। हे स्तोतः अनर्वाणं स्वेन महिम्ना युक्तं अप्रतिगतं कं चिदन्यं प्रत्यधी
नत्वेन वृषभं वर्षितारं मंद्रजिह्वं मंदनजिह्वं हर्षकरो हि वस्य ज्ञानानालनयितु र्घोषः। जिह्वा घोषर
ति हवा सासपठितं। बृहस्पतिं वर्द्धयन वर्धमस्य स्तुत्यं अर्कैः मंत्रैः किंलस पाव्र हस्यमिति॥ गाथान्यः स्त
तिप्रापणार्हो: देवाः सुरुचः सुदीप्तिमंतः। अस्य शुस्समाभिमुख्येन स्थित्वाश्रृण्वंति प्रादरेण मर्त्ता
श्वानवमानस्य नवोहि मानत्वस्याद्न्यद्न्यत पालत्वात्त्वस्य भवति। तेना सौ नवमानत्वस्य प्र
शाशतरस्यर्थः अथवा यमस्यो मं आर्थ स्यादेतिह्यासिकपक्षेण मंद्रजिह्वो हर्षकरी निव्हातस्य स्त
तिः। गाथानीः सपत्नपौरोहित्येन गाथास्तुतीर्नयति प्रापयति देवान्प्रति। स एव च सुरो चनः
नस्येवचा नवमानस्य स्तुवतो देवा आश्रृण्वंति मर्त्ताश्च। बृहस्पतिर्हि देवानां पुरोहितः इति हि वि ३५५

ज्ञापतेत स्मादेव मस्युपपद्यते। एवं मंत्रार्थाविरोधादनर्वा अप्रत्यतरस्तु पपद्येते। असामी स्यनव
गतं सामी। निसमाप्तं उच्यते। तस्य प्रतिषेधः॥ असामि। असाम्यो - ऽविनर्हि स्वं। कयवस्यार्थं॥
मा.टी. सतो बृहती हेतु दानवः कल्याणदाना मरुतः यूयं असामि अपरिसमाप्तं अनंतं ओजो बिभृथधा
रयथा असामिधृतयः। असमाप्तगतयः। धवनं धूतिर्धवति धावती। ति गति कर्म सु पठीतं
। एतत्कुतः एवं पएस्य स्मरणा विदेहात्सेत्तद्धेयात्तस्मै हे मरुतः परिमन्यवे प्रवृष्टक्रोधाय रथुमिव
सर्वलोकद्वेष्यतां। क्षिपत एवमत्रासाम्यसमाप्तमित्युपपद्यते। अर्थाविरोधात॥ गल्दयेत्यन
गतं। गलितधानी स्यात्। गलितं हितस्यां धीयते। धमनिर्भवती स्म भिधेयवचनं नाडी सर्वे
: मात्वासो। या निषत्ता मे धातिथेरार्षं ऐंद्री रहती। मही व्रते रहतो सद्दलो विनियुक्ताः हे ईं
द्र मा चुक्रुधा त्वां माक्रोधयेम्। मदंसोमस्य गल्दया गलेननधमनेन परणोनसोम स्यस दा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३५६ नित्यकामपि याचन्॥ गिरा गीस्त्यास्तुत्या च भवनेषु पत्तेषु कपंच पुनर्मा चुक्रुध मिति। मृर्धिमिव मृगं न
म पणशीलो मृर्धिः कः पुनरसौ व्याघ्रो वा सिंहो वा। स हि न मण शीलोऽवि भर्ति च। मृगालादीन् तेनेंद्र
उपमीयन्ते॥ यथा मृगालादयो लांगूलचालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणा स्तं न क्रोधयंत्येव
मद्दं सोमप्रदानप्रविकयास्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुन भवंतमिति। अथमतं यदिमन क्रोधादि
भेषिमास्मात्या चेष्या इति॥ क ईशानं याचिषत। कोहि नाम सोऽस्ति लोके य ईशानमीश्वरं नयाचिषे
त। न ह्ययाचनेन वृत्तिः सिध्यति एवमत्रेंद्रस्य याग लनाधमनिः यया सोम आगच्छते सा ते नैव आ
ग- नेन उपलक्ष्यमाणा गल्हेत्युच्यते॥ न ह्येच मर्थ विरोधोऽस्ति गल्दा धमनिर्भवतीत्यस्या भाष्य
कारमाक्यस्य मंत्रे नात्र धमनिर्लिंगं विशिष्टमस्तीति॥ अतो विशिष्टलिंगमन्यदुदाहरणं ब्रवी
॥ आ त्वा विशंत्विंदव इति। हे इंद्र आविशंतु त्वामिंदवः सोमाः कथं च पुनराविशंतु एौ सोमगत्॥ ३५६

त्वो ३२ च॥ आ गल्दा धमनीनां या आगलना धमनयः याभिरनुप्रविष्टाः सन्तोऽनन्तं मदमुत्पादयंति। अ
धो वा हिन्वोयास्ताभिराविशंतु शेषो मृग्यः। एवमिह धमनीशब्दसह योगी गल्दा इति स्वाधमनिरूपपद्य
ते॥ नानाविभक्तो। इत्येते पदे भवतो गल्दया गल्दा इति। नन्तुन्यान्यर्थे आह। कोभिप्राय इत्युच्यते। पूर्व
स्मिन्मंत्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति। तथापि निगमे गल्दा शब्देन धमनिरेवोच्यते। तत्रागल्दा धमनीना
मित्येत देवज्ञापक मित्यभिप्रायः। गल्दया इति तृतीयांतं। गल्दा इति प्रथमा बहुवचनांतं। एतदमयोर्नाना
विभक्तित्वं जल्हा व इत्स नवगतं॥ ज्वलनहीना इ ताव गमः॥ नपापासो महे नर्गोनामम गाथपुत्र
स्त स्येय मार्ष्टेर हती। तस्या मेव तु ओ शी स्यां वि नियुक्ता न वयं पापा इत्येवं मन्यामहे किंकारणं। अस्य
स्वपापत्वे हेतुर्ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपश्च। अथ मत मेतेरपि पुंक्तोनि र्धनः सपापए वेति तत्रोच्यते। किंका
रणं नारायासः। नवयमधना। अथापि स्यादेन बले पि सति अनाहिताग्निलात् न्यस्तनहीनत्वेन पापत्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५७ मिति। तदपि न किं कारणं। न जल्हवः। न वयं ज्वलनहीनाः किं तर्हि आहिताग्नयो वयं। तदेतदध्ययनादपाप
त्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति। किंच। यदि त्विंद्र यस्माद्य मिंद्र रक्षणं वर्षितारं एतस्मिन्यज्ञकर्मणि सखायं
सहभूतस्य सोमपानस्य त्वा पपितारममी। भिमयासीमः पीतरस्तेवं अकारं रूणवामहे। तस्मान्न वयं पा
पा। नापि वयमरायासः। नापिज्ञ रु। वरस्तेवमात्मानां मन्यामहे। नहि पापानीमधनानाम नाहिताग्नी
नोचरंद्र: मत्वाभयंतीत्यभिप्रायः।। एवमत्र जल्हवोज्वलनहीनाशरसारूप्याद थोविवितेधात्वा। वकुर
द्रस्यनयगतं। नास्करोभयेकरोभा त्वहृत्वणोवेतिपारसमाधयः।। यवं वकेण। तर्यायया आश्विनी त्रि
ष्टपा। कक्षीवत आर्षे। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। यवादिधान्यं वृकेण लांगलेन तद्वयं लं युवा
हे अश्विनौ। तत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादौ लांगलकर्मणः फलसंपद्भवतीति। अतस्तावेवाश्विनो
वपंताविस्तुच्येते। उस्रमनं दुहंताप्रदर्शयंतौ मनुष्याय दस्यौ शत्रूणां दासयितारौ रंसयितारौ रंसयि ३५७

तारो वा कर्णाः रूप्यादीनां कारयितारौ वा। वर्षाद्यनुग्रहेण एतावेवं विधं कर्म कारयंतौ कुर्वाणौ वा। अभि
दस्युं दाशयितारम नाकालं दुर्भिक्षं धमंतौ विनाशयंतौ कृत्स्नं जगदभिपुष्यंतौ युवां। केन पुनरभिधमंता
विति। वकुरेण जलसमूहेन ज्योतिः समूहेन च मध्यस्थानो सुदर- समूहेन द्युस्थानो ज्योतिषास
स्यमनुगृह्णाति। ततो दुर्भिक्षं ध्वंस्यते। जगच्च पुष्यंति। किंच युवामेव उरुज्योतिश्चक्रथुर्विस्तीर्णमविकलं
चस्कः चक्रथुरार्यायैश्वरपुत्राय ऋज्राश्वाय।। सहि युवाभ्यां मंडीभूतश्चक्षुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः।।
।एवमत्र ज्योतिः समूह उदकसमूहो वा वकुरशब्देनोच्यते। शब्दार्थाविरोधात ज्योतिषा वा दर्शनेनेति
भाष्यपाठः। अनेकनारा नित्यत्वेन गतं।। द्विगुणकाविणो वा द्विगुणदायिनौ वा द्विगुणकामिनौ वेति श
ष्समाधयः।। छु इंद्रो विश्वान्वेकनादां अहर्दृश उत क्रत्वा पणीरभि। कद्रूम हीरदृशीअस्पत विश्वीः
कदुवज्रघ्नो ...नृतं। प्रागाथः। कलिर्नामतस्यार्षे द्वी वहतीमहीम तेवाहस्यां त्र चाशीत्यां विनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५८ युक्ता इंद्रः सर्वानेकैकना कुसीदिनो रद्विजीवनात्॥ अहं ईशः येति हे वरुण मित्रयोर्दस्योन पुनई स्यंतीत्य
भिप्रायः॥ अयमाय रमान्येवाहा निपश्यंति विषयभोगप्रधाना। नास्तिकतया न पारलौकिकेष्वहः सु
अस्यदुःखतस्य कर्मणः कोपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं नाविनपश्यंति तानभिभवति। स्कत्वा स्वेन
कर्मणा। उलपणीन॥ अपि च पणी कभवति नहि ते विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरंति पणिरेतत्कर्मकरो
तिपणिः पुनरेवमादीन् दुःखलकारिणो निभवति। कद्धमहीः घृतामहस्य सेना रंद्रस्य अधृष्टा अनाध
र्षितश्वरी। पोरेस्त विधी। या स्थमहत्स्यः कद्रु ऋत्रघ्रः कच बरवत्रघः रुद्र स्पतरस्त्तं। अनुपहतं वलं येनेता
नहंती। स्मत्रचेकनाराः कुसीदिनो अर्थो विरोधादित्यपपद्यते॥ अभिधेतनेत्यनवगतं॥ अभिधाव
नेत्यवगमः। जीवान्नोनस्कतरति। उक्तमार्गं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थमेवं सर्वत्रपरिहत्य
मार्गमिति। हे आदित्याः जीवतोऽस्मानभिधावत ऋयं पुराहथात्पुराहननात अस्मान्संभावयत ३५८

त्यभिप्रायः॥ कद्धस्थहुतस्य प्रयेयेन न श्रुत स्मिन्नाभिधावत हे हवनश्रुतः। ते यूयं जीनामाह्वानं शृण्वंतीति
। एवमत्र पुराहथादित्यनेन संबंधादभिधेतनेत्यस्याभिधावतेत्येष परिणाम उपपद्यते। अरे खेवां मत्स्यव
धकारूपपाभिभूतस्येतराघं मत्स्या नांकचिन्नस्यंते। मत्स्याम धाउदके स्यंदंते मधि स्तुदकानामत। त्रहिते
स्यंदंते गच्छंति स्यंदरतिकसतीति गतिकर्मसु पठितं। माद्यंते हृष्यंति अन्योन्यं भक्षणायेति वा मत्स्यास्तेहि
तरेतुरभसज्जीविनः जातं जलचरं भवति॥ तद्धि जले चरति जले वा भवति। जले वा शेत इति जालं अं
हुरइत्यनवगतं॥ अंहस्वानित्यवगमः। रोमलवर्थं अंहूरणमित्यप्यस्य भवतीति प्रासंगिकमेवमपि
हिप्रयोभवतीति॥ ॥त्रितः कूपेऽवहितः॥ सप्तमर्यादा इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्षं। एतयोः प
र्वोकुत्स स्यवा। भ्रातरनुवाका त्रिनपोर्विनियोगः त्रितः कूपेवहितः पतितः देवान्हवते आह्वय
ते कुतयेरक्षयामनेन तस्य आह्वानं बृहस्पतिः शुश्राव निशम्य तोदमी इत्येतस्तु नः पुनरुच्यमानं धा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३५९ वारयिष्यैौशुक्लवतु। किमित्येतरसोऽभ्यानयांचकारेति। अपचक्लं हूरणाइंहस्वतः रूपादात्मनः उरुविस्ती
र्णत्राणं कुर्वन्। एवमत्रां धरूपोः हरणरस्तुपपद्यते मकरण्याविहोधात॥ सप्तमर्यादाः। श्रुतस्थोसप्त
मपर्यादाः सप्तस्थितीः कवयोमेधाविनोहिरपपगनेमनुप्रभृतयः ततस्ः स्तवंतःतित्याएवहिता
स्तोस्त तत प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रंथसंदर्भोऽभिव्यंजितः एतदेवकरणमित्युपचर्यते। तासामे
कामिदभ्यंहुरोगात इदित्यनर्थकः। अन्यर्थवातासां मर्यादानामेकामभिगच्छन्तीति कामत्वेंहस्वा
न्भवतिगादित्येतदभेः समीपमाकथ्येकामप्यभिगच्छन्तिति। कतमाः पुनस्तामर्यादा इति। स्तेयं
तल्पारोहणमित्येवमाद्याः यः पुनरेतानाभिगच्छति। तस्य किमिति। मः र आयोः। अयमस्यस्तूर्य
स्यः कं भेस्कं भने मंडले उपमस्य सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यांतर पुरुषस्य नीडे निलयने स्थाने या
निध्रुवाणि धारयितृणि स्थानानि प्रधंसानि आनृतसंप्लवस्थायीनि तेषु धरुणेषु तस्थौ ति ३५९

ष्टति। आह। कस्मिन्काल इत्युच्यते पर्यां विसर्गे विषयानुभवे शमार्गे भूतानामिंद्रियाणां विसर्गे विसर्जे
नकाले मापेमत्युकाल इत्यर्थः मर्यादासंबंधात्तस्य एतरएव निगम इत्यतो हितीय उपात्तः। स्मति
समाचारस्थानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मंत्रेभ्यएवोपक्रान्त्य सर्वएवसमाचा
रः विशिष्टैः स्मृतिकारैः संदृष्टोनस्वतंत्रैरिति। बत इति निपातः खेदानुकंपयोः बत इत्यनेन गतं
मनेकार्थं च निपात इति पदज्ञात्यवधारणं खेदानुकंपयोरित्यर्थवचनं बतोबतास्यियवसं। यमी
यमीयमं ब्रवीति दुर्बलो बत दुर्बलहृदयः। त्वं अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वं। एवमसत्कर्मया प्रार्थ्यमान
: खेदमुपयासि नेच्छसि मया संभोक्तुं सत्वं सर्वथा अनुकंप्यः शोच्य इत्यर्थः। अथवा नैव ते त्वम
नः संकल्पं हृदयं हृद्गतमध्यवसायं च वयं विजानीमः। अथवा लब्धस्ते मयाभिमाः। अन्या किल त्वां
मत्तो विशिष्टतरा योषित् परिष्वंक्ष्यते ततः किल त्वं मां तया पह्वृताचेतस्त्वं नेच्छसि परिष्वक्तुं॥ अन्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६० च पुनरस्मात्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते। कस्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं कक्ष्यं जाते व सुवृक्षां लिबुजा वल्ली यथा युक्ता मात्म
नासंयुक्तं समीपजं परिष्वजेत् परिष्वजेत॥ एवं किल त्वा मन्या परिष्वंक्ष्यत इति॥ एवमनयाकारया वि
रोधात् वृत्ते इवेत्येष निपातः वेदानुक्तं पयोः। अत्र परिष्वजेन युक्तं लिबुजेन वृक्षस्य यथा कस्याश्चल्लिबुजा
च परिष्वजनीयो अश्वरक्षौ परिष्वजेने एवं परिष्वंक्ष्यत इति। वातायामित्यनेन गतं। उदकं नेव नीत्य
निधेयव वचनं वातो मुदकमाप्यायनशीलं करोति। अथवाप्यायपतिरेव ध्यर्थस्यात्। उरो वाते नहि
रक्षितमुदकं संवर्द्धते॥ ॥नवो रपि मुपमा जगम्यात्। नोधसो गोतमस्यार्षं। पावमानी सोमी। हे
सोम तुनः क्षिप्रमस्माकं रयिं धनं उपमास्व उपनिर्मिमीहि न्ववं तं पुत्रपौत्रैः सहितं तु नानः पूय
मानः वातापमुदकं प्राप्य द्रवीभूतं घृतं चापनीयमुदकं विश्वं सर्वं पूयमानः। किंच प्रतारिप
तीर्णं दीर्घं कुरु हे इन्द्रो सोम नो हि नुः तेतु आयुः किंच॥ तथा उपमास्व यथा पातर्नित्यमेवधियावे ३६०

सुः कर्मवसुः इंदुस्त्वां पातुमस्माकं आजगम्यात्। आगच्छेदित्यर्थः॥ एवमनवातापमुदकमर्षा विरोधात् सो
पपनेष्य। चाकन्नित्यनवगतं। चायन्निति कामयमान इति वेति शाकसमाधी। वनेनवा यो क्षपावान्। व
सुक्रान्येप मार्जरं री त्रिष्टुप्। वनेनव नरवशाकु लिम्बेनी ऐवायमात्मीयं पुत्रं न्यधापिति रधाति शिशु
कमजानपसंसयथा तत्र निहित स्वाकनप श्यानभयादि शोनिरी क्षमाणा आसीत अथवा कामय
मानस्तरुस्तकमना आसीत॥ एवमयस्मासुरक्षस्यनीउभूतेषु शाकुनिपुत्रभूतः शुचिर्व्यपगत
सर्वदोषः पुवयोः स्वभूतसोमः। हे सुरणो नन्जीरी अश्विनो शीघ्रो वानुरण्यु रीतिः क्षिप्रनामेति
किंच॥ यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहः सु इंद्रो होतारं द्रो प्या हूतो भवति॥ ममायं सोमस्यादि
ति किल क्षपणः तुनर्दिङ्काहूता योनां नूतमः मनुष्याणां मध्ये वरतम इत्यर्थः। नयं श्वनरभ्योहि
तोयः क्षपावोम्बरात्रि पर्याप्त सोमभागी एवं गुणयुक्तेन यः स्तोमरंइद्रेणापि माध्यते असा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३६१ सुवर्न्नमानः। सपुत्रां सत्यजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः। एवं तावदेतावद्वर्चमाश्विनीमिति रत्नावल्या
चक्षते। तदसाधु। ऐन्द्री हि सत्रे मध्यमेवेयमृग्भवति। तत्र पुनः एतस्य त्र्यहस्य नित्वोमे वर्द्धमानेस्माध्यं
दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते। हे पुरणो भर्त्तारो देवतानां पतीयए घस्तोमोऽस्मा
सु निहितेशुचिर्ण्येव गतदोषः शाकुनिपुत्र इव वनेवनाश्यपवेद्यसे चाकनप श्यंति च कामयमान इ
वनाश्वेद्रमास्तेयः स्तोमस्तस्यकिमित्यस्मिंद्रपुरुहितेषु वरुघ्वहः सुआह्वाता भूत अपि नाम मामने
नत्तोनेनस्कुपुरितौ। किं लक्षणः। पुनरा ह्वातायस्मिंद्र इति। न्वणो नूतमः नेर्यस्य स्पणावीक्ष समान
मेतत्सूर्वे षो वार्थेन यमेवमिंद्रः प्रार्थयतेसराष्ठस्तोमस्तेमत्सजीगः गच्छतीत्यर्थः। अष्टवासए
घस्तोमोस्माभिरुदीर्यमाणस्त स्यैंद्रस्य गुणात् गृह्णातीति स्यात्। जिगर्त्तिरुद्धानिकर्मेति युक्तं
एवमत्र चाकन्ति स्तस्य चायन्तिति कामयमान इति ने स्यतो विपरिणामानुपपद्येते शरदसारुप्या ३६१

दर्श्या विरोधाच्च। एतस्मिन्निगमे पदविभागतः काश्चिद्विचारोऽस्ति तमाह भाष्यकारः वेति चय इति चवका
रशाकल्य इति वा इति य इति च परे चकारशाकल्यपदकारः। तेद्रेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति। किं का
रणं। उदात्तत्वेन माख्यातं अभविष्यदेवमेतस्मिन्पदद्वयेसतियदेतदाख्यातं त्वधायीति एतदुदात्त
मभविष्यत्तयद्वृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविरोधमन्यते। न चेदमुदात्तं
तस्मात् परइति नेदं पदद्वयं किं तर्हि वायइत्येकमेव पदं। किंच। असुसमापा विरोधमन्यते। न चेदमुदात्तं।
तस्मात्परइति नेदं पदद्वयं किं तर्हि वायइत्येकमेव पदं। किंच। असुसमासश्चार्थः असुश्चलएवमेत
स्मिन्पदद्वयेसति मंत्रस्यार्थो सुसमाप्तो भवति। कथं हि पदत्वे हि सति वाशब्दस्यार्थेनकेन चिद्भवि
तव्यं। न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोस्ति। स्यादेतदुपमार्थो भविष्यतीति तदपि न संभवती
ति। नकारेणोपमार्थस्योक्तत्वात्। परस्यस्यापि दृष्यभूतस्यन कश्चिदर्थोस्तितस्मादाख्यातस्यानु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दाशात्वारुर्णा संभक्तारं त्वद्विपरत्वेनायरत्मेत देवपरमेन। शकुनिपुत्र एवचास्याभिधेय उपपद्यते। रथर्ये
तीत्यनवगतं। रथं हर्यतीत्यवगमः। हर्यति शब्दो हि प्रेरणार्थ। इयः कामयते स रथर्यति। एवमेवो
रथर्यतिखलु तु। शुनः शेपस्यार्षं पावमानी सौम्यी गायत्री प्रावस्त्रत आवाप। एतमसोमो देवः रथर्य
ति रंहयामात्मनो गमनमिच्छति। पवमानो दशस्यति दानमात्मन इच्छति। कथं नाम मां देवेभ्यो दद्यु
रिति। किंच। आविष्कृणोति प्रकाशीकरोति खलु तु। वाचो वननीयं रत्नं मां देवेभ्य इति। एवमत्र र
थर्यतिः रथप्रेरणार्थः स्यात् इत्युपपद्यते॥ ॥ एकादशस्य पंचमः पादः॥ ॥ असश्चामित्य
नवगतं॥ असंक्रमणीमिति। शब्दसमाधिः। पुरुहिवा पुरुभुजा तिग्मता। भरद्वाजस्यार्षं त्रिष्टुवाश्वि
नी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। पुरुहिवां पुरुदेसं दानं। पुत्राभ्यां प्रज्ञे यस्मात् हे पुरुभुजावहु
भोजिनावाश्विनौ तस्माद्युवां प्रमः। धेनुं न स्तर्यं पित्रीमसश्चामिषमन्नं लक्षणामपि न्वितं प्रसारयं

ते। असश्चा। असंक्रमणशीलां अनपायिनीमस्मनः। अथवा असंक्रमणशीलां घामिषं इदं इतरद्
क्रमस्मद्यं प्रसारयतमिति स्यात्। किं पुनस्तद्युवयोर्ब्रह्मदानमिति स्कन्दस्वामी तु शत्रवो यास्वसो
मायुवयोरत्नहे माध्वीमधुपौ सुष्टुतिश्च शोभनाभिस्त्कतिभिः सुष्टुतः। रसाः आज्यादयः येर
ने पुरोडाशस्यानुगच्छंति सर्व एते युवयोरेव तस्माद्युवां अवीमीति एवमत्र शब्दसारूप्यादर्था
विरोधाच्च। असश्चामित्यस्य शब्दस्य असंक्रमणीमित्येष विपरिणाम उपपद्यते। इअभिधेयार्थेवा
आधवस्यानवगतं। आधवनादित्यवगमः आकंपनादित्यर्थः॥ मंसीमहित्वा चाधवं। ऐन्द्रस्य
विमदस्यार्षं मंसीमहित्वां हे इन्द्र देवमतीनां च प्रज्ञानामस्माकं साधयितारं। आदित्येन हि प्राणि
नां प्रज्ञा अभिव्यज्यंते। किंच। ये चान्ये विप्राः प्राप्तप्रज्ञा मेधाविनः। तेषामाधवं। आकंपितारं स्व
यमेव। तथात्वमात्मनो गुणवत्तां दर्शयति यथाप्नोत्कंपमानहृदयास्तत्वां स्तुवते। एवमत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६३ शब्दसारूप्याद्यर्थाविरोधाच्च। आधत्स्वओजःपदयोर्भामेतेस्युपपद्यते॥ अनव- वरेत्यनेनभवगतं। अन
वसिप्तवचनरेत्यवगमः। विजेषकृदिंद्र॥ वसूय। मन्योतार्षं त्रिष्टुप्मान्यवेसह्नो। स्वेनारिषुनि
रिषुनिष्केवल्येशस्यते। विजेषकृत्। विजयकृत॥ इंद्रस्यानवब्रुवः इंद्रइवानासिप्तवचनः। नहीं
द्रस्यकेनचिदासिपेतेवचः हेमन्योयस्त्वनासिप्तवचनइंद्रवत्वमस्माकं अधिपाअधिपायपा
अधिष्ठायपातामव किंच। हेसोरेशत्रूणांसहनशील प्रियंतेपन्नामतेनत्वाग्राणीमसिनित्यमेव
स्तमरेस्यर्थः। किंच वियज्ज्ञानीमोवयंतमुत्सरंनेयतस्त्वमावभूव। आभवयेत्यर्थः॥ एवमत्र
शब्दसारूप्याद्यर्थाविरोधाच्चानवसिप्तवचनरेस्युपपद्यते॥ सदात्वेरत्यनेनवगतं॥ सदानोनुरतिपादसमा
धिः॥ ॥अरायिकाणेयामसिशिरिविंवस्यभारद्वाजस्यार्षं दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यतेकालकर्णानाअल ३६३
क्ष्मीः॥ हे अरायि अरायिदुर्भिक्षाधिदेवते। अथवा हे अथवा हे अलक्ष्मि दुर्भिक्षेणपीडितानांनरा

नेमतिः प्रभवतिनाप्यलक्ष्मभिभूतानी-- दुर्भिक्षेणाभिभूतानांमांधंचसक्रोनेदति। अन्नाभावात॥ अ
लक्ष्मीपक्षेपिदुर्भिक्षेदुर्बलत्वात्तद्रूपा अलक्ष्मीरितिमता॥ मते॥ लोकेपिचयाविरूपाभवति॥ अलक्ष्मीरिति
वोच्यते। विकटे दुर्भिक्षेदुर्बलत्वाद्विकटेच प्राणिनांगतिर्भवति। ५ अलक्ष्मीरितितद्रूपागिरिंगच्छमाआ
यस्यानंकाक्षीः। सदान्वेसदानोनुशब्दकारिके दुर्भिक्षेहिसक्तपीडिताः प्राणिनोनिश्वसनः सदैवशब्दंकुर्व
ति॥ अलक्ष्मीरपितद्रूपापिशाचाहीति निमित्तमव्यक्तंशब्दंकुर्वंतिशाचासुपुनसुनायंतस्येतिलोकेव
क्षौरोनवंति। एतस्मात्सिंदुशिरिविठस्यमेघस्यस्वरूतैः सत्वभिहदवैः सत्वमितिक्षुरस्वनामसुपठितं। तेरु
रेकेर्येत्वांचातयामः॥ चातयतिर्नाशनेप्रसिद्धः। प्रचातितइतिहिलोकेप्रयुज्यते॥ चततिपततिरतिग
तिकर्मसुपठितं॥ मेघोत्थेरेवक्षुरकैर्दुर्भिक्षंनाश्यते अथवाशिरिविंगेभारद्वाजस्तस्यसत्वैर्नामभिन
यानिदृष्टानिनामानिसंभवनसमर्थानिस्तृतिसंयुक्तं। नितेरयेत्वांनाशयामः एवमत्रशब्दार्थाविरो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६४ धात्सरात्व इत्यस्य सदानो नुव इत्येव विपरिणाम उपपद्यते निगमसमक्रान्त्यधुनोत्यंते रातीति दा
न कर्म सुपठितः। तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य अरायीति भवति। कणतिश। द्राणभावे भाष्यते। अनुक
णतीति मात्राणभावात्कणः श्यामाकादिः। तत्सामान्यादर्शनायभावो त्काणः। अथवा काणो वि
क्रांतदर्शने इत्यौपमन्यवः। विक्रांतं हि तस्य दर्शनं भवति एकोन्नतत्वात्तद्विक्रांतदर्शन इति वा
मंदं च पश्यति। विकटो विक्रांतगतिरित्यर्थः अथवा कुटतेर्वातोः स्यात्। असौ हि विकुटितो भवति।
। कुत्सीभूत इत्यर्थः। गिरिंदस्य पठितं मंतरिक्षनाम सु। तस्मिन्नेतदीरिटेनस्थास्यातं अत्र सुल्को गिरिट
मंतरिक्षं भियो जा भा‾ जानाति। तस्मिन्गिरिठेयः शीर्यते स शिरिंबिठो मेघः॥ अथ शिरिंबिठो भारद्वा
जः। स्वनेन सूक्तेनालक्ष्मीनिर्नाशयांचकार इति निदानं। लाक्ष्यान मघापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो न
तो भवति स आत्यद्दग्धे उदकेः चतीर्ये सूक्तमेतज्जपति। तस्यालक्ष्मीर्निनश्यति पराशर इत्यनेन वगतं ३६४

अनेकार्थं च। पराशीर्णिज इत्यवगमः प्रयेग्रहा। सुछात्र वसिष्ठस्यार्षमेंद्रे सूक्ते प्रकर्षेणाश्चम मदुः
त्ये प्रवेतः सोमेन हृष्टवंतो वायज्ञे पुहे इंद्रत्वायात्वया सह पराशर प्रशतया तुर्वेद्दनां रससायात पि
तानेन हि रसो धंसत्रमाह तमासीदितिभारते प्रयते। वसिष्ठश्चस्त्वमाह। किं तेषामित्ति न तेभो
जस्य भोगिनस्त्वमरव्यमखिनार्जसूसंतमार्जयं तेनाशयंतीत्यर्थः॥ अथैवं गुणयुक्तेभ्यः सुरिनाशा
न नानि दिनानि सुछान्विभानीत्यर्थः। तेषामेव सुप्रभाता रात्रेपरत्यभिप्रायः। एवमत्र काखिः पराश
रो वसिष्ठ संबंधादिंद्रोपि पराशर उच्यते॥ स हि परितः शातयिता यातूनां। यातयितव्यानां असुराणां
नामिति। इंद्रो यातनाम भवत्पराशर इति व्याख्यातः शेषः॥ क्वि वि ई तीत्यनवगतं। विकर्जन इतीत्य
वगमः। सूर्यं न उग्राः चईया अगस्त्यस्यार्षं जगती हे मरुतः। उदूर्णाः अतिष्ठग्रामाः अनुपहिंसितसंघा
ताः सूर्यमस्माकं मुचेतुनाभोऽनेन प्रज्ञानेन रतो सुमतिं शोभनां मतिं पिपर्तन पूरयत पालयत ते लोके

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६५ न पुनः प्रत्यपतत् कुतो नाश्रूयतेति। यत्रा वो रिपुतः। यत्रास्मिन्नेषोरिपुरायुधं ... सिंसंयुध्या नित्तमेवमेषं
रर ति विलिखति॥ विरागयति वशोर्थ किं लसपा पुनरिपुरिति किं विर्द ती विकल्पेन समर्थैरीते यारर
तिकर्षं पुनर्यारर तिऋरपाति पश्वः सुधितेवेति। यस्याप शोरंगानि शीर्णानि दृष्यहूरीति सुधितास्वधि
त्यावहेयापीव इयाहिंसयाहिंस एवं यस्मिन्नेषे रिपुरस्तारर नितनः प्रम्नेष्टे नोरकेन सुमतिमस्मा
कं पिबर्जेना एवमत्रार्था विरोधारायुवं धं क्षि विरर्ती शक्नेना च्यते रस्तु पपद्यते। कारुलतीत्यन्नवगतत्व
न्नरतीत्यवगमः॥ ॥वामंवामं॥ रुलती वामदेवस्यार्षं गंडुहस्ते। रात्रिपर्याये प्रा शास्त्रः शास्त्रेविनि
युक्ता। वामंवामंतरतिभूयस्त्वार्थो भ्यासः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यंत इति वक्ष्यति। यद्यत्सुष्टव
नीयं रश्च चतलव नंतन्नतहे आदुरे आदरवनरयजमानसहियातेति निर्त्यं आदृतो भवतीत्यत एवं
संबोध्यते। आदुरे वामं ररालर्घमायरये स्त्रोवामंवननीयमिष्टमात्मनो धस्त्रेनंत रसौतुम्य ददा ३६५

किं च वामं प्रसादात्वामं मगोद दातु। वामं रेवः कारुलती ददालि स्वेत रेवानुवर्त्यते। कार- ती त्येतदुणप
रत्वात्तं रिघनेत रेत द्विचार्यते कः कारुलती ति नगः पुरस्तात् कुरुरतीशरस्यन स्वेवायमन्यारेशासन्निधा
नमा मर्थ्यारित्येव माचार्य मतं। पश्चेत्यपरं किं कारणं। महि प्रश्नाअरंतकः आदाकुतएतरिति। उच्यते॥
।अरंतकः प्रश्नेति च न्यास्यर्णं॥ प्राशित्रभागन्यास्यो हि श्रूयते। नत्स्रूणोपयोज्जं तत्प्रश्नाप्राश्नानस्य
दंतो निर्जघान तस्मादाहुररंतकः पूषेति। यत्सुनरेतदुक्तं सन्निधिमात्मर्थ्याङ्गाः कारुलतीस्यादिति अका
रणमेतद्यस्य येनार्थसंबंधो दूरस्थमपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमिति न्याय
विदः पठंति। तस्मान्न वैवकरुलतीत्युच्यते। शब्दसारुप्या दर्थोपपन्ने श्चेति न स्त्यन वगतं दानम सरत्यव
गमः॥ ॥इनो विशरद्धायतं धीः। अगस्त्यस्यार्षं। हे इंद्र नोदानमनसः ॥ वैनानन स्मभ्यं विशो मनुष्यान
कुरुमघवाचः॥ मदुवाचः। कस्मात् पुनरेवमुच्यते। यस्मात्त्वं सप्रस्रतामघपुरः शौरशीः शारत्कालीत्याः

३६६ संवत्सरोत्स्याता संवत्सरोऽपि शरदित्युच्यते। सजीवेम शरदः शतमिति लिंगात् शमिमुखमिच्छन्त नानां इन्नैरा
रयति। किंच। अनव घार्ष्णा अनेन घोरकाः पुरःत्स कारपरागमितवानसी मंलोके प्रत्ययः। स्वभावएवै
घतवलोकाननुगृहीतुं इत्यभिप्रायः। किंच। पूनेव। त्रेयोनिः स्तस्यर्थः। सोऽत्रेयजमानास्मपुरुकुत्सायब
हुस्त्रतिकत्रैव त्रेधनेदंधीः संपादितवानसीत्यर्थः। एतत्एवं उपकारमवगोभवानस्तोत्र्णामन्येषां
च जनानां। तस्माद्भमोऽस्माकमपि एतान्मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति। एवमत्र इन इत्येतस्मिन्पदे दकारे
दानमनस इत्येतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण तःकारश्चासंप्रयोगे विभज्योदाहृतः। तथा चोप
पत्तिर्दर्शनात्॥ कुर्वित्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतं इन इत्यस्य पादादेतु भावेतसप्तयतपु
र इत्येतस्मात्सर्वनामसंबंधात्॥ शारारुः इति अनवगतं। संशिशारिषुरित्यवगमः॥ ॥अवीरांउज
रः। पंक्तिरैंद्रीत्युवेद्रपत्नीं एवं ब्रवीति। अवीरामिव अपरिग्रहामिव अगत्नामिव मा मयं शारारुः ३६६

वालोमृदः संशिशारिषुः संशीर्णुमिच्छन् शारीरं इति स्यस्कारित्यर्थः। अभिमन्यते। अभिनविष्याम्येतमित्ये
वमन्यते। स इंद्राणु ध्यानं दुःखोन्यो नाकाम्बितनं दुःखं शाहीद्राण्यभिमनवितुमारध्वासीदित्यै ख्याने मृप
ते। उताहमस्मि वीरिणी अथ च नाहमवीरास्मि वीरिणी त्वेवावेकेन च पुनर्वीरियावीरिपौ। इंद्रपत्नीं इंद्रस्याहं
पत्नीं मरुत्सखा पर इंद्रः सर्वस्मादन्येनोनमतः उत्तरतरः प्रभावेन समेवीरः नरस्यं वालो नमन्यते॥
येनमामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शारारुः संशिशारिषुः शब्दसारूप्यादर्थोपपन्नेऽश्व। र
दंयुरित्यनवगतमनेकार्थं च॥ रदमितियतः किंचिदभिप्रेतं निर्दिश्यते नयः कामयते स रदंयुरित्युच्य
ते। युरित्येष शब्दः प्रसिद्धः कामयते अर्थे तेनानवगतमेतत्। नानाधियोवसूयव इत्यनेनगता
र्थमन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्तिककारेणाप्युक्तं। निगम वः। शारुत्कर्थं भवति
पदं। तद्धि नत्याधातुः उपसर्गगुणः निपाता मंत्रगताः सर्वेथालक्ष्मा। अथापि युरित्येषत

३६७ इदर्थे भाष्यते। आह। किमु दारणं॥ वस्यु यदिं इति। वसुमानित्यर्थः॥ ॥इंद्रो अस्मा विप्रयंता। मध्यस्य मा
पन्नस्येंद्रस्येयमार्षं रौद्री त्रिष्टुप् इशा ॥ अस्य सप्तमे इनिमरुत्वतीये शस्यते। यइंद्रः अस्मा वि। अर्था
णाति हि नस्तोत्यर्थः शुशाशु इत्विक्रमः॥ अजिहयो धी अपवा शोधयिता यो भनो महार्धः। सु धीर्वा
स्यात। –पुनस्मृणाति। निरेके संग्रामे यत्रैको पान्यः सहायो नास्ति तत्रैक एव शत्रून्हंति। पजेषु
प्राप्तिता युधेष्व पि पदेषु संग्रामेषु। किंच। स्तोमोनस्तोमइवयः प्रधानस्त्रिवृत्स्तोमः पंचदशाइ
ति हि व्यपदेशः सोमे प्रमत्त जि स्तोमेन तस्य प्राधान्यात। किंच। यइंद्रः दुर्धार्इवदृप्यो यः प्रधानः त
स्यविमिति। स इंद्रः अप्सु युः॥ अश्वैस्तद्दानः गास्तु गोभिस्तद्दानवे सस्तुतिति। अस्मे वसु निस्त दान्।
एवंगुण विशिष्टो य इंद्रः स राये पुधने पुजनानां दातव्ये तु स यति इष्टे प्र यंता प्रकर्षेण दाते ३६७
त्यर्थः। एवमत्र व सू स्तुतिस्त्यर्थं पुषा द्रस्त इदर्थे किं कारणं। न हीद्रोवसु कामयते सुपूर्णत्वात

पाशे पादयंत इदर्थे इत्यत उपपद्यते कीकटेष्विति न व गतं। यद्वा इति शब्द समाधिः किं क्रियामिति तिवा॥
॥ ॥किंते कृण्वति। धयानः विश्वामित्रस्यार्षं रौद्री त्रिष्टुप। हेइंद्र याः कीकटेषु अनार्यदेशनिवासि
षु मनुष्येषु गावः तास्तव कमुपकारं कुर्वंति न व विरपीत्यभिप्रायः। किं पुनः कारणं न कुर्वंतीति॥
नाशिरं दुह्रेनतपंति घर्मं। नाया शिरार्थं दुह्यं तेनापि धर्मं तप्यमानें गभावं गच्छंति। नाप्यग्निहोत्रा
दिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः। आहरनस्ता गाः। व यं नवे ता
भि ह शिरादिविनिपागे नोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किंच॥ यद्ध्येतत्प्रमगंदस्य इति जौवि
नो धनमेतच्च तथास्मभ्यमाहरत इत्पि न क्रियासु तत्स्थं विनियुज्यते। वयं तद्विनियास्याम इ
त्यभिप्रायः प्रमदको वा नित्यप्रमुदितेऽपि विलयपरः। प्रमगंदः स्यात्सं ३ कोवान इं सकः प्र
मगंदः स्यात्तयोर्वा वजानि क्रियासु न विनियुज्यते। शाव्द सारूप्यं च प्रमगंद शब्दे उन ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३६८ नस्मात्नावप्युपपद्यते। नैवाशात्वांमघवन्तं धयानः परे नेषामन्यतमस्यनीचाशात्वाप्रतस्यनो
चवंशाप्रतस्यहीननुत्यस्यधर्नेनतहे मघवन्नू शीघ्रं धयसंसाध अस्मदंर्शार्दिल्यर्थः ॥ एवमत्र
कीकटाः किंरुताकिते रुता किंतेरुता ३ त्येवमभिव्याहारमर्हति। नते कश्चिदर्थोऽस्ति। नते ३ वपि
त मनुष्याणामुपकारं कुर्वंति ३ तिअर्थः। अथवाकिंक्रियाभिरित्येवंप्रेप्स्या स्तेनास्तिकाएवमभि
प्रायइत्यर्थः। एतस्माछब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेःम्लकीकटा अनार्यदेशनिवासिनइत्युपपद्यते। प्र
गंदकुसीदीत्युच्यते॥ सहिमामित्यादद्यत्तनोऽर्थः॥ अयंम्म आगमिष्यतीत्येवमनुचिंत्य। परेभ्यो
धनानिददाति। तदपत्यंप्रमगंदः॥ अत्यंतकुसीदिकुलीनस्तद्धितार्थः प्रमगंदः॥ मस्वएवस्ये
तियथा। प्रमदकः प्रमादशीलः अयमेवैकोलोकोस्तिनपरइत्येवंप्रेप्सुः नास्तिकः पंडकः तृतीया
प्ररुतिः सहिपंरंगछतिस्त्रीरूपत्वात्॥ आर्दकइतिवास्यात। प्रकर्षेणाह्लसावदेयति। अज्ञातेः ३६८

सहस्त्रीत्वेनगछुति। आंडौकस्मात्तौ आंडौ आणीइवव्रीडयति। नौस्वसौपंडको मुखेमुनमैथुनेकर्मणि
वर्द्धमानः। आणीइवव्रीडयति। संसन्मानीत्यर्थः॥ — ददत्यनवगतं। इषु भंवतीमिध्येयवचनं। भिंदोवा
भयदोवाभासमानोद्रवतीतिवा इतिशब्दसमायः॥ ॥तुविक्षंते। अरूवधा॥ निराविध्यदितिच। कुरु
त्कतेनर्थे। एनद्ग्रहणंदीसत्तोवहतीप्रवो। मापस्थुजराहेइंद्रूरु विक्षंतेवहु विक्षेपंवहूनोविक्षेपाणांसो
दसुरुतेशोभनानिहियेनकर्माणिक्रियंतेरथवाशोभनेरुत्ते। समयंच सुवकंसुहरसंकिंपुनस्तदि
धत्तुः किंच। साधुर्बुंदोहिरण्मयः। साधयिता स्तोमानांशत्रुसंघातानांवाबुंदः पवुइर्हिरण्मयः। हि
रण्यविरुनइत्यर्थः। किंच। उभातिवाहूउभावपितेवाहूहरण्यारमणीयौस्यापनौपानौच अयवारण
यौग्योसुसंस्कृतौसलंरुतो अरूपे अईनपातिनौअईने नहिगमनेनक्षेपणेनरंधूणांतौ शत्रूणात
पतः। अरूव आरूतितिमर्मोच्यते। तत्रयोविध्येतेनावदद्वधोमर्मवेधिनाविस्यर्थः। नास्यमत्रनं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३६९ सम्प्रगीवलस्यते। तस्यसम्प्रक्याणे। न्वेष्य: ततोयोऽन्यं। एवमत्र धन्तुः संबंधार्ह्दुर२स्तुः॥ ३२ंत्वन्यत्स्फुरत
रमुदाहरणं॥ ॥ निराचि। स्वाननं। बहूनांमेघानांमध्येयः पक्षोमेघउदकदानेसमर्थः तमिंद्रोनिरवि
ध्यत। विध्याचनालरधारयत॥ पावन्निरुदकः संवन्नेरति। इतिकथं निरविध्यदिति। लुंदं स्वाततं। स्वा
रुहे आकर्णारुता। एवमत्राकर्षणासंबंधारिपुर्लुदर्रस्तु पपघते। रंदर्रस्येनत्वरं लुरेनेनल्याख्या
तं। अस्यापिहिताएवस्तुत्यजयोयार्लुरशाद्श्लवरसारकश्लवलुरेनेनल्याख्यातः। हस्तीवंदारकः
प्रकारणवशाद्धन्यः कल्पित॥ किमिस्यनवगतं वर्जेत्स्वगमः॥ ७॥ अयंयोहोता। व्यवाहं। सो
चीकस्याग्रे विश्वेषांदेवानांसंवादरूक्तं। अयं विश्वदेवानामार्षंमहत्तदुध्यमितीयेवा। त्रिरु
नोवाग्नेर्व्यो। योयमग्निराहूतादेवानां पृथ्वीस्थानः॥ किंतस्येति किंरूपस्यमस्यभगवत आदि
त्यस्य। अग्नेर्हिसकाशात प्रातरादित्यः प्रसूयते। तदुक्तं एषप्रातः प्रसवति। तस्मात्मातर्नोप ३६९

यतिष्ठंत इतियस्मिन्द्रहोसुपालाशारस्यस्याम्रचियमत्वमारित्यस्यवस्यति किंवा कमप्यूहे कमप्यन्न
मभिवहति। कस्मिस्यन्ननाम अन्नमपिचायमेवाभिवहति। कतमघतरातडविलेसर्यासमंजंतिसम
प्नेति। अंजतिरत्रप्रकरणावशाङ्गोजनार्थः किंवा अयमेवाहरहः अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु
उद्बोध्यमानोमहानजायतेमासिमासिज्ञायतेपितृयज्ञेषु अर्द्धमासेचदर्शपूर्णमासेषु। यस्मादेवं
विशिरोऽयमग्निः। अथैतस्मात्कारणात एतमग्निं सर्वेदेवानिरधिरेहव्यावाहं हविषांवोढारं इस
र्थः॥ एवमत्रशरसारूप्याद्यमस्येत्यतस्माद्वषष्ठीयोगात किमित्यस्यकर्जेत्यस्याविपरिणामउप
पद्यते। अल्वमिस्यनवगतं। उर्णोतेरितिधातुनिर्देशः। उर्णमितिस्यात। रुणोतेर्वास्यात। तेनहिगर्भे
आवृतोभवति॥ महत्तदुल्वं। वरणकः। महत्त्वरिणामतः तत उल्वं जरायासीत यस्याचेरं चिरं तेनचवृत
रासीत। येनत्वमावेष्टित आवृतोहे भगवन्नग्ने प्राविविशिथ प्रविष्टवानसि। पूर्वमादिसर्गे अपः किं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९८ २९२ = २९२ + २९३

२९० च॥ विश्वाः सर्वाः तन्वः तव हे जातवेदः बहुधा अनेकेष्वभिधानेषु वर्तमानाः अपश्यदेको देवः प्रजापतिः
कोऽन्यस्ततः तव तनूनामंतं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः एवमत्र जरायुउल्वशब्देनोच्यते॥ आवेष्टनसंवेधारि
न्मुपपद्यते। ऋबीसमित्यनेवगतं॥ अपगतभासमित्येलम्याधाः शाब्दसमाधयः पृथिव्यभिधेयासा
हि छायाः। तस्माद्रपासभासमित्येवमाधाः शाब्दसमाधय उपपद्यंते॥ ८॥ हिमेनाग्निं। स्वस्तिक
सो। व्रत आर्षं विष्णुनाश्विनौ प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ हिमेनोदकेन अग्निप्रवृद्धं
ग्नीष्मां घ्रंसं महल्लंसपांरमान् लोकान् दिवसं तपिनयुनारयेथां। वारयेथां। वारयित्वा च पिमंती। अ
त्रवंती पुरोराशाघन्नसहितां ऊर्जमात्पल्लस पांपुनामधत्तं अस्मा अग्नये हविभोजे वर्षानुग्रह
दुर्दिकया ओषधिनिघ्नस्या। किंच। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतं पुनामेलहे अश्विनोपोमर्दीसे राम
पृथिव्यामग्निरनुप्रविष्टोऽतः येनेमानि पृथिवीगर्भेषु उपनिहितानि तिंदुकादीनि पच्यंते परमवेस्योके ३७

Indira Gandhi National Centre for the Arts